

14 || 152374
(039)

Am 332

179

9

✓

111/152344
(1039)

М. Н. ПАКРОЎСКИ

9/1148

~~2.4005~~

APR 29 1930
1469

ІМПЭРЫЯЛІСТЫЧНАЯ ВАЙНА

ЗБОРНІК АРТЫКУЛАЎ
1915—1930

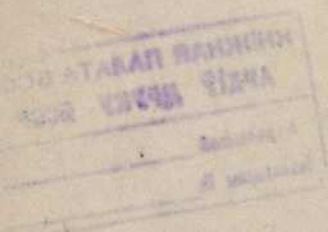
Пераклаў з другога дапоўненага
рускага выданьня Ал. Салагуб

ДЗЯРЖАЎНАЕ ВYДАВЕЦТВА БЕЛАРУСІ
СЭКТАР ВАЙСКОВАЙ ЛІТАРАТУРЫ
М Е Н С К

1931

Менская дзяржаўная
пэдагагічная бібліятэка

Рэдактар *Канапін*
Літ. праўка *Бокая*
Тэхрэдактар *І. Мілешка*
Корэктар *Бірыла*

Заказ № 2071.

3.000 экз.

Галоўлігбел № 2432.

Друкарня імя Сталіна

ПРАДМОВА ДА ДРУГОГА ВЫДАНЬНЯ

Другое выданьне зборніку «Імпэрыяліцкая вайна» супадае з тым момантам, калі мы шчыльна падыходзім да сапраўды навуковага дасьледваньня гэтай зьявы. Ужо гатовы і з восені пачынуць выходзіць першыя пяць тамоў зборніку дакумантаў гэтай вайны з быўшых царскіх архіваў—самага поўнага зборніку, які да гэтага часу быў выданы, а наколькі гутарка ідзе ня толькі аб узьнікненьні вайны 1914 г. але і аб самой вайне,—першага такога зборніку ў сьвеце. Зьмест гэтага выданьня прыдзецца асьвятляць том за томам хоць-бы для нашага актыву, ад якога нельга-ж патрабаваць, каб ён вывучаў сыры матэрыял ў непасрэдна сырым выглядзе. Гэтыя ўступныя артыкулы, аўтар спадзяецца, складуць другі, а магчыма і трэці том гэтага зборніку. У тое выданьне, якое зараз выпускаецца, ўвайшоў толькі першы з гэтых артыкулаў.

Такім чынам, галоўнай навіной другога выданьня зьяўляюцца артыкулы «Амэрыка і вайна» (таксама яшчэ не закончаны: трэці з іх—«Уступленьне Амэрыкі ў вайну»—знаходзіцца яшчэ ў стадыі зараджэньня і ўбачыць сьвет сёлетняй зімой). Іх можна было-б назваць без усякіх агаворак: «Англія і вайна паводле амэрыканскіх дакумантаў». Аўтары гэтых дакумантаў лепш бачылі асноўныя контуры вайны, чым эўропэйскія наглядальнікі,—часткова і таму, што іх транс-антлянттыцкая пазыцыя, на вялікую іх выгаду, не дазваляла ім разглядзець дробязны, штодзённы дыплёматычны гармідар эўропэйскіх габінэтаў, часткова таму, што яны самі—зноў-жа, на іх вялікую выгаду, ня былі профэсыянальнымі дыплёматамі і гэтага гармідару проста не разумелі і ім ня цікавіліся. Дзякуючы гэтаму, яны выразна бачылі, што вайна была вайной паміж Англіяй і Германіяй—і што ў адносінах да англа-германскага канфлікту ўсё астат-

няе было другараднымі падрабязнасцямі. Да гэтага часу знаходзяцца «выкрывальнікі», якія ўпэўнены, што ў вайне «вінаваты» Аўстрыя і Расія—што Германія не даглядзела за Аўстрыяй, Англія—за Расіяй,—і што ўсё астатняе зрабіла «аўтаматычная гульня саюзаў». Гэта самая чысьцейшая недарэчнасць і абсалютнае глуштва. З друкуемых цяпер цікавых успамінаў былога германскага канцлера Бюлава мы ведаем, што вайна паміж Германіяй і Англіяй вісела ў паветры ўжо з 1900 г., Ужо ў гэтым годзе галоўны вінаваецца вайны з германскага боку—калі можна шукаць індывідуальных вінавацаў—адмірал Цірпіц гаварыў Бюлаву, што ён баіцца вайны з Англіяй прыблізна да 1904—1905 г., потым вайна будзе, быццам, для Германіі «бясыпечна». Рад канкрэтных гістарычных камбінацый адсунуў развязку—з пачатку Вільгельму ўдалося ўцягнуць Мікалая ў арбіту сваёй палітыкі і выклікаць сутычку яго з Англіяй на Далёкім Усходзе, пасля, калі японская артылерыя выбіла Мікалая з гэтай арбіты і ён паступіў на службу да ангельскага імперыялізму, новы служка патрабаваў столькі нязвычайных магарычоў, што ў ангельскіх міністраў пачаліся прыпадкі цяжкага разважання: ці не абаперціцца на Германію супроць прыяцеля Мікалая? У той-жа самы час ва Францыі адзін радыкальны кабінэт змяняўся другім, а радыкалы зусім не згаджаліся ўзяць вайну на сваю ініцыятыву. Прыклад Клемансо паказаў, што ў вайне, пачатай па ініцыятыве ня з іх боку, яны маглі трымацца даволі ўпарта, але «напасыці»—гэтага мяшчанскія забабоны ніяк не дапускалі. А Вільгельм у гэтыя гады быў дастаткова асцярожны. Прышлося чакаць камбінацыі 1912—1913 гг., калі Мікалай і Сазонаў першы раз апыкліся на Канстантынопалі, а на чале Францыі апынуўся чалавек, імя якога стала сьнонінам вайны, чалавек, які зьяўляўся ўвасабленьнем ідэі рэваншу. Толькі з гэтых гадоў ангельскі плян меў пад сабою рэальны грунт—і хоць хцівасць расійскіх імперыялістаў працягвала ствараць прычыны для непаразумеўняў, асноўная роўнадзейная сіла складалася ўжо ў адным пэўным напрамку.

Усё бліжэй і бліжэй мы падыходзім і да вырашэння пытання хто непасрэдна развязаў вайну, г. зн. стварыў для яе рэальныя прычыны: што формальнай прычынай была расійская мобілізацыя, у гэтым ніхто не сумняваецца, але задаволіць гэтае адкрыццё можа толькі тых, юрыдычна мыслячых людзей, якія шука-

юць формальнай прычыны для адмены вядомага артыкулу Вэрсальскага трактату. Але мобілізацыя магла яшчэ быць актам вымушаным—у гэтым і заключаецца зараз абарончая пазыцыя антантыстаў. Малюнак «вялікай славянскай дзяржавы», якая кідаецца на дапамогу аднаму з маленькіх славянскіх братоў, пакрыўджанаму магутным і злым суседам—гэты малюнак вытрымлівае і іспыт расійскай мобілізацыяй: чаго яна ня вытрымлівае, гэта доказы, што напад злога і магутнага суседа на «маленькую краіну» быў спровокаваны «вялікай славянскай дзяржавай», каб мець зачэпку для эўропэйскай вайны. Доказы гэтыя, да гэтага часу вядомыя, адносяцца да разраду «ўкосных доказаў»—і доўгі час абмяжоўваліся выключна ўзаемавыкрышчэньнем былых сэрбскіх міністраў і іх «вучоных сакратароў». Артыкулы, якія друкуюцца ў новым выданні «Імпэрыялісцкай вайны», даюць чытачу два факты, якія таксама, вядома, яшчэ да разраду прамых абвінавачваньняў не адносяцца, але цікавы тым, што яны ідуць з крыніц, зусім ня звязаных з сэрбскай міністэрскай склокай. Першы з іх апублікаваны даўно, але чамусьці на яго не звярталі ўвагі гісторыкі: гэта—прызнаньне Эдварда Грэл, якое ёсьць у паперах амэрыканскага пасла ў Лёндане, Пэджа, што той прадбачыў сараеўскае забойства. Вядома, гэта можна залічыць і на карысьць надзвычайнай дыплёматычнай таленавітасьці Грэя... Другі дакумант, які ўпяршыню зьявіцца на старонках першага тому нашага зборніку дакумантаў імпэрыялісцкай вайны, найменш падлягае пад падобнае тлумачэньне. Гэта—дэшыфрант (перахватка) адной з першых дэлепэ Палеолёга, якія адпраўляліся ім да свайго начальства, зараз-жа на прыездзе ў Пецярбург. Першыя «сьвежыя» ўражаньні францускага дыплёмата ў царскай сталіцы даюць цікавейшы малюнак барацьбы ў «вышэйшых сфэрах» Пецярбургу ў пачатку 1914 г., прычым у гэтай барацьбе на адным баку быў Мікалай Мікалаевіч Раманаў, будучы прэтэндэнт, а ў той час,—галава ваеннай партыі, і пасланьнік у Белградзе Гартвіг, а на другім—Какоўцаў і некаторыя другія міністры. Адстаўка Какоўцава ў гэты іменна момант мае глыбокі політычны сэнс; «ваенная партыя» рашуча перамагала, а адзін з яе правадыроў сядзеў у Белградзе...

Лішні раз апраўдваюцца словы Леніна аб тым, як недарэчна аддзяляць глухой сыяной замежную політыку ад унутранай. Тая і другая творацца адной і тэй-жа клясаі: і толькі клясавы аналіз

дашаможа нам выкрыць сапраўднага вінавайцу ня толькі гэтай, але і будучых імперыяліцкіх войнаў: бо за выключэньнем адной нашай краіны, кіруючыя класы ўсюды засталіся тыя-ж самыя. Вывучэньне прычыны вайны 1914 году кідае яркае святло на спосабы і мэтоды імперыяліцкай дыплёматыі наогул—тут больш, чым дзе-небудзь, можна «па мінулым рабіць заключэньні аб будучым».

М. Пакройскі.

Бэрлін,
20 верасьня 1930 г.

ПРАДМОВА ДА ПЕРШАГА ВЫДАЊНЯ

Імперыяліцкая вайна ў нас у СССР забыта больш, чым дзе-б то ні было, ня толькі больш чым у Германіі, якая самым матэрыяльным чынам нясе яшчэ яе цяжар, але больш, нават, чым у Злучаных Штатах, якія вайна закранула разоў у дзесяць лятэй, чым старую Расію. Дзеве рэволюцый, Лютаўская і Кастрычніцкая, і грамадзянская вайна закрылі ў памяці сучаснікаў тое, што было раней, бо ўсё, больш раньняе, адрэзана ад наступнага ў нас так выразна, як нідзе ў іншым месцы. Дзесяцігодзьдзе 1914 г. прайшло ў нас значна цьмяней, чым іншыя юбілеі, бо гэты юбілей здаваўся нам больш «гістарычным». А гісторыя, як гэткая, не ў пашане ў нашыя дні, як ніколі ня бывае яна ў пашане на фоне пераможнай рэволюцыі. Старое спалена дашчэнт: ці варта ўспамінаць, з чаго быў зроблены згарэўшы будынак?

Калі-б сусьветны імперыялізм выгарэў так чыста, як згарэў расійскі імперыялізм, вайна 1914 г. стаяла-б на адным узроўні з наполеонаўскімі войнамі, якія патрэбны толькі для надручкіка, ды і то толькі ў «самым сьціслым нарысе». Але імперыялізм усюды, апрача нашай краіны, стаіць яшчэ на нагах, хоць і хістаючыся, і вось у чым першая прычына, што імперыяліцкая вайна на захад ад граніцы Саюзу ўсё яшчэ не далёкае мінулае, а ўчарашні дзень. А падзеі апошняга году паказалі, што ўчарашні дзень вельмі лёгка можа зноў зрабіцца сёнешнім. Параўнаньне сучаснай абстаноўкі з 1914 г. чуюцца адусюль—аж да прамой політычных дзеячоў, двума вялікімі акіянамі аддзеленых ад комунізму. І часам прыходзіцца нават чуць, што цяпер становішча больш вострае, чым было яно ў 1914 г. Новая

імперыяліцкая вайна набліжаецца з такой хуткасьцю, што спасылкі на яе сустракаем ня толькі ў газэтных артыкулах і парляманцкіх прамовах, а і ва ўрачыстых рэзольюцых надзвычайна «дзелавых» сходаў, як напрыклад на ўсяіндыіскім конгрэсе, які нядаўна адбыўся. У нас-жа аб ёй гавораць менш, чым у іншых мясцох,—як і аб яе нябожчыцы папярэдняцы. СССР менш паддаецца перадаваўнай паніцы, чым, напрыклад, Голяндзкая Індыя, дзе ўжо з год таму назад цэнтральныя ўстановы пачалі пераносіць углыб краіны, далей ад морскага берага, які вось-вось зробіцца фронтам.

Але, не ўпадаючы ў паніку, рыхтавацца ўсё-ж патрэбна, і тут нельга ня ўспомніць, што спосабы імперыялістычных падпалышчыкаў воін засталіся ранейшыя і што мэханіка іх падрыхтоўчых дзеяньняў у 1914 годзе і раней можа служыць для нас вельмі карысным «прадметным урокам». Ваенную гаспадарку, напрыклад, лепш за ўсё вывучаць іменна на прыкладах 1914 і 1918 гг. Але трэба сказаць, што матэрыяльны бок вайны старэе больш хутка, чым яе політычны бок. Паміж расійска-японскай вайной і сусьветнай бойняй мінула ўсяго дзесяць год, але ні газаў, ні танкаў, ні авіяцый вайна ў Манджурый не давала магчымасьці прадбачыць; і нават суадносіны пяхоты і артылерыі пад Мутдэнам не прадракалі яшчэ артылерыйскай фэліянгі Макензена і галіцыйскіх баёў увесну 1915 г. Разьлікі забеспячэньня расійскай артылерыі знарадамі будаваліся іменна на Манджурскім прыкладзе, і ён зьявіўся зусім не характарным.

Куды больш устойлівай зьяўляецца работа дыплёматыі. Зараз зусім ясна, што політычная падрыхтоўка 1914 году пачалася яшчэ да Японскай вайны і што апошняя ў пэўным сэнсе была адной з аванпостных сутычак імперыяліцкай, $\frac{2}{3}$ тэй камбінацыі дзяржаў, якая стала супроць Германіі і Аўстрыі ў 1914 і 1918 г., была ўжо падрыхтавана да 1904 г.: Злучаныя Штаты, Англія і Японія складалі ўжо адзіны фронт, Францыя рыхтавалася далучыцца да яго. Хісткім было толькі становішча Расіі, і якраз паражэньне на Далёкім Усходзе разьвязала гэтыя хістаньні ў пэўным напрамку. Пасьля англа-расійскай згоды 1907 г. анты-германская коаліцыя зусім гатова, яе будучыя ваенныя правадары дэталёва распрацоўваюць плян будучай кампаніі (як вядома, парушэньне бэльгійскага нейтралітэту Германіяй было прадбачана англа-францускай ваеннай конвэнцыяй яшчэ раней 1912 г.), і дыплёматам заставалася толькі выбраць

«зручны момант». Апошнія-ж дні перад катастрофай уяўляюць сабою ў Расіі, напрыклад, такі чужылы малюнак найцяснейшай коопэрацыі міністэрстваў ваеннага і замежных спраў, што ў гэтыя дні гэта было па сутнасці адно ведамства з адным колегіяльным цэнтрам, які складаўся з Сазонава, Сухамлінава і начальніка штабу Янушкевіча. Чыста ваенны акт, усеагульная расійская мобілізацыя 30 ліпеня 1914 г., якая «развязае» вайну, быў, як вядома, галоўным чынам справай рук Сазонава, моральную-ж падрыхтоўку «прамадзкай думкі» да вайны ўзяў на сябе ваенны міністр Сухамлінаў.

Гэта моральная падрыхтоўка зараз, іменна дзякуючы «прадметнаму уроку» 1914 г., мае шмат перашкод. Зараз цяжка сустрэць у Германіі, Францыі ці Амэрыцы пісьменнага чалавека, які ня ведаў-бы, колькі хлусьні было пушчана ў ход перад гэтым годам, і асабліва перад самай вайной, каб «мобілізаваць сьведомасьць», раней, чым будуць мобілізаваны цэлы. Сапраўдная падкладка таго, што адбылося, ці таго, што рыхтавалася адбыцца, хавалася на правах важнейшага ваеннага сакрэту. Ад сапраўднай падкладкі як мага адводзіліся вочы, і поспех на гэтай арэне, трэба сказаць, быў вельмі вялікі— большы чым потым на полі бою. У 1914 г. амаль ніхто ня ведаў— профэсыяналы вайны і дыплёматы не бяруцца пад увагу,—сапраўдных мотываў і сапраўдных суадносін сіл абедзвюх коаліцый, якія гатовы былі адна адной учыцца за горла. Сапраўднай ролі «нешчасьлівай Сэрбіі», напрыклад, ня ведалі нават і многія профэсыяналы—інакш Аўстрыя змагла-б высунуць больш солідную аргументацыю, чым тая, якой яна опэравала ўлетку 1914 г. Усё гэта стала вядомым пасля даволі многіх год, стала вядомым у той пэрыод, калі ў нас імперыяліцкай вайной перасталі цікавіцца. Вось чаму ў нас да гэтага часу магчыма зьяўленьне такіх кніжочак, як «Эўропа ў эпоху імперыялізму» акадэміка Е. В. Тарле, дзе можна прачытаць, што «ніколі і нікім ня было даказана, што ў зьмове (супроць аўстрыйскага эрцгерцага Франца Фэрдынанда) прымала прама ўдзел сэрбская ўлада». Падкрэсьленае мною слова «прама» паказвае, што акадэміку Тарле добра вядома вялізная зараз літаратура па гэтым пытаньні і што ён добра ведае, што непрама, гэта значыцца неафіцыйналы ўдзел, у зьмове адказьнейшых сэрбскіх дзеячоў ні ў кога сёньня не выклікае сумненьня. Але, вядома, загаду за подпісам Пашыча: «Забіць Франца Фэрдынанда» ні ў якіх архівах

нельга адшукаць. І гэтага акадэміку Тарле дастаткова, каб паўтараць расійскаму чытачу. ў 1927 годзе офіцыйную версію Сазонава (нядаўна яшчэ раз адноўленую апошнім яго перадсьмяротным артыкулам). А на выпадак, калі сярод чытачоў знойдуцца людзі пісьменныя, «об'ектыўна» і агаворана: Прамога ўдзелу даказаць нельга». А што Пашыч і яго міністры ведалі, што Франца Фэрдынанда заб'юць, ведалі, хто заб'е і калі заб'е,—гэта ж не «прамы» ўдзел.

Сэрбскі інцыдэнт пры ўсёй сваёй, як здаецца, анекдотычнасьці, мае вялізарнае значэньне як спробы камень. Хто верыць у райскую нявялізарнае значэньне як спробы камень. Хто верыць у райскую няпадобную-ж райскую нявіннасьць расійскага, францускага і г. д. урадаў, а тады не застанецца іншага выхаду, як прызнаць правільнай «рытуальную легенду»: «Германія напала». Акадэмік Тарле і ідзе па гэтым, адзіна магчымым для яго, шляху. «Уся абстаноўка так склалася,—піша ён,—што спакуса чым скарэй распачаць Ios-schlagen) павінна была нямінуча ахапіць у 1913 годзе (у канцы яго) ці ў 1914 г. іменна Германію і Аўстрыю, а не Антанту. Так склалася дыплёматычная абстаноўка. Калі-б мір пратрымаўся, напрыклад, да 1916 ці 1917 г., дык ёсьць усе даныя думаць, што не Германія, а Антанта палічыла-б для сябе больш мэтазгодным выступіць першай. Мораль і чалавекалюбства дыплёматаў і кіраўнікоў абедзьвюх варожых політычных камбінацый стаялі на аднолькавым узроўні, але тая акалічнасьць, што здарылася, што выступіла іменна Германія, пацягнула за сабой для Антанты, побач з некаторымі (асабліва з пачатку) вялікімі нявыгадамі, адзін бяспрэчны выйграш: Антанта пасляяшлася заняць абарончую пазыцыю»¹⁾.

Бачыце, як «об'ектыўна»: проста душа цешыцца... Акадэмік Тарле забывае толькі ўпамянуць, што «бяспрэчны выйгрыш» Антанты не зваліўся ёй, за яе добрачыннасьці, з неба, а быў куплены цэлым морам газэтнай хлусьні, падтасовак і падробак, па большай частцы (у тым, што тычыцца Францыі і Расіі—на 100 проц.) выкрытых у пасляваенныя гады. Нажаль, вучоны аўтар забывае і аб некаторых іншых рэчах, нязручных для «рытуальнай легенды»: аб англа-расійска-морскай конвэнцыі, аб паездцы Пуанкарэ, перад самай

¹⁾ Тарле Е. В., «Европа в эпоху империализма», стар. 239.

вайной, у Пецярбург (аб ёй літаральна сказана: «Пуанкарэ рабіў у гэты час візыт Мікалаю другому». Чароўна!), аб адчайных спробах Вільгельма выратаваць мір у самыя апошнія дні—спробах, якія пэкіс-нулі на сэкунду нават Мікалая другога—і г. д., і г. д. Што гэтае ўмаўчаньне, нажаль, не зьяўляецца прадуктам неасьвядомленасьці, даказваецца самім акадэмікам Тарле: праз 2 старонкі ён вымушан прызнаць, што ў Пуанкарэ і Мікалая II «гутарка павінна была за-крануць ваенную падрыхтоўку абедзьвюх дзяржаў» (!). Словам, лі-таратуру прадмету, ён, бязумоўна, добра ведае, але чытачу ведаць яе ва ўсіх падрабязнасьцях не дазволена. Інакш апошні, бадай, можа не паверыць, што «Германія напала».

Разьбіць «рытуальную легенду», такім чынам, ня позна нават і ў СССР, нават і ў 1928 г. (кніга акадэміка Тарле выйшла ў 1927 г.), не таму, каб у нас было шмат прыхільнікаў антантаўскага тлумач-чэньня ўзьнікненьня вайны, а таму, што гэтым пытаньнем да апош-няга часу ў нас ненормальна мала цікавіліся. Кніга акадэміка Тарле тым і небясьпечна, што яна можа зрабіцца адзіным дапаможнікам чытачу, які толькі што зацікавіўся замежнай політыкай апошніх дзесяцігодзьдзяў. Вось чаму гэтая кніга і заслужоўвае ня толькі кар-роткага спамінаньня, якое зроблена зараз, а падрабязнага разгляду, які, трэба спадзявацца, у бліжэйшы час і будзе зроблены адным з таварышоў «заходніх гісторыкаў» на старонках «Гісторыка-марксыста». Зараз-жа гэтае спамінаньне прышлося зрабіць, галоўным чынам, для таго, каб вытлумачыць неабходнасьць сабраць і выдаць тое, што ёсьць у нашай марксысцкай літаратуры аб вайне і аб яе ўзьнікненьні.

Працы таго, хто піша гэтыя радкі, займаюць у гэтай літаратуры пэўнае месца і ў некаторых выпадках зьяўляліся першымі спробамі на гэтым шляху. Вядома, аўтар ніколі ня прыпісвае ім значэньня апошняга слова і нават наогул ня лічыць іх колькі-небудзь закончанай дасьледчай работай. Гэтую работу ён усё-ж спа-дзяецца калі-небудзь зрабіць, хоць адкладаньне яе з году на год (яна распачата яшчэ ў 1918 г.) не абяцае ёй асабліва добрага лёсу. Але пра ўдзівую гісторыю ўзьнікненьня вайны і звязанай з ёю дыплёматычнай «работы» даюць нават і гэтыя кароткія нарысы. Некаторая частка з гэтых кароткіх нарысаў ужо ўзайшла ўсё-ж

у «жалезны інвэнтар» літаратура прадмету. Аб тым, што бліжэйшай прычынай уступленья Расіі ў вайну было імкненьнем захапіць Канстантынопаль і Дарданэлы, не спрачаецца нават і акадэмік Тарле. Нават і ён не адважваецца сьцьвярджаць, што Дарданэлы Мікалаю паабядалі ва ўзнагароду за абарону «свабоды і цывілізацыі»—ад германскага барбарства. Але калі зьявіўся мой першы артыкул на гэтую тэму (у парыскім «Нашем голасе» ўвосень 1914 г.), гэта ніколькі не разумелася само сабою. Расійска-германская вайна разглядалася як факт самадаўляючы, нічым ня зьвязаны з традыцыйнай палітыкай Раманавых на Бліжэйшым Усходзе і тлумачылася ці «імкненьнем германскай прамысловасьці заваяваць расійскі рынак» ці суперніцтвам расійскага і прускага памешчыка на хлебным рынку (водгук апошняга тлумачэньня можна спаткаць і ў маім першым артыкуле аб «вінавайцах вайны», які ўзьнік у красавіку—маі 1915 г.) і г. д. Так што, калі я ў 1918 г. пры дапамозе тав. В. В. Адарацкага знайшоў у нашых архівах протоколы «трох нарад» аб Канстантынопалі і пратоках 1913—1914 гг. (надрукаваны ў № 1 «Вестника Наркоминдела» за 1919 г.; прадмова перадрукоўваецца ў гэтым зборніку), гэта была не выпадковая знаходка, а ў пэўным сэнсе «адкрыцьцё»—вынік пошукаў з адбуманай мэтай у пэўным напрамку. Больш выпадковым было непазбаўленае «сэнсацыйнасьці» адкрыцьцё намі, мной і т. Адарацкім, першай пачкі зараз вядомых на ўвесь сьвет славытых «лістоў Ізвольскага» ў выпадкова забытым сярод папер «сакрэтнага архіву міністра замежных спраў» портфэлі Сазонава. Гэта была, бадай, самая цікавая пачка асабістых прыватных лістоў Ізвольскага Сазонаву: яна, галоўным чынам, лягла ў аснову, як майго другога эцюду аб вінавайцах вайны (вясна 1919 г.), таксама і характарыстыкі Пуанкарэ; абодвы артыкулы чытачы знойдуць ніжэй.

Частку з увайшоўшага потым у агульны зварот ня варта было перадрукоўваць іменна таму, што цяпер гэта ўсе ведаюць—усе, хто колькі-небудзь цікавіцца вайной 1914 г. Так, на старонках «Нашего голоса» і «Нашего слова» я веў доўгую полеміку з нябожчыкам М. П. Паўловічам аб разьмерах германскіх узброеных сіл: тэзіс «Германія напала» лёгка на веў за сабою легенду аб нязьлічоных натоўпах, кінутых новым Ацілам на няшчасныя «цывілізаваныя народы», якія маглі процістаяць гэтай навале толькі нязначныя кучкі байцоў. Про-

стая даведка з даваеннымі статыстычнымі зборнікамі выкрывала і тут грубую фальшыўку антантаўскіх зводак. Было ясна, што колькасна германская армія павінна была быць куды слабей сваіх праціўнікаў. Цяпер гэта даўно агульна-вядомы факт (гл. напр., «Военно-исторический сборник» за 1919 г., вып. I, «Силы обеих коалиций», як наўмысля паводле сакрэтных даных французскага штабу, офіцыяльныя зводкі якога і зьбілі з панталыку нябожчыка Паўловіча!). На заходнім фронце, напрыклад, немцы мелі да лістапада 1916 г. 1314 батальёнаў супроць 2219 батальёнаў французаў, ангельцаў, бэльгійцаў і расійцаў (апошніх было ўсяго 12 батальёнаў, французы-ж адны былі мацней за немцаў, маючы 1397 батальёнаў), г. зн. лічбова былі слабейшыя за ворага, больш чым у паўтара разы. Так што цяпер кожны ваенны курсант ведае, што папа-Жофр пускаў дым у вочы французскай публіцы, распаўсюджваючы байкі аб 4-мільённай (!) германскай арміі, якая напала на няшчасных французаў. Але ня толькі тав. Паўловіч, а і рэдакцыя «Нашего слова» яўна больш давярала папу-Жофру, чым свайму дзёрзкаму супрацоўніку і друкавала мае артыкулы з відавочнай неахвотай. Цяпер гэтыя занадта доўгія доказы таго, што два разы па два ёсьць чатыры, а не стэарынавая свечка, бадай ці знойдзецца ў каго ахвота чытаць, па зусім іншай прычыне: ніхто-ж не спрачаецца.

Каб пакончыць з артыкуламі нашых парыскіх выданьняў эпохі вайны, застаецца дадаць, што з іх узята першая вэрсія «Константынопаля», пазьней шырока распрацаваная ў артыкуле часопісаў «Летописец» (1916 г.), перадрукаваны ў зборніку «Внешняя политика» (1919 г.). Я аддаў перавагу вэрсіі «Нашего слова», паколькі яна больш кароткая, па-мойму больш яркая, непрыстасавана да цензуры і не перадрукоўвалася ні разу ў нас. Не прыстасавана да расійскай цензуры, трэба дадаць, бо ваенная цензура, і вельмі лютая, існавала, вядома, у тыя гады і ў Парыжы. Аб гэтым зараз-жа трэба ўспомніць дзякуючы апошняму з артыкулаў, узятых з «Нашего слова», — «Лейбгвардия Романовых». Складаючы адказ на артыкул нейкага расійскага акадэміка ці профэсара, які ляў германскую навуку, як «лейб-гвардыю Гогенцолернаў», артыкул, хоць ён ніякіх ваенных сакрэтаў не выкрываў, падпаў чамусьці моцнаму калетству з боку французскага цензара. Гэтага апошняга часамі «схватвала», над упльвам націску з расійскага пасольства, мабыць, і ён пачынаў

выкрэсьліваць нават тое, што бадай прапусьціла-б і пецярбургская цензура. Аб гэтым калецтве артыкула трэба папярэдзіць чытача, паколькі ў адным месцы была парушана дзякуючы цензарскім праўкам, лёгічная сувязь. Аднавіць сапраўдны тэкст я ня маю магчымасьці, бо рукапісу ў мяне не захавалася.

Тры вялікія артыкулы на адну, па сутнасьці, тэму—дзьве вэрсіі «Вінавайцаў» (1915—1919 г.) і «Як узьнікла вайна?»—друкуюцца ўсе разам таму, што яны ні ў чым, амаль, апрача паасобных фактаў і цыгатак, не паўтараюць адзін аднаго. Першы («Вінавайцы» 1915 г.) спрабуе даць агульны сацыялёгічны фон малюнку; месцамі ўстарэўшы, у асноўным, гэта сацыялёгія вайны, як аднаго з сымптомаў загінуўшага капіталізму і аднаго са сродкаў адцягнуць рабочую рэвалюцыю, застаецца, на-мойму, вернай і па сёнешні дзень. Напісаны гэты артыкул, калі я ня меў уяўленьня аб тым, што па гэтым прадмеце хаваюць у сябе нашыя архівы, але затое меў пад рукамі багатую панфлетную перадваенную літаратуру: барацьба розных напрамкаў унутры гэтай апошняй значна лепш дапамагала высвятліць ісьціну, чым гэта можна было зрабіць на падставе афарбаванай пад адзін колер літаратуры эпохі вайны. «Вінавайцы» 1919 г., наадварот, напісаны выключна паводле архіўных матэрыялаў, у большай частцы тады, амаль яшчэ нікому неведомых, і якія маюць у сабе характарыстыку дыплёматычнай падрыхтоўкі вайны. Нарэшце, «юбілейны» нарыс «Як узьнікла міравая вайна», грунтоуючыся часткова на архіўных дакумантах, але да таго часу, да 1924 г. у большасьці ўжо апублікаваных, часткова на раней сабраным друкаваным матэрыяле, затрымліваецца на пытаньнях мала закранутых у папярэдніх нарысах: на эканамічнай прагісторыі вайны і на аналізе дыплёматычных камбінацый «фатальнага тыдня», 24—31 ліпеня 1914 г.; гэтых камбінацый у «Вінавайцах» 1919 г. я амаль не закранаў. У цэлым усе тры артыкулы даюць даволі поўны і ў асноўным не ўстарэлы малюнак узьнікненьня імперыялісцкай вайны. Больш дробныя артыкулы даюцца, як дадатак, паколькі яны асьвятляюць больш дэталева той ці іншы бок пытаньня. Тут ёсьць ужо і паўтарэньні, але паколькі артыкулы друкаваліся спачатку самастойна і прызначаліся для чытачоў розных выданьняў, абыйсьціся без паўтарэньня некаторых агульных мотываў было немагчыма.

З астатніх, зьменшчаных у зборніку, артыкулаў, больш буйнымі зьяўляюцца звязаныя па тэме паміж сабою артыкулы аб падрыхтоўцы дагавору аб пратоках (у сакавіку 1915 г.) і прадмова да выданага Цэнтрархівам зборніку «балканскіх» дакумантаў. Гэта ўжо не «дыплёматычная прадгісторыя» 1914 г., а дыплёматычная гісторыя самой вайны. Для нас у сучасны момант амаль ці варта гаварыць, што гэтая «ваенная» дыплёматыя больш важная за «прадваенную»: вузлы сучаснага становішча завязваліся якраз у гэты час; вузлы, якія завязаліся раней, былі разарваны вайною. У той-жа час ні амэрыканская ні заходня-эўропэйская літаратура, што зьяўляецца паказальным, не затрымліваюцца на «ваеннай» дыплёматыі—нават дакуманты, якія адносяцца сюды, ні адна з дзяржаў, якія прымалі ўдзел у вайне, яшчэ не апублікавала. Нам і ў гэтым як і ў апублікаваньні прадваенных дакумантаў, прыдзецца быць піонэрамі; недарма за граніцай з такою нецярплівасьцю чакаюць выданьня дыплёматычнай перапіскі эпохі вайны, якое (выданьне) падрыхтоўваецца сумесна з Комакадэміяй, Народным комісарыятам замежных спраў і Цэнтрархівам. Аб гэтым гавораць лісты з-за граніцы.

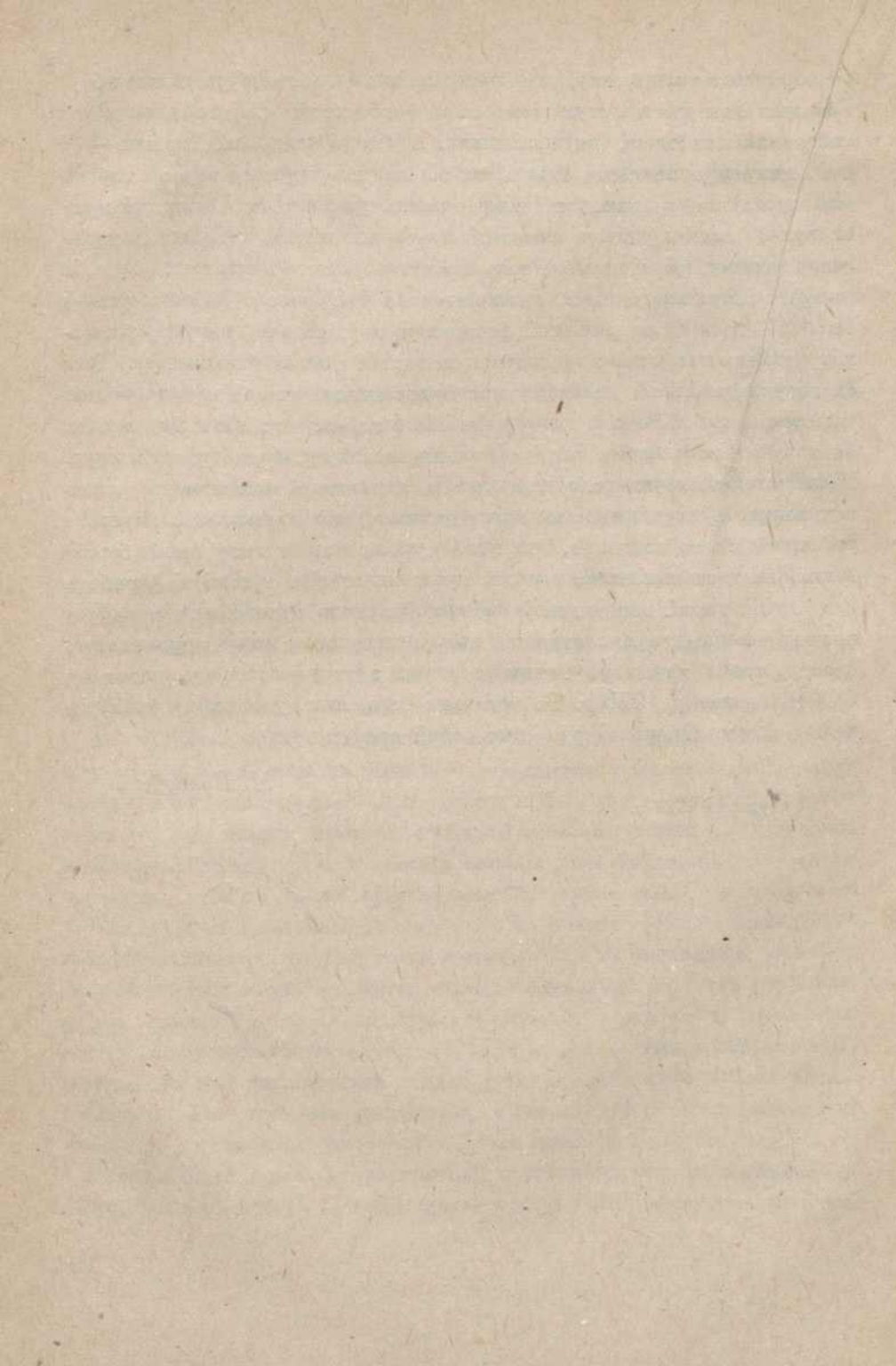
Нарэшце 4-ю і апошняю частку зборнікаў складаюць артыкулы, прысьвечаныя сканчэньню вайны. Яны аснованы не на архіўных дакумантах, за выключэньнем некаторых паасобных цытат. Гэта—часткова ўспаміны, часткова спробы аналізу даных, якія даўно апублікаваны, але якія ня былі яшчэ прадметам гістарычнага дасьледаваньня. Разглядаючы пытаньне зусім у іншым напрамку, гэтыя артыкулы могуць здацца нібы ня маючымі прамой сувязі з астатнім зьместам зборніку. Па сутнасьці справы яны ўяўляюць з гэтым зьместам адно цэлае. Цэнтральнае пытаньне самае вялікае з іх («Выхад Расіі з вайны»): з якой вайны Расія выходзіла? Абгрунтаваньне адказу на гэтае пытаньне чытач знаходзіць іменна ў першай частцы зборніку. Аўтар схільны адказваць на гэтае пытаньне, цяпер мабыць, з больш вялікімі агаворкамі, чым гэта зрабіў-бы, калі-б пісаў «юбілейны» артыкул 1924 г. Але гэтыя агаворкі пачынаюцца на гэй паглыбленай стадыі работы, якая сама толькі распачынаецца. Тая агульная пастаноўка, якая дана ў першых артыкулах зборніку, у агаворках яшчэ не адчувае патрэбы.

Вайна была гніла-капіталістычнай, грабежніцкай, «нападніцкай» з боку Антанты наогул і Расіі ў прыватнасьці (што, зразумела, ніколькі

ня знішчае таго факту, што пры іншай абстаноўцы напала-б і Германія), ні ў якой ступені ня была «абаронай бацькаўшчыны» і «абаронай свабоды», ня знішчала, а ўмацоўвала мілітарызм—ўсё гэта застаецца на сваім месцы, як-бы мы не разумелі зараз тэрмін «імперыялізм», ці паводле Гільфэрдынга, ці паводле Леніна, ці прызнавалі-б мы наяўнасьць самастойнага «расійскага», «нацыянальнага» імперыялізму, ці лічылі-б Расію проста вэсалам Антанты. Аналіз імперыялізму, як сыстэма, якая панавала ў Эўропе і ў Амэрыцы—ў 1914 г.—гэта вялізарнейшай важнасьці справа: але канкрэтнагістарычны аналіз у гэтым пытаньні толькі пачынаецца. Калі ён пасуецца даволі далёка, у нас будзе новая, непараўнальна больш глыбокая філэзофія вайны 1914 г.; але малюнак вайны, як з чыста вайсковага, так і з політычнага боку, бадай ці зьменіцца. У гэтай стадыі, якую, галоўным чынам, ахапляюць працы, што зараз выдаюцца, аўтару ня было яшчэ да таго, каб тлумачыць: перш за ўсё трэба было паказаць, што-ж, уласна кажучы, было? Адказ на гэты пытаньне, вядома, зусім ня ставіць кропкі ні ў рабоце над гэтай тэмай наогул, ні ў рабоце аўтара друкуемых артыкулаў у прыватнасьці. Але для шырокіх колаў тых, што вывучаюць гэтую справу, трэба пачынаць іменна з гэтага адказу—пачынаць нават у СССР і нават у 1928 г. Бо веданьне таго, што, уласна, было, зусім нельга ў нас лічыць за рэч само сабой зразумелую.

М. Пакроўскі.

22 студзеня 1928 г.

ДА ВЫСТУПЛЕНЬНЯ ТУРЦЫІ

Лік «ваюючых бакоў» павялічыўся яшчэ адным: Турцыя пачала ваенныя дзеянні супроць Расіі.

Што можа азначаць гэты новы факт, перш за ўсё, з чыста ваеннага пункту гледжання? Якое падтрыманне можа аказаць Турцыя Вільгельму II?

Турэцкая армія налічвае ў сваім складзе 43 дывізіі дзейных («нізам») і 57 рэзервовых («рэдыф»). Ёсць апрача таго і ратніцтва («мустахфіз»), але яно амаль не арганізавана,—ратнік служыць, галоўным чынам, для папаўнення выбыўшых з дзейнай арміі. Дывізіі «нізама» маюць па 10 батальёнаў кожная, «рэдыфа»—рознаы лік, але звычайна 9 батальёнаў. Разам у Турцыі, на паперы, 430+513, ўсяго 943 батальёны. З кавалерыяй (40 палкоў «нізама» па 5 эскадронаў і 24 палкі і рэгулярнай коньніцы) і іншымі часцямі—каля мільёну штыхоў і шабляў номінальна.

Яксна турэцкае войска павінна быць пастаўлена даволі высока—бязумоўна вышэй аўстрыйскай арміі, напрыклад. Нешчаслівая для туркаў апошняя вайна, калі Турцыя была захоплена зьнянацку ў 2 разы больш моцным праціўнікам, па сутнасці, не пахіснула яе ваеннай рэпутацыі. Калі туркі сабраліся з сіламі, баўгарская армія—лепшая з балканскіх—так і не магла ўзяць Чатаалджы. Ахілесавай пятой туркаў заўсёды зьяўлялася вышэйшае стратэгічнае кіраўніцтва—але зараз яно цалкам у руках германскіх офіцэраў. Вінтоўкі турэцкай пяхоты—германскія, праўда, крыху больш старога вузору, чым у самых немцаў, але не старэйшыя за расійскую трохлінейку. Між іншым, стрэльба ў сучаснай вайне ўсё больш і больш адыгрывае на другі плян і пачынае адыгрываць амаль тую дапаможную ролю, якую яна адыгрывала 100 год назад у напалеонаўскіх войнах. Лёс баёў вырашаецца, як і ў той час, артылерыяй. А з гэтага боку—«ня

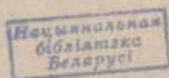
бываць-бы шчасцю, ды няшчасце дапамагло»: у апошнюю вайну туркі страдлі амаль усю крупаўскую палявую артылерыю застарэлага ўзору і прымушаны былі абзавесціся французскімі пушкамі Шнэйдэра-Крэзо навейшага тыпу. Інакш кажучы, турэцкая лёгкая палявая пушка—такая-ж, як і расійская. Гістарычна туркі маюць рэпутацыю выдатных артылерыстаў: у 1877 г. расійскія офіцэры не маглі надзвіцца трапінасьці турэцкага агню. Калі ў 1912-13 гг. іх артылерыя была падаўлена, дык гэта, акрамя застарэласьці пушак, тлумачыцца яшчэ і тым, што ў іх знарадаў было мала і на пяць страляў прыходзілася адказваць адным.

Як відаць Турцыя зьяўляецца для Германіі сур'ёзным ваенным падтрыманьнем. Але... тут пачынаецца цэлы рад «але». Па-першае, турэцкі «рэдыф» у мірны час існуе ў «кадравым» складзе: гэта зн. на кожны батальён ёсьць па некалькі офіцэраў, унтэр-офіцэраў і салдат. Але якраз гэтая вайна паказала, як цяжка разгортваць кадравыя часці ў баявы склад нават вялікай эўропэйскай дзяржаве, з адносна добра наладжанай ваеннай арганізацыяй. У Турцыі, з яе амаль абсолютным бездарожжам і сярэднявяковай адміністрацыяй, гэтую задачу, у шырокіх разьмерах, можна лічыць проста невыканальнай. Рэдыфныя батальёны проста пойдучь на папаўненьне ўбытку ў дзейных войсках і адыграюць ролю нашага «запасу». Як з сапраўднай баявой сілай, якая здатна для наступальных дзеяньняў, трэба лічацца толькі з дзейнай арміяй? Пры 430 батальёнах пяхоты яна можа даць усяго да 500.000 штыкоў і шабляў. З іх ня менш палавіны (а, мабыць, і больш) прыдзецца пакінуць у Эўропе. Па-першае, вельмі мала праўдападобнасьці, каб Грэцыя не скарыстала сучасны анархі-спрыяючы момант для канчатковага аб'яднаньня элінскай нацыі, моманту, які быў пакінуты бухарэцкім мірам на паўдарозе: Грэцыя на моры цяпер пасьля таго, як купіла амэрыканскія броняносьцы, значна мацнейшая за туркаў нават з «Гэбэнам». Значыцца, ад яе сур'ёзна прыдзецца ахоўваць Дарданэлы і бераг Малой Азіі. А потым, дзякуючы перавазе і расійскага чорнаморскага флёту над турэцкім (гл. аб гэтым ніжэй), прыдзецца з няменшай пільнасьцю ахоўваць і Босфор, пакінуўшы ў ваколіцах Канстантынопаля цэлую армію. Такім чынам, калі ў туркаў будзе 250.000, для операцый на сухаземнай малаазіяцкай граніцы, гэта будзе многа. Але і гэтым 250.000 у сучасны момант году няма чаго рабіць.

Сушапутная граніца Расіі і Турцыі ў Малой Азіі праходзіць па Армянскім сугор'і. Гэта—самая высокая частка заходняй Азіі, рад горных плато да 2.000 мэтраў вышыні над узроўнем мора. Ня гледзячы на тое, што яна знаходзіцца на поўдні (паралель Нэаполю і Мадрыду), клімат там надзвычай суровы. Зіма цягнецца 5 месяцаў з вялікімі сьнегавымі заваямі: сьнегавы пласт даходзіць да 2-х мэтраў таўшчыні. Ніякія ваенныя дзеянні буйнага стылю з лістапада па красавік тут немагчымы. Адзіная паласа, дзе турэцкая армія магла-б дзейнічаць цяпер, гэта чорнаморскае ўзбярэжжа, ад Батуму да Новарасійску. Прыход сюды туркаў мог-бы мець сур'ёзныя вынікі. Наступаючы па лініі Батум—Тыфліс, яны прымусілі-б расійцаў ачысьціць паўночную Пэрсію, што нанесла-б, вядома, вялізарны ўдар расійскаму прэстыжу ў тых краінах. Высадзіўшыся каля Новарасійску, яны-б маглі дасягнуць большага—паставіць пад пытаньне зносіны Расіі з Каўказам. Але дзеля таго, каб усе гэтыя страшныя рэчы рэалізаваць, неабходна адна ўмова: неабходна, каб туркі былі гаспадарамі на Чорным моры. Гэта наводзіць нас на пытаньне аб суадносінах сіл расійскага і турэцкага флёту ў тых краях.

Расійскі чорнаморскі флёт мае 6 броняносцаў (ня лічачы суднаў берагавой абароны); з іх 3 зусім старыя і 3 адносна сьвежай конструцыі, але не дрэдноутаў: расійскія чорнаморскія дрэдноуты, толькі што яшчэ будуцца і будуць гатовы не раней канца 1915 г. Апрача таго ёсьць 2 сярэдніх разьмераў броняпалубныя крэйсэры і, вядома, пэўная колькасць мінаносцаў, контр-мінаносцаў і г. д. Ёсьць і падводныя лодкі, якія між іншым ёсьць і ў туркаў. Апошнія, калі браць іх «нацыянальны» флёт, маюць у сваім распараджэньні 3 старыя броняносцы аднаго ўзросту з расійскімі старэйшай катэгорыі¹⁾ і 2 броняпалубныя крэйсэры, якія драбней расійскіх і слабей узброены. Зусім зразумела, што пры сутычцы расійскага і турэцкага «нацыянальнага флёту, апрача зьнішчэньня апошняга, нічога не магло-б атрымацца. Але ў туркаў зараз ёсьць два германскіх караблі—славутыя «Гэбэн» і «Брэслаў». Наколькі гэта зьмяняе справу? «Гэбэн» і «Брэслаў», самі па сабе добрыя судны. У якасьці крэйсараў, яны змогуць, вядома, вельмі шмат пашкодзіць расійскаму чорнаморскаму гандлю, калі не паралізаваць яго канчаткова. Але ці змогуць яны да-

¹⁾ Турэцкія дрэдноуты, ужо пабудаваныя, як вядома, сэквестраваны Англіяй.

111/152374

памагчы туркам знішчыць расійскі флёт? Гэта пад вялікім сумненнем. «Гэбэн» мацнейшы за кожнага з больш новых расійскіх броняносцаў у паасобку, але слабей усіх трох, разам узятых. Для таго, каб справіцца з імі, яму прыдзецца паклікаць на дапамогу сваіх сапраўдна-турэцкіх таварышоў. Але тады ён, па-першае, павінен будзе адмовіцца ад галоўнай сваёй перавагі—хуткасці ходу: сапраўдна-турэцкія броняносцы (2 з іх XIX ст., былі, між іншым, землякамі «Гэбэна») поўзаюць вельмі марудна. А гэтая апошняя акалічнасць дазволіць, па-другое, і расійцам увесці ў бой свае караблі старэйшай катэгорыі—і перавага будзе на баку расійцаў. Што тычыцца «Брэслаў», то гэта адзін з тых маленькіх крэйсераў, якіх немцы пабудавалі больш 20-ці штук з спецыяльнай мэтай лавіць у моры ангельскіх «купцоў»: гэтую функцыю, як вядома, з поспехам і выконвае зараз у Індыйскім акіяне адзін з іх «Эмдэн». Пры сутычцы-ж нават з расійскімі чорнаморскімі крэйсерамі «Брэслаў» застанецца толькі адно—скарыстаць сваю асноўную якасць—шпаркасць ходу.

Такім чынам, калі расійскія адміралы не наробяць вялікіх памылак, перавагу расійскага флёту над турэцкім можна лічыць цалкам забяспечанай. А з прычыны таго, што зімой удар можа быць нанесены расійскім каўкаскім уладанням толькі з мора, дык ваенная дапамога Турцыі немцам зараз зьвядзецца амаль да нуля. Раней красавіка туркі ня здолеюць што-небудзь сур'ёзнае зрабіць. Да красавіка-ж Германія, бязумоўна, даўно будзе прымушана заключыць мір, калі яна ня знойдзе з свайго становішча якога-небудзь ні кім непрадбанага выхаду. Усё гэта нямецкі штаб усведамляе, вядома, ня горш усякага другога. Ваенныя паслугі, якія Турцыя зможа зрабіць Германіі, вельмі нязначныя. Для чаго-ж Германія ўсё-ж такі цягне Турцыю ў гэтую авантуру? Таму, што самы факт расійска-турэцкай вайны мае вялізарнае палітычнае значэнне.

Мы ня скажам нічога новага ні для кога з чытачоў «Голоса», калі напомним ім, што мусульманскі сьвет даўно перажывае рэволюцыйны рух надзвычайнай сілы. Рух гэты часамі прымае рэволюцыйны характар, але па сутнасці гэта нацыянальны рух, імкненне да ўтварэння нацыянальных дзяржаў, стадыя, якая даўно пройдзена Заходняй Эўропай, і якая толькі цяпер наступіла для мусульманскага Усходу і для Кітаю. Але і мусульманам, і Кітаю прыходзіцца складвацца ў нацыі на вачох у моцных і драпежных суседзяў, якім гэты

процэс ня можа падабацца, якія ўсяк імкнуцца яго затрымаць, паралізаваць калі магчыма. Нацыянальнае адраджэньне Пэрсіі наткнулася на расійскія штыкі, турэцкі нацыяналізм быў прыдушаны рукамі балканскіх народаў, якія самі праходзяць тую-ж стадыю развіцця, але выперадзілі ў ёй туркаў. І многія яшчэ памятуюць, мабыць, як конгрэсу эгіпэцкіх нацыяналістаў не ўдалося сабрацца ў Парыжы... Германія заўсёды старалася аддзяліць сябе, перад вачыма мусульман, ад іншых эўропэйскіх дзяржаў у гэтым пытаньні. І вось цяпер, здаецца ёй, яна знайшла выпадак схопіцца за доўгі канец таго вагару, які паверне ўвесь мусульманскі сьвет. За Турцыяй выступіць Пэрсія, за Пэрсіяй—Эгіпэт, за Эгіптам—Мароко... Адчуваючы пагрозу ў сваіх жыццёвых цэнтрах, Англія будзе прымусана кінуць немцаў: ня трэба забываць, што ангельскі кароль—найвялікшы мусульманскі гаспадар земнай кулі і што ў яго больш падданых мусульман, чым у турэцкага султана.

Так разважаюць немцы і адносіны Францыі і Англіі да турэцкага выступленьня паказваюць, што было-б неасьцярожна абвінавачваць немцаў у «бязгрунтоўных лятуценнях». Туркі бомбардавалі расійскія парты, пусьцілі на дно расійскую канонерку, а ў іх патрабуюць... тлумачэньняў. Здавалася-б, што можа быць больш ясьнейшым? Але і Францыя, і Англія чапляюцца за апошнюю надзею, цень цені надзеі—ўхіліцца ад вайны з Турцыяй у вясных адносінах такой нязначнай, як мы зараз бачылі. Відавочна, і яны бяруць пытаньне з яго палітычнага боку: і яны добра разумеюць, пачаткам якога пажару можа быць расійска-турэцкая вайна, калі даць ёй магчымасьць выбухнуць.

Але можа быць, баяцца ня толькі гэтага. З выступленьнем Турцыі супаў факт, географічна вельмі далёкі ад «усходняга пытаньня». У газэтах прамільгнула вестка, што Расія формуе польскія легіёны пад камандай офіцэраў-палякаў. Гэта вестка павінна была прымусіць уздрыгнуць кожнага, хто ведае навейшую гісторыю Польшчы. Калі гэта праўда (прыходзіцца падкрэсьліваць гэта «калі»—мы жывем у такой густой атмасфэры хлусьні), дык абяцаньне Мікалая II аднавіць Польшчу—ня пусты гук. Адраджэньне польскай народнасьці пасля разьдзелу заўсёды пачыналася з польскай арміі. Польскія легіёны на французскай службе былі зародкам свабоднай Польшчы часоў Наполеона I, і палякі гарыбальдзійцы былі ініцыятарамі спробы но-

вага вызвалення, нешчаслівага, у 1863 г. Такім чынам, калі вестка праўдзівая, дык, значыцца, двухгаловы арол адважыўся, нарэшце, выпусціць з кішчороў здабычу, якую ён тыраніў сто год. Але трэба быць вялікім невукам у орнітолёгіі, каб думаць, што драпежныя птушкі могуць кіравацца ў сваіх дзеяннях узвышанымі мотывамі. Калі вырашана «адпусціць на волю Польшчу» (выраз незабыўнага прадзеда Мікалая I), значыцца, адшуканы ёй эквівалент. Што можа быць гэтым эквівалентам? Усходняя Галіцыя? Добрая мена—аддаць 8 млн. падданных і цэнтр польскай культуры, Варшаву, каб атрымаць тры з паловаю мільёнаў і падцэнтр Львоў.

Гэта ўсёроўна, што мяняць Кіеў на Палтаву, ці Адэсу на Таганрог. А вось вымяняць Варшаву на Царград, гэта справа іншая.

Ня трэба забываць, што ўсходняе пытаньне дае фон усёй жудаснай бойні 1914 г. Каб ня было балканскай вайны, ня было б і цяперашняй. Думаць, што ўся справа толькі ў якіх-та гандлёвых дагаворах, гэта значыць, глядзець на пытаньне з вузка-нямецкага пункту гледжаньня—позыцыя, сапраўды, комічная, калі ўспомнім, што справа ідзе аб людзях, якія стараюцца паказаць свой рускі патрыятызм. Бо існуючы расійска-нямецкі дагавор не карысны перш за ўсё для немцаў, якія за яго пераплачваюць Расію штогод 500 мільёнаў марак (такі па мінімальным разьліку баянс расійска-нямецкага гандлю ў карысьць Расіі). У Расіі-ж скардзіцца на яго можа толькі кучка фабрыкантаў, якія знаходзяць, што 20-проц. барыш—нікчэмны, з-за якога няварта пэцкаць рукі. Вось рублік на рублік—іншая справа. Гэтыя фабрыканты маюць даволі грошай, каб выдаваць газеты і няняць некалькі профэсароў для «навуковага абгрунтаваньня» сваіх апэтытаў, але яны недастаткова ўплывовыя, каб уцягнуць Расію ў вайну. Калі Расія першая пачала ўзбройвацца і тым выклікала спачатку контрузбраеньне Германіі, а пасля вайну, дык таму, што перад яе кіраўнікамі зноў прамільгнуў міраж, які пэрыодычна спакушае кожнае пакаленьне «Раманавых», пачынаючы ад Кацярыны II.

Константынопаль і пратокі ўвесь час былі на лініі расійскага наступленьня, уяўляючы сабой яе канчатковы пункт. Але тое, што ўчора было толькі політычнай магчымасьцю, сёньня робіцца стратэгічнай неабходнасьцю. Гісторыя ўсіх турэцкіх войнаў паказвае, што нанесці ўдар Турцыі можна толькі пагражаючы непасрэдна Константынопалю. Ніякія перамогі расійскага флёту на хвалях Чорнага мора,

ніякія геройскія ўчынкi расійскага войска ў барацьбе з армянскімі сьнягамі і курдскімі партызанамі ня прымусяць туркаў здацца: гэтай мэты можа дасягнуць толькі расійская армія на берагах Босфору. Лёс штурхае Мікалая II у сьв. Софію.

Ня будзем шмат гаварыць аб тым, што расійскі царызм ва ўсходнім пытаньні верай і праўдай, хаця і несьвядома, служыць расійскаму капіталізму: апошні можа стаць цьвёрдай нагой на Бліжэйшым Усходзе, не раней, як атрымае свабодны выхад у Міжземнае мора. Але на шляху да гэтага выхаду Расія ўвесь час спатыкала Англію. Многія думваюць, што цяпер гэта зьмянілася, што цяпер ангельцы больш ахвотна згодзяцца цяпець у Константынопаля расійцаў, чым немцаў. Што немцы ў Царградзе для Англіі менш да ўспадобы, чым расійцы, ніхто спрачацца ня будзе, але яшчэ з большай ахвотай ангельцы сядуць там самі. І акалічнасьці складаюцца такім чынам, што гэта опэрацыя і для ангельцаў робіцца стратэгічнай неабходнасьцю: туркі ўжо пагражаюць Суэцкаму каналу цяпер, а чакаць, пакуль расійская армія зьявіцца на Босфоры... Зусім магчыма, што салдаты ў зялёнай «ахоўнай форме», падышоўшы да сьв. Софіі, спаткаюць на цьвінтары—салдат, апранутых у хакі. Але як-жа са стагодняй марай патомкаў Кацярыны II?

№ 47 „Голос“, штодзённая політ. і грамадз. газета.
Парыж, 1914 г. 6 лістапада.

ГІСТАРЫЧНЫЯ ЗАДАЧЫ

У сучасны момант амаль ці трэба даказваць чыгачу, што вайна паміж Расіяй з аднаго боку, Германіяй і Аўстрыяй—з другога, вядзецца з-за турэцкай спадчыны. З пачатку, да выступлення Турцыі гэта простая ісціна была завуалявана часткова сьвядома, а часткова па неразуменьні, дзякуючы ўсякага роду высока-патрыётычнымі (а часам і высока-марксышкімі) меркаваньнямі. Цяпер яна скідае з сябе адну за адной гэтыя маскі, прыходзячы ў натуральны стан усякай ісціны—поўнай нагаце. Гэтая апошняя прымае, часам, нават занадта абыватальскі характар, напамінаючы ня столькі аб антычнай статуі, колькі аб расійскай лазьні: якісьці добры профэсар марыць ужо, якіх надзвычай добрых дач можна набудаваць паміж Батумам і Трапезундам... Так, вядома, будаваць рана ды і ня сезон: хто ў сьнежні думае аб дачы? Але разабрацца ў «гістарычных задачах Расіі на Чорным моры»—самы час. Широкая публіка, бяз розьніцы адценьняў, прымае «задачи» en bloc: як-жа ня мець ключоў ад уласнага дому! Пратокі неабходны Расіі—бяз гэтага немагчыма разьвіцьцё расійскага капіталізму. А як-жа ўтрымаць пратокі не аўладаючы Канстантынопалям? А пры Канстантынопалі неабходны і некаторы „Hinterland“, гаворачы на мове ворагаў свабоды і цывілізацыі. Справа ясная: Дарданэлы, Босфор, Царград, Малая Азія, уся ці часткова, павінны быць расійскімі.

Такое сумарнае ўяўленьне падобна да куч «кухонных адкідаў», якія саслужылі вялікую службу дагістарычнай археолёгіі, злучае ў адно цэлае напластаваньні вельмі розных эпох. Прычым, як і ў кухонных адкідах, у ніжнім ярусе мы можам знайсці прадмет, які выпадкова зваліўся з самага верхняга. На першы погляд можа здацца, што найбольш архаічнай з усіх магчымых мотывіровак заваёвы Царграду зьяўляюцца рэлігійныя: устанавленьне крыжу на сьв. Софіі.

Гэта, здавалася-б, самая, старадаўняя з «задач», пакінутая ў спадчыну сучаснай Расіі яшчэ маскоўскай Руссю. На самай справе, калі мы возьмем расійска-турэцкія адносіны маскоўскай эпохі, як яны сапраўды адбываліся, мы ня знойдзем амаль ніякіх сьлядоў гэтай «задачы». Ня глядзячы на пастаянныя падштурхваньні ў гэтым напрамку з Захаду (з боку рымскага папы і германскага імператара—які тады зьяўляўся галавой «Священной римской империи»), проект заваёвы Царграду колькі-небудзь сур'ёзна ставіўся за ўсю гэту эпоху толькі адзін раз: калі на маскоўскім троне сядзеў «герэтык і растрыга», вучань арыян і езуітаў, Зьмітр¹⁾. Сапраўдна-праваслаўныя маскоўскія цары былі на гэта глухія. Прычыны ня прыходзіцца доўга шукаць. Гэта—з нашага, сучаснага пункту гледжаньня. Канстантынопаль занятаў 30 мая 1453 г.: у вачох набожных масквічоў ён занятаў 14 гадамі раней, калі константынопальская царква прызнала над сабою верховодства папы (так званая Флёрынтыская вунія 1439 г.). Матэрыяльная пагібель бізантыцкай імперыі была толькі лёгічным вынікам яе моральнага заняпаду. З 1439 г. цэнтрам сусьветнага праваслаўя зрабіўся «Трэці Рым»—Масква. Ад «трэцяга» Рьму зварочвацца назад да «другога» было-б прыблізна тое-ж, што шукаць леташняга сьнегу. Праўда, у Канстантынопалі жыў праваслаўны патрыярх, у межах турэцкай імперыі пакінуты духоўны цэнтр праваслаўя, Афон з яго манастырамі, але грэцкая ерархія добра ўжывалася з турэцкім «ярмом» (афонскія манастыры прызналі верховодства султана нават раней заняпаду Канстантынопаля). Прыяжджаючы ў Маскву за міластыняй, патрыярх і афонскія старцы маглі бачыць на практыцы маскоўскі рэжым, і гэта амаль ці выклікала ў іх асаблівае жаданьне стаць непасрэднымі падданымі свайго паўночнага пратэктара. На словах яны былі ня супраць пасумаваць аб праваслаўным цары, на справе-ж яны аж да XIX стагодзьдзя заставаліся лёяльнымі вернападданымі падышаха. Нядаўні лёс афонскіх манахаў сьведчыць аб нясумненнай празарлівасьці іх папярэднікаў.

Чым далей адыходзілі расійскія цары ад праваслаўя, тым большае месца ў іх політыцы займаў Царград. Сына патрыярха Філярэта,

¹⁾ У падручніках так званы «Іжэзьмітры I». Даказаць сапраўднасьць яго паходжаньня ад Івана IV ва ўсякім выпадку, лягчэй чым сапраўднасьць паходжаньня Мікалая II ад баяра Раманавых. Апошняя абсалютна нельга даказаць у той час, калі першае толькі адносна—у залежнасьці ад таго, якую цану мы будзем надаваць таму ці іншаму гістарычнаму пасьведчаньню.

набожнага Міхайла Хвѣдаравіча, донскія казакі ніяк не маглі ўцягнуць у вайну з туркамі, як ні стараліся. Яго ўнук, Пётра I, які зрабіў з праваслаўнай імшы «маскараднае дзейства», які апранаў свайго галоўнага блазна праваслаўным патрыярхам, веў ужо рад войн з Турцыяй, не заўсёды ўдалых, але часам вельмі рашучых (Прускі паход 1711 г.). А пры Кацярыне II, якая вяла перапіску з Вольтэрам і якая субсыдавала энцыклёпедыстаў, пытаньне аб устанаўленьні крыжы на сьв. Софіі стала зусім востра: узнікае шырокі плян аднаўленьня бізантыцкай імперыі на чале з царом з дому Раманавых (ці Салтыковых—ва ўсякім выпадку з патомства Кацярыны II) на чале. Падкладку гэтай дзіўнай прогрэсіі—убываючага праваслаўя і ўзрастаючага інтарэсу да сьв. Софіі—ня трэба шукаць: яна даўно знойдзена гістарычнай літаратурай яшчэ да марксыцкага пэрыяду¹⁾. Пачынаючы з цараваньня Пётры, расійская замежная палітыка ідзе пад сьцягам гандлёвага капіталізму. Барацьба за гандлёвыя шляхі становіцца ў яе цэнтры. Самому Пётру прышлося, галоўным чынам, змагацца за паўночны шлях—Балтыцкае мора, але і пры ім ужо рэстаўрацыя старога генуэскага шляху, праз Чорнае мора,—шляху, добра знаёмага маскоўскім «гасцям суражанам», часоў Зьмітры Донскага—намячалася даволі выразна. Пакуль, аднак, гэта быў больш далёкі і кружны шлях, з ім можна было пачакаць. Актуальнасьць пытаньню надавала колэнізацыя паўднёва-рускіх стэпаў. Ужо ў самым пачатку гэтага процэсу, у 1760 г. мы чуем скаргі паўднёва-расійскіх памешчыкаў, што ім няма куды дзець сваёй пшаніцы, бо ў Расіі няма ніводнага порту на Чорным моры. Па сутнасьці, вядома, пшаніцу экспартаваць можна было і тады, але на вельмі нявыгодных умовах. Туркаў цяпер мы ўяўляем, як народ, які эаномічна вельмі закаранелы і пасьўны. Ня так было паўтараста год назад. Тады Турцыя ўпарта трымалася за монопалію плаваньня па Чорным моры; на ім мог разьвівацца толькі атаманскі сьцяг—і ніякі іншы. Турэцкія гаспадары не адмаўляліся, вядома, вазіць і расійскія тавары—іх перавозкай яны, галоўным чынам, і жылі,—але расійскаму гандлёваму капіталу трэба было дзяліцца барышамі з турэцкім: пасрэдніцтва

¹⁾ Гл. асабліва работу **Ульяніцкага**, **Дарданэлы, Босфор і Чорнае мора ў XVIII стаг.** Калі-б кніга была надрукавана каля 1900 г., які-б крык узьнялі «Объектыўныя» каляцкія гісторыкі аб «падтасоўцы», «грубай нацяжцы» і г. д. Але кніга выйшла ў 1883 г.

абыходзілася так дорага, што гандаль быў нарэшце «нявыгодным». Каб прымусяць туркаў адмовіцца ад сваёй монопаліі, прышлося весці рад войн. Ужо першая, якая скончылася Кучук-Кайнарджыйскім мірам (1774 г.), прабіла ў турэцкай монопаліі буйную прабіну: на Чорным моры расійскі сцяг атрымаў роўныя правы з турэцкім. Але заставалася пытаньне аб свабодзе плаваньня ў пратоках, аб доступу да расійскіх, цяпер гаваняў паўночнага берагу Чорнага мора, чужаземных караблёў і г. д. Туркі адстойвалі кожны крок. Тлумачачы ў сваю карысьць кожную нявыразную фразу трактатаў. Толькі Андрыянопальскі мір (1829) канчаткова разрашыў на карысьць расійцаў усю гэту блытаніну. Сёмым артыкулам адрыянопальскага трактату плаваньне з Міжземнага мора ў Чорнае і наадварот было абвешчана зусім свабодным для гандлёвых караблёў усіх дзяржаў, якія жылі мірна з Турцыяй. Порта раз на заўсёды абавязалася ніколі пратокаў не закрываць з адказнасьцю за страты ў выпадку парушэньня гэтага абавязацельства.

«Гістарычная задача», якую зараз вальтыжуюць перад вачыма да пэўнай ступені бесклапотнай па частцы гісторыі публікі, шмат гаворачы аб неабходнасьці для расійскага гандлю «свабоднага выхаду» і г. д., па сутнасьці, была ўжо зусім здавальняючы развязана ў 1829 г. Чытаючы адрыянопальскі трактат, не разумееш чаго-ж яшчэ людзям патрэбна? Адзінай супярэчнасьцю магло-б быць парушэньне туркамі гэтага трактату. Але такія парушэньні—за выключэньнем выпадкаў расійска-турэцкіх войн, якія пачыналіся ў XIX стаг. заўсёды па інцыдэнтах Расіі і ніколі Турцыі,—здараліся вельмі рэдка, гэта па-першае; а па-другое, і гэта зло ніколі ня было нявылучным. Яшчэ ў канцы мінулага стагодзьдзя вядомы спэцыяліст па міжнародным праве, маскоўскі профэсар Камароўскі (акцыбрыст) і яго вучань Жыхараў выступілі з проектам нэўтралізацыі пратокаў—зрабіць іх падобнымі з пункту гледжаньня міжнароднага права да Суэцкага каналу. Яны не павінны былі быць аб'ектам блёкады, ні ў іх ні каля іх, на пэўнай адлегласьці не павінны былі дапускацца ваенныя дзеяньні і г. д. Дабіцца гэтага было-б лягчэй таму, што ў свабодзе плаваньня па Босфоры і Дарданэлях зацікаўлена зусім не адна Расія і нават ня больш усяго яна. З ліку тон караблёў, якія ўвайшлі ў константынопальскую гавань у 1909—1910 гг.; 41,7 проц. насілі ангельскі сцяг, 17,7 проц.—грэцкі, 9,2 проц.—аўстрыйскі і толькі

7 проц.—расійскі (італьянцы былі зацікаўлены крыху менш—на іх долю прыпала 5,8 проц. усяго тонажу). Гэтай лініяй найменшага супраціўленьня расійская дыплёматыя, аднак-жа, яўна пагарджала. З самага пачатку, калі туркі яшчэ і падумаць не пасьпелі аб парушэньні адрыянопальскага дагавору (ледзь пасьпеў высахнуць яго атрамант), ёю было пастаўлена зусім іншае, новае пытаньне: аб свабодзе праходу расійскіх ваенных суднаў праз Босфор і Дарданэлы.

У пачатку 30-х гг. супроць султана паўстаў яго васал, паша эгіпэцкі (славыты Магомэт-Алі, эгіпэцкі «Пётра Вялікі»). Войска апошняга разьбіла султанскую армію ў Сірыі і праз Малую Азію рухалася на Канстантынопаль. Раптоўна са шпаркасьцю чыста тэатральнага эфэктна, на Босфоры зьяўляецца чорнаморскі флёт: «цар-рыцар», Мікалай Паўлавіч, прышоў выручаць свайго «прыяцеля», султана Махмуда. Разам з флётам быў, праўда, ня сам Мікалай, а толькі яго генэралы і адміралы; але з ім быў корпус расійскага войска, які зараз-жа высадзіўся на Малаазіяцкім беразе пратоці і які заняў галоўнейшыя стратэгічныя пункты. Расійскія офіцэры разьяджалі па Босфоры і Дарданэлах, рабілі здымкі, вызначалі месцы для ўмацаваньня, магазынаў і г. д. Туркі, якія яшчэ не апамяталіся ад адрыянопальскага разгрому, не адважваліся прырэчыць. Яны кланяліся, дзякавалі і толькі баязьліва адважваліся намякаць, што яны ня варты ўсіх гэтых літасьцяў і клопатаў, што з эгіпэцкім мяцежнікам султан і сам як-небудзь здолее справіцца. Мікалай рашыў да канца зрабіць шмат добра людзям, якія не разумелі свайго карысьці. На Дунаі пачала згрупоўвацца расійская армія, якая сухім шляхам павінна была ісьці ахоўваць Канстантынопаль—прыняўшы па дарозе адпаведныя абарончыя меры ў адносінах да Шумле, Варна і інш. турэцкіх цытадэляў. У апошняй ступені панікі султан пасьпяшаўся ўступіць эгіпэцкаму пашы тое, чаго той нават не патрабаваў, толькі-б ухіліцца ад усякай прычэпкі для рускага ўмяшаньня. Паклала канец яму, аднак, толькі рашучае выступленьне Англіі і Францыі (асабліва энэргічна дзейнічала апошняя). Зразумеўшы, што з-за пратокаў яму прыдзецца ваяваць з ангельцамі і французамі і не адчуваючы сябе яшчэ гатовым да гэтага, Мікалай уступіў. Расійскае войска пакінула Босфор, але перад ад'ездам упаўнаважаны Мікалая (граф Арлоў) прымусіў султана падпісаць так званы Ункіяр-Іскелескі дагавор (1833 г.). У яўнай частцы гэтага дакуманту абодва бакі гарантавалі

адзін аднаму недатыкальнасьць іх тэрыторыі (у выпадках і Мікалая мог быць гумарыстам). Рэальнае значэньне меў сакрэтны артыкул, якім султан абавязуўся, па дамаганьні Расіі, закрываць Дарданэлы для чужаземных ваенных суднаў (чыгтай французскіх і ангельскіх). Каб ня было сумненьня, што расійскіх ваенных суднаў гэта ніколі не адносіцца, было вырашана, што расійская эскадра, якая плавала ў той час у Архіпэлягу, урачыста пройдзе Дарданэлы і Босфор і ўвойдзе ў Чорнае мора. Подступ нашых праціўнікаў сапсаваў урачыстасьць— расійскім караблям прыйшлося зрабіць гэтае спадарожжа вельмі кьціпла, па адным і нібы інкогніто.

Але і без эфэктыўнага фіналу політычны сэнс Ункіяр-Іскелескай авантуры зусім ясны. Гэта была першая (і на доўгі час адзіная) спроба Расіі выступіць у якасьці вялікай міжземнаморскай дзяржавы. Сустрэўшы на сваім шляху сапраўды вялікія морскія дзяржавы, яна аконфузілася і адступіла. На сухім шляху ні Англія, ні нават Францыя Мікалаю ня былі страшнымі, але ў яго яшчэ ня было флёту, пры дапамозе якога ён мог-бы прыдушыць англа-францускі флёт. З другога боку, англа-францускае процідзеяньне выклікала іменна морскі характар расійскай авантуры: расійскі флёт у Архіпэлязе, які базавуўся на Сэвастопаль і Нікалаеў, якія былі няпрыступны для праціўніка, паколькі Дарданэлы і Босфор у руках расійцаў быў-бы таспадаром усходняй паловы Міжземнага мора. Гэтая ідэя моцна засела ў памяці дзяржаўных людзей Англіі і Францыі, і яны ўціхамірыліся не раней чым сама магчымая база Міжземна-морскага расійскага флёту была зруйнавана,— і не раней чым быў узяты Сэвастопаль (1855 г.). Нават формальная адмена Ункіяр-Іскелескага дагавору (у 1837 г.) не супакоіла Англію. Ня менш ясны і эаномічны сэнс авантуры— ён ужо быў некалькі больш падрабязна ахарактарызаваны ў расійскай літаратуры зусім нядаўна, так што зараз мы можам абмежавацца самым кароткім напамінкам: цараваньне Мікалая I было першай вясной расійскага мануфактурнага капіталізму. Сьціснуты на ўнутраным рынку, які дзякуючы прыгону туга разьвіваўся, ён шукаў замежных рынкаў і здавалася знаходзіў іх у мала-культурных вобласьцях Заходняй Азіі. «Няма сумненьня, што пры сучасным удасканаленьні фабрык і мануфактур вырабы нашы могуць пачынаць конкурэнцыю з замежнымі, якія прыгатоўваюцца ўласна, для азіяцкага гандлю», разважаў дзяржаўны савет Мікалая I і ў 1836 г.

Эўропеец купляць расійскага тавару вядома ня будзе, але азіята, бадай, можна спакусіць, асабліва, калі паставіць пушкі на Босфоры ў вярчым месцы. У Расіі эканомічнай базай піраміды быў прыгонны мужык: дык чаму-ж у pendant да яго, ня мець за граніцай прыгоннага пакупца «ўдасканаленых» расійскіх паркалеў і міткалеў? Прыгонная гаспадарка ў той час вельмі добра сумясыцілася-б з поспехамі рускага прамысловага капіталу.

У цытаваным артыкуле «Просвещения»¹⁾ больш дэталева выяўлена здзіўляючае да дробязяй падабенства сытуацый 1830-х гадоў, на другі дзень пасля разгрому дэкабрыстаў, і 1910-х гадоў, на другі дзень пасля разгрому расійскай рэвалюцыі. Тады дылема стаяла так: ці скасаваньне прыгону, ці заваёва новых рынкаў; цяпер—ці давядзеньне да канца буржуазнай рэвалюцыі, перамога буржуазных адносін у расійскай вёсцы, ці «Вялікая Расія», бітая ўнутры, але якая б'е знадворку другіх. Тады, пасля Сэвастопаля атрымала перамогу першая палова дылемы, цяпер, кажуць нам, будзе якраз наадварот. Кажуць, між іншым, таксама, што курчаныт лічаць па восені, і што хто сьмяецца ў пятніцу, плача ў нядзелю. Але важна ня тое, хто будзе сьмяецца або плачаць, важна ня плачаць ці сьмяецца, а разуменьне. А для разуменьня новай «гістарычнай задачы», якая датуецца з 1833 г., у нас ёсьць некаторыя даныя і цяпер. Політычныя заваёвы трывалыя толькі тады, калі яны замацоўваюць эканомічную перавагу, дасягнутую ці пэўна вызначаную ўжо ў часе міру. У гэтым падобнасьць заваёў і рэвалюцыі: і тыя і другія даюць юрыдычную форму зьместу, які ёсьць у наяўнасьці. Што мае ў наяўнасьці расійскі капітал, які наступае на Турцыю? Да гэтай пары Расія вывозіла туды ў вялікіх разьмерах цукар (граф Бобринскі) і газу. Але ні расійскі цукар, дзякуючы монопаліі ўнутры краіны, які прадаецца за граніцай за грош, ні расійская газа, якая ў Турцыі заўсёды будзе больш танная за амэрыканскую і лепшая за румынскую, ніякіх супернікаў перад сабою ня маюць, не для іх прыходзіцца заваёўваць рынак. А вось, як стаіць справа з тымі таварамі, якія, па думцы расійска-дзяржаўнага савету, былі даволі «ўдасканалены» ўжо ў 1836 годзе?

¹⁾ «Просвещение». 1915 г., студзень—, «Русский империализм в прошлом и настоящем».

Ёсьць спецыяльнае амэрыканскае дасьледваньне аб продажы баваўняна-папяровых тавараў у Турцыі¹⁾. У статыстычных табліцах, якія ёсьць там аб прывозе баваўняна-папяровых тавараў у Турцыю, вы знойдзеце розныя краіны, ад Англіі, якая штогод прывозіць на 21 млн. даяраў, да Голяндыі, прывоз якой не перавышае 321 тыс. дал. (другое месца пасля Англіі займае Італія—3.146 тыс. дал.; трэцяе—Аўстрыя—2.645 тыс. дал.). Вы не спаткаеце Расію: яна схавалася ў кучы «ўсіх іншых» краін, якія прывозяць разам менш чым на 1 мільён дал. І толькі ў спецыяльнай табліцы прывозу пражы вы адшукаеце і Расію, са сьціплай лічбай—3 тыс. дал. Так было 10 год назад (лічбы адносяцца да 1906 г.). З таго часу расійскі прывоз вырас; але чакаць, пакуль ён, натуральным шляхам, дагоніць Англію, ці хаця-б выперадзіць Італію, давялося-б даволі доўга. Але, калі дурны азыят ня бачыць перавагі расійскага паркалю перад ангельскім ці італьянскім, яго можна прымусіць купляць расійскі паркаль, загнаўшы яго штыхом у расійскую таможную паласу. Толькі вось, як аднясуцца да гэтага ангельцы і італьянцы? Гэта, па-першае. А па-другое, навошта-ж гаварыць аб ключах ад уласнага дому, калі справа яўна ідзе аб узломе чужой скрыні?

№ 95 і № 96 „Голос“. Парыж, 1 студзеня 1915 г.

¹⁾ Clark, Cotton textile Trade in Turkish empire, Washington 1908.

ЛЕЙБ-ГВАРДЫЯ РАМАНАВЫХ

Лаўры германскіх профэсараў не даюць спаць профэсарам расійскім. Адносіны апошніх да першых заўсёды напаміналі адносіны ня то «асабіста адданага вучня» да настаўніка, ня то лёкая да пана. Тры чвэрці расійскіх унівэрсытэцкіх курсаў па юрыдычным і гісторыка-філэлёгічным факультэце ўяўляюць сабою простую кампіляцыю з нямецкіх кніжак. Тры чвэрці расійскіх унівэрсытэцкіх дысэртацый змайстраваны пры дапамозе тых-жа кніжак, прычым «вучоны апарат», цытаты і спасылкі, запазычаюцца, звычайна, бяз усякай далейшай праверкі. Навошта немца правяраць? Ён акуратны... Вось чаму і адкрыцьцё памылкі, якая падступна прабралася з нямецкай крыніцы ў расійскую «орыгінальную працу», складае клясычны, можна сказаць, момант расійскага вучонага дыспуту. Калі-б, якім-небудзь цудам, Германія з усімі яе унівэрсытэтамі правалілася скрозь зямлю, а ў выглядзе дадатковага цуда, каб усе нямецкія кнігі зьніклі-б з бібліотэк, становішча расійскай унівэрсытэцкай навукі было-б проста распачлівым.

Але любоў да бацькаўшчыны ў тым і выяўляецца, што на алтар бацькаўшчыны людзі прыносяць тое, што ім даражэй за ўсё. Іменна ўсім вядомыя звычкі расійскай профэсуры абавязвалі гэтую апошнюю засьведчыць свой антыгерманскі патрыётызм, якім-небудзь выключна рэзкім актам. Калі ў Японіі ў XVII стагодз. хрысьціянам было забаронена высаджвацца на бераг пад страхам сьмерці, голляндскія матросы, каб даказаць сваю непрыналежнасьць да хрысьціянства, тапталі расьцяцьце перад вачыма японскіх чыноўнікаў. Расійскія унівэрсытэцкія вучоныя зрабілі ўчынак таксама ня менш выразны, наплявалі ў вочы роднай маці—нямецкай навучы. Сьвязаўлі германскага вучонага сьвету, перад якім ўчора яшчэ льсьцілі і тлу-

ліся, былі з ганьбай выкінуты з пачэсных членаў расійскіх унівэрсытэтаў, а на іх месца ўнівэрсальна асеў Мікалай Мікалаевіч.

Ён разглядаецца як вучоны, прынамсі, па двух спецыяльнасьцях: географіі і тэорыі магчымасьцяй. Характэрна, што ў гэтым агляваньні вучоных немцаў адмовілася прыняць удзел Акадэмія Навук. Акадэмікі—такія-ж бюрократы, такія-ж сапраўдныя цывільныя і тайныя дарадчыкі, як і унівэрсытэцкія профэсары; старшынёю акадэміі зьяўляецца адзін з вялікіх князёў (да апошняга часу быў толькі што памёршы Канстантын Канстантынавіч). Адкуль-жа тут зьявіцца грамадзянскаму муству? Але на ўсё ёсьць свае натуральныя прычыны. Акадэмія Навук—свайго роду вучоная багадзельня; у ёй не пачынаюць кар'еры, а канчаюць; а становішча акадэміка досыць пачэснае і матэрыяльна-забясьпечанае, але пазбаўлена ўсякіх пэрспэктыв. З профэсараў, наадварот,—так павялося яшчэ задоўга да рэволюцыі, з часоў Багалэпава—рэкрутуецца ўвесь вышэйшы пэрсонал Міністэрства асьветы: міністры, іх таварышы, апякуны акруг. Ігнацьеў, як і генэрал Ванюскі, у свой час,—выключэньне, а ня правіла. І Шварц і Касо—абодвы былі профэсарамі. »Пашана» дастаецца, праўда, аднаму з сотні, але гэтага хопіць, каб разьбэсьціць астатніх 99. Усякі марыць: «а што, калі раптам і на мяне зьявруць увагу». А што распыцьце патапталі, дык не бяда—яно-ж драўлянае. Ганебным выгнаньнем немцаў гэтыя паны не рызыкавалі нават сапсаваць сабе асабістыя адносіны ў Германіі. Бо, па-першае, сапраўдныя германскія вучоныя надта зьневажалі сваіх маргарытавых расійскіх колег, каб на іх крыўдзіцца. А па-другое, гэтыя нямецкія вучоныя—такія-ж чыноўнікі, такія-ж гехэймраты, як і расійскія, і чыноўніцкая псыхолёгія ім найлепш зразумелая. Захоча начальства—з барабанам па вуліцы пойдзеш...

Але пазбавіць расійскія унівэрсытэты гонару, мець у сваіх спісах такія імёны, як Вундт, падпісаць дакумант, які зьяўляецца рабскім падабняком з нямецкай «адозвы да цывілізаванага сьвету», толькі зьяўляецца больш бледным, як усякая копія,—усяго гэтага было мала. Хацелася адшукаць што-небудзь «сваё», «сапраўды рускае». Працу і гонар унесці ў патрыётычную сымфонію сапраўды рускую ноту—выпадалі натуральна на долю профэсараў «рускіх» прадметаў, расійскай гісторыі і гісторыі расійскага права. Гэтыя профэсары з го-

нарам маглі заявіць, што ўжо іх працы ні ў якім выпадку не зьяўляюцца кампіляцыйнай нямецкіх падручнікаў: ці ім кампіляваць германскія адрасы і адовы? Ужо ў сакавіку газеты абвясцілі, не бяз таямнічасьці, што ў Маскве збіраецца зьезд профэсараў расійскай гісторыі і расійскага права для складаньня адрасу Мікалаю II. Хтосьці стаў упэўніваць, што гэта выдумаў „Simplicissimus“—словам, што нямецкая інтрыга. Але зьезд сапраўды сабраўся і засядаў надзвычай сакрэтна. Пачалі зноў гаварыць, што справа ня ў адрасе, што профэсары складаюць штосьці іншае, мабыць, ісьціна-расійскую констытуцыю. Толькі цяпер, нарэшце, надрукаваны плод іх сакрэтнай работы. Шкада! Яны складалі, вядома, адрас і толькі адрас: констытуцыйнай гэта магло-б служыць нават для лёкайскай раней 19 лютага 1861 г. Да нас дайшлі некаторыя лёкайскія констытуцыйнага часу¹⁾. Куды-ж параўнаць! Не, гэта не констытуцыя, гэта проста адрас. Адрасаў, па сваёй няпісьменчасьці, прыгонныя лёкаі, не складалі, так што матэрыялу для параўнаньня ў нас няма. Але ня ўсё пазнаецца праз параўнаньне. Калі вы трапляеце ў сакрэтнае месца, якое даўно грунтоўна ня чышчана, вам ня трэба будзе параўнаньняў, каб зразумець, дзе вы знаходзіцеся, хаця-б над дзьвярыма і ня было надпісу: «для мужчын».

Плод сакрэтных натхненьняў расійскіх гісторыкаў мае іменна такія самабытныя пах, які зьмяшаць ні з чым нельга. Гэта пісалі не поліцэйскія—тыя ў самы пахучы кут свайго сакрэтнага месца абавязкова пасадзілі-б рэволюцыянераў. Гэта пісалі і не папы, адрас так складзены, што ён быў-бы прыгодны нават для ўжываньня ў выпадку, калі-б у Расіі царква была адзелена ад дзяржавы, а халопства засталося. Гэта пісалі іменна лёкаі, поўныя бязьмежнага «расчуленьня» убачыўшы пана і надзвычай вялікай «узяснасьці» яму за тое, што ён дазволіў ручку пацалаваць. Яны, вядома, значна разумнейшыя і больш адукаваныя за свайго пана, але ім у іх рабскім захапленьні здаецца, што нават свайго прадмету, расійскай гісторыі, яны-б ня ведалі бяз панскай міласьці. На самай справе: «намаганьнямі многіх вякоў» адбылося «нацыянальнае выхаваньне» расійскага народу, а пань-гісторыкі, іменна над гэтымі намаганьнямі многіх вякоў працядзёўшы сабе шмат пар штаноў, толькі цяпер «з асаблівай сілай

¹⁾ Складзеныя для лёкаў іх панамі, вядома, а не самімі лёкаямі. Вытрымкі з іх прыведзены ў Семеўскага ў яго кнізе „Кресьціане в царствование Екатерины II“.

адчулі і з асаблівай выразнасцю ўсвядомілі», у чым гэта «нацыянальнае выхаваньне» хаваецца. А ня было-б вайны, дык-бы ніколі не адчулі і не ўсвядомілі, бедненькія. Вось ужо сапраўды ня бываць-бы шчасцю, ды няшчасце дапамагло. І ў гэтым, нарэшце, дасягнутым разуменьні расійскай гісторыі прысяжныя знаўцы гэтага прадмету маюць сваім правадыром, як-бы вы думалі, каго?.. Мікалая II. «У асобе вашай імператарскай вялікасьці навука расійскай гісторыі мае высокага апякуна, які бязупынна клапоціцца аб захаванні яе помнікаў (помнікаў навукі. У сакрэтным месцы, відавочна, не знайшлі рускага сынтаксісу) і распрацоўцы іх, а расійскія гісторыкі маюць свайго царскага духоўнага правадыра, які падае ім высокі прыклад глыбокай пашаны да ўсіх помнікаў рускага гістарычнага жыцця, да ўсіх праяў рускага нацыянальнага генія ў слове, вобразах і дзеяньнях».

Ня будзем затрымлівацца на комічным баку гэтага пасажу гэтых «гісторыкаў», якіх па іх уласным прызнанні патрэбна яшчэ вучыць нашане да гістарычных помнікаў. «Бяз цябе, бацюшка-цар, усе архіўныя дакуманты на цыгаркі пакруцілі-б, владзеі. А граматай аб абранні Міхайла Фёдаравіча печку-б распалілі, разбойнікі».

Тут ня ўсё сьмешнае. Ёсьць агіднае, над чым сьмяяцца сорам. Тут ня толькі няпісьменнасць і рабалества, тут ёсьць спакойная, сьвядомая, абдуманая хлусьня. Ёсьць спроба, карыстаючыся ўсеагульнай прыдушанасцю і аглушанасцю, дзёрзка заявіць, не баючыся пачуць супярэчаньняў, што ў Расіі ўрад паважае і ахоўвае гістарычную ісьціну, і што тыя, хто скардзіцца, што ў Расіі гісторык ня мае права сказаць нават фактычнай праўды, ня робячы з яе ніякіх вывадаў, ёсьць крамольнікі і паклёпнікі.

І нават дакуманты офіцыяльныя, у свой час апублікаваныя самым урадам, расійскім гісторыкам прыходзіцца выдаваць за граніцай (так здарылася, як вядома, са зборнікамі нябожчыка Багучарскага аб дзяржаўных злачынствах у Расіі, дзе ня было ніводнага радку не-офіцыяльнага паходжаньня).

Калі-б ня іх офіцыяльнае становішча, можна было-б падумаць, што яны здэкваюцца над тым, да каго зьвернуты іх адрас. Але не: зусім

выразна што здэкваюцца яны над расійскай публікай, і, перш за ўсё, над тымі дзясяткамі тысяч расійскай моладзі, якія складаюць іх прыгонную аўдыторыю, якая абавязана слухаць іх «гістарычныя» лекцыі. Але, здаецца, яны самі пачынаюць разумець, што цяжкі-васьці іх нявольных слухачоў приходзіць канец: недарма адрас, які складзены ў сакавіку, агалошаны толькі ў канцы мая, калі апошні студэнт здаў свой апошні экзамен. А там, праз тры месяцы, хто па цяперашніх часоў, будзе памятаць якісьці там адрас? А справа зроблена...

Газэта „Наше Слово“, № 139 і № 140. 14 і 16 ліпеня 1915 года, Парыж.

ВІНАВАЙЦЫ ВАЙНЫ

Гэты артыкул, спачатку прачытаны, як рэфэрат у парыскім «Клюбe інтэрнацыяналістаў» у маі месяцы 1915 году (гэту хронолёгію карысна мець на ўвазе, расшыфроўваючы тыя намёкі на сучаснасьць, якія раскіданы ў артыкуле там і сям), насіў пэўны полемічны характар—быў накіраван супроць канцэпцыі замежнай політыкі фінансавага капіталу, якую прапанаваў Гільфэрдынг. Гэтая канцэпцыя лічылася тады адзіна-марксысцкай. Гільфэрдынг быў свайго роду «эвангелістам» і маё выступленьне, пры тым выступленьне нетэорэтыка, было вялікай дзёрзкасьцю. Як гэтка, яно і было расцэнена ў тагочаснай рэдакцыі «Соцыял-дэмократа» — асабліва з боку Ю. Л. Пятакова, як я пасья даведаўся. На жаль, я ня ведаю, як аднёсься да гэтай спробы—ў 1915 г. крытыкаваць Гільфэрдынга—Ленін: ці не заўважаў ён, што ў надзвычай нязграбнай форме і надзвычай недасканальмі ў тэорэтычных адносінах, спосабамі, я спрабую абгрунтаваць яго ленынскую думку: аб загіваньні капіталізму. Як відаць, ён не зьвярнуў увагі на мой артыкул, інакш ён, магчыма, пастараўся-б мяне накіраваць на правільны шлях і паказаць мне, як правільна тэорэтычна падыйсьці да хворага месца гільфэрдынгіянства, якое я заўважыў верна, але ня ўмеў выкрыць.

Што гэта іменна хворае месца, Ленін потым выказаў усімі словамі. У сваёй кнізе ён прысьвяціў цэлы разьдзел (VIII) пытаньню аб «паразытызьме і загіваньні капіталізму», дзе ў самым пачатку гаворыцца: «Адным з недахопаў марксыста Гільфэрдынга зьяўляецца тое, што ён зрабіў крок назад у параўнаньні з немарксыстам Гобсомам. Мы гаворым аб паразытызьме, які ўласьціў імпэрыялізму»¹⁾. Далей на цэлым радзе прыкладаў Ленін абгрунтоўвае думку аб «тэндэнцыі да застою і загіваньня, якая ўласьціва монопаліі» і монопалістычнаму капіталізму.

¹⁾ Творы, т. XIII, стар. 313—314.

Пасья крытгыкі Леніна паўтараць маю, яўна недасканалую крытгыку Гільфэрдынга,—якая ў дадатак, паколькі Гільфэрдынг зьяўляўся тады адзіным тэорэтыкам імперыялізму, ператваралася няўхільна ў крытгыку тэорыі імперыялізму наогул—азначала-б толькі дарэмна адбіраць час у чыгача, скараціўшы гэтую крытгычную частку свайго артыкулу ўжо ў першым выданьні, 1919 г. (у 1915 г. артыкул не ўдалося надрукаваць—легална з прычыны цензурных перашкод, нелегална з прычыны зьняважлівага характару ў адносінах да Гільфэрдынга), я цяпер ахвотна зусім-бы яго не друкаваў. Але ён так пераплецены з усім астатнім зьместам, што выпусьціць яго зусім немагчыма—я павінен быў абмежавацца тым, што зрабіў яшчэ большыя ў гэтым сэнсе купоры, чым гэта мела месца ў выданьні 1919 г.

Характарныя адзнакі імперыялізму рэзюмаваны Гільфэрдынгам там, дзе ён гаворыць аб політыцы «фінансавага капіталу» (далей ён сам ужывае выраз «эра імперыялізму»): «Політыка фінансавага капіталу мае тры мэты: па-першае, утварэньне як мага большай гаспадарчай тэрыторыі, якая, па-другое, павінна быць агароджана ад чужаземнай конкурэнцыі таможанымі сьценамі і, такім чынам, павінна ператварыцца, па-трэцяе, у вобласць эксплёатацыі для нацыяльных монопалістычных саюзаў¹⁾. Узорам тут паслужылі, ня сумненна, Злучаныя Штаты. З двух другіх перадавых капіталістычных дзяржаў нашага часу, у Англіі не хапае пакуль што «таможаных сьцен»; Гільфэрдынг, праўда, упэўнены, што яны скоро зьявяцца і, ва ўсякім выпадку, «зусім магчымы», але гісторыку прыходзіцца лічыцца з тым, што ўжо ёсьць, а ня з тым, што толькі магчыма. Пакуль Англія працягвае прытрымлівацца тэй політыкі, якая, паводле слоў Гільфэрдынга, знаходзіцца «ў самай вострай супярэчнасьці» з політыкай фінансавага капіталу. Ці не развіталася ўжо з гэтай, тэорэтычнаўстарэлай політыкай Германія? Прыглядаючыся да даных міжнароднага гандлю, лёгка заўважыць, што Германіі куды больш прыходзіцца цяраць ад чужых таможаных сьцен, чым мець выгішы ад сваіх уласных. «Мы работаем для вывазу,—гаварылі прадстаўнікі германскіх прамысловых колаў францускаму публіцысту, які склаў у Германіі анкету за два гады да вайны,—калі мы пакінем вываз,

¹⁾ „Финансовый капитал“, пер. І. Сьцяпанавы, стар. 495—499.

мы загінем»¹⁾). І найбольш пасьпяхова ішла справа з таго боку, дзе да гэтай пары жывуць «манчэстэрскія забабоны». У 1903 г. Германія вывезла ў вялікабрытанскія ўладаньні на 34.533 тыс. ф. ст.; а вывезла да сябе брытанскіх produkтаў на 23.550 тыс. ф. ст.; а ў 1913 г. першая лічба паднялася да 80.511 тыс. ф. ст.; а другая—толькі да 40.695 тыс. ф. ст. Прывоз Германіі ў Англію павялічыўся на 105 проц., Англіі ў Германію толькі—на 73 проц. Зусім зразумела, чаму для Германіі разрыў з Англіяй быў такім цяжкім ударам, незалежна ад бліжэйшых політычных вынікаў гэтага разрыву. Процілеглы малюнак дае нам «Усходні фронт», дзе таможанная свідзьяна, высокая і трывалая, існуе з 1891 г. Праўда, германскі вываз павялічыўся і з гэтага боку: з 438 млн. марак у 1907 г. ён падняўся да 680—у 1912 г.; але затое Расія вывезла ў Германію ў 1907 г. на 1.107 млн. марак, а ў 1912 г.—на 1.527 млн. Германскі «дэфіцыт» з 669 млн. марак падняўся да 847—амаль на 200 млн. марак золата больш стала ўплываць праз расійскую граніцу з нямецкага кашалька. Так, прынамсі, лічаць самі немцы: расійская офіцыяльная статыстыка падае лічбы прама процілеглыя: для расійскага вывазу ў Германію ў 1912 г., напрыклад, усяго 453 млн. руб., г. зн. каля 4.000 млн. марак, а для германскага вывазу за той-жа год 519 млн. руб., амаль на 1.200 млн. марак. Але паколькі мы гаворым аб германскай палітыцы, а яна вызначаецца, вядома, германскімі, а не расійскімі ўяўленьнямі аб становішчы справы, дык для нас паказальны іменна германскія лічбы²⁾.

Мы натыкаемся, такім чынам, на становішча, якое вельмі мала адказвае патрабаваньням «эры імперыялізму»—як яго разумее Гільфэрдынг: Германія пачатку XX стагодзьдзя была вельмі блізкай па сваіх інтарэсах да Англіі першай паловы XIX стаг. Для Германіі, як тады для Англіі, была патрэбна не «як мага абшырная гаспа-

1) С. Bourdon, L'Enigme allemande.

2) Статыстычнае рознагалоссе тлумачыцца рознымі спосабамі таможаннай статыстыкі абедзвюх дзяржаў. Расійскія таможанныя ўстановы лічаць прывоз і вываз па германскай граніцы ці непасрэдна з расійскіх у германскія парты і назад. Але праз германскую граніцу ідуць ня толькі германскія тавары, але і многія каштоўныя, ці тыя, якія хутка псуюцца, тавары негерманскага паходжаньня: колёніальныя тавары з Гамбургу, французскае віно, паўднёвыя фрукты і г. д. У той-жа час расійская пшаніца з паўднёвых партоў трапляе ў Германію праз Голяндую: больш выгодна абвезці хлеб вакол усёй Эўропы, чым правезці яго па чыгуны ў Германію! Немцы-ж вызначаюць тавары па іх паходжаньні, а не па месцы, з якога яны прывезены.

дарчая тэрыторыя», «агароджаная ад чужаземнай конкурэнцыі таможанымі сьценамі», а зруйнаваньне ўсякіх «таможаных сьцен» і «адчыненыя дзьверы» ўсюды. І гэтаму эаномічнаму становішчу, як нельга лепш, апавядала германская політыка за апошнія 40 год: мэтай гэтай політыкі было зусім не пашырэнне тэрыторыі, а заклячэнне гандлёвых дагавораў (тыпам іх зьяўляецца дагавор з Расіяй 1894 г., адноўлены ў 1904 г.; з эўропэйскіх краін у Германіі няма дагавораў толькі з Партугаліяй і Чорнагорыяй). Плянны тэрыторыяльных захватаў, якія прыпісваліся Германіі францускімі шовіністамі, аб падзеле Францыі і да т. п. настолькі рэзка супярэчылі эаномічным інтарэсам Германіі, што аб іх ніхто ўжо зараз сур'ёзна не гаворыць¹⁾. Наадварот, аўтары, францускі патрыятызм якіх не падлягае ніякаму сумненню, вымушаны прызнаць, што прыкладна да 1913 г. політыка Германіі насіла мірны характар—і яна ня толькі ня імкнулася сама да захватаў, але і перашкаджала рабіць іх сваёй значна больш задзірыстай саюзьніцы—Аўстра-Вэнгрыі. Адзін з гісторыкаў цяперашняй вайны, у сваёй агульнай канцэпцыі, які цвёрда прытрымліваецца «рытуальнай лягенды»—аб вайне, як аб выніку змовы Германіі і Аўстрыі,—напомніўшы аб крызісу 1908 г. (з-за анексіі Босьніі і Герцэговіны Аўстрыяй, калі апошняя рыхтавалася атакаваць Сэрбію, а Расія—Аўстрыю), заўважае, што ўмяшаньне Германіі, энэргічнымі прадстаўленьнямі ў Пецярбурзе, перашкодзіўшай вайне, зусім ня было прыемна для аўстрыйскага ўраду і было ўжыта без яго ведама²⁾. Ініцыятыву мірнай развязкі ў 1911 г., у часе агадырскага крызісу (сутычка Францыі з Германіяю з-за Марока), гэты гісторык таксама вымушаны прызнаць за Германіяй і тое, што ён тлумачыць гэты факт не «памяркоўнасьцю», а «разважнасьцю» Вільгельма II і Бэтман-Гольвэга, не зьмяняе справы. Але найбольш навучальны эпізод, які адносіцца ўжо да 1913 г., г. зн. зусім «учарайшы». Улетку гэтага году, калі Баўгарыя, якая падбухторвалася Аўстрыяй, пачала другую бальканскую вайну—за Македонію супроць Сэрбіі і Грэцыі—і ў справу ўмяшалася Румынія (якая падбухторвалася Расіяй),

¹⁾ Даступная зараз інтымная перапіска Вільгельма і Мікалая, якая, трэба спадзявацца, хутка ўбачыць сьвет, не пакідае ніякага сумнення ў тым, што, пачынаючы з 1900 гадоў, у Германіі—офіцыяльнай, вразумела, быў толькі адзін вораг—Англія.

²⁾ Aug. Gaurin, Des origines de la guerre européenne, p. 10.

Аўстрыя была зусім гатова падтрымаць цара Фэрдынанда ўзброенай сілай. Але, на вялікае абурэнне венскіх прыдворна-вайсковых колаў, з Бэрліну зноў далі адбой¹⁾. У Вене не расталіся з улюбёнай думкаю, і ў жніўні таго-ж 1913 г. плян новай атакі Сэрбіі быў гатовы, але цяпер шукалі падтрыманьня і заспакаеньня ўжо ня ў Бэрліне, а ў Рыме. Адтуль ветліва паказалі шлях у той-жа самы Бэрлін— і аўстрыйская авантура лопнула ў трэці раз²⁾.

Навошта-ж у чацьверты раз, у ліпені 1914 г., ёй далі ход і нават патуралі ёй? На гэта нам дае адказ адзін дакумант надзвычай высокай каштоўнасьці і па крыніцы, з якой ён вынікае, і па блізкасьці да фактаў, аб якіх ён трактуе. Гэта—надрукаванае на старонцы 20—21 французскай «Жоўтай кнігі» данясеньне французскага пасла ў Бэрліне Камбона, якое перадае зьмест гутаркі бэльгійскага караля з Вільгэльмам II і з яго начальнікам штабу Мольткэ. Камбон ведаў аб гутарцы «з крыніцы, якая не падлягае ніякаму сумненьню»,—прасьцей кажучы, ад самога караля Альбэрта. Уражаньні, вынесеныя ад гэтай гутаркі каралём, цалкам супадалі з уражаньнямі самога Камбона: «варожасьць супроць нас павялічваецца, імператар перастаў быць прыхільнікам міру». «Суразмоўнік імператара Германіі, як і ўсе, думаў да гэтага часу, што Вільгэльм II не адзін раз садзейнічаў у крытычныя хвіліны падтрыманьню міра сваім асабістым уплывам, захоўваючы гэты настрой і цяпер. На гэты раз ён знайшоў, што ён зусім зьмяніўся: імператар, у яго вачох, цяпер ужо не абаронца міру супроць ваяўнічых імкненьняў некаторых партый Германіі. Вільгэльм II прышоў да перакананьня, што вайна з Францыяй няўхільна і павінна выбухнуць ня сёньня—заўтра». З яшчэ большай катэгорычнасьцю выказваўся ў тым-жа напрамку генэрал Мольткэ. Што, уласна кажучы, выклікала такі рэзкі паварот у настройх і намерах германскага ўраду, з дэпэшы прама ня відаць. Бязумоўна, што ў надрукаваным тэксьце ёсьць якісьці пропуск: «зараз-жа пасля слоў Мольткэ аб «непераможным энтузіязьме» германскага народу, гэты тэкст прымушае караля Альбэрта гаварыць зусім не дарэчы, аб маніфэстацыях якіх-та «людзей, якія захапляюцца» (*esprits exaltés*) і нават «нясумленных інтрыганаў», якія

¹⁾ Aug., p. 14 et. 37—39.

²⁾ Гл. выкрыцьці, зробленыя ў сьнежні мінулага году Джыаліці, у Gauvin, p. 42—43.

зацьмяваюць сапраўдныя намеры французскага ўраду. Захваўшы гэтыя компліменты па адрасе супрацоўнікаў „Patrie“ і „Echode Paris“, рэдактар «Жоўтай кнігі» не палічыў магчымым затрымаць спасылку, якая мелася відавочна ў заявах суразмоўнікаў бельгійскага караля на толькі-што праведзены ў той час французскім урадам закон аб трохгадовай ваеннай службе, закон супроць якога так горача і так дарэмна змагаўся Жорэс. У апошняга народнага трыбуна Францыі было, як відаць, няяснае прадчуўццё, што, прызнаўшы гэты закон, французскі парламант вотыруе другую франка-прускую вайну. Мірных буржуа можна было запэўняць, што закон 7 жніўня 1913 г. (дэпэша Камбона датавана 22 лістапада) мае на мэце выключна нацыянальную абарону,—ад ваенных людзей, якімі былі Вільгэльм і яго начальнікі штабу, не магло захавацца яго сапраўднае значэнне. Для абароны важна было ўдасканаліць ваенную тэхніку—павялічваць у паўтара разы лік штыхоў, патрэбна было для нападу, бо посьпех гэтага апошняга, пры сучаснай тэхніцы, залежыць перш за ўсё ад колькаснай перавагі.

У ваенных людзей, паўтараем, на конт гэтага не магло быць і цені сумнення—і з восені 1913 г. «папераджальную» вайну можна было лічыць вырашанай.

Чаму Германія не пачала гэтай вайны зараз-жа, не скарыстала такога зручнага для яе моманту, як канец зімы 1913—1914 гг.—калі памаладзеўшая на год французская армія (закон 7 жніўня, як вядома, ня толькі падоўжыў тэрмін службы, але і панізіў прызыўны ўзрост да 20 год) амаль пагалоўна хварэла на адзёр і шкарлятыну? Адказ на гэта мы атрымаем відаць, тады, калі будзе апублікавана сакрэтная перапіска ангельскай дыплёматы,—а гэтага чакаць прыдзецца, бадай, доўга: сакрэтная ангельская перапіска з прычыны польскага паўстання 1863 г. убачыла сьвет толькі ў 1913 годзе, роўна праз 50 год. Пакуль што можна толькі выказаць меркаваньне, што стрымліваючым фактарам былі перагаворы, якія Англія да самага жніўня 1914 г. вяла на абодвы фронты: і з Германіяй і з Расіяй. Існаваньне такіх перагавораў, апрача глухіх намёкаў у друку, даволі відавочна і з дакумантаў ангельскай «Сіняй кнігі». Размовы, якія вёў Б'юкенен у Пецярбурзе (№ 4 «Сіней кнігі»), а Гёшэн у Бэрліне (№ 33), зразумела толькі, як заключныя зьвеньні доўгага ланцугу—з месца

ў кар'ер падобных гутарак не вядуць ня толькі дыплёматы, але нават і крамнікі. Зусім відавочна, што ўжо раней быў вялікі «торг», ужываючы выраз Гёшэна—і Расія перагандлявала, здаецца, толькі ў самую апошнюю хвіліну. Прынамсі—факт здзіўляючы, але сумненню не падлягаючы—усяго за два дні да прад'яўлення аўстрыйскага ўльтыматуму Сэрбіі Эд. Грэй баяўся не нападу Германіі на Расію і Францыю, а, наадварот, дзевюх апошніх на Германію. 21 ліпеня 1914 г. у Грэя быў вядомы румынскі нацыяналіст—улюбёнец французскай прэсы—Таке Іонэску. Ён прыходзіў гутарыць наконт Албаніі—з часу ўдачнага вопыту з баўгарскай Сілістрыяй румыны пачалі цікавіцца ўсім, што дрэнна ляжыць на Баўканскім паўвостраву. З тае прычыны, што ў той-жа час Албаніяй цікавілася і Італія, што, вядома, румынам не да ўспадобы і што яны прыпісвалі ангельскім інтрыгам, дык Іонэску і зрабіў намёк Грэю, даволі груба, як нядобра падкупляць Італію Албаніяй, каб з «Троістага саюзу» перавесці яе ў «Троістую згоду». Грэй, апавядаючы Іонэску, «з найвяліччай шчырасьцю ў голасе» сказаў: «Так, я зусім не стараюся аддзяліць Італію ад Германіі і Аўстрыі ніколі не стараўся. Я ведаю, што франка-расійска-італьянскі саюз быў бы настолькі моцным, што роўнавага была б парушана і магла б з'явіцца спакуса ваяваць. А я хачу міру». Як доказ міралюбства Грэя, гэтыя словы абляцелі ўсю саюзнацкую прэсу, якая, як відаць, і не заўважыла іх шікантнасьці...¹⁾.

Бадай ці трэба чытачу тлумачыць, што на самай справе Грэй баяўся зусім не нападу Францыі і Расіі на Германію, а гегемоніі франка-расійска-італьянскага саюзу на Міжземным моры, гегемоніі, якая зробіць зусім безнадзейнымі шансы Англіі «адгандляваць» ад Расіі Канстантынопаль. Ёсьць усе падставы думаць, што ў цэнтры перагавораў з Расіяй стаяла іменна гэтае пытаньне—як у цэнтры перагавораў з Германіяй стаялі пытаньне аб французскіх колёніях і аб Бэльгіі. Аб апошнім, між іншым, амаль ня трэба і дагадвацца—з надрукаваных ужо дакументаў «Сіняй кнігі» гэта ясна амаль да відавочнасьці. Але і першая з дастатковай выразнасьцю выяўлялася хаця-бы з тых надзвычай асьцярожных выказваньняў Сазонава,

¹⁾ Іонэску расказаў аб гэтай гутарцы ў „Grande Revue“. Мы цытуем паводле „Temps“ 16 сакавіка 1915 г.

які гаварыў аб константынопальскім пытаньні перад Дзяржаўнай Думай. І недарма на гэтыя асьцярожныя выказваньні пасьпяшыў спаслацца той-жа самы Грэй перад Палатаю Вобшчын. Яму трэба было паказаць сваім давераным, што ён Константынопаль прадаў ня танна... Мы ўбачым ніжэй, што для тэй грамадзкай групы, якую ўвасабляе Эд. Грэй, Уінстон Чэрчыль і інш., Константынопаль і колёні павінны былі складаць цэнтр усяго малюнку. Але ня будзем забягаць наперад. Падвядзем вынікі таму, аб чым нам покуль удалося даведацца. Гэтыя вынікі зводзяцца да таго, што ў політыцы Германіі, ад якой, з пункту гледжаньня Гільфэрдынга, трэба было чакаць максымальнага разьвіцьця «імпэрыялізму», яго вельмі мала прыкметна: Германія зусім ня імкнулася да максымальнага пашырэння сваёй тэрыторыі; яна пачала вайну таму, што думала (правільна ці не, для нас у сучасны момант ня цікава), што на яе хочуць напацьці. Застаецца пашукаць адзнак імпэрыялізму ў тых, «хто нападуць», і тут мы апынемся перад фактам, ня менш здзіўляючым. І ў Англіі, і ў Францыі, і ў Расіі за вайну былі не самыя перадавыя, з пункту гледжаньня капіталістычнага разьвіцьця, групы, а самыя адсталыя.

Адносна Францыі ў расійскай літаратуры і асабліва сярод расійскай публікі, якая чытае, упарта жывуць гэтыя забабоны, якія ўяўляюць гэтую краіну безнадзейна адсталай у прамысловых адносінах. Францыя—краіна-ліхвар, скажа вам усякі; яна жыве пладамі чужой працы; яе зьберажэньні запладняюць расійскую, паўднёва-амэрыканскую, нават германскую—якую хочаш прамысловасьць, але толькі не французскую. Пасьля Агадырскага інцыдэнту асабліва была пашырана думка, што ня мецкую прамысловасьць нібы залежную ледзь ня цалкам, ад французскіх капіталаў—якіх налічвалі там амаль ня 2 в паловаю мільярдаў франкаў. Гэта вельмі надавала куражу французскаму друку, калі ён абмяркоўваў шансы магчымай франкагерманскай сутычкі. Прыбавім, у дужках, што добра дасьведчанія германскія дзеячы вызначалі суму куды больш сьціплюю—ня больш чым у 300 млн. франкаў¹⁾. Прыбавім, што не адпавядае сапраўднасьці

¹⁾ Bourdon, G. L. Enigme Allemande, 303—словы Фюрстэнбэрга, дырэктара Berliner Handelsgesellschaft.

ня толькі лічба, але і метад разважаньня французскіх газэт: укладзеныя ў чужаземныя прадпрыемствы капіталы звязваюць краіну, якая дала іх, а не краіну, якая іх атрымала. Ніжэй мы ўбачым надзвычай яркі прыклад гэтага—на расійска-французскіх адносінах. Пакуль што ня будзем спыняцца на гэтым. Насколькі адпавядае рачаіснасьці ўяўленьне аб Францыі, як аб фінансавай зязюлі, якая кладзе яйкі ў чужыя гнёзды? Наогул гэта ўяўленьне пакуль яшчэ не канчаткова ўстарэла: за 6 год—з 1906 па 1911 г. парыская біржа выпускала, у сярэднім, штогод на 4.334 млн. франкаў цэнных папер; у іх ліку чужаземныя пазыкі складалі 84 проц. Але прамысловая адсталасьць Францыі з кожным годам адыходзіць у мінулае. Паказальнікам прамысловага разьвіцьця краіны зьяўляецца яе мэталюргія. Калі мы возьмем даныя, якія ілюструюць становішча французскай мэталюргіі, мы атрымаем наступны малюнак:

Выраб чыгуну ва Францыі:

Гады	1880	1890	1900	1905	1907	1910
Тысячы тон	1725	1962	2714	3077	3590	4032

У 1890 г. цэннасьць усяго чыгуну, які быў выплаўлены ва Францыі, раўнялася толькі 137,6 млн. франкаў—у 1907 г. гэтая цэннасьць дайшла да 313,2 млн. франкаў. Яшчэ ў 1900 г. паводле абсолютнай лічбы вырабу Францыя стаяла ніжэй за Расію на 200 з лішкам тыс. тон (2.714 тыс. тон і 2.934 тыс. тон), а да 1907 г. Францыя на 700 з лішкам тысяч тон выперадзіла Расію (3.590 тыс. тон і 2.811 т. тон). З прыведзенай таблічкі відаць, калі можна было, з поўным правам, гаварыць аб застоі: гэта былі 80-я і часткова 90-я гады—ясна франка-расійскага саюзу. Пералом адзначае 1896 г., калі выраб падвысіўся адразу з 2.004 тыс. тон да 2.340 тыс.—і з таго часу падвышайся амаль бесперапынна, тады, як за папярэднія 15 год ён трымаўся на адным узроўні (1882 г.—2.039 тыс. тон, 1892 г.—2.057 і г. д.). Ужо амаль 20 год, як тэрмін «прамыслова-адсталай» краіны амаль нельга ўжыць да Францыі. Вядома, ёй далёка да Англіі ці Германіі, тым больш да Злучаных Штатаў, але яна не стаіць на месцы, яна прогрэсуе, і даволі шпарка—гэта галоўнае.

Рост французскай прамысловасці знайшоў сваё адлюстраванне ў цэлым радзе соцыяльных фактаў. Ва ўнутранай політыцы важнейшым з іх было павялічэнне інтэнсыўнасці рабочага руху і ўзмацненне соцыялістычнай партыі. У замежнай галоўнейшым вынікам было, нясумненнае збіжэнне з Германіяй, якое пачалося перад вайною. «Маладая» французская прамысловасць не магла абыйсціся без апошняй. Ёй, перш за ўсё, не хапала вугалю— і прывоз апошняга з-за граніцы ўзрастаў прама-пропорцыянальна вылаўцы французскага чыгуну. У 1907 г. Францыя вывезла з Германіі вугалю на 70,1 млн. фр., у 1912 г.—ужо на 136,5 млн., што складала 30 проц. усяго французскага прывозу. Потым, з пачатку, індустрыяльная Францыя не магла абыйсціся і без германскіх машын: момант, калі французскае машынабудаўніцтва магло-б весьці конкурэнцыю з германскім, яшчэ не надышоў (а часы, калі французы ішлі наперадзе ўсіх народаў контынэнта на гэтым полі, 40-я—50-я гады, былі даўно забыты!). Прывоз германскіх машын ва Францыю ўзрастаў надзвычай інтэнсыўна: з 53,7 млн. фр. у 1906 г. ён падняўся да 74,5 млн. фр. у 1907 г. і да 132 млн. фр. у 1912 г. Побац з гэтымі эканомічнымі прычынамі, якія схілялі французскую «цяжкую індустрыю» да міру з Германіяй, ня трэба забываць і географічнай: 82 проц. усёй жалезнай руды Францыя атрымлівае з акруг Брыэ і Лёнгні, ва французскай Лётарынгіі, на самай германскай граніцы. У сучасную вайну гэтыя акругі былі захоплены немцамі з першых-жа дзён—задоўга да бойкі пры Шарлеруа і марша да Парыжу Германія ўжо пачала свае заваёвы! Цяпер акруга Брыз добра арганізавана немцамі (якія пабудавалі там, між іншым, чыгуначны тунэль, якога 20 год дарэмна чакала насельніцтва ад французскага ўраду) і харчуе германскую мэтальюргію. Пытанне аб яе лёсе пры заключэнні міру нясумненна будзе адным з самых пікантных пунктаў. Лёс-жа яе ў часе вайны было ня цяжка прадбачыць—гэта, паўтараем, апрача ўсяго іншага, павінна было настройваць ціхамірна французскіх мэтальюргаў.

Гэты ціхамерны настрой буйнай французскай прамысловасці знайшоў сабе выраз у дзейнасці франка-германскай гандлёвага камітэту, у паездках і анкетах у Германіі французскіх політычных дзеячоў і журналістаў і як помніках гэтых паездак, у такіх кніжках, як «Шляхі міру» Ажана ці «Германская загадка»—Жоржа Бурдо-

на¹⁾. Абодва аўтары вынеслі ўражаньне, што ня толькі германская буржуазія,—пры тым ня толькі прамысловая, але і фінансавая,— а таксама германскія офіцыйныя колы настроены, як нельга быць больш міралюбна. Шумнай агітацыі пан-германцаў ніхто не надаваў сур'ёзнага значэньня—як стараліся не надаваць значэньня шовіністычнаму клікушству французскай жоўтай і чорнай прэсы. Але апошняе ўсё-ж такі дражніла і непакоіла; Ж. Бурдон прызнаецца, што яму аднойчы прышлося пачырванець, калі яго суразмоўнік паказаў яму толькі-што выданую ў Парыжы брошуру, з проектам, ня больш ня менш, як падзелу Германіі. І наогул, вядучы мірныя размовы, германскія грамадзкія і прамысловыя дзеячы не захоўвалі ад сваіх гасьцей, што вайна пры існаваньні падобнага цкаваньня, усё-ж магчыма; што грамадзтва ня можа ня несці адказнасці за свае газеты—калі справа ідзе не аб нязначных лістках, якіх ніхто ня чытае, а аб «вялікай прэсе», з мільённым тыражом. А ў адным выпадку, даваў яны, вайна нават і нямінуча: гэта, калі Расія нападзе на Аўстрыю, «Аўстрыя мы выдаць Расіі ня можам і будзець ваяваць, чаго-б нам гэта не каштавала—хоць-бы ўвесь сьвет на нас абурыўся, як энэргічна выказаўся адзін з субяседнікаў Ажана.

У нацыянальнай роўніцы пытаньне аб «вінавайцах» пераносіцца, такім чынам, з заходняга фронту на ўсходні. Але мы хацелі-б застацца ў роўніцы соцыяльнай. Ці былі ў расійскай прамысловай буржуазіі якія-небудзь падставы жадаць вайны? Тут, перш за ўсё, прыходзіцца ўспомніць, што гады непасрэднага перад вайною былі гадамі надзвычай шпаркага ўздыму расійскай мэталюргіі. Вось даныя па выплаўцы чыгуну за апошнія пяць год перад вайною:

Гады	1909	1910	1911	1912	1913
Мільёны пудоў	175	186	219	256	293

Як бачым, «нямецкае засільле» ніколі ня звужвала росту расійскай цяжкай індустрыі. Уяўляць сабе вайну, як адзіны сродак, каб пазбавіцца ад конкурэнта, яна ня мела ніякіх падстаў. Ад таго яе прадстаўнікі і выявілі так мала «патрыётызму», калі вайна пачалася—і галава маскоўскага таварыства фабрыкантаў і заводчыкаў, мэталюрг Гужон (француз па паходжаньні) заслужыў нават ад «Русского

¹⁾ Ajam, Les chemins de la paix. „Le probleme économique franco-allemand“ Paris 1914. Bourdon G. „L. Enigme allemande“. Paris 1913.

слова» тытулу «Здрадніка» за ўпартае адстойваньне інтарэсаў германскага Электрычнага таварыства 1886 г.¹⁾.

Ёсьць, аднак, група расійскіх прамыслоўцаў, становішча якой некалькі іншае: гэта група тэкстыльная. Аб яе інтарэсах у сувязі з магчымай вайной гаварылася на старонках расійскіх марксыцкіх часопісаў²⁾. Не паўтараючы, таго што там было сказана, мы павінны толькі дадаць, што цягненьне расійскага паркалю да заграничнага рынку якраз перад вайной павінна было ўзмацніцца. Бо ў той час як расійская мэталюргія перажывала росквіт, у расійскай тэкстыльнай індустрыі можна было наглядаць нешта накштаат застою:

Гады	1909	1910	1911	1912	1913
Лік верацён (тысячы)	8065	8308	8600	8800	8950

За пяць год дзевяты мільён верацён так і ня быў пройдзены да канца, у той час як за папярэднія восем год, з 1900 г., лік верацён павялічыўся на 1½ міль., з 6½ да 8. І для расійскіх мануфактурыстаў перш за ўсё меў большае значэньне, вядома, унутраны рынак: у гэтай, галоўным чынам, сувязі прыходзіцца разглядаць часовы паралюшвіннай монопаліі. Тыя, хто прыпісваюць яго чужоўнаму ўплыву вайны, забываюць, што яшчэ да вайны Какоўцаў зьялеў са сваёй пасады, галоўным чынам, з-за таго, што яго бюджэты трымаліся на гарэцы. Вёска, якая ў гэты час стала цэвьярозай, паводле агульнага перакананьня (асабліва цэнны тут паказаньні прадстаўнікоў коопэратываў, апублікаванья «Русским словом»), зрабілася куды больш надзейным спажывуцом мануфактуры, чым тады, калі была п'яная.

¹⁾ Гэта, вядома, супярэчыць распаўсюджанай у нас думцы, нібы мэталюргія—ледзь не галоўная вінавайца вайны, нібы ўвесь чад Эўропы вышаў з труб чыгуна-наплавільных заводаў. Глумачэньне надкупляе сваёй прастатой: мэталюргія вырабляе пушкі і броню, на вайне страляюць з пушак—дзеінічаюць броняносьцы—каму ж як не мэталюргам гэта можа быць выгодна? Не ўваходзячы ў абмеркаваньне гэтага пытаньня ва ўсёй яго шырыні (напомнім ужо толькі, што 40 год эўропэйскага міру былі якраз часам буйнага росквіту мэталюргіі), для Расіі мы павінны ўказаць, што ваенныя заказы ў нас у руках нямногіх у прывілеяваных заводах, якія знаходзяцца ў руках чужаземцаў: „Дзядзькі Вікэрс“, „які працуе“, прынамсі, часткова на раманаўскія капіталы, Шнейдэра-Крэзо і інш. Простыя сьмяротныя, накштаат Гужона, больш нажылі-б на крывельным жалезе, чым на броні, на рэйках,—чым на пушках. Ём на данай стадыі развіцьця пашырэньне ўнутранага рынку важней заваўва дзесяці замежных—яны надта добра памятаюць як абвастрылі жалезны крызіс пачатку веку японская вайна і рэволюцыя.

²⁾ Гл. № 1 „Просвещения“ за 1914 г. „Русский империализм в прошлом и настоящем“.

«Ад мануфактуршчыкаў цяпер пырскае задавальненнем—гаворыць адно паведамленне з бацькаўшчыны (у «Новым мире», нью-ёрскай газэце, 11 сакавіка 1915 г.).—Такія справы зараз! Процантаў 35—50 кладзе чысьценькіх: вось як мануфактура цяпер іграе. Але, па-першае, і агульнае адьвярожаньне без вайны правесці было-б цяжка; а таму эаанамічнае заваяваньне расійскай мануфактурай паўночнай Пэрсіі натуральна спакушала на далейшыя крокі ў тым-жа напрамку: калі пэрс апранаецца ў расійскія паркалі, чаму-ж турку не рабіць таго-ж самага? Як-бы там ня было, але цэнтрам буржуазнага патрыётычнага руху несумненна зьяўляецца Масква—цэнтр расійскай тэкстыльнай прамысловасьці ў той-жа час. Прычым знікненьне з расійскага рынку лодзінскіх тавараў—пры вайне з Германіяй, разгром Лодзі таксама ня цяжка было прадбачыць, як і окупацыю немцамі Брыэ—яшчэ больш узьнімае, вядома, патрыётычную тэмпэратуру. Каб чым больш было гэткай раскошы! Ці трэба дзівіцца, што маскоўскае купецтва пасылае адрасы з дамаганьнем весці вайну «да канца»—гэта значыць як мага далей.

Але калі гэтаму купецтву зручна грэць рукі на сусьветным пажары, дык абвінавачваць у падпале маскоўска-ўладзімірскіх паркалёвых фабрыкантаў было яшчэ менш асьцярожна, чым кідаць такое абвінавачаньне «цяжкай індустрыі». Соцыяльная адносная вага гэтай групы ў Расіі не такая вялікая, каб яна адна, сваім толькі цяжарам, магла вызначаць расійскую замежную палітыку. У цытаваным артыкуле «Просьвешчэня» было ўжо ўказана, якія палітычныя мотывы схілялі дваранскі ўрад ісьці насустрач мануфактурнай буржуазіі. У гэтым артыкуле аб клясавых інтарэсах дваранства ў замежнай палітыцы ня прыходзіцца ўспамінаць, як відаць, таму, што ён быў напісаны з прычыны расійскіх выступленьняў на Бліжэйшым і Сярэднім Усходзе. У той час здавалася, што гэтыя выступленьні хутчэй за ўсё могуць быць зачэпкай для расійска-германскага канфлікту. Гісторыя вырашыла інакш—і яна дала больш, чым ад яе чакалі гісторыкі. Ужо надзвычайныя ваенныя законы, якія экстрэнна былі праведзены Сухамлінавым увесну 1914 г.,—законы, якія дазвалялі давесці штаты расійскай арміі мірнага часу ў 1917 г. да 2.400 тысяч чал.—паказвалі, што справа ідзе не аб магчымай сутычцы з Германіяй, з прычыны Турцыі, а аб няўхільнай, у больш ці менш

недалёкай будучыне вайне, незалежна ад усякіх старонніх прычын. Атака вялася прамая, «у лоб», што называецца,—яе аб'ект быў акрэслены з такой рэльефнасцю, якая не пакідала ніякіх сумненняў, калі праз Дзяржаўную Думу быў праведзены закон аб пашлінах на германскае жыта. На стала была зноў тая-ж стаўка, з якой пачалася расійска-германская гульня 30 год таму назад, на другі дзень пасля ўтварэння «троістага саюзу» і на папярэдадні франка-расійскага. Ад гэтай стаўкі з самага пачатку пахла порахам.

«Вайна з немцамі» магла з'явіцца нечаканасцю для таго пакалення, політычныя ўспаміны якога ня ідуць углыб далей канца 90-х гадоў мінулага стагоддзя. Але нашае юнацтва ўсё прайшло пад знакам надыходзячай вайны з Германіяй. Хто толькі яе ў той час не праракаў—ад знахароў і варажбітоў, якія вычыталі з кнігі прарока Даніла «вайну трох імператараў» (прычым адзін з гэтых імператараў абавязкова павінен быў заваяваць Канстантынопаль!), да слаўтага генэрала Скобелева, які ня толькі гаварыў ваяўнічыя прамовы ў Парыжы перад сэрбскімі студэнтамі, але і самым дзелавым чынам трэніраваў салдатаў свайго корпуса «на немца»—загадзя добра вывучыўшы германскую армію. І калі ён раптоўна памёр, у Маскве хадзілі чуткі, што Скобелева «атруцілі немцы». У дыплёматычных гісторыях гэтай эпохі вы прачытаеце, што прычынай канфлікту, які цягнуўся да 1894 г., была «зрада» Бісмарка расійскім інтарэсам на бэрлінскім конгрэсе і заключаны ім у 1879 г. саюз з варажай да Расіі Аўстрыяй (зародак будучага «Троістага саюзу»: ён стаў так называцца, калі да яго далучылася Італія ў 1882 г.). Але гэта было толькі павярхоўнае адлюстраванне эканомічнай спрэчкі—конкурэнцыі расійскага і прускага памешчыкаў. У канцы 70-х гадоў цэны на сусветным хлебным рынку пачалі рэзка зніжацца; калі мы возьмем хлебныя цэны за 5 год 1871—1875 гг. за 100, дык цэны пяцігоддзя: 1881—1895 гг. будуць 80 (для шпаніцы) і 89 (для жыта); а пяцігоддзе 1891—95 гг.—70 для шпаніцы і 82 для жыта. Страціўшы ад 20 да 30 проц. сваёй зямельнай рэнты, прускі юнкер застагнаў з прычыны таго, што гэта была тара глухой рэакцыі ў Германіі (якраз на той-жа час прыпадае выключны закон супроць соцыялістаў), дык інтарэсы юнкераў вараж-жа знайшлі сабе «абарону»: у 1880 г. былі ўведзены ўвозныя

пошлины на хлеб спачатку па 10 марак за тону, у 1885 г. павялічаныя да 30 і ў 1887 да 50 марак з тоны. Апошняя пошліна была амаль забароненай—і цяпер застагнаў ужо расійскі памешчык. Калі ўжо амерыканская конкурэнцыя ў галіне пшаніцы сьціскала яго досыць моцна—дзякуючы шырокаму ўжываньню машыны амерыканская фэрма магла атрымаць продукты таней, чым расійскі маёнтак з яго на паўпрыгоннымі парадкамі, якія тармозілі ўжываньне машын,—дык пошліны на жыта заганылі яго зусім у тупік. Пшаніца—хлеб сусветны, цэны на яго ўстанаўлівае выключна сусветны рынак і пошліны тут маюць другараднае значэньне. Расія-ж вывозіла жыта амаль толькі ў Германію і пошліна ў 30 проц. прадажнай цаны настолькі «абараняла» прускага юнкера, што яго расійскаму конкурэнту, каб ён хацеў збыць свой хлеб у Германію, нічога не заставалася рабіць, як заплаціць хоць частку пошліны з сваёй кішэні. А цэны без таго ўсё зніжаліся і зніжаліся... Настрой расійскага дваранства пры такіх умовах уявіць ня цяжка. Калі генэрал Скобелеў лемантаваў, што ён ня згодзіцца, каб Расія стала «Ліппе-Детмольдом», «адала на ганьбаваньне ўсю славу гістарычнага мінулага» і г. д., ён правільна адбіваў настроі і пачуцьці свайго стану. Характарна, што гарантыю ад такой злой долі ён—ужо ў той час—бачыў у саюзе з Англіяй. Ёмкненьне Германіі ў сваю чаргу знайсці саюзнікаў у Аўстрыі і Італіі было натуральным у яе становішчы адказам на такія пачуцьці расійскага памешчыка. Але тое, што выклікала буру—хлебныя цэны,—нарэшце яе і ўспакоіла: цэны дайшлі да такога ўзроўню, што аграрны капіталізм у Расіі стаў амаль немагчымым—капітал, пры існуючым у Расіі ўзроўні прыбытку, ня ішоў у сельскую гаспадарку. Памешчыку нічога не заставалася рабіць, як проста патрабаваць казёнага пайку—што і ажыцьцявіў дваранскі банк. З яго заснаваньнем шовіністычны шум паціху зьмяншаецца, і справа канчаецца ў 1894 г. расійска-нямецкім гандлёвым дагаворам, паводле якога хлебныя пошліны былі, аднак, усё-ж такі зніжаны (з 50 да 35 марак за тону).

Экономічнай комбінацыяй, на грунце якой разыграўся першы расійска-германскі канфлікт, было, такім чынам, супадзеньне зніжэньня хлебных цэн з германскай конкурэнцыяй на хлебным рынку, прычым знадворным выяўленьнем гэтай конкурэнцыі зьяўляліся хлебныя пошліны, якія «абаранілі» прускага хлеба-прадуктара ад яго

ўсходняга суперніка. З таго часу малюнак хлебнага рынку пасьпеў рэзка зьмяніцца. Калі мы прымем хлебныя цэны пяцігодзьдзя 1893—97 гг. за 100, мы атрымаем для пяцігодзьдзя 1898—1904 гг. 128, а для васьмігодзьдзя 1905—1912 гг. нават 165. Па разьліку аўтара, ў якога мы запазычаем гэтыя лічбы, гэта азначала павялічэньне прыбыткаў расійскай сельскай гаспадаркі на 400 з лішкам міл. руб. (850 міл. германскіх марак) у год¹⁾. Капіталістычная сельская гаспадарка ў Расіі зноў стала магчымай, яркай ілюстрацыяй чаго зьяўляецца рост прывозу сельскагаспадарчых машынаў у Расію: з 23 міл. руб. у 1909 г. да 120 млн. руб. у 1912 г.—павялічэньне на 400 проц. Пры тым асабліва шпарка расьце прывоз «складаных» машынаў, гэта значыць, машынаў з паравым, газавым і да т. п. рухавіком: 7,4 міл. руб. у 1907 г. да 14,2 міл. руб. у 1910 г. і 26,6 міл. руб. у 1912 г. Як справядліва ўказвае аўтар, якога мы цытуем, гэта сьведчыць аб прогрэсе іменна буйнага капіталістычнага зямляўладаньня, бо сялянскія гаспадаркі, нават заможныя, усё часцей і часцей, ужываючы машыны наогул і канчаткова закінуўшы дзядоўскую саху, замяніўшы яе плугам, усё ж ня мелі магчымасьці набываць паравыя плугі і малатарні. Ад уздыму хлебных цен выйграў, у пэўнай ступені, і гаспадарлівы мужычок, але значна больш выйграў памешчык. Соцыяльная пераважная большасьць дваранства эпохі сталыпіншчыны дакладна адпавядала ўмацаваньню яго экономічнай пазыцыі.

Але пазыцыі «юнкера» сталі мацнейшымі па абодвух накох Вержбалова, і калі расійскі юнкер атрымаў магчымасьць зноў пачаць барацьбу на сусьветным хлебным рынку, прускі, які як і раней быў заброніраваны сваімі пошлінамі, атрымаў магчымасьць павесці наступальную барацьбу. Прывоз расійскага жыта ў Германію зьмяншаўся: з 828 тыс. тон у 1900 г.—1904 гг. да 555 тыс. тон у 1905—08 гг. і да 268 тыс. тон у 1912 г. Затое ж у гэтым годзе ў Расію было прывезена 114 тыс. тон прускага жыта—факт нячуваны ў XIX стагодзьдзі. Гэта ўжо само на сабе ня лёгка перанесьці нават на фоне «цвёрдых» хлебных цен: можна сабе ўявіць, што адбылося ў душы расійскага памешчыка, калі цэны зноў пачалі зьніжацца. Пшаніца, якая каштавала ў трохгодзьдзе 1907—1909 гг.

¹⁾ Jurg Larin, Die Entwicklung d. russischen Landwirtschaft, „Neue Zeit“ 4, XII, 1914.

у сярэднім 118 кап. за пуд, панізілася ў трохгодзьдэ 1911—1913 гг. да 110; жыта в 99 кап. у першым выпадку знізілася да 85 у другім. Сітуацыя пачатку 1880-х гадоў паўтаралася літаральна. Не хапала толькі генэрала Скобелева—яго месца павінен быў заняць цывільны чалавек, хоць і з сугучным прозьвішчам—проф. Собалеў на старонках «Русских ведомостей» (а ня «Новаго Времени»), які адкрыў ваенныя дзеянні супроць прускага «юнкера». Можна дзівіцца, што гэты выдатны чалавек, так мала быў популярным у часе вайны. Сучаснікі яўна несправядлівыя да яго, але гісторыя не павінна забыць, што проект хлебных контр-пошлін на германскі хлеб належыць іменна яму. Ён суправаджае гэтую асноўную меру дадатковымі, без якіх яна не магла даць поўнага эфэctu: ён прапанаваў аблажыць вывознай пошлінай корм для скаціны, які Германія атрымлівала з Расіі і спыніць «водпуск» у Германію расійскіх рабочых рук. Пролетар павінен прадаваць свае мускулы нацыянальнай эканоміі, есці дома «нацыянальны» хлеб, атрымліваючы яго па больш дарагой цане: ці-ж гэта ня поўная праграма расійскага нацыяналізму? Але трэба сказаць, што ў крызісе, які пачынаўся, Скобелеў быў-бы бадай, больш карысным, чым яго амаль цэзкі. Акрамя пошлін з Собалеўскага пляну нічога ня ўдалося ажыццявіць—і на другі дзень пасля таго, як ён узяўся за справу пачалося масавае перасоўваньне германскіх «рабочых рук» на расійскую тэрыторыю.

З усіх гэтых фактаў выцякае некалькі вывадаў, можа быць крыху нечаканых з «агульна-прынятага» пункту гледжання. Па-першае, высвятляецца, што дваранскі ўрад, падтрымліваючы расійскі прамысловы (галоўным чынам, тэкстыльны) капіталізм у яго барацьбе за сярэднія і бліжэйша-ўсходнія рынкі, кіраваўся ня толькі політычнымі меркаваньнямі,—жаданьнем утрымаць на сваім баку буйна-буржуазныя колы, захаваць той аграрна-буржуазны блёк, на якім трымалася сталыпіншчына і які пачаў відавочна трашчэць пасля краху ва ўнутранай эканамічнай політыцы. Клясавыя дваранскія інтарэсы штурхалі ў той-жа бок, і ня толькі політычна, у сэнсе канфлікту з Германіяй, але і географічна, штурхалі да Царграду і Дарданэлаў. Чытач бязумоўна падумаў, што мы маем на мэце неабходнасьць аўладаньня пратокамі для разьвіцьця расійскага аграрнага капіталізму, «дзверы ад свайго дому» і г. д. і г. д.? Ня зусім

так. Людзі, якія разважаюць аб «дзьверах свайго дому», крыху забыліся, што гэтыя дзьверы даўно ня маюць замка: свабоднае плаваньне расійскіх камэрцыйных суднаў праз Босфор і Дарданэлы ўпяршыню было ўстаноўлена яшчэ Кучук-Кайнарджыйскім трактатам 1774 г. і канчаткова, раз назаўсёды замацавана Андрыянопальскім 1829 г. З таго часу туркі закрывалі пратокі толькі ў выпадку вайны, як гэта мела месца ў 1912—1913 гадох. Каб абмінуць гэту няпрямую выпадковасьць даўно прапанаваліся розныя захавы, якія зусім не патрабавалі для свайго ажыццяўленьня ня толькі сусьветнай, але нават наогул якой-бы то ні было вайны: ня трэба забываць, што ў пытаньні зацікаўлена не адна Расія, апрача яе і нават больш за яе, цэлы рад дзяржаў, на першым месцы Англія, Аўстра-Вянгрыя і Італія. Праект прыпадобіць пратокі, з пункту гледжаньня міжнароднага права, Суэцкаму каналу, які заўсёды быў адкрыты для мірнага плаваньня, быў высунуты яшчэ ў XIX стагодзьдзі. Пытаньне магло быць развязана мірна згодай гэтых дзяржаў паміж сабою і з Турцыяй, якая-б дзякуючы іх сумеснаму націску не магла-б працівіцца ды і не пачала-б, каб ёй былі даны пэўныя гарантыі, якія забясьпечвалі-б бясьпеку Канстантынопалю. Ня трэба забываць, што і Суэцкі канал да 1914 г. ляжаў абодвума сваімі берагамі на тэрыторыі юрыдычна турэцкай—якраз, значыцца, туркі сам-ж далі прычэпку для такса становішча. Але аб такім вырашэньні пытаньня расійская дыплёматыя хадайнічала вельмі мала: слабасьць яе зацікаўленасьці да гэтага проекту добра ілюструецца вядомай кнігай Горайна («Босфор і Дарданэлы»), якая выйшла з расійскага міністэрства замежных спраў; там першыя 5 старонак прысьвечаны пытаньню аб праходзе камэрцыйных суднаў праз пратокі, а ўсе іншыя заняты пытаньнем аб вольным праходзе ваенных суднаў, г. зн. аб адкрыцьці для расійскага Чорнаморскага флёту Міжземнага мора. Для расійскага ўраду пытаньнем была не свабода плаваньня праз пратокі (яна-ж фактычна парушалася надзвычай рэдка), а ўладаньне пратокамі, бо зусім выразна, што для ваенных караблёў свабода плаваць праз пратокі, на берагах якіх знаходзяцца варожыя батарэі, ёсьць свабода вельмі адносная. Для гэтай свабоды патрэбна, каб берагі былі-б пад тым-жа сьцягам, пад якім плаваюць караблі. Заваяваньне берагоў Босфору і Дарданэлаў, уключаючы Царград, складала, як мы ведаем, інтэгральную частку

програмы расійскага прамысловага імпарыялізму на Бліжэйшым Усходзе, Але яно адпавядала і класавым інтарэсам расійскага памешчыка. Ня лічачы прускага юнкера, у юнкера расійскага конкурэнтамі на хлебным рынку ва Ўсходняй Эўропе зьяўляюцца прыдунайскія краіны: Вэнгрыя, Румынія і Баўгарыя, часткова Сэрбія. Адгэтуль яшчэ пры Мікалаі I пастаўлена пытаньне аб пераходзе да Расіі вусьцяў Дунаю—пытаньне, якое адыграла пэўную ролю ва ўзьнікненьні Крымскай вайны, якая пачалася з прычыны заняцьця расійцамі «княстваў», г. зн. цяперашняй Румыніі. Але ўжо і ў той час гэта пытаньне было на другім пляне—бо мелі на ўвазе зноў-такі завалоданьне пратокамі, што куды больш радыкальна вырашала гэтую задачу. Страціўшы, паводле Парыскага міру 1856 г. вусьці Дунаю, Расія да гэтай вузкай пастаноўкі пытаньня больш не звярчалася: трымаючы ў руках Босфор і Дарданэлы, лёгка заціснуць у кулак ня толькі Румынію ці Баўгарыю (Сэрбія сядзіць у ім—з іншых прычын), а і Вэнгрыю, у кожны момант адрэзаўшы танны водны шлях іх пшаніцы на захад. Напалоен І гавармў, што Канстантынопаль—гэта панаваньне над сьветам; тут вядома ёсьць вялікае пераўвядзеньне—хоць трэба прыпомніць, што ў часы Наполеона I сьвет быў не такі вялікі, як цяпер—ні Далёкага Ўсходу, ні Аўстраліі, ні нават Паўднёвай Амэрыкі тады, практычна, не існавала. Але калі мы скажам, што Канстантынопаль—гэта панаваньне над паўднёва-Ўсходняй Эўропай, ад Адрыятыцкага мора да ракі Прута і ад Эгейскага мора да Карпат мы будзем у межах строгай гісторыка-геаграфічнай ісьціны. І гэта будзе панаваньне перш за ўсё, іменна расійскага памешчыка—расійскі мануфактурYST прыдзе туды толькі ўсьлед за ім.

Гэта—галоўны, але не адзіны вывад, які трэба зрабіць. Другі вывад—бязгрунтоўнасьць гэі легенды, якая паказвае прускага юнкера і расійскага памешчыка, як неразлучаных прыяцеляў, якія разам замышляюць супроць свабоды расійскага гораду. З аналёгіі соцыяльных інтарэсаў абедзьвюх клас, кожная ў сябе дома заключылі на перамогу сваіх інтарэсаў у міжнародных адносінах, забываючы, што, напрыклад, інтарэсы ангельскай і германскай буржуазіі, кожнай у сябе дома, таксама аднолькавы, але аб шчырай іх дружбе і аб сумеснай іх барацьбе супроць германскага і ангельскага соцыялізму

штосьці нячутно. Дапоўніўшы гэтую павярхоўную аналёгію яшчэ больш павярхоўнымі назіраньнямі над рольлю людзей нямецкага паходжэньня (а часам толькі з нямецкімі імёнамі) у расійскай рэакцыі і якімі-небудзь анекдотамі з часоў раньняга дзяцінства расійскага лібэралізму (накшталт таго, што Бісмарк «афраў» Аляксандра III «даць констытуцыю»), выдумалі нешта, што завецца «рэакцыйным уплывам Германіі на Расію» і які дапамагае расійскім соцыял-патрыётам захоўваць сваю нагату. На самай справе расійская рэакцыя ёсьць цалкам продукт мясцовых соцыяльна-экономічных умоў, і калі атрымлівала больш-менш адчувальнае падтрыманьне з боку, дык зусім ня з боку Германіі, а з боку дзяржаў, якія цяпер выступілі на абарону «свободы і цывілізацыі». Што-ж датычыцца ўменьня «рабіць рэакцыю», можна быць упэўненым, прускі юнкер, аблізваючыся, глядзеў на свайго расійскага сябра, а не наадварот. Чым зьяўляўся выключны закон супроць боцыялістаў у параўнаньні са сталыніншчынай? Амаль прыемным лёгкім вяцярком у параўнаньні з гураганам!¹⁾

Але скажуць, нам, што вы ўсё аб рэакцыі і аб рэакцыі! Дык зацікаўлены ў «цвёрдых» хлебных цэнах, памешчык зьяўляецца прадстаўніком капіталістычнай сельскай гаспадаркі. Іменна людзі яго тыпу ў 1861 г. «вызвалілі» сялян. Панаваньне гэтага тыпу зараз павінна прывесці да панаваньня буржуазных адносін у расійскай вёсцы—да прогрэсу, а не да рэакцыі. Так, здаецца, схільны глядзець на справу, напрыклад, аўтар цытаванага намі артыкулу аб разьвіцьці расійскай сельскай гаспадаркі (у «Нэіе Цэйт»). Для адказу на гэта пытаньне зусім недастаткова ўказаць на той факт, што і прускі памешчык зьяўляецца прадстаўніком капіталістычнай сельскай гаспадаркі і прытым зрабіўся такім раней за расійскага. Але нямецкія соцыял-дэмократы нешта ня вельмі задаволены прускім

¹⁾ Перапіска Мікалая Раманава з былым германскім імператарам Вільгельмам як нельга больш падмацоўвае гэтую характарыстыку расійска-германскіх адносін. З іх зусім ясна выцякае, што падтрыманьне расійскай рэакцыі, падтрыманьне, якім больш фанабэрыліся, чым на справе яго практыкавалі,— Вільгельм падтрымліваў зусім ня з-за ўнутры-політычных мотиваў, як ня быў ён глыбока і шчыра чорнасоцецам, а выключна па меркаваньнях замежнай політыкі. Як у Парыжы куплялі прыхільнасьць Аляксандра Шчэкаваньнем расійскіх «нігілістаў», так у Берліне дамагаліся сымпаты ад яго сына іспэніроўкай Кёнігсбэрскага прогрэсу і г. д. А мэтай было, у другім выпадку, адарваць Расію ад Англіі.

«прогрэсам». Дый ня толькі прускія—і нашы остзэйскія бароны з даўніх часоў сталі на шлях сельскагаспадарчага капіталізму, з канца XVIII веку, служачы ў гэтым прыкладам і ўзорам для расійскага дваранства. Наконт-жа іх соцыяльнай і політычнай прогрэсыўнасці можна зрабіць даведкі ў латыскіх таварышоў. Самае большае, чаго можна чакаць ад расійскага капіталістычнага зямляўладання, гэта адмовы ад спроб аднавіць прыгоннае права, якія мелі месца ў 1880-х гадох. Але для расійскай дэмакратыі расійскі памешчык заўсёды застанеца такім-жа няпрымірным ворагам, якім быў яго ранейшы протатып, «рыцар» канца сярэднявечча, для свабоднай гарадзкой комуны.

Сярэднявечны рыцар меў сталага падарожніка, без якога немагчыма сабе ўявіць яго паходаў, «крыжовых» і простых. Гэтым спадарожнікам быў ліхвар. Не заўсёды яўрэй, ён, аднак, ня быў абавязкова і хрысціянінам,—а часам ён быў нават герэтыкам; але самыя добрачынныя прадпрыемствы, накштат адозвы да сапраўднай веры ў XIII стагодзьдзі паўднёвай Францыі, дзе жыхары адважыліся верыць ня так, як загадвалі папа і «хрысціяннейшы» французскі кароль, не абыходзіліся без яго ўдзелу. Расійскі рыцар у сваім крыжовым паходзе супроць германскіх хлебных пошлін ня мог абыйсціся бяз гэтага вечнага спадарожніка, хаця спадарожнік і быў іншай веры: царская Расія не магла абыйсціся без рэспубліканскай Францыі. Мы бачылі, як адносілася да пытання аб вайне з Германіяй французская прамысловая буржуазія, але мы бачылі таксама, што яе голас, выражаючы справу арытмэтычна, важыў менш $\frac{1}{2}$ усёй вагі французскага капіталізму, $\frac{1}{2}$ вагі і ўплыву належалі парыскай біржавой олігархіі. Мы ўжываем тэрмін «парыскай», а не «французскай», мясцовы, а не нацыянальны, таму, што парыская біржа, хаця і кіруе Францыяй, ёсць па сутнасці ўстанова інтэрнацыянальная. Перад самай вайной адной з выдатнейшых фігур на ёй быў нейкі Розэнбэрг—ня толькі не француз па паходжаньні, але нават аўстрыйскі падданы. А прадстаўніком гэтай біржы пры закладцы расійска-французскага саюзу, у 1880-х гг. была асоба дацкага паходжаньня—нядаўна памершы банкір Госк'е, «увазе» якога, як гаварыла адна газэта ў яго некролёгу, «Аляксандр III рэкомэндаваў сваіх дзяцей». У асобе Госк'е парыская біржа зрабілася, такім чынам, свайго роду апякуном Мікалая II: ці магла яна выдаць даручанага яе апецы сірату расійскім «нігілістам»? Па-

дзеі 1906 г., калі рэспубліканская і дэмакратычная Францыя дапамагла дваранскай рэакцыі задушыць расійскую дэмакратыю, маглі здацца здзіўным толькі людзям, якія ня ведалі інтымнага боку справы. Нядаўна дарэчы ўспомнілі, што тэй асобай, якая дала канчатковае благаслаўленне на ўдзел «герэтыкаў» у крыжовым паходзе, быў ніхто іншы, як цяперашні прэзідэнт французскай рэспублікі, п. Пуанкарэ. Ад яго, тады міністра фінансаў, залежала дапусьціць ці не дапусьціць расійскую пазыку на парыскі рынак бяз санкцыі Дзяржаўнай Думы. Былі, нават сярод французскіх політычных дзеячоў, людзі, якім здавалася ганебным у разгары расійскай рэвалюцыі проста аб'явіць сябе на баку дэспатызму, якім хацелася вытрымаць фікцыю саюзу з расійскім народам, а не з расійскім урадам. Але п. Пуанкарэ паказаў сябе чалавекам станоўчым і чужым ад усякіх фікцыяў: «сіраце» быў даны асабісты крэдыт, бяз усякіх абмежаваньняў і яму толькі папрямельску параілі, каб канчаткова заціснуць рот людзям нядобрамыслым, усё-ж такі склікаць думу, хаця згоды яе на пазыку і не патрабуецца. У «Петраградзе» зразумелі, што без некаторых апарансаў і п. Пуанкарэ абыйсьціся ня можа—і комэдыя першай думы была прароблена. На шчасьце, дума была даволі ручной, і наконт пазыкі нават ня мяўкнула (а кадэты засвоілі і распаўсюджвалі нават тэорыю аб поўнай констытуцыйнасьці гэтай пазыкі). Але зусім нядаўнія падзеі 1912—1913 гг. паказалі, што ў выпадку патрэбы, французская дыплёматыя і парыская біржа здолелі-б, для добрай справы, перашагнуць і праз формальны протэст расійскага «народнага прадстаўніцтва». Калі консорцыум шасьці дзяржаў згадзіўся ўвесну 1913 г. пазычыць 625 млн. фран. кітайскаму Стальшэну, Юаншыкаю, абедзьве палаты кітайскага парляманту, пераважнай большасьцю, выказалі протэст супроць гэтай пазыкі, урачыста аб'явіўшы, што кітайскі народ ніколі ня будзе лічыць сябе зьвязаным гэтым абавязальствам. Пасьля гэтага Злучаныя Штаты выйшлі з консорцыуму, заявіўшы, што на такіх умовах амэрыканскія грошы не даюцца. Германія і Японія былі членамі консорцыуму толькі формальна, прычым першая «прыватным чынам» падтрымлівала Юаншыкаю, другая, ня менш «прыватным чынам»—кітайскіх рэспубліканцаў. На сцэне заставаліся, па сутнасьці, цяперашнія абаронцы «свабоды і цывілізацыі»—Англія, Францыя і Расія. Пункт гледжаньня абаронцаў свабоды знайшоў свае адлюстраваньне ў офіцыйным дакуманце, пад-

пісаным Пішонам, які быў у той час міністрам замежных спраў французскай рэспублікі, дзе гаварылася, што французскі ўрад зусім згодзен з кітайскім урадам, г. зн. з Юаншыкаем, адносна значэння гэтай пазыкі¹⁾. Кітайскі Стальпін атрымаў грошы ў поўнае сваё распараджэнне і, як сьведчыць германскі офіцэр, які знаходзіўся на яго службе, толькі дзякуючы гэтым грошам змог задушыць кітайскую рэвалюцыю²⁾.

Цытаваны намі французскі аўтар не пакідае ніякіх сумненняў адносна мотываў, якія кіравалі габінэтам, да якога належаў п. Пішон. Ён проста ўказвае, што французская дыплёматыя і парыскія банкі ў гэтай цёмнай справе былі зброяй Расіі, якая баялася, па-першае, што зацвярджэнне рэспубліканскага ладу ў Кітаі можа мець дрэнны ўплыў на Сібір, якая і без таго дрэнна зарэкомандавала сябе ў 1905 г., а, па-другое, што рэспубліканскі Кітаі не аддасць Расіі Манголію і наогул ня будзе такім лёгкім аб'ектам грабязу, як Кітаі імператарскі. Апошняе і спраўдзілася—супроць анексіі Манголіі кітайскі парлямант протэставаў так-жа рашуча, як і супроць пазыкі, што і было бліжэйшай прычынай да канчатковага разгону парляманту³⁾. Індіятыва, як і ў сярэднія вякі, належала «рыцару»... І гэта атыцюда засталася тыповай. Праглядаючы «Жоўтую кнігу», вы дарэмна будзеце шукаць якіх-небудзь слядоў таго, што, мобілізуючы сваю армію ў канцы ліпеня 1914 г., расійскі ўрад параіўся з «прыяцельскай і саюзнай» рэспублікай. Між тым, мобілізацыя азначала вайну—гэта было ясна само-сабой, гэта зрабілася ясьней дня пасля неўзабаве-ж пасыланых заяў германскага ўраду. Бадай ці знойдзем мы на ўсім працягу навейшай эўрапейскай гісторыі што-небудзь падобнае—аналёгіяй маглі-б служыць хіба толькі адносіны Аўстрыі і Прусіі да Напалеона I ў 1912 г. Але ні Аўстрыя, ні Прусія таго часу, прынамсі, не называлі сябе дэмакратыямі... На гэтым прыкладзе мы надзвычай выразна бачым, хто каго трымае ў руках, ці крэдытор даўжніка, ці даўжнік крэдытора. 15 млрд. французскіх грошай, укладзеных у прадпрыемства, якое называлася расійскім царызмам, абавязвалі—але не царызм—лічынца з думкай французскага народу, а гэты апошні—бесьнярэчна падпарадкоўваецца інтарэсам царызму.

¹⁾ Цалкам гэты дакумант гл. Farjanel. A travers la revolution chinoise, p. 346.

²⁾ Erich G. Solzmann. Das revolutionäre China.

³⁾ Farjanel, ib. 297 і наст. ср. 354—356.

Французы, насупраць іх гістарычнай рэпутацыі, народ «вельмі ціхі» паводле справядлівага азначэння аднаго прускага турэмнага даглядчыка, які сьцярог французскіх палонных¹⁾. Бяз усякага пераўвядчэння няма народу, якім было-б лягчэй кіраваць і які-б менш патрабаваў ад свайго ўраду, чым сучасныя французы. Мы, расійцы, у гэтых адносінах у параўнанні з імі, узор патрабавальнасці і дэрскасці. Няправільная сама па сабе тэорыя Токвіля, паводле якой, чым больш дэмакратызаванае грамадства, тым больш мацнейшая цэнтральная ўлада, вельмі правільна схопіла асноўную рысу дробна-буржуазнай французскай дэмакратыі. Але тым ня менш, было-б неасцярожна, толькі адной выхаванай стагодзьдзем п о л і ц э й с к а г а ў д і с к у «ціхамірнасці» французскага дробнага буржуа прыпісваць тую пакору, з якой ён пайшоў на паўтарэнне ўсіх жахаў «страшнага году» з-за зусім яму чужых інтарэсаў парыскіх банкаў і расійскага двараніна. Калі ў пролетарскіх і сялянскіх колах вайна была «прынята», як няўхільнае ліха—аўтар гэтых радкоў сам жыве ў маленькім сялянска-пролетарскім цэнтры і можа гаварыць тут паводле сваіх асабных назіранняў,—дык сярод гарадзкой дробнай буржуазіі, асабліва сярод дробнай буржуазіі Парыжу, паводле агульных водзваў, вайна была популярнай. Інакш парыская біржавая прэса, якая два гады выла «на вайну», як сабака вые на нябожчыка, хутка страціла-б свой мільённы тыраж, а газеты, якія вялі пацыфіцкую лінію (як тагачасная „L'Humanite“ здабылі-б яго, а гэтага ня здарылася. Праўда, будзе крыху недакладна, калі скажам, што вайна была популярнай; правільней сказаць, што быў вельмі непопулярны н е м е ц. І гэта часткова адхіляе тое тлумачэнне русафільскага шовінізму дробнай буржуазіі, якое, відавочна, ужо прышло ў галаву чытачу: тлумачэнне ад распаўсюджаннасці ў гэтым іменна коле расійскай рэнты. Дзяржальнік расійскай рэнты мог не жадаць расійскага разгрому,—гэта так; але-ж што-ж магло прымусіць яго жадаць разгрому Германіі? Чаму-ж ключавой нотай газэтнага цкавання было не «абараняць Расію» (на яе пакуль што ніхто і не нападаў), а «ваяваць з немцамі»? З другога боку, як ні наўнымі былі дзяржальнікі расійскай рэнты, не магло-ж яны не зразумець, што эўропэйская вайна рэзка абясцёніць усякую рэнту наогул, у тым ліку і расійскую. Можна было не прад-

¹⁾ Гл. Parmi les prisonniers de guerre, Іванэца дэ Рыбэро ў „Echo de Paris“ ад 3 красавіка 1915 г.

бачыць «фінансавага Сэдана» 24 ліпеня 1914 г., але наогул страшэнны перапалох на біржы ў сувязі з вайной прадбачыў кожны. Не, шовінізм не рант'ерскі настрой. Падкладка была, несумненна, іншая,— яе асьвятляюць некаторыя лічбы французскага прывозу і вывазу за апошнія 10-годзьдзе. Больш ці менш шырока вядома, што вядомыя articles de Paris (цацкі, дробныя вырабы з мішуры і г. д.) у значнай частцы вырабляцца цяпер у Германіі—як і танныя гатункі шампанскага. Але бадай, ці таксама добра вядомы ўсім той факт, што articles de Paris зьяўляюцца прадметам пашыранага прывозу ў самую Францыю, прытым прывозу, які расьце ў гіганцкіх разьмерах. Яшчэ ў 1903 г. гэты прывоз дасягаў толькі 7,5 млн. фран., а ў 1912 г.—ужо 85 млн. фр.! Германскія фабрыкі засыпалі парыскага рамесьніка яго-ж таварам, прытым больш танным і лепш зробленым. У дні нашага дзяцінства, бывала, якую радасьць прыносіла «цацка з Парыжу», заўсёды цікавая, заўсёды прыгожая. Цяпер парыскія дзецці ня ведаюць іншых цацак апроча нямецкіх—і з прычыны каляд 1914 г. прышлося адступіць ад суровага абяцання не гандляваць нічым нямецкім: інакш французскім бацькам ня было-б чаго падараваць сваім дзецям на сьвята. Жорэс, мабыць, і сам не здагадваўся, якой глыбокай эаномічнай ісьцінай быў яго афорызм, які гаварыў, што французскае немцадзтва ёсьць «нянавісьць дробнага крамніка да вялікага магазыну». Вялікага прамоўцу не пасьпелі яшчэ пахаваць, як афорызм яго зрабіўся гісторыяй—і парыскі натоўп пад уплывам цікаваньня дробных крамнікаў, руйнаваў капіталістычныя малочныя Маджы і ў адным вобразе ажыцьцявіў тое, што было «народнага» ў гэтай анты-народнай вайне.

Як бачым, політыка Пуанкарэ і К^о мае пакуль што—пакуль ня зьніклі надзеі на перамогу—моцны фундамент у вельмі шырокім слаі французскай, а асабліва парыскай, народнай масы. Вельмі важна, што іменна парыскай: насуперак пашыраным забабонам, Парыж, з таго ч су, як ён зрабіўся сусьветным біржавым цэнтрам, больш чым калі-небудзь, зьяўляецца мазгамі і сэрцам Францыі. Легенда аб тым, нібы Парыж «страціў сваё значэньне», адносіцца, відавочна, да гых 10-годзьдзяў, якія непасрэдна ішлі за расстрэлам комуны 1871 г., і пушчана ў ход бадай ці не рэакцыйнымі коламі: ім прыемна было думаць—яшчэ прыемней прымусяць думаць іншых,—што яны расстралялі ня лепшую частку французскай нацыі, а ўсяго толькі «паўстаў-

шую чэрнь» аднаго з французскіх гарадоў. На самай справе «крывавы» тыдзень» зьняў галаву іменна ўсёй дэмакратычнай Францыі—і анэмія французскага дэмакратызму бярэ пачатак іменна з гэтага часу. Самастойнае політычнае жыццё і самастойную прэсу мае толькі поўдзень Францыі: уся астатняя частка краіны жыве думкамі і газэтамі Парыжу. Калі праўда, што немцы ўяўлялі сабе быццам аб'яўленьне вайны выклікала рэвалюцыю ў Парыжы, яны правільна ацэньвалі значэньне гораду, але выявілі вялікае няведаньне адносна сапраўдных настрояў парыжан. Гэтыя настроі былі такія, што для ўраду Пуанкарэ небяспечна было не працягваньне вайны, а мірны трактат, які замацаваў-бы перавагу Германіі на французскім рынку¹⁾. Здаецца, цяпер немцы гэта зразумелі і не спрабуюць больш пакласьці канец вайне разгромам арміі Жофра. Перамогі на Нараве могуць значна хутчэй прывесць да такога міру, чым перамогі на Эне ці на Марне²⁾.

Але мы адхіліліся ў бок—пачалі гаварыць аб мінулым, а не аб будучым. Ці была роля самой парыскай біржы такой пасыўнай, як можа гэта паказацца з папярэдняга? Ліхвяр ідзе за рыцарам ня толькі таму, што апошні шмат яму вінаваты і можа «згубіць» ліхвяра, адмовіўшыся плаціць. Гэтая небяспека—расійскага банкруцтва—магла кіраваць парыскай біржавой олігархіяй у 1906 г. У 1914 г. ня было патрэбы ў такіх, можна сказаць, «абмежаваных», «гранічных» мотывах. Звычайна разглядаюць той факт, што вайна пачалася з-за Сэрбіі, як нешта выпадковае з пункту гледжаньня інтарэсаў «Троістай згоды» ў яе цэлым. Ангельскі пасол Б'юкэнэн, у першую хвіліну пасля аўстрыйскага ўльтыматуму нават заявіў у Пецярбурзе, што Англія ніякіх інтарэсаў у Сэрбіі ня мае. Ён ці быў дрэнна асьвядомлены, ці казаў няпраўду «па дыплёматычных меркаваньнях». На самай справе эканамічныя інтарэсы Англіі і Францыі у сэрбскім каралеўстве куды буйнейшыя, чым інтарэсы Расіі. У той час, як ангельскі прывоз у Сэрбію складае 13,4 проц. усяго прывозу, а французскі—4,2 проц., Расіі належыць толькі 2,1 проц. Але галоўнае ня гэта. Увесь дзяржаўны доўг Сэрбіі зьмешчаны на французскім рынку ў выглядзе адных процантаў па ім французскі капітал атрымлівае 32 млн. дына-

¹⁾ Мы знарок „выносім за дужкі“ французскі пролетарыят. Вайна даволі добра паказала слабую яго арганізаванасьць і ідэалёгічную залежнасьць ад дробнай буржуазіі. Сам ён, ня сумненна, ня рушыцца—штуршок павінем быць даны з боку Англіі, напрыклад.

²⁾ Пісана ўвесіу 1915 г.

раў (франкаў), што складае больш $\frac{1}{4}$ усяго сэрбскага бюджэту. Акуратная аплата процантаў забяспечваецца дзяржаўнымі монополіямі, якія распаўсюджваюцца на табак, соль, запалкі і алкоголь; кіраўніцтва гэтымі монополіямі знаходзіцца ў руках асобнага савету, які складаецца з 4 сэрбаў і двух французаў. Уся індустрыя гэтай мала індустрыяльнай краіны працуе на Францыю—і яна-ж зьяўляецца рынкам для французкай індустрыі: каму-ж не вядома роля пушак Шнэйдэра-Крэзо ў Балканскіх перамогах сэрбскай арміі, калі нехта жартам зрабіў дапушчэнне, што ўся вайна пачата дзеля рэкламы гэтых пушак—так крычалі аб іх французскія газеты? Мы бачым, як недарэчны з нашага пункту гледжаньня панславизм можа зрабіцца ў руках надта карыснай справай: ці варта гаварыць, што Францыя зрабілася гаспадыняй Сэрбіі, як саюзьніца Расіі? І зрабілася за кошт праціўніцы гэтай апошняй Аўстра-Венгрыі. Быў час, калі аўстрыйцы былі такімі-ж самымі гаспадарамі ў Сэрбіі, як цяпер французы: у 1885 г. на Аўстра-Венгрыю прыпадала 79,2 проц. усяго сэрбскага прывозу. А ці ведаеце колькі прыпадае цяпер? Усяго 19 проц.! Усё астатняе прышлося на долю англічан, французаў, але больш за ўсё на германцаў, якія свой прывоз павялічылі ў 10 разоў: з 4,5 проц. у 1885 г. падняліся да 41,3 проц. у 1910 г. (у абсолютных лічбах павялічэнне яшчэ большае! 2, 3 і 35 млн. дынар). Перад намі сучаснае, мінулае і будучае няшчаснай бацькаўшчыны сьліў (Сэрбія—галюўная дастаўніца чорнасьліву на эўропэйскі рынак): стары конкурэнт, выбіты з рынку і які зайздросна ляскае галоднымі зубамі, паглядаючы на сучаснага шчаслівага ўладара, які наідаецца пакуль што да абжорства—але які ўжо вельмі не накоіцца, бачачы новага суперніка, яшчэ больш драпежнага і больш моцнага, чым абодва ранейшыя.

Самая бескарысная роля нібы дастаецца рыцару. «Вызваліўшы» Сэрбію ад туркаў, Расія вялікадушна дазваляе іншым вызваляць яе кішэні ад дынараў. Але мы бачылі ўжо на іншых прыкладах, што «рыцар» зусім не такая ўжо неэканомічная істота, якой на першы погляд, здаецца. У яго паводзінах таксама ёсьць эканомічная падкладка. Нясумненна, па-першае, што Сэрбія адыгрывае ролю ў агульнай схэме, цэнтрам якой зьяўляецца аўладаньне пратокамі і Царградом. Яе становішча на сярэднім Дунаі робіць з яе добры «клін», загнаны ў тыл аўстра-венгерскай пазыцыі, якая зьвернута фронтам да Расіі.

Нэўтралітэт Румыніі стварае надзвычай прыкрою перашкоду паміж галоўнымі расійскімі сіламі і паўднёва-заходнім расійскім форпостам на Дунаі. Адсюль імкненне, чаго-б гэта ні каштавала, вывесці Румынію з нэўтралітэту і зрабіць з яе саюзьніцу—імкненне такое палкае, што для дасягнення мэты ня спыняюцца перад самай грубай здрадай (аддача Румыніі баўгарскай Сьмістрыі), ні перад асабістай зьявагай п'ездка Мікалая ў Констанцу. Калі будучаму гісторыку «барацьбы за свабоду і цывілізацыю» прыдзецца даказаць, што Расія не рыхтавала вайны, прынамсі супроць Аўстрыі, ужо ў 1913 г., тлумачэньне гэтых фактаў будзе мець вялікія цяжкасьці. Недарма, саюзьніцкая прэса маўчыць з гэтай прычыны! Сродкі не дасягнулі мэты,—румыны ўзялі падарунак, падзякавалі, але далей нэўтралітэту (прыцельскага Аўстрыі і Германіі) не пайшлі¹⁾. Факты, аднак, застаюцца помнікам таго, якое значэньне надавалі ў «Петраградзе» сэрбска-румынскаму кліну на выпадак вайны з Аўстрыяй. Ужо тое, што шлях у Царград хаця-б часткова ляжаў праз Белград, звязвае «алеку» расійскага царызму над Сэрбіяй з агульным эканамічным фонам; але эканоміка ўкараняецца глыбей і дае сувязі больш непасрэдня. Суседкай Сэрбіі—аб гэтым часам забываюць—зьяўляецца, уласна кажучы, ня Аўстрыя, але Венгрыя. Эканамічныя інтарэсы гэтых двух частак монархіі Габсбургаў так мала падобны між сабою, што буйная Венгерская індустрыя ні аб чым так ня марыць, як аб выхадзе з аўстравенгерскага таможаннага саюзу і аб самастойнай таможаннай граніцы. Мары застаюцца марамі толькі таму, што індустрыяльнае разьвіцьцё Венгрыі ідзе вельмі павольна і політычная роля буйнага прамысловага капіталу нязначная. Паводле перапісу 1910 г. сельскагаспадарчае насельніцтва Венгрыі складала 62,4 проц. усяго насельніцтва, а прамысловае толькі 25,4 проц., прычым сярод гэтага апошняга на 100 самастойных работнікаў прыпадала 225 рабочых: на аднаго гаспадара 2—3 работнікі—«зусім сярэдня-вяковыя адносіны», як справядліва заўважыў аўтар, у якога мы бяром гэтыя даныя²⁾. Венгрыя, мабыць, самая тыповая цяпер у Эўропе краіна буйнага зямляўладаньня, апошняму належыць палова ўсёй ворнай зямлі Венгрыі, прычым трэцяя частка яе знаходзіцца ў ру-

¹⁾ Пісана ў 1915 г.—далейшыя падзеі зусім апраўдалі нашу гіпотэзу.

²⁾ Varga, Eug. Die kapitalistische Entwicklung Ungarns u. ihre Hemmungen, „Neue Zeit“—13 лістапада 1914 г.

ках буйнешых уласьнікаў, якія кожны ў сярэднім мае 1860 гектараў. Вы адчуваеце ўжо, што перад вамі штосьці вельмі падобнае на Расію—Вэнгерская падатковая статыстыка канчаткова замацуе ў вас гэты ўражаньне. Хаця зямля знаходзіцца ў руках буйных уласьнікаў, але плошчы падаткі дробныя: на дзесяціну сялянскай зямлі прыпадае каля 20 руб. падатку, прычым самае дробнае зямляўладаньне, «карлікавае», абкладзена найбольш цяжкім падаткам (каля 17 руб., з паўдзесяціны). Здавалася-б, якая чужыя дружба павінна была быць паміж вэнгерскім магнатам і расійскім памешчыкам! Але ня тут то было: іменна таму, што эканомічная фізіяномія двух краін так падобна, іх пануючыя класы падзяляе жорсткі антагонізм. Антагонізм гэты найбольш усяго выяўляецца ў адным пункце. Вэнгрыя і Расія зьяўляюцца найвялікшымі пастаўшчыкамі цукру ва Ўсходняй Эўропе і маюць для яго адзін і той-жа замежны рынак: Балканскі паўвостраў і Турцыю. Пры гэтым цукровая прамысловасьць разьвіваецца ў Вэнгрыі надзвычай шпарка. Яшчэ ў 1901 г. Вэнгрыя прывозіла цукар з Аўстрыі, а ў 1905 г. яна ўжо яго вывезла на 46 млн. крон; у 1911 г.—вываз дасягнуў 55 млн. крон, а ў 1912—109 млн., г. зн. выперадзіў расійскі вываз, які даў у гэтым годзе ўсяго 36 млн. руб. (крона раўняецца 40 кап.). На наступны год расійскі вываз цукру знізіўся да 6 млн. руб.—мы ня ведаем, якую ролю тут адыграла Вэнгрыя, бо вэнгерскіх даных за гэты год у нас няма пад рукамі. Але ўжо і раней за гэта было ад чаго гр. Бобринскаму зрабіцца нацыяналістам, звярнуўшы пры гэтым сваю патрыятычную ўвагу іменна ў той бок, дзе вэнгерскі памешчык займаецца «прыгнечаньнем славян» і—ператварэньнем цукровых буракоў у цукар.

Такім чынам, рыцар менш за ўсё пакутае адсутнасьцю «эканомізму» ў яго політыцы. Калі ён адрозьніваецца тут ад буржуа, дык, галоўным чынам, спосабамі дзеяньня. Добра памятаючы заветы «паза эканомічнага прымусу» ў сваёй гаспадарцы, ён упэўнены, што добры ўдар кулака можа разьвязаць і ўсякую міжнародную эканомічную праблему. Немец нас б'е хлебнымі пошлінамі? У парашок немца! Вэнгерац адбівае ў нас цукарны рынак? У парашок вэнгерца! П. Пуанкарэ, чаго вы глядзіце? Мобілізуйце вашых зуаваў! І п. Пуанкарэ мобілізуе: не мобілізуеш, рыцар, чаго добрага, пакрыўдзіцца і—выверне кішэню; тады ідзі атрымлівай з яго па купону! Але калі п. Пуанкарэ зрабіўся ў гэтым выпадку таксама свайго роду аб'ектам «па-

заэкономічнага прымусу» так сказаць, па рыкашэту,—дык па тым баку Ляманшу рыцар знайшоў блізкую душу, якая адкрылася яму не са страху, а ад шчырага спачуваньня. Калі мы гаворым аб Англіі, нам па трафарэту, усвоенаму намі з дзяцінства, уяўляецца краіна вялічэзных гарадоў і фабрычных труб, рабочых і фабрыкантаў. Мы памятаем, праўда, што ў Англіі ёсьць ня толькі фабрыкі, але і палацы,—ня толькі купцы, але і нейкія «лёрды»; але гэтыя літаратурныя лёрды, якіх мы ўяўляем у выглядзе багатых чудакоў, які займаюцца зьбіраньнем колекцыяў, спортам і падарожжамі. Палата лёрдаў, кожны ведае, «страціла сваё значэньне». Англія—тыповая буржуазная краіна, ня тое, што якая-небудзь Прусія з яе юнкерамі. Ужо літаратура аднак-жа і даволі даўно павінна была напаміць, што гэтакі малюнак вельмі прымітыўны. Аўтар гэтых радкоў ніколі не забудзе, як, будучы студэнтам-філэлёгам, ён быў здзіўлены, знайшоўшы на старонках ангельскай кніжкі аб грэцкай культуры (Магафі) здэкі над Афінскай дэмократыяй і гарачыя спачуваньні да салдафонаў усякага роду, з Александрам Македонскім на чале. Так не вязалася гэта з Англіяй нашых юнацкіх уяўленьняў! Апавяданьні Кіплінга, якія зьявіліся ў той-жа час у расійскім перакладзе, дзе той-жа пункт гледжаньня праводзіўся значна з большым мастацкім талентам, ужо шырокім колам павінны былі напаміць, што побач з прамысловай дэмократыяй існуе другая Англія, падобная на першую, як сярэдня-вяковы палац на фабрыку, тропічны пэйзаж—на Гайд-парк. Прывыкнуўшы да традыцыйных тыпаў «ангельца»—банкіра, падарожніка, інжынэра, марака, рабочага,—мы прагледзілі тып, які суправаджаў ангельскую гісторыю на ўсім яе шляху і які яшчэ і сёньня ёсьць. О, далёка не вымершы! Гэта—тып ангельскага юнкера, са старонак апавяданьняў Кіплінга, які так бурліва, і—для масы—нечакана зьявіўся на гістарычнай сцэне.

Мы прагледзілі ангельскага юнкера таму, што ня бачылі ў Англіі таго, без чаго, як-быццам нельга сабе ўявіць юнкерства, як сацыяльнай зьявы. «Рыцара» цяжка ўявіць бяз «вілана», як «пана»—бяз «музыка». Дзе-ж у Англіі музык? Быў калісьці, але ўжо для XVI веку можа спрацацца, ці сустракаўся ў гэты час гэты вымершы тып. А ў XVIII стагодзьдзі са зьнікненьнем дробнага зямляўладаньня, зьнікла нават, здавалася-б, эканамічная магчымасьць гэтага тыпу. XIX стагодзьдзе ведае, у самой Англіі толькі юрыдычна зусім сва-

бодных ангельцаў—адкуль-бы тут зьявіцца такому феўдальному тыпу, як юнкер? Але, па-першае, далёка ня тыя-ж свабодныя адносіны існавалі ўжо ў суседняй Ірляндыі. Уладарамі плянтацый Віргініі і Ямайки, дзе працавалі тысячы нявольнікаў-нэграў, купленых як быдла, былі малодшыя сыны тых-жа самых лёрдаў, якія зрабілі свабоднымі пролетарамі апошніх ангельскіх мужыкоў у XVIII стагодзьдзі. І ў тым-жа XVIII стагодзьдзі ў Англіі завёўся вялізарны колектыўны «заморскі мужык» у асобе каляровага насельніцтва захопленых ёю колёній. Навейшае ангельскае юнкерства выхавалася іменна на гэтым мужыку на эгіпэцкім фэлаху, на нэгру, асабліва на «індусе» (самая назва, як вядома, па сваім моральным адценьні бліжэй да нашага «жыд»). Як гэтага «індуса», няхай ён будзе профэсарам унівэрсытэту, ня пускаць у адзін вагон з «белымі»—няхай будуць гэта няпісьменныя ангельскія салдаты; як яго, няхай ён будзе самы паважаны ўсімі стары, трэтыраваць, як хлопчыка, самы дробны ангельскі чыноўнік; як ён, колькі не пралівай крыві за караля Георга V, ніколі не паднімецца вышэй першых офіцэрскіх чыноў—дый то ў «чорнай пяхоце», у «белай-жа, ангельскай арміі яму ніколі не командаваць і аддзяленьнем¹⁾—усё гэта мы чыталі 20 разоў, але неяк нікому ў галову ня прыходзіла паставіць пытаньне: на такім становішчы «падданых», якая-жа павінна выпрацоўвацца псыхолёгія ў «паноў»? І калі Кітчынэр з надзвычайнай вольнасьцю выдаў расійскім шпэгам політычнага выгнаньніка, мы прадумывалі для гэтага самыя высокія і складаныя тлумачэньні, нахштальт таго, што Расія ставіла выдачу Адамовіча ледзь не абавязковай умовай пры заключэньні ваеннай конвэнцыі,—і нам у галаву ня прыходзіла, што для Кітчынэра гэта было таксама проста, як расстраляць бяз суда некалькі дзсяткаў тысяч паўстаўшых нэграў у Судане, ці замкнуць жонак і дзяцей бураў у канцэнтрацыйныя лягеры, дзе сьмяротнасьць была 200 на тысячу. У індыянцы з Адамовічам характарным быў ня ўчынак Кітчынэра—для яго быў гэта ўчынак звычайны,—а адносіны да гэтага ўчынку Асквіта і Грэя: так ім быў патрэбен Кітчынэр, што калі яму прышло на думку даць плюху векавой ангельскай традыцыі, гэтую плюху праглынулі. Пра-

¹⁾ Нельга забыць комічнага зьдзіўленьня аднаго ангельскага публіцыста, з часоў англа-расійскай полемікі па індыйскім пытаньні, наконт таго, што ў Расіі магомэтанін-каўказец можа быць нават генэралам! Ангельцу гэта здалося прыметай вялікай прогрэсыўнасьці соцыяльных адносін у Расіі.

ніклявыя людзі ўжо тады маглі-б прадбачыць ператварэнне брытанскай дэмакратыі ў «Кітчынэрыю»...

Тое, чаго не заўважалі мы, даўно было заўважана правадырамі ангельскай прамысловай буржуазіі. «Манчэстэрцы» першай паловы XIX стагодзьдзя з пэўнай варожасьцю адносіліся да ангельскага колёніялізму. «Ці магчыма, каб мы адыгрывалі там ролю ката (у Індыі),—пытаяся Кобдэн, і каб наш характар пры гэтым не папсаваўся тут?». Сорак год назад, Гэrb. Спэнсэр з прычыны нязначных параўнальна-колёніяльных экспэдыцый 70—80 гг. (вайна з-за Аўганістану і г. д.) адзначаў заняпад вольнасьці і ўзмацненьне адміністрацыйнай самаволі ў самой Англіі. Але адмовіцца ад колёній і тым самым выбіць з-пад ног ангельскага юнкера соцыяльны грунт,—гэта было вышэй сіл ангельскага капіталізму і мы зараз убачым, што чым далей, тым больш цяжка было яму гэта зрабіць. Самае большае, чаго дасягнулі «манчэстэраўцы», гэта самакіраўніцтва колёній; ідэя належыць ім, але яна мела посьпех толькі там, дзе сярод насельніцтва колёній пераважалі белыя—тыя-ж самыя ангельцы, якія выселіліся ў Аўстралію, Н. Зэляндыю, Канаду. Там, дзе насельніцтва было «каляровае», як у Індыі «самакіраўніцтва» не пайшло далей нікчэмнай народы, ня лепш за тую якую ладзіла перад вайной і ня спыняе ладзіць цяпер расійскі ўрад у Польшчы. Для таго, каб зразумець прычыны няўдачы «манчэстэраўцаў», трэба сабе ўявіць, чым зьяўляецца ангельскі колёніяльны капіталізм, як эаномічная сіла. Возьмем, напрыклад, Трансваль, навейшую колёніяльную здабычу Вялікабрытаніі. Здабыча золата там з таго часу, як Трансваль перайшоў у ангельскія рукі, павялічылася ў два з паловай разы: з 3,8 млн. унцый у 1898 г. да 9,1 млн. унцый у 1912 г. цэннасьць здабытага золата ў апошнім годзе складала 38,7 млн. фунт. стэрл. (каля 380 м. р. паводле курсу, які існаваў да вайны); асобныя золатапрамысловыя прадпрыемствы далі ў 1909—1910 гг. 200, 300 і нават 600 процантаў дывідэнду! Што-ж дзіўнага, калі буйнейшыя акцыянэры гэтых прадпрыемстваў зьяўляюцца самымі багатымі людзьмі ў Англіі і нават ва ўсім сьвеце, пабіваючы рэкорд усіх амэрыканскіх мільярдэраў, апрача Рокфэлера? З Індыі Англія атрымлівае штогод 19,8 млн. ф. стэрл. у выглядзе толькі зарплат і пэнсіі ангельскіх чыноўнікаў; апрача таго яе гандлёвы «прыбытак»—перавага ангельскага прывозу над індыйскім вывазам у Англію ў 1912—1913 гг. склаў 27 млн. фунт.; разам

амаль паўмільярда рублёў «чыстага прыбытку», ня лічачы дывідэндаў ад ангельскіх капіталаў, якія зьмешчаны ў Індыі (да канца 1911 г., больш 120 млн. фунт.), і процантаў індыйскага доўгу, зьмешчанага ў Англіі (каля 180 млн. фунт.). Калі мы ацнім усе «прыбыткі» Англіі ў 600 млн. руб., гэта будзе бадай мала, чым многа, а каб больш навочна ўявіць сабе справу, прыпомнім, што прыблізна такую-ж суму складае агульная цэннасьць расійскага хлебнага вывазу (у 1913 г. 589,9 млн. руб.). Страціўшы Індыю, Англія страціла-б абсалютна, а не адносна, вядома столькі-ж, колькі-б страціла Расія, пазбавіўшыся магчымасьці вывозіць за граніцу хаця-б адзін пуд хлеба. Між тым мы бачылі, Расія гатова была ваяваць і ваюе цяпер з-за адных толькі хлебных пошлін, якія складалі, пры самых нізкіх цэнах на хлеб, толькі трэцюю частку яго цэн, а цяпер пры адносна «цвёрдых» цэнах, значна менш. Як-жа ангельскаму колёніяльнаму капіталізму не ваяваць за Індыю? Бо для Англіі сапраўдная вайна зьяўляецца вайной іменна за Індыю, вайной «папераджальнай», зусім такой-жа, як для Германіі быў «папераджальнай» вайной напад на Расію і Францыю ў ліпені 1914 г.

Сучасную англа-германскую вайну можна зразумець толькі з колёніяльных адносін і, перш за ўсё, з англа-індыйскіх інтарэсаў. Лягенда аб прамысловай конкурэнцыі Германіі, якая нібы «душыць» вялікабрытанскую індустрыю, даўно абвергнута ў літаратуры¹⁾. Гэтыя забабоны склаліся ў апошнія гады XIX і ў першыя гады гэтага стагодзьдзя, калі сапраўды, у ангельскім экспорце наглядаўся некаторы застоў: за пяцігодзьдзе 1900—1904 г. ён ніяк ня мог выйсьці за межы 300 млн. фунт. стэрл. Але з гэтага часу ён падняўся ў 1910 г. да 430 млн. фунт., а ў 1913 г.—да 525 млн. фунт. Калі мы возьмем лічбу 1904 г. за 100, павялічэньне будзе 75 проц.; германскі вываз за гэты час павялічыўся толькі крыху больш (на 86 проц.), а амэрыканскі нават менш (гл. 62 проц.). Калі ўжо каму ваяваць за «супэрніцтва», дык хутчэй бы амэрыканцам з немцамі! Праўда, мы бачылі вышэй, што ў галіне спэцыяльна англа-германскага абмену

¹⁾ Гл. між іншым брошуру т. Волонтэра (Паўловіча), „La guerre improbable“, Paris 1913. Памылка Волонтэра заключалася ў тым, што ён ігнораваў колёніяльны капіталізм і яго ўплыў на ангельскую зьнешнюю політыку, але, сьцьвярджаючы, што вайна не патрэбна ангельскай прамысловасьці, ён быў зусім праў.

адносіны ўсё больш і больш змяняліся на карысць германцаў. Гэта асабліва рэльефна выяўляецца на некаторых стацыях, найбольш тыповых для вышэйшых ступеняў капіталістычнага развіцця. Яшчэ ў 1908 г. Англія завезла ў Германію машын на 2,1 млн. фунт. стэрл.; а атрымала машын з Германіі ўсяго на 828 тыс. фунт. стэрл., а ў 1912 г. Англія засталася прыблізна на ранейшай лічбе, у той час, як Германія павялічыла завоз сваіх машын у Англію да 2,4 млн. фунт. стэрл., выперадзіўшы ангельцаў на 12 проц. Усё гэта, вядома, давала матэрыял для будучай таможаннай вайны, бо ў падобных выпадках прама страляць не пачыналі нават пры Людовіку XIV—і ў той час ужо білі адзін аднаго, спачатку, пошлінамі, а пасля ўжо кулямі. Мы бачылі, што нават прускі і расійскі «рыцары» кулі ўжылі далёка не адразу. Пакуль Англія не перайшла да протэкцыянізму, на гэтым грунце порахам яшчэ ня пахла. Што датычыцца іншых галін ангельскай прамысловасці, дык тут справа для «джынгоізму»¹⁾ была яшчэ больш сумнай. Ангельская тэкстыльная індустрыя, напрыклад, зусім ня можа абыйсціся без нямецкіх фарбаў, настолькі ня можа, што, забараніўшы на час вайны гандлёвыя зносіны з немцамі, ангельскі ўрад быў прымушаны пакінуць адтуліну, дазволіўшы кантракты з нямецкімі фірмамі, якія операвалі ў нейтральных краінах. Гэта дало магчымасць ангельцам купляць нямецкія фарбы праз Голяндыю, а немцам—расплачвацца са сваімі швэцкімі дастаўнікамі ангельскімі савэрэнамі... Паводле слоў корэспондэнцыі, якую мала можна было западозрыць з боку шчырасці свайго саюзыцкага патрыятызму газеты, як „*Matin*“ ангельская сярэдняя буржуазія яшчэ ў сьнежні вельмі халодна адносілася да вайны—энтузіязм праяўляла толькі тады ўсюды і заўсёды «патрыотычнае» дробнае мяшчанства (у Англіі яго джынгоізм біў у вочы яшчэ ў час бурскай вайны, 1899—1901 гг.), ды і самі «юнкеры» яшчэ, зразумела; энтузіязм гэтых апошніх ня ішоў, між іншым, далей такіх, чыста знадворных праяў, як пагалоўнае прыбіраньне ў хакі ўсёй «залатой» моладзі. Але нават корэспондэнт „*Matin*“ ня мог не адзначыць, што наглядаць гэтае хакі яму давялося не ў траншэях, а ў Ковентгардэнскім тэатры. У другой сувязі фактаў, тое-ж назіраньне пацвярджае і цытаваны намі раней, ня менш правераны, гісторык «паходжанья эўропэйскай вайны».

¹⁾ Так, як вядома, называецца ваяўнічы ангельскі капіталізм—ад адной песенкі часоў лэрда Біконсфільда, кожны куплет якой заканчваўся прыпевам: „*By Lesingo*“.

Тлумаччы значэньне германскага ультыматуму Бэльгіі, ён гаворыць ці, калі хочаце, прагаварваецца, што бяз гэтага ўльтыматуму з габітэту Асквіта выйшлі-б ня толькі тры міністры, якія протэставалі супроць агалашэньня вайны, але і яшчэ чатыры (ён называе прозьвішчы)—г. зн. спроба ваяваць выклікала-б распад лібэральнага міністэрства¹⁾. Так мала рашуча была настроена ангельская буржуазія літаральна напярэдадні вайны, якую нам хочуць паказаць як паядынак на сьмерць паміж Англіяй і Германіяй!

Бяз хістаньняў за вайну з самага пачатку стаяла консэрватыўнае крыло міністэрства Асквіта—г. зн. перш за ўсё Грэй. З прычыны таго, што нас зусім ня цікавіць пытаньне аб індывідуальных адказнасьцях, дык мы ня будзем стамляць чытача дакумантальнымі доказамі гэтага становішча—пакажам толькі, што яго не адмаўляе нават і толькі што цытаваны намі прававерны гісторык. Ён проста называе стрыманасьць Грэя «офіцыйнай» і супроцьстаўляе яго пункт гледжаньня пункту гледжаньня «радыкальнай і пацыфіцкай прэсы»²⁾. Што ён тлумачыць ваяўнічыя намеры Грэя яго большай дасьведчанасьцю адносна крывадушных плянаў Германіі, не зьмяняе справы. Грэй хацеў ваяваць—ці толькі ў ліпені 1914 г. ці ўжо і раней, гэта зноў-такі пытаньне другараднае. Для нас важны два пытаньні: першае, што штурхала на вайну тую грамадзкую групу, якая стаяла за Грэям і якую мы вышэй адзначылі, як «юнкерства»; па-другое, што штурхала ангельскую прамысловую буржуазію, якая вайны не жадала і не магла яе жадаць, пад яро «юнкераў»? Лягчэй за ўсё адказаць на першае пытаньне. Пытаньне аб Канстантынопалі і пратоках, такое палкае ў дні Біконсфільда, расійска-турэцкай вайны 1877 г. і Бэрлінскага конгрэсу, страціла, здавалася-б, усякую вастрату да канца XIX стагодзьдзя. Кіраўнік ангельскай замежнай палітыкі тых дзён, Салісбэры, публічна заявіў, што Англіі ўсёроўна, хто будзе ўладаць Канстантынопалем. Але мінула яшчэ некалькі год—і малянак зноў рэзка зьмяніўся. Прычынай перамены былі два новыя факты, з першага погляду, здавалася, ня меўшых паміж сабою нічога агульнага, на самай справе цесна між сабою звязаных: Багдадзкая чыгунка і турэцкая рэвалюцыя. Уладаючы Суэцкім каналам, Англія была монопалісткай на шляхах, якія вялі з Эўропы ў Індыю.

¹⁾ Gauvain, Aug., Les origines de la guerre européenne, p. 159.

²⁾ Ibid., 158.

Адзінай суперніцай магла быць толькі Расія; але ўжо ў тых гады, калі былі сказаны прыведзеныя словы Салісбэры, вызначалася яе новая орыентыроўка—не да Індыі, а да Кітая. Японская вайна, у комбинацыі з англа-японскім саюзам, здавалася, абясшодзіла яе зусім: бо, паводле ўмоў саюзу, у Індыі расійцы павінны былі сустрэць тую-ж самую японскую армію, якая толькі што нанесла ім такія жорсткія ўдары на палёх Манчжурый. Расія гэта зразумела—адсюль згода 1907 г., якая здавалася-б назаўсёды пакончыла з расійскай небяспекай для Індыі) ці сапраўды назаўсёды—гэта пакажа, зразумела, толькі будучыня. Але калі заключалася гэта згода, наяўна ўжо была другая небяспека. У 1903 г. «Анатолійскае таварыства чыгунак», выдумка «Нямецкага Банку», атрымала концэсію на пабудову чыгункі ад Босфору да Пэрсідзкай затокі. Значэньне новага прадпрыемства адразу-ж аданілі і пангерманская журналістыка і брытанская дыплёматыя. Першая (у асобе Рорбаха, Гільдэбранда і інш.) паспяшыла, з уласьцівай ёй крыклівай экспансыўнасьцю, агаласіць, што, уладаючы новай чыгункай, буйная ваенная дзяржава можа ва ўсякі момант перахапіць Суэцкі канал і дасягнуць Індыі хутчэй, чым якім-б то ні было іншым з існуючых шляхоў. Другая, у вельмі стрыманых, але тым больш цьвёрдых выказах заявіла, што іменна таму яна ніколі і не дапусьціць нямецкую чыгунку дайсьці да яе натуральнага географічнага канца. «Я ня хістаюся заявіць, што брытанскі ўрад разглядаў-бы пабудову другой дзяржавай на Пэрсідзкай затоцы марской базы і ўмацаванага порту, як сур'ёзную папрозу брытанскім інтарэсам і што ён супраціўляўся-бы гэтай пабудове ўсімі сродкамі, якія меліся ў яго распараджэньні, гаварыў у палаце лёрдаў яшчэ папярэднік Грэя, Лэнздоўн¹⁾). Сам Грэй цалкам згаджаўся з гэтым пунктам гледжаньня. «Наша політыка ў Пэрсідзкай затоцы не зьяўляецца політыкай заваявальнай,—гаварыў ён у палаце Вобшчын 1 сакавіка 1911 г.—Мы ня імкнемся ні да набыцьця новых тэрыторый, ні да зьмены існуючага стану рэчаў. Але калі-б другія паспрабавалі зьмяніць гэты стан рэчаў, тады, зразумела, мы павінны былі-б пусьціць у ход усе нашы сродкі, каб утрымаць у непарушнасьці нашу пазыцыю на берагах Пэрсідзкай затокі».

¹⁾ Jitch, Le chemin de fer de Bagdad, Bruxelles, 1913, p. 92. Для астатніх актаў гл. яго-ж.

Калі былі сказаны гэтыя словы, «усе сродкі», па сутнасці, ужо былі пушчаны ў ход, апрача апошняга—пушак. Найбольш няпрям-лемым для Англіі «змяненнем існуючага стану рэчаў» было-б, перш за ўсё ператварэнне самой Турцыі ў моцную ваенную дзяржаву. У «існуючы парадак», на правах жалезнага інвентару, уваходзіла Турцыя Абдул-Гаміда—адэальная сыстэма самаабароны ўраду супроць свайго ўласнага народу, якая выключала ўсякую мысьць аб магчымасці абароны супроць чужых народаў. Пакуль карыстацца гэтай сыстэмай было ангельскай монаполіяй, усё ішло да лепшага ў лепшым са сьветаў. Але калі сыстэмай пачалі карыстацца немцы, гэта ўжо было, зразумела, змяненне існуючага парадку. Гамід быў зьвергнуты пры яўным спачуваньні і, як відаць, пры тайным падтрыманьні Англіі і Францыі. Але на чале ўлады сталі суперак чаканьняў гэтых дзяржаў, не млада-турэцкія эмігранты, з якімі вяліся ўсе перагаворы, а «турэцкія дэкабрысты»—офіцэрства паўстаўшай арміі, вучні фондэр Гольца. Экзэкуцыя Абдул-Гаміда пайшла на карысьць—немцам! Тады пачалі пускаць у ход «сродкі», адзін экстраньней другога. Спачатку была зроблена спроба контррэвалюцыі (вясна 1909 г.), яна скончылася поўным разгромам. Тады пад прамым ангельскім уплывам была арганізавана італьянская экспэдыцыя ў Трыполі, якая адным каменем забіла трох зайцаў: Італія выйшла фактычна з Троістага Саюзу (дзе паводле папяровых разьлікаў, якія папярэдзвалі вайну, толькі яна і давала на полі бою перавагу Германіі і Аўстрыі супроць Францыі і Расіі), туркі былі выбіты з паўночнага берагу Афрыкі—і Эгіпет, такім чынам, вызваліўся ад небясьпекі быць ахопленым з абодвух флянгаў—і, нарэшце, быў дыскрэдытаваны млада-турэцкі рэжым, які быў як выявілася няздольным захаваць цэласць атоманскай тэрыторыі, што ўдавалася нават Абдул-Гаміду. Пад непасрэдным уражаньнем Трыполі, млада-туркі, сапраўды, павінны былі аддаць месца «лібэралам» сумненнага паходжаньня, якія ўсе чамусьці былі былымі камэргерамі і генэраламі Абдул-Гаміда. Але тут выбухнула аўстрагерманская контрміна: цар Фэрдынанд, які з віртуозным спрытам веў падвойную гульню, імпровізаваў балканскую коаліцыю так, што расійцы лічылі яго дзеянні ў сваю карысьць, а немцы—у сваю... Ангельцы ўжо на гэтым прыкладзе павінны былі пераканацца, як небясьпечна давяраць Расіі. Пад націскам балканцаў «лібэральны» рэжым быў скінуты з яшчэ большым трэскам, чым

яго папярэднік, і ўладу зноў захапілі ў свае рукі млада-туркі, а побач з імі зноў з'явіўся нямецкі генэрал. Нічога не заставалася, як ужыць апошні сродак. Каб па магчымасці забяспечыць сябе— вопыт 1912 г. усё-ж быў улічаны,—атакавалі непасрэдна Германію, а ня Турцыю: у Расіі ня было прамой прычыны падняць пытаньне аб Канстантынопалі. Але высунуць на арэну цяпер і гэта пытаньне было да такой ступені ў інтарэсах немцаў, што ўдзел туркаў у вайне можна было прадбачыць з самага пачатку. Характарна, што гэтага ворага ангельцы ўсімі сіламі стараліся не заўважваць як можна далей. І толькі тады, калі туркі з'явіліся на Суэцкім канале, ангельцы завязалі з імі сур'ёзную вайну, атакаваўшы Дарданэлы.

Пытаньне, наколькі рэальнай была тая небяспека, якая прымусіла міралюбівага Эд. Грэя ўжыць пушкі? Ці сапраўды немцы прабіраліся да Пэрсідзкай затокі, каб пагражаць Індыі? Калі мы ад пангерманскай журналістыкі праройдзем да дзелавых адносін, мы сустрэнемся, перш за ўсё, з тым дзіўным фактам, што Германія надзвычай лёгка згадзілася з Англіяй якраз у гэтым пункце: конвенцыяй 21 сакавіка 1911 г. «Анатолійскае таварыства» адмовілася ад данага яму канцэсыяй 1903 г. права пабудаваць чыгунку ад Багдада да Басоры на Пэрсідзкай затоцы; нямецкая чыгунка канчалася цяпер у Багдадзе. Пасьля, калі турэцкая сухапутная армія была ў руках германскага генэрала, дык флётам командаваў ангельскі адмірал, і новыя дрэдноуты былі заказаны на ангельскіх верфях (дзякуючы чаму яны прымаюць удзел у вайне пад брытанскім сьцягам). Няўжо-ж мала было гэтых гарантый? Тут нам трэба прыпомніць, што і проекты расійскага паходу на Індыю, да 1878 г. былі як нельга больш праблематычнымі; ангельскія публіцысты ўмелі расказваць аб іх больш, чым маглі-б гэта зрабіць расійскія дыплёматы і генэралы. Але «расійская небяспека» дапамагала дзесяць год трымаць уладу ў сваіх руках консэрватыўнаму кабінэту; гэта была свайго роду ваенна-дыплёматычная капальня, якая давала, у сваёй галіне, ня меншыя дывідэнды, чым сама Індыя. Малюнак расійскага войска, што ідзе на Індыю, быў патрэбен з меркаваньняў унутранай ангельскай політыкі; малюнак гатовай напасыці на Індыю і Германію быў патрэбен з тых-жа меркаваньняў.

Апошнія гады адзначаны ў ангельскім політычным жыцьці рэзкім абвастрэньнем клясавай барацьбы. У той час, як сярэдні лік ста-

чачнікаў у сямігодзьдзе 1901—1907 г. г. раўняўся ўсяго 157 тыс., мы маем у 1911 г. 962 тыс. стачачнікаў, у 1912 г.—1.463 тыс., у 1913 г.—677 тыс. У той-жа час рабочы рух прымае ўсё больш і больш небяспечны для прадпрыемцаў характар. Яго характарнай рысай у Англіі ў ранейшыя часы была надзвычайная раздробленасьць. Рабочыя саюзы, што гістарычна склаліся, ахоплівалі, часам, ледзь дзесяткі членаў, ня выходзячы за межы аднаго невялікага гораду. Такая форма саюзаў давала шмат выгад прадпрыемцам: з імі лёгка было згаварыцца, іх лёгка было нашкоўваць адзін на аднаго, нарэшце яны вельмі добра маскавалі ад рабочага сутнасьць яго барацьбы з прадпрыемцамі, як барацьбы клясавай. Нішто так не перашкаджала пашырэнню соцыялістычных ідэй у асяродзішчы ангельскіх рабочых, як гэта арганізацыя. У апошнія гады побач з разьвіцьцём соцыялістычнай прапаганды, рэзка зьмяняецца і гэтая ўмова. У 1900 г. да ангельскіх рабочых саюзаў належала 1.971 тыс. чалавек, прычым у сярэднім на саюз прыпадала 1.520 членаў; усіх саюзаў было 1.295. У 1912 г. саюзаў было ўжо толькі 1.134, але яны ахоплівалі 3.281 тыс. рабочых—на 1 саюз прыпадала ўжо 2.890 чал. Рабочую партыю падтрымлівалі, г. зн. прызнавалі неабходнасьць самастойнага політычнага прадстаўніцтва рабочых—у 1900 г. 41 саюз з 353 тыс. членаў, у 1912 г. 130 саюзаў з 1.858 членаў¹⁾). Усё гэта, разам узятае, прывяло да таго, што ад ранейшай добрадушнай патрыярхальнасьці не засталася і сьледу. Прадпрыемца адчуў сябе настолькі «занепакоеным», што ў 1913 г. зьявілася неабходнасьць стварыць «усеагульны саюз ангельскіх прадпрыемцаў», з капіталам у 50 млн. фунт. (паўмільярда руб.) і галоўнай задачай змагацца з рабочым рухам. Найбольш рашучыя члены гэтага саюзу ўжо дагаварыліся да неабходнасьці ўжываньня «паўднёва-афрыканскіх» сродкаў барацьбы, якія заключаліся, як вядома, у самавольных арыштах і ўжываньні ўзброенай сілы супроць стачачнікаў. Рабочыя адказалі на гэта тым, што ў часе апошніх забастовак арганізаваліся ўжо ня толькі эканомічна—і ў лёнданскіх парках можна было бачыць тысячы стачачнікаў, якія пад команду маршыравалі і выконвалі розныя ваенныя эволюцыі... Ваенная сіла і ваенныя людзі набылі раптам такое значэньне ў ан-

¹⁾ Для ўсяго папярэдняга г. Aug. Mai, Neue Tendenzen in d. englischen Arbeiterbewegung, „Neue Zeit“ 10 ліпеня 1914.

гельскай «унутранай політыцы», якога яны ня мелі з часу рабочих паўстанняў першай паловы XIX стагоддзя, і апранутае ў мундзіры «юнкерства» зараз-жа ўлічыла гэты факт: увесну 1914 г. армія адмовілася ісьці супроць ульстэрскіх чорнасоценцаў, якія адмовіліся прызнаць ірляндзкі гом-руль (політычную эканомію Ірлянды), які пазбаўляў іх прывілеяванага становішча ў краіне, і ўрад, які прадстаўляў большасць народнага прадстаўніцтва, самым ганебным чынам схіліўся перад пастановай «арміі», г. зн., па сутнасці, юнкерскай касты. Так спраўдзіліся сказаныя за некалькі месяцаў да гэтага словы правадыра консерватыўнай опозыцыі Бонара Леў, што ёсць рэчы, «якія мацнейшыя за парляманцкую большасць». Апіраючыся на ўзброеную сілу, юнкерства аказалася мацнейшым за парляманцкае міністэрства. Заставалася стварыць такі стан рэчаў, пры якім армія заняла-б месца народу. Што магло лепш адказваць гэтай мэце, чым вайна?

Вайна ажыццявіла спадзяваньні юнкерства ў большай меры, чым яно само магло чакаць. Англія апынулася адкінутай па той бок парляманцкай рэформы 1832 г.: палата лёрдаў зноў зрабілася «першай» палатай, палата вобшчын адыйшла на другое месца. У студзені (1915 г.), калі палата вобшчын не засядала, «пэры» фактычна кіравалі Англіяй. Кітчынэр і Грэй ня без афэктыўна ўважаюць за лепшае даваць свае тлумачэньні іменна ім, пакідаючы разгаварваць з «комонэрамі» пакінутаму за штатам Асквіту. У галіне рабочага законодаўства справа ішла ўжо да мілітарызацыі: Кітчынэр формуе батальёны докераў, якія падпарадкаваны ваеннай дысцыпліне. Скасаваны такія элемэтарныя меры, як забарона начной працы для жанчын, прычым у Англіі гэта «навіна» зусім ня можа быць пастаўлена на адну дошку з германскай: у Германіі, дзякуючы ўсеагульнай ваеннай павіннасці, што ўвяла пад ружжо цяпер ня менш $\frac{3}{4}$ мужчынскага насельніцтва ў рабочым узросьце, сапраўды можа адчувацца недахоп рабочих рук; у Англіі ўсеагульнай ваеннай павіннасці пакуль няма, добраахвотнікамі ідуць, галоўным чынам, беспрацоўныя і прапанаваныя працы настолькі яшчэ перавышае патрабаваныя, што ангельскія прадпрыемцы знаходзяць яшчэ магчымасьць зьніжаць заробатную плату, ня гледзячы на дарагоўлю жыцця, якая ўсё больш і больш павялічваецца: у Англіі таму «дазвол» начной працы для жанчын зьяўляецца чыста рэакцыйнай мерай, якая прыпамінае рабо-

чому, што з ім больш «не цэрамоняцца». Адначасова з гэтым у політычнай галіне на чарзе пытаньне аб увядзеньні папярэдняй цэнзуры, паводле французскага ўзору¹⁾. Калі-б політыка Кітчыньэра ўдалася, Англія вельмі мала адрозьнівалася-б ад Прусіі: вельмі добры вынік барацьбы з прускім мілітарызмам! Але аб'ектыўная эаномічная сапраўднасьць мацней юнкерскіх прагненьняў. Аглушанае нечакана надыйшоўшай вайной, якая для Англіі больш чым для якой-небудзь другой краіны, была ўдарам з-за вугла (мы бачылі, што Грэй яшчэ напярэдадні аб'яўленьня вайны ня мог быць упэўненым у посьпеху сваёй політыкі), ангельская рабочая кляса паступова знаходзіць сябе. Ужо на няпрыстойнай ва ўсіх адносінах лёнданскай канфэрэнцыі ангельскія дэлегаты трымалі сябе, адносна, прыстойней іншых: дзякуючы ім, галоўным чынам, Мільеран усё-ж ня быў прызнаны правадыром эўропэйскага соцыялізму, а Мікалай ІІ—апякуном рабочага руху ў Расіі. Норычская канфэрэнцыя Незалежнай рабочай партыі зрабіла крок далей. Перад тварам усяго сьвету было заяўлена, што ангельскі пролетарыят ня лычыць свае інтарэсы аднолькавымі з інтарэсамі «брытанскай імперыі» Кітчыньэра і Грэя. Шалёны шовінізм дробнай буржуазіі, і ў Англіі, як у Францыі, якое прыпісвае ўсе свае беды «немцу», несьведомасьць люмпэн-пролетарыяту, якому сытая ангельская казарма здаецца зямным раем²⁾, даюць яшчэ магчымасьць—падтрымліваць ілюзіі «народнага натхненьня». Але апошняму пагражае небясьпека з таго боку, з якога яе менш за ўсё чакалі і адкуль яе трэба было чакаць з самага пачатку. Ангельскі выклік, як мы бачылі, які непаруўна ўзрастаў усе апошнія гады, за першыя месяцы 1915 г. упаў адразу на 30 проц. Але калі перад ангельскім фабрыкантам палажыць на адну шалю вагі бесконтрольную ўладу над рабочымі—

1) Адазва з гэтай прычыны Кітчыньэра да Мільерана, у якой ён просіць прыслаць сьведомага чалавека для арганізацыі ангельскай „ваеннай“ цэнзуры на ўзор?!)— Францыі, „якая дала такі дзіўны мялюнак аднадушша“ (дзякуючы цэнзуры? свайго роду пэрла. Шкода, што яна ня трапіла ў друк.

2) Адна з карэспандэнцый „Matin“ апісвае такі прыгожы мялюнак, адлюстроўваючы гэты бок новай кітчыньэраўскай арміі і сапраўдныя адносіны да апошняй буржуазіі (не-буржуазных газэт!). У адной мясцовасьці знаходзіўся, з прычыны манёўраў, адзін з корпусуў гэтай арміі. Мясцовае заможнае мяшчанства рыхтавалася да прыёму „кітчыньэраўцаў“, як да нападу Тамэрляна: адпраўлялі далей сем'і хавалі ўсё цэннае, гаварылі аб закрыцьці шынкаў і г. д. І вось—прыходзіць у адзін дом салдат на пастой і просіць не гарэлку і піва, а... пачытаць кніжку! Аб гэтым пасьля доўга расказвалі ва ўсёй акрузе.

і разарэнне, а на другую—зварот да ранейшых шчаслівых часоў і «фабрычную констытуцыю», ён бяз ніякага хістання выбярэ другое... Непасрэдна для таго, каб скінуць «Кітчынэрыі» ў Англіі, магчыма не патрэбна будзе ніякая рэвалюцыя. Але непасрэдна пасля гэтага праблема зноў будзе стаяць таксама, як яна стаяла ў 1913 г.—толькі яшчэ ў больш пагражаючай форме. І тады ангельскі пролетарыят можа прыпомніць ня толькі словы консерватараў, што «ёсьць нешта большае, чым парламанцкая большасць», але і тыя прыёмы, якім навучыў яго Кітчынэр.

Ангельская сытуацыя зьяўляецца найбольш тыповай для ўсёй вайны, і мы разумеем цяпер, у якім сэнсе гэтую апошнюю можна назваць «папераджальнай». Асноўнай мэтай вайны для буржуазіі ўсіх краін, якія ў ёй прымаюць удзел было — папярэдзіць соцыяльную рэвалюцыю, якая надыходзіла з няўстрыманай, стыхійнай сілай. У гэтым—тлумачэнне таго нявыноснага рэакцыйнага смуроду, якім нясе ад кожнага акту сучаснай вайны, пачынаючы з французскай «ваеннай цензуры» і канчаючы германскімі «лютасьцямі». Бывалі і горшыя войны, але ня было больш агіднай і... больш ганебнай. Ніколі ня приходзілася затрачваць столькі хлусьні і гвалту, каб скрыць ад адурманенай масы сапраўдныя намеры ваюючых урадаў. Больш ці менш устоўлівая роўнавага ваенных сіл абодвух баксў была добра вядома яшчэ да вайны. Ненадзейнасць рэзультату была таму відавочна загадзя, і большасць буржуазіі ніколі-б не пайшла на вайну толькі дзеля тых эканомічных канфліктаў, аб якіх гутарка ішла вышэй. Але над імі, як дух Егавы над хаосам, насілася мысьль, якая неасцярожна была адкрыта адным парыскім банкірам супрацоўніку «Bataille Syndicaliste» яшчэ тры гады таму назад, пасля Агадзіра. «Чым-бы ня скончылася вайна, абы толькі яна задушыла соцыялізм!» Гэтая ідэя загнала прамысловую буржуазію пад ярмо правых груп—аграрнага капіталізму ў Расіі, колёніяльнага ў Англіі, ліхварскага ва Францыі. Яна, гэтая ідэя, зьяўлялася, напэўна, аднолькавай пацехай і Вільгельму ў яго няпоўнай перамозе, і Гуанкарэ з Грэем у іх амаль поўным паражэнні. Пацехі хапала не надоўга. Так урачыста пахаваны буржуазнымі газэтамі ў жніўні 1914 г. міжнародны соцыялізм бліскуча даказвае сваю жыццёвасць

ужо тым, што яго прыходзіцца хаваць зноў і зноў—як зноў і зноў прыходзіцца хаваць вось ужо хутка чвэртку стагодзьдзя, «даўно аджыўшую» тэорыю марксызму. Гавораць, што той, каго раз, на памыцы, палічылі памершым,—будзе доўга жыць... Паўтараецца ў вялізарных разьмерах гісторыя расійскага 1904 г.: тое, чым спадзяваліся спыніць рэвалюцыю, дае ёй новы, магутны штуршок.

Са зборніка М. Н. Пакроўскага „Замежная політыка“, выд. „Дзеньніца“, М. 1919.

ДЭМОКРАТЫЧНЫ МІР

Другая—Кастрычніцкая—рэвалюцыя ў ліку другіх задач, паставіла рубам і задачу заключэння міру. У пэўным сэнсе, гэтая задача зьяўляецца задачай усіх задач: пакуль няма міру, у нас ня будзе політычнай свабоды. Гэта трэба цвёрда памятаць. Даўно пара перастаць пацяшаць сябе байкамі аб «рэвалюцыйных войнах». «Рэвалюцыйныя войны першай французскай рэспублікі мелі сваім натуральным канцсам дыктатуру Бонопарта. Французскія рэвалюцыйныя дэмократы тых дзён прадбачылі гэты канец з самага пачатку, таму іх правадыр Робэсп'ер і быў супроць наступальнай політыкі, ня глядзячы на тое, што яна была ўпрыгожана вялікім «вызваленчым» лёзунгам: «Вайна—каралям, але мір—народам». Сучасная-ж вайна нават і гэтага лёзунгу не магла выставіць. Як-бы яна яго выставіла, калі ў ліку барацьбітоў «за свабоду і цывілізацыю» на першым месцы быў цар Мікалай II? Пачынальнікі сучаснай вайны вельмі добра разумелі, што народам яна нічога не нясе, апроча ланцугоў, і, каб ня было наконт гэтага ніякіх сумненняў, усюды неабходнай прадмовай да вайны былі скасаваньне свабоды друку і абложны стан. Каб народы сілай гнаць на бойню, патрэбна было ашуканства і патрэбен быў бізун.

Усё гэта так проста, што абыватальскі натоўп у Зах. Эўропе, у саюзнікаў Мікалая II, як толькі ён даведаўся аб расійскай рэвалюцыі, адразу перастаў лічыць Расію ў ліку ваюючых. У Парыжы на кожным кроку можна было чуць аб гэтым гутаркі. Рэвалюцыі тут, вядома, даставалася,—але людзі разумелі, што свабодную Расію на бойню не пагоніш. Гэта вельмі, паўтараем, проста. І як прыемна былі здзіўлены гэтыя людзі, калі тэлеграф пачаў прыносіць ім ваяўнічыя прамовы спачатку Мілюкова, пасля Керанскага. Нічога, значыцца, у Расіі не змянілася. Мабыць, праўда, што Мікалая прагналі толькі за тое, што ён мае жонку немку. Аб расійскай рэвалюцыі па-

чалі гаварыць амаль з любоўю. І толькі калі салдаты расійскага экспедыцыйнага корпусу ва Францыі адмовіліся біцца на Заходнім фронце саюзнікі здагадаліся, што яны рана ўзрадаваліся і што расійская рэвалюцыя ня вычэрпваецца прамовамі Керанскага.

Лепш за ўсіх разумее гэта, вядома, руская буржуазія. Яна без пярэчаньня пускала ва ўрад людзей з самай страшэннай рэпутацыяй: ужо хто страшнейшы, з абыватальскага пункту гледжаньня, чым Савінкаў, былы галава эсэраўскага тэрору. Але паколькі чалавек за вайну—добра. Затое самы памяркоўны меншавік адразу рабіўся злодзеем, як толькі яму здаралася заікнуцца, што бойні пара пакаласці канец. Нарадзілася на Русі асобная форма «політычнай добранадзейнасці». Добранадзейны—гэта той, хто за вайну, «да пераможнага канца». І што дзіўна: чым далей адыходзіў гэты пераможны канец (самыя ўпартыя людзі павінны згадзіцца, што да заняцця германцамі Рыгі, ён быў да нас усё-ж такі бліжэй, чым пасля гэтай падзеі) тым настойлівей патрабавала буржуазія ад расійскіх грамадзян, асабліва ад сваіх наймітаў—членаў часовага рэвалюцыйнага ўраду, гэтай іменна добранадзейнасці.

Атрымліваецца нешта дзіўнае. Ва ўсе часы найбольш ваяўнічымі былі пераможцы. Наполеон першы ўвесь век ваяваў—але-ж ён адну перамогу атрымліваў за адной. А пераможныя звычайна сьпяшаліся скончыць бойню і надоўга заракаліся яе пачынаць. У нас выходзіць прама наадварот. Чым больш няўдач у расійска-імперыяліцкай буржуазіі, тым яна робіцца больш ваяўнічай. Што-ж тут за прычына.

У першы момант можа здацца, што буржуазіі шкада разьвітацца з ваеннымі прыбыткамі. Няхай краіна руйнуецца да рэшты, няхай народ пухне з голаду—толькі-б сваё вырваць, а там хоць трава не расьці. Але тут кідаюцца ў вочы факты, якія паказваюць, што буржуазія не настолькі ўжо неразумна хцівая ў нас. Вось закрывае яна фабрыкі—г. зн. адмаўляецца на пэўны час зусім ад прыбыткаў—дзея політычнай мэты: задушыць рабочы рух. Значыцца, і ў яе ваяўнічасці ёсьць нейкі сэнс. У чым-жа ён заключаецца?

Справа ў тым, па-першае, што чым больш няўдачна ідзе вайна для расійскай імперыяліцкай буржуазіі, тым больш апошняя залежыць ад сваіх саюзнікаў, буржуазіі ангельскай, амэрыканскай і г. д. Калі-б Расія перамагла, яе імперыялісты маглі-б узяць, што захочуць: калі перамогі няма, трэба чакаць, што дадуць. А каб далі: «ніжэй тонень-

кай быліначкі трэба галаву схіліць». Вось чаму, чым больш няўдачна ідзе вайна, тым мацнейшы ўплыў заходніх імперыялістаў у Пецяяр-бурзе. Як раз пасля Рыгі справа дайшла да апошняй ганьбы для расійскай дэмакратыі. Расія не адважылася даць сабе той урад, якога жадала Дэмакратычная нарада—урад без кадэтаў. Саюзьнікі пры-мусілі перарабіць тое, што пастанавілі прадстаўнікі дэмакратычнай Расіі. У былыя часы так адносіліся толькі да Пэрсіі. Кадэты патрэбны былі зусім не таму, што бяз іх імперыялізм у расійскім урадзе застаўся-б без падтрыманьня—Керанскі служыў гэтаму імперыялізму ня горш, чым хто іншы. Але трэба было правучыць рэволюцыйную дэмакратыю—і ёй «паказалі яе месца».

Такім чынам, пакуль імперыяліцкая буржуазія мае хоць які-небудзь, хоць-бы ўкосны ўплыў на справы, яна ня дасць Расіі разарваць з імперыяліцкім блёкам. Расійская кроў будзе ліцца дзеля анэксыі і контрыбуцый, з якіх кавалачак перамогшыя імперыялісты дадуць, быць можа, і нашым няўдалым заваёўнікам. Але-ж гэта, зноў-такі недальназорка, скажуць,—пакуль саюзьнікі перамогуць, Расія будзе зьнясілена да рэшты. Ужо даўно можна было здагадацца, што зьнясіленьне да рэшты ня вельмі і палохае буржуазію: але калі яна сама загаварыла аб «кастлявай руцэ голаду», здагадацца больш ня прыходзіцца. Разарэньне Расіі таксама ўваходзіць у пляны нашай імперыяліцкай буржуазіі, як і анэксыі і контрыбуцый яе саюзьнікаў. Другія дадуць ёй рынкі, першае забяспечыць ёй танныя рабочыя рукі. Яна добра памятае, як дапамагло ёй усерасійскае разараньне, якое пачалося голадам 1891 г. Няхай застануцца багатыя мужычкі—па адным на дзесятак,—гэта ўзмоцніць становішча буржуазіі на вёсцы, а астатнія няхай разарацца да рэшты. Не фабрыкант будзе аб гэтым плакаць.

Зацяжка вайны і панаваньне буржуазіі—прычына і вынік, як прычынай і вынікам будуць перамога рэволюцыйнай дэмакратыі, што праводзіцца пролетарыятам, і мір. Ці адно, ці другое.

Газ. Известия Совета Рабочих Депу-
татов, № 198. 27 астрычніка—
9 лістапада.

НОВАЯ ПРАМОВА ВІЛЬСОНА

Прэзыдэнт Вільсон ніяк ня можа разьвітацца са сваёй роляю «галубіцы міру». Адзін амэрыканскі транспорт за адным высаждае на берагі прыгожай Францыі адну тысячу за другой маладых амэрыканцаў, якія прызначаны для забою ў Эўропе, а ўсьлед ім нясуцца, адно за другім, «пасланьні» галавы амэрыканскай фэдэрацыі, адно міралюбізае, другое, яшчэ больш. Можна падумаць, што Амэрыка вырабляе ня пушкі і знарады, дзякуючы якім бойня працягваецца ўжо чацьверты год, можа цягнуцца яшчэ чатыры гады, калі амэрыканскія фабрыкі ня стомяцца,—выключна аліўкавыя галінкі.

Усе памятаюць кампліменты, якімі абсыпаў Вільсон бальшавікоў у сваім мінулым «пасланьні». У сваёй новай прамове ён ужо сам бальшавік. Падумайце: «усе дакладна акрэсьленьня нацыянальныя імкненьні павінны атрымаць магчыма поўнае здавальненьне, якое толькі можа быць прадстаўлена ім, бяз узбуджэньня новых ці працягваньня старых элемэнтаў спрэчак і антоганізму». Дый гэта-ж самавызначэньне народаў! Дый гэта-ж сьпісана з дэкрэту аб міру! Дык гэта-ж плагіят брэскай дэлегацыі, якая толькі тое і рабіла, што абараняла «нацыянальныя імкненьні» палякаў, літоўцаў, латышоў і эстаў. Гэтага прынцыпу ніяк не хацела прызнаць дэлегацыя чацьвернага саюзу, а па Вільсону гэты прынцып—адзін з тых, якія «мы лічым асноўнымі, ўжо ўсімі прызнанымі ў якасьці абавязковых». Руку, таварыш!

Але толькі што вы пасьпелі ўзрадавацца адкрыцьцю новага бальшавіка і якога выдатнага пры гэтым, як ваша слухавая памяць уваскрашае словы аднаго, таксама выдатнага, амэрыканскага дыплёмата, словы, якія дагэтуль гучаць у вушах у пішучага гэтыя радкі: «мы мобілізуем дзесяць мільёнаў чалавек, мы будзем ваяваць яшчэ тры гады, пяць гадоў, калі будзе патрэбна, але мы даб'ёмся свайго».

Не, гэта не бальшавізм. Бальшавікі дэмабілізуюць, Вільсон мобілізуе. Бальшавікі ня хочуць весьці вайну ніводнага дня больш. Вільсон гатоў яе весьці яшчэ пяць гадоў. Чаму-ж гавораць яны амаль аднымі і тымі-ж славамі? Адкуль такое супадзеньне?

Можна-б было на гэта адказаць лёгкай і таннай фразай: «усё гэта адно фарысэйства». Мы ня збіраемся абараняць шчырасьць галавы амэрыканскіх імперыялістаў. Але справа тут зусім ня ў шчырасьці. Вільсон—не мэтодыцкі пастар, які гаворыць прапаведзь на тэму «Любіце адзін аднаго». Вільсон—сур'ёзны чалавек, які ведае, чаго ён хоча і куды ён ідзе, ня горш германскіх генэралаў і дыплёматаў. Кожнае яго «пасланьне»—добра прадуманы шахматны ход, які нясумненна падрыхтоўвае нейкую згоду.

У Вільсона ёсьць нейкі інтарэс «апранацца ў бальшавікі». І ня толькі апранацца: пакуль справа ідзе не аб соцыялізьме, а толькі аб самавызначэньні нацыянальнасьці, яму па дарозе з бальшавікамі. Ён і бальшавік у даным пытаньні сапраўды дабіваецца аднаго і таго-ж: толькі адзін у імя прычыны, другі з правільнага політычнага рахунку. Самавызначэньне нацыянальнасьці у Эўропе ляжыць побач з інтарэсамі амэрыканскага імперыялізму.

Што такое імперыялізм, узяты не ў яго эканамічнай сутнасьці, а з чыста політычнага пункту гледжаньня? Гэта—аб'яднаньне народаў не ў імя нацыянальнасьці, не таму, што паміж людзьмі ёсьць адзінства мовы, гістарычнага мінулага і г. д., а ў імя эксплёатацыі з аднаго эканамічнага цэнтру. Тыповым узорчыкам імперыяліцкага злучэньня зьяўляецца чацьверны саюз, які імкнецца ўвекавечыць і на пасля вайны, у выглядзе «Серадзіннай Эўропы», саюз немцаў, аўстрыйскіх славян, вэнгерцаў, балгар, туркаў, з цэнтрам у Бэрліне і лейцамі ў руках нямецкіх трэстаў і сындykатаў. Да гэтага-ж саюзу спрабуюць прыпрэгчы цяпер яшчэ палякаў, літоўцаў і латышоў, частку эстонцаў і беларусоў, а можа быць і ўсіх украінцаў. Тут, вядома, якое-ж можа быць месца для «нацыянальнага самавызначэньня»? Па сутнасьці, так стаіць справа і з заходнім імперыяліцкім блёкам. Францыя і Італія фактычна ўжо зьведзены на становішча ангельскіх васалаў (падручных). Аб Бэльгіі няма чаго і гаварыць, а непасрэдна ангельцы кіруюць ірляндцамі, эгіпцкімі арабамі, індусамі і г. д. Ня інакш пабудаваны і амэрыканскі імперыялізм, які працягвае свае шчупальцы на ўсе бакі сьвету—і на Канаду, у на-

цьянальнай аснове французскую, і на Мэксіку, дзе насельніцтва, патомкі чырвонаскурых тубыльцаў, гаворыць па-гішпанску, і на занятыя жоўтай расай Філіпінскія выспы. Там Амэрыцы прыдзецца яшчэ мець шмат справы з «жоўтымі» імперыялістамі Японіі, а ў Канадзе, у больш, ці менш блізкім будучым, нямінуца ўзброенае завяршэньне эаномічнай барацьбы ангельскага і амэрыканскага капіталаў, барацьбы, якая вядзецца там ужо даўно. Не падлягае сумненьню, што ўмяшаньне Злучаных Штатаў у Эўропэйскую вайну мела адной з прычын мілітарызацыю Амэрыкі, стварэньне грознай амэрыканскай арміі, якая будзе патрэбна Вільсону ня столькі ў Эўропе, колькі ў іншых мясцох. Залітыя крывёю палі Францыі—толькі вучэбны пляц, дзе будуць створаны «абстрэленыя» кадры гэтай арміі.

У чым заключаецца політычная мэта кожнага імперыяліцкага блёку? Відавочна, перш за ўсё, у разлажэньні чужых блёкаў. Мы гэта зноў можам вельмі добра бачыць на прыкладзе германскага блёку: на ўсходнім фронце ён яўна імкнецца да падзелу былой Расійскай імперыі, якая таксама была свайго роду імперыяліцкім блёкам, толькі больш старадаўняга ўтварэньня (эпохі гандлёвага капіталізму). Але вось да разлажэньня такога-ж старамоднага блёку, які называецца аўстра-вэнгерскай монархіяй, германскі імперыялізм зусім ня імкнецца—яго ён спадзяецца праглынуць цалкам.

Мы бачым цяпер, у залежнасьці ад якіх меркаваньняў імперыяліст можа быць, у адзін і той-жа час, і праціўнікам і прыхільнікам «нацыянальнага самавызначэньня». Аб нацыянальным самавызначэньні філіпінскіх тагалаў прэзыдэнт Вільсон нешта маўчыць, а вось «незалежная Польшча, што стварылася ў складзе ўсіх бяспрэчна польскіх плямён, што жывуць побач адзін за адным», яму зусім неабходна. Таксама як Германіі да зарэзу патрэбна незалежная Украіна, а аб незалежнай Польшчы «ў складзе ўсіх польскіх плямён» германскія дыплёматы ня хочуць і чуць. Вось «незалежнасьць» расійскай Польшчы—іншая справа.

Вільсон ня ўмешваўся ў эўропэйскую вайну, пакуль ні той, ні другі з імперыяліцкіх блёкаў, якія змагаліся ў Эўропе, ня меў шансаў на перамогу. Быў час, калі становішча Германіі здавалася дрэнным (у пачатку 1915 г.) ён нават быццам схіляўся на бок немцаў. Да канца 1916 г., калі высьветлілася, што блёку Згоды (Entente) ня

Ўдасца перамагчы блёк чацьвернага саюзу, а адваротнае магчыма, была скарыстана першая-ж прычына,—аб'яўленьне Германіяй падводнай блёкады, каб паправіць парушаную роўнавагу, кінуўшы на адну з шалюў вагі амэрыканскую армію. Адзін час чацьвярны саюз яўна шукаў міру (ужо адзін факт гутарак германскіх імперыялістаў з іх заядлымі ворагамі, рэволюцыйнымі соцыялістамі, у Брэсьце даволі многа гаворыць). Вільсону патрэбна было, каб мір замацаваў тья суадносіны сіл у Эўропе, якія найбольш выгадны амэрыканскаму імперыялізму.

А для гэтага неабходна, ня даўшы канчаткова зорганізавацца ангельскаму блёку, разлажыць, ужо даволі моцны, германскі. Першае зрабіў-бы самы мір аўтоматычна: спыніцца вайна з Германіяй, і Англія перастане трымаць у кабале Францыю і Італію сваім вугалем і сваім «тонажам» (гандлёвым флётам); да іх паслуг будзе германскі вугаль і германскі флёт. Другое больш складанае, і вось тут «самавызначэньне народаў» можа вельмі дапамагчы: ператварыўшы Аўстрыю і Балканы ў фэдэрацыі самастойных народнасьцяй, вызваліўшы сапраўды і ў цэлым Польшчу, ня даўшы Германіі праглынуць прыбалтыцкіх плямён, можна да таго абясшкодзіць цэнтраль-эўропэйскі блёк, што аб гэтым конкурэнце Амэрыцы ня трэба будзе і турбавацца. А расійскі блёк ня можа адрадіцца—ў гэтым параўнаў расійская рэволюцыя і бальшавікі, якія аб'явілі «самавызначэньне народаў, якія насяляюць Расію аж да поўнага аддзяленьня».

А таму, няхай жывуць бальшавікі і самавызначэньне нацыянальнасьцяй!

„Правда“ № 29 (257), 19 лютага
6 лютага (ст. ст.) 1918 г.

ДА ПЫТАНЬНЯ АБ ВІНАВАЙЦАХ ВАЙНЫ

I

Саюзьнікі перамаглі Германію і зьбіраюцца яе «судзіць» за вайну. Ём хочацца быць ня толькі больш мацней за пераможанага ворага, але і лічыць сябе больш справядлівымі. Сьвет аблятаюць радыёграмы, якія апавяшчаюць наўнуую газэтную публіку, што «аўстра-германская змова супроць усеагульнага міру» раскрыта, выкрыта і нават дакладна вызначаны месяц і дзень, калі яна ўзьнікла,— 5 ліпеня 1914 г. Імпэрыялістам, якія п'янелі ад уласнай добрачыннасьці пачынаюць уторыць і «рэволюцыянэры», з дазволу сказаць: нядаўна яшчэ вядомы згоднік Курт Эйснэр голасна крычаў аб бяспрэчнай вінаватасьці кайзэра і яго ўраду ў бяспрыкладным крывапраліцьці, якое чатыры гады ганьбіла Эўропу.

Няўдзячна было-б прабаваць абяліць кайзэра Вільгэльма. Імпэрыяліцкая сволач Германіі ня менш усякай другой імкнулася да гэтай бойні, але і ня больш чым усякая іншая. Гэта трэба памятаць тэй публіцы, якую дапусьцяць прысутнічаць на судзе. «Вінаваты» ў крывапраліцьці ня той ці іншы імпэрыялізм, а імпэрыялізм наогул— французскі, ангельскі ці расійскі—ня менш германскага або аўстрыйскага. Гэтыя радкі і прысьвечаны для таго, каб напамніць аб гэтай элемэтарнай ісьціне.

Кастрычніцкі пераварот аддаў у рукі пролетарскай рэволюцыі выкрываючыя дакуманты супроць буржуазнага рэжыму ва ўсіх галінах, між іншым, і ў галіне міжнародных адносін. Часткова гэтыя дакуманты былі ўжо надрукаваны, але далёка ня ўсе і, бадай, ня самыя нават цікавыя. Надрукаваны былі, галоўным чынам, сакрэтныя дагаворы; яны важны, але яшчэ важней тая перапіска, якой падобныя сакрэтныя дагаворы падрыхтоўваюцца ў буржуазнымь сьведзе. Шчаслівая выпадковасьць захавала нам орыгіналы інтымных лістоў, якімі абменьваліся расійскія паслы ў Лёндане і Парыжы

з іх начальнікам офіцьяльным кіраўніком замежнай політыкі імперыі Раманавых, міністрам Сазонавым. Захавалася і частка, прынамсі, іх сакрэтных тэлеграм і ня менш інтымныя данясенні Сазонава цару. Усе гэтыя дакуманты кідаюць надзвычай яркае сьвятло на падрыхтоўку вайны з боку Антанты і бясспрэчна сьведчаць, што месца на лаўцы падсудных перад тварам бесстаронняй гісторыі забяспечана ня толькі Вільгельмам і Бэтман-Гольвэгам, але і Георгам, Грэем, Пуанкарэ і Сазонавым.

«Змова супроць усеагульнага міру» зарадзілася зусім ня 5 ліпеня 1914 г., як хоча запэўніць увесь сьвет нядаўняе лёнданскае радыё, а значна раней. Яе пачатак адносіцца да 1908 г., калі анэксіі Босьніі і Герцэговіны Аўстра-Вэнгрыяй папярэджвала некаторая згода паміж тагачаснымі міністрамі замежных спраў: Расіі—Ізвольскім і Аўстра Вэнгрыі—Эрэнталем, з прычыны пратокаў, якія злучаюць Чорнае мора з Міжземным. Тэкст згоды не захаваўся ў паперах Ізвольскага, але захаваўся яго ліст да цара, і з гэтага лісту відаць, што Эрэнталь шантажаваў свайго расійскага колегу пагрозай апублікаваць гэты тэкст. Пагроза была настолькі сур'ёзная, што Ізвольскі, каб унікнуць скандалу, палічыў за лепшае падаць у адстаўку і з міністра ператварыўся ў расійскага пасла ў Парыжы, але і там заставаўся фактычна кіраўніком расійскай замежнай політыкі перад вайной.

Пасьля двух год «пратокі» зьяўляюцца на дыплёматычнай сцэне яшчэ больш выразна. 25 кастрычніка 1909 г. быў заключаны дагавор паміж Расіяй і Італіяй, у сувязі з наведваньнем Мікалая італьянскага караля Віктара Эмануіла ў Раканіджы. Апошні артыкул гэтага дагавору гаворыць: «Італія і Расія абавязуюцца добра адносіцца, першая да інтарэсаў расійцаў у пытаньні аб пратоках, другая—да інтарэсаў італьянцаў у Трыполітаніі і Кірэнаіку». Што гэта значыла, нам будзе ясна, калі мы ўспомнім, што год таму назад пасля Раканіджы Італія пачала вайну з Турцыяй з-за Трыполі. З прычыны таго, што мір у Эўропе быў парушаны ўпяршыню іменна італьянска-турэцкай вайной (папярэднія войны: гішпанска-амэрыканская, англабурская, расійска-японская, адбываліся па-за межамі Эўропы) і так як парушэньні гэтага міру з тэй іменна пары ідуць непарыўным ланцюгом, робячыся усё буйнейшымі, дык значэньне дагавору ў Раканіджы цяжка пераацаніць. Але ў той час як дзейнасьць Італіі была

ва ўсіх на вачох, пакінутая ў ценю дзейнасьць Ізвольскага ў Парыжы была значна важней па сваіх выніках.

Як толькі пачалася італа-турэцкая вайна, Ізвольскі пісаў: «Нам належала-б зараз-жа паклапаціцца ня толькі аб найлепшым спосабе захаваць мір і парадак на Балканскім паўвостраве, але таксама і аб тым, каб па магчымасьці атрымаць з надыходзячых падзей найбольшыя выгады для ўласных нашых інтарэсаў... Апрача таго, я дазваляю сабе выказаць, што належала-б ва ўсякім выпадку, у гэй ці іншай форме, заручыцца заявай Італіі, што, ажыццяўляючы зараз прадугледжаныя згоды з намі правы ў Трыполіі, яна працягвае лічыць сябе, у будучым, звязанай у адносінах да нас у пытаньні аб пратоках» (13—26 верасьня 1911 г.).

Пецяярбурскаму габінэту ня было патрэбы паўтараць гэта два разы. «Вельмі радуся, што мая думка аб умацненьні італьянскіх абавязацельстваў аб пратоках спаткана вамі спачувальна»—чытаем мы ў адным з наступных лістоў Ізвольскага (25 верасьня—8 кастрычніка). А ў наступным за гэтым лістом (29 верасьня—12 кастрычніка) мы знаходзім ужо дзейныя клопаты аб «тэхніцы» справы. «Калі мы сапраўды рашаемся зараз-жа ўзбудзіць пытаньне аб пратоках, дык вельмі важна паклапоціцца аб тым, каб мець тут une bonne presse. Між тым, у гэтых адносінах, я пазбаўлен галоўнай зброі, бо з усіх патрабаваньняў аб забеспячэньні мяне фондамі на друк нічога ня выпала. Я зраблю, вядома, усё, што ад мяне залежыць, але гэта іменна адно з тых пытаньняў, у якіх грамадзкая думка, у сілу старых традыцый, хутчэй настроена супроць нас. Прыкладам таго, насколькі карысна траціць тут грошы на друк, можа служыць трыполітанская справа. Мне вядома, што Цітоні вельмі грунтоўна і вельмі шчодрой рукой апрацоўваў галоўнейшыя французскія газэты. Рэзультаты ў наяўнасьці». Апрацоўка «грамадзкай думкі» пачалася, як бачым, задоўга да «аўстра-германскай змовы».

Але аўладаць пратокамі па адным было ня так лёгка, як якімі-небудзь Трыполі. Пратокі—гэта азначала Канстантынопаль, а «Канстантынопаль—гэта панаваньне над сьветам»,—сказаў калісьці Наполеон. Каб захапіць такую вялікую здабычу, патрэбны былі саюзьнікі. Пытаньне аб апошніх і паўстала перад ініцыятарамі прадпрыемства вельмі хутка. Чарговым, так сказаць, саюзьнікам была, вядома, Францыя, звязаная з Расіяй даўным-даўно ўсякага роду абавяза-

цельствамі і конвенцыямі. Але ці прызнае сябе Францыя звязанай перад Расіяй таксама і ў пытанні аб захопе Канстантынопаля? У першую хвіліну Ізвольскі не адважваўся даць на гэта станоўчы адказ. «Я лічу магчымым, што французскі ўрад пабаіцца выдаць нам бязумоўнае абавязацельства ў сэнсе прызнання поўнай нашай свабоды дзеянняў у пратоках і, абмежаваўшыся на першы раз якой-небудзь няпэўнай формулай, папросіць нас больш дакладна вызначыць нашае пажаданне»—чытаем мы ў лісьце ад 10—23 лістапада таго-ж году. На чале французскага ўраду стаяў тады Кайо, няскільны да ваенных авантур, а міністрам замежных спраў быў дэ-Сэльв, заняты выключна мароксім пытаннем, і пры якім наогул «было дарэмна размаўляць з Францыяй аб агульнай політыцы».

Малюнак рэзка змяняўся, як толькі гэтыя дзве пасады, прэм'ера і міністра замежных спраў, зліліся ў асобе цяперашняга прэзідэнта французскай рэспублікі—Пуанкарэ. Лісты Ізвольскага адразу змяняюць тон, як толькі адбылася гэта змена. «Пуанкарэ некалькі раз пытаўся ў мяне, што мне вядома аб тым, што адбываецца мяркуючы па газэтах і атрыманых ім з іншых крыніц вестках, абмене думак паміж намі (г. зн. Сазонавым) і венскім кабінэтам, аб балканскіх справах; пры гэтым ён яшчэ раз напаміну мне аб сваёй гатоўнасці амаль у кожную хвіліну ўступіць з намі ў размовы аб гэтых справах і даў мне зразумець, што ён чакаў з нашага боку такога-ж інфармавання аб нашых перагаворах з Венай, якое ён атрымаў ад Лёнданскага кабінэту пасля паездкі лэрда Хольдэна ў Бэрлін. Пішу вам гэта з поўнай шчырасцю, бо мне здаецца, што для вас вельмі важна захаваць і ўмацаваць заяўленыя Пуанкарэ пры ўступленьні ва ўладу намеры. Цяперашні старшыня савету і міністар замежных спраў—вельмі выдатная асоба, і кабінэт яго зьяўляецца найбольш моцнай камбінацыяй за доўгі рад гадоў» (ліст ад 16-29 лютага 1912 г.).

Мінула яшчэ некалькі месяцаў, і ў лісьце ад 5-18 ліпеня мы чытаем, што ў гэтым годзе звычайная нарада паміж начальнікамі генэральнага штабу расійскай і французскай сухаземнай арміі была ў першы раз дапоўнена такімі-ж нарадамі паміж начальнікамі абодвых генэральных морскіх штабаў. Прычым рэзультаты адразу-ж былі дасягнуты бліскучыя. «Князь Лівэн (расійскі адмірал, начальнік расійскага морскага штабу) выказаў мне,—паведамляе ў тым-жа лісьце Ізвольскі,—што, паводле яго пераканання, абмен думак прывёў да

вельмі для нас выгадных вынікаў, а іменна, начальнік французскага морскага штабу, зусім зразумеў неабходнасць у інтарэсах абодвых саюзнікаў палегчыць нам задачу панавання над Чорным морам шляхам адпаведнага націску на флёты магчымых нашых праціўнікаў, г. зн. галоўным чынам Аўстрыі і, можа быць, Германіі і Італіі. З гэтай мэтай, Францыя выказвае гатоўнасць яшчэ ў мірны час перанесці цэнтр сваіх морскіх сіл у Міжземным моры бліжэй да ўсходу, г. зн. у Бізэрту. Гэтае рашэнне, якое вельмі выразна паказана ў протоколе, князь Лівэн лічыць тым больш для нас поспехам, што яна не абумоўлена ніякім абавязацельствам з нашага боку. Наогул князь Лівэн з вялікай пахвалай адзваецца аб абыходлівасці, прамаце і шчырасці, якія ён спаткаў з боку свайго французскага таварыша».

Праўда, з расійскага боку ледзь не папсавалі справу лішняй сьпешнасцю. Як малады гарачы конь, царская дыплёматыя кожную хвіліну гатова была «панесьціся» і больш старым вопытным дыплёматам трэба было пакрыкваць «тпру». Пролёгам да вайны за Канстантынопаль павінна было служыць выступленне балканскіх славян—баўгараў і сэрбаў. З гэтай мэтай пры ўдзеле расійскай дыплёматыі быў сфабрыкаваны, усім цяпер вядомы, сакрэтны дагавор паміж Сербіяй і Баўгарыяй. Гэты дагавор Пуанкарэ, ледзь глянуўшы на яго, адразу вызначыў, як «зброю вайны» (*un instrument de guerre*). Але асыярога тагачаснага французскага прэм'ера ледзь ня была выклікана, галоўным чынам, тым, што ангельскі ўрад «катэгорычна заявіў тут, што Англія ні ў якім выпадку ня згодзіцца зрабіць які-небудзь націск на Турцыю» (Ліст Ізвольскага 30 жніўня—12 верасня 1912 г.). Што датычыцца самога Пуанкарэ, дык ён глядзеў на справу даволі цывяроза і быў далёкі ад якіх-бы там ні было хістанняў. Ніжэйпаданая старонка з лісту Ізвольскага, якая выказвае думку французскага прэм'ера, сваёй выразнасцю і дакладнасцю нагадвае Макіявелі... «Пункарэ сказаў мне, што французскі ўрад самым сур'ёзным чынам абмяркоўвае пытанне аб міжнародных выпадковасяцях, якія могуць узнікнуць; ён зусім ясна ўяўляе сабе тое, што тыя ці іншыя падзеі, напрыклад, разгром Баўгарыі Турцыяй, або напад Аўстрыі на Сэрбію, могуць прымусіць Расію выйсці з пасыўнага становішча і ўжыць сьпярга дыплёматычнае выступленне, а потым і ваенныя дзеянні супроць Турцыі ці Аўстрыі. Згодна атрыманых намі ад

францускага ўраду заяў, у такім выпадку нам забяспечана з боку Францыі самае шчырае і энэргічнае дыплёматычнае падтрыманьне. Але і ў гэтым фазісе падзей, урад рэспублікі ня мог-бы атрымаць ад парлямэнту або грамадзкай думкі санкцыі на якія-небудзь актыўныя ваенныя захады. Але, калі сутычка з Аўстрыяй пацягне за сабой узброенае ўмяшаньне Германіі, французскі ўрад загадзя прызнае яго за «casus foederis» (г. зн. за выпадак, калі саюзнае абавязацельства ўступае ў сілу) і ні на хвіліну не пахістнецца выканаць абавязацельствы, якія ляжаць на ім у адносінах да Расіі». Францыя,—дадаў п. Пуанкарэ,—бясспрэчна настроена міралюбіва і вайны ня шукае і не жадае; але выступленьне Германіі супроць Расіі зараз-жа зьменіць гэты настрой, і ён упэўнен, што ў такім выпадку і парлямэнт, і грамадзкая думка поўнасьцю ўхваляць рашучасьць ураду аказаць Расіі ўзброенае падтрыманьне». Далей п. Пуанкарэ сказаў мне, што з прычыны крытычнага становішча на Балканах вышэйшыя органы французскага ваеннага кіраўніцтва з узмацненай увагай вывучаюць усе ваенныя выпадковасьці, якія могуць здарыцца і яму вядома, што дасьведчанья і адказнейшыя асобы вельмі оптымістычна глядзяць на шансы Расіі—Францыі ў выпадку агульнай сутычкі; оптымістычны погляд гэты аснованы, між іншым, на ацэнцы тэй дывэрсіі, якую пакажуць злучанья сілы балканскіх дзяржаў (за выключэньнем Румыніі), адцягнуўшы адпаведную частку аўстра-вэнгерскіх ваенных сіл. Спрыяючым элемэнтам для Расіі Францыі зьяўляецца таксама мобілізацыя Італіі, звязанай як Афрыканскай вайной, так і спэцыяльнымі згодамі з Францыяй. Што датычыцца спэцыяльнага становішча на Міжземным моры, дык толькі што прынятая пастанова перавесці з Брэсту ў Тулён трэцюю французскую эскадру яшчэ больш узмацняе перавагу ў гэтых водах французскага флёту. Гэта пастанова, дадаў Пуанкарэ, прынята па згодзе з Англіяй і зьяўляецца далейшым разьвіцьцём і папаўненьнем угавароў, якія ўжо раней адбыліся паміж французскім і ангельскім морскім штабамі (той-жа ліст).

Ежнедэльнік „Правды“ № 5.
23 лютага 1919 г.

II

Па шляху да пратокаў выявіліся дзьве перашкоды. Першай была халоднасьць да пытаньня Англіі; другой—баязьлівыя адносіны да даваенных авантур з боку французскай «грамадзкай думкі», г. зн.

Французскай буржуазіі. Але быў сродак гэту другую перашкоду адхіліць; гэтым сродкам была вайна з Германіяй. Уцягнуўшы ў барацьбу гэту апошнюю, расійская дыплёматыя атрымлівала сродак, сродак правільны, які дзейнічае бяз асечкі, перамагчы баязьнь парыскіх банкіраў.

І вось—можна сабе ўявіць радасьць царскай дыплёматыі— амаль у той-жа самы час выявілася, што вайна з Германіяй зьяўляецца і найлепшым сродкам растапіць ангельскі лёд. Тугая на вуха, калі справа дытычылася вайны Расіі з Турцыяй, Англія—офіцыяльная Англія,—само сабой зразумела,—была вельмі чулай, калі ёй пачыналі гаварыць аб вайне Расіі з Германіяй. Але тэкст, які сюды адносіцца, такі важны і цікавы, што неабходна падаць яго цалкам.

У верасні ўсё таго-жа самага 1912 г., з. зн. зноў-такі напярэдадні першай Балканскай вайны, Сазонаў накіраваўся зондаваць глебу ў Англіі. Царскага міністра сустрэлі на айчызьні парляментарызму «надзвычай цёпла», як ён пасьпяшыў данесьці свайму валадару. Яго запрасілі ў Бальмараль (ангельскі Пэтэргоф), і там ён меў рад гутарак, зьмест якіх мы пададзім яго ўласнымі словамі.

«Для характарыстыкі наогул сустрэнутага мною ў Англіі настрою ў адносінах да Расіі я павінен упамянуць, што адначасова са мною ў Бальмарале на працягу некалькіх дзён гасьціў і лідэр опозыцыі п. Бонар Лё, якому я, між іншым, выказаў задаваленьне з прычыны прамовы, зробленай ім у Палаце мінулай вясной, і дзе, ад імя опозыцыі, ён ухваляў політыку сэра Э. Грэя ў сэнсе больш цёлага зьбліжэньня з Расіяй. Бонар Лё, у прысутнасьці Грэя, пацьвердзіў мне азначаныя словы і нават заявіў, што гэта адзінае пытаньне, па якім між консьрватарамі і лібэраламі ў Англіі няма ніякіх супярэчнасьцяй.

Карыстаючыся гэтай спрыяючай абстаноўкай, я лічыў карысным у аднэй з маіх гутарак з Грэем, між іншым, даведацца аб тым, чаго мы маглі-бы чакаць ад Англіі ў выпадку ўзброенай сутычкі з Германіяй, і мне здаюцца вельмі паказальнымі словы, якія мне ўдалося пачуць наконт гэтага, як ад адказнейшага кіраўніка ангельскай замежнай політыкі, так потым і з вуснаў самога караля Георга.

Вашай імператарскай вялікасьці вядома, што ў часе свайго прабыванья мінулым летам у С.-Пецяярбургу п. Пуанкарэ выказаў мне пажаданьне высветліць, наколькі мы можам разьлічваць на дапамогу ангельскага флёту ў выпадку такой вайны.

Давяральна паведаміўшы Грэя аб сутнасці нашай морскай згоды з Францыяй і ўказаўшы на тое, што, у сілу заключанага дагавору, французскі флёт будзе імкнуцца забяспечыць нашы інтарэсы на паўднёвым тэатры вайны, перашкаджаючы аўстрыйскаму флэту прарвацца ў Чорнае мора,—я запытаў у статс-сакратара, ці ня можа Англія, у сваю чаргу, дапамагчы нам на поўначы, адцягнуўшы германскія эскадры ад нашага ўзбярэжжа ў Балтыцкае мора.

Грэй, ня хістаючыся, заявіў, што, калі-б мелі месца прадугадлівыя акалічнасці, Англія ўжыла-б усе намаганьні, каб нанесці самы чужылы ўдар германскай магутнасці. У падлеглых ведамствах ужо абмяркоўвалася пытаньне аб ваенных дзеяньнях у Балтыцкім моры, але пры гэтым высветлілася, што, калі ангельскаму флэту і ня цяжка было-б пранікнуць у Балтыцкае мора, дык яго прабываньне там было-б зьвязана са значнай небяспекай, бо з гэтай прычыны, што для Германіі можа накласьці руку на Данію і перагарадзіць выхад праз Бэльт, ён-мог-бы апынуцца запертым, як у пастцы Англіі, мабыць, прыдзецца абмежавацца апэрацыямі на Паўночным моры.

Наконт гэтага Грэй, па ўласным пачыне, пацьвердзіў мне тое, што я ўжо даведаўся ад Пуанкарэ, а іменна: існаваньне паміж Францыяй і Вялікабрытаніяй угавору, у сілу якога, на выпадак вайны з Германіяй, Англія абавязалася дапамагчы Францыі ня толькі на моры, але і на сухазем'і шляхам высадкі войска на сухазем'і.

Закранаючы тое-ж пытаньне ў аднэй з гутарак са мною, кароль выказаўся яшчэ больш рашуча, чым яго міністр і, раздражона спомніўшы аб імкненьнях Германіі зраўняцца з Вялікабрытаніяй у адносінах да морскіх сіл, яго вялікасьць усклікнула, што ў выпадку сутычак апошняя павінна мець дрэнныя вынікі ня толькі для германскага флэту, але і для нямецкага морскага гандлю, бо ангельцы пусьцяць на дно кожнае нямецкае судно, якое трапіць ім у рукі: *We shall sink every single German merchant (shall get hold of)*.

Апошнія словы, як відаць, адбіваюць у сябе ня толькі асабістыя пачуцьці яго вялікасьці, але і пануючы ў Англіі настрой у адносінах да Германіі.

Такім чынам, ужо да пачатку першай Балканскай вайны, г. зн. раней усіх, больш-менш выпадковых, прычын, якія прывялі да крызісу 1914 г., настрой правадыроў ангельскай буржуазіі не пакідаў нічога жадаць у сэнсе пэўнасьці. Калі Францыя і Расія будуць біцца з Германіяй, Англія напэўна прыме ўдзел у бойках на баку Расіі і Францыі. Але гэтым апошнім аднаго настрою было мала. Настрой—рэч зьменная; ім патрэбны былі рэчы больш грунтоўныя; у прыватнасьці, Расіі трэба было атрымаць ад Англіі такое-ж формальнае абавязальства, якое яна мела ўжо з боку Францыі. Але звязаць сябе ангельскія імперыялісты зусім ня мелі намеру; яны добра разумелі, што царскія дыплёматы такія людзі, якім дай палец, яны пацягнуць і ўсю руку. Вось чаму працягнуць хаця-б палец яны адважыліся ня інакш, як пасля вельмі прадуманых разважаньняў. У Пецярбургу гэта прыводзіла людзей у нэрвовы стан, блізкі да гістэрыкі. У нашых паперах ёсьць наступны цікавы дакумант, які мы прыводзім цалкам, бо ён вельмі характарны з шмат якіх бакоў:

Уласнаручны подпіс Мікалая Раманава (сінім алоўкам):
«мабыць *sig Buchanan* паведаміў Палеолёгу маю гутарку з ім».

Далей, рукой Сазонава надпіс (атрамантам):

Лівадыя, 11 красавіка 1914 г.

Пан Палеолёг Думэргу ў Парыжы.

СПБ. крас. 1914 г. № 154 і 155.

Сакрэтна:

(Шыфрам).

Мне вядома з прыватнай і вернай крыніцы (словы «з прыватнай крыніцы» падкрэсьлены два разы сінім алоўкам), што ўся апошняя гутарка імператара з яго міністрам замежных спраў перад ад'ездам у Крым была прысьвечана цалкам пытанню англа-расійскага саюзу (з боку пыталнік простым алоўкам). Абмяркоўваючы больш-менш блізкую пагрозу сутычак паміж Расіяй і Германіяй, яго вялікасьць прадугледжаў таксама магчымасьць аднаўленьня варожых дзеяньняў паміж Грэцыяй і Турцыяй. У гэтым выпадку Отоманскі ўрад закрые пратокі. Расія не магла-б аднесьціся спакойна да гэтай меры, такой шкоднай для яе гандлю і для прэстыжу.

— «Каб зноў адкрыць пратокі,—сказаў яго вялікасьць,—я павінен ужыць сілу».

Але ці не стане тады Германія на бок Турцыі? Вось у гэтым магчымым умяшаньні Германіі імператар Мікалай і бачыў галоўную не-

бяспеку новых ускладненняў, якія пагражаюць Усходу. І вось, для таго, каб перашкаджаць Турцыі атрымаць дапамогу Германіі і асабліва, каб забяспечыць сябе (у арыгінале белае месца), ён спадзяецца на хуткае заключэнне згоды з Англіяй.

«Я дазволю напамніць вашай вялікасці, што імператар Мікалай заявіў мне, што ён быў-бы вельмі ўдзячны пану прэзydэнту, калі той у гутарцы з каралём Георгам прывядзе довады, якія патрэбны згодна яго думкі, для збліжэння англа-расійскіх адносін.

Ці не палічыць патрэбным пан прэзydэнт паведаміць імператару асабіста аб выніках яго гутарак?

Я ведаю, што Сазонаў таксама будзе рад усякаму паведамленню адносна нашых гутарак з сэрам Эдуардам Грэем».

Звычай дыплёматыі старога ладу тут, як у люстэрцы. Адзін паклёпнічаў другому, той сьпяшыць протэлеграфаваль падхоплены сакрэт свайму начальству, але яго дэпэшу, у сваю чаргу, перахопліваюць па дарозе (дармо, што саюзнікі) і яна трапляе ў рукі таго самага, каго датычылася плётка. Гэты апошні, між іншым, быў гэтым вельмі задаволены, бо сутнасьць для яго ў тым і заключалася, каб прымусяць свайго сябра на берагах Сены трохі ўзварушыцца і вывудзіць больш рэальныя доказы сымпатыі другога прыяцеля. Дэпэша Палеолёга, прымусяла, нарэшце, Пуанкаре «звярнуць увагу» на расійскую гістэрыку. Якраз у тым-жа красавіку месяцы сталіцу Францускай рэспублікі наведаў кароль Георг і Эдуард Грэй. Было вырашана скарыстаць гэты выпадак і 16-29 красавіка Ізвольскі меў магчымасьць «вельмі давяральна» паведаміць сваё начальства аб прыездзе ангельцаў наступнае:

«Абмен думак паміж французскімі і ангельскімі дзяржаўнымі людзьмі, перш за ўсё, закрануў адносіны паміж Францыяй і Англіяй: прыступаючы да яго, абодвы бакі аднадушна прызналі, што існуючыя паміж абедзьвымі краінамі згоды не адчуваюць патрэб ні ў якіх формальных зьменах або дадатках і што, працягваючы паслядоўна і лёяльна ўжываць да ўсіх высунутых політычных пытаньняў так званую „entente cordiale“, Францыя і Англія тым самым з кожным днём умацоўваюць і разьвіваюць вузы, якія іх злучаюць; пры гэтым таксама прызнака, што Расія самым цесным чынам далучаецца як Францыяй, так і Англіяй, да іх сумеснай політыкі. Думка гэтая, вось як бачыце цалкам рэльефна выказана ў апублікаваным тут і ў Лён-

дане пасья вышэйпаказанай нарады паведамленьні друку: пан Думэрг¹⁾ сказаў мне, што кожнае слова гэтага паведамленьня, рэдагаванае панам Камбонам²⁾, было дакладна ўзважана і правэрана ня толькі ім самім, але і сэрам Эдуардам Грэем, які цалкам ухваліў упамінаньне ў ім аб Расіі, а таксама ўказаньне, што мэтай трох дзяржаў зьяўляецца падтрыманьне ня толькі «міру», але і «роўнапраўя».

Скопчыўшы абмеркаваньне розных пытаньняў, якія стаяць на чарзе бягучай політыкі, пан Думэрг перайшоў да пытаньня аб адносінах паміж Расіяй і Англіяй і выказаў сэру Эдуарду Грэю ўмоўленьня між ім і мною пажаданьні; пры тым ён выставіў у карысьць больш цеснай англа-расійскай згоды, галоўным чынам, два аргументы:

1) намаганьні Германіі адцягнуць нас ад Тройстай згоды, якая зьяўляецца нібы неналаджанай і слабой політычнай камбінацыяй, і 2) магчымасьці шляхам заключеньня паміж намі і Англіяй морскай конвэнцыі, вызваміць частку ангельскіх морскіх сіл для энэргічных дзеяньняў ня толькі ў Бальтыцкім і Нямецкіх морах, але і ў Міжземным моры (пан Думэрг указаў, між іншым, сэру Эдуарду Грэю, што праз два гады ў нас будзе ў Бальтыцкім моры моцная эскадра, складзеная з дрэдноутаў). Сэр Эдуард Грэй адказаў пану Думэргу, што асабіста ён цалкам спачувае выказаным ім думкам і быў-бы зусім гатовы заключыць з Расіяй згоду, нахштат тых, якія існуюць паміж Англіяй і Францыяй; ён, аднак, не захаваў ад пана Думэрга, што ня толькі ў асяродзішчы ўрадавай партыі, але нават сярод членаў габінэту ёсьць элемэнты, што настроены супроць Расіі і якія мала схільны да далейшага збліжэньня з Расіяй, ён выказаў тым ня менш надзею, што яму ўдасца схіліць пана Асквіта і іншых членаў габінэту да свайго пункту гледжаньня і прапанаваў наступны *modus procedendi* перш за ўсё, абодвы габінэты, Лёнданскі і Парыскі, маглі-б, па ўзаемным дагавору, паведаміць Санкт-Пецярбургскі габінэт аб згодах, якія існуюць паміж Францыяй і Англіяй, а іменна: 1) выпрацаваньня генэральнымі і морскімі штабамі сухаземную і морскую конвэнцыі, якія, як вам ужо вядома, маюць, так сказаць, умоўны характар, і 2) політычная згода, аформленая абмеямам лістоў паміж сэрам Эдуардам Грэем і

1) Тагачасны французскі міністр замежных спраў.

2) Французскі пасол у Лёндане.

Французскім паслом у Лёндане; у гэтых лістох сказана, што ў вымадку, калі па ходзе падзей Англія і Францыя адважваюцца на сумеснае актыўнае выступленне, «яны возьмуць пад увагу» вышэйпаказаныя конвенцыі. Адначасова з гэтым паведамленьнем, Лёнданскі і Парыскі кабінэты маглі-б запытаць нас, як мы адносімся да закранутага ў ім прадмету, а гэта магло-б, у сваю чаргу, падаць нам прычыну прыступіць да абмену думак з Англіяй аб заключэньні адпаведнай англарасійскай згоды. Па думцы Эдуарда Грэя, між намі і Англіяй магла быць заключана толькі морская, а не сухаземная конвенцыя, бо сухаземныя сілы Англіі ўжо загадзя размеркаваны і, відавочна, ня могуць коопэраваць з расійцамі. Сэр Эдуард Грэй дадаў, што зараз-жа па прыездзе ў Лёндан ён прапануе вышэйпаказаныя плян дзеяньняў на абмеркаваньне пана Асквіта і іншых сваіх колег. На пытаньне пана Думэрга, ці ня думае ён, што было-б пажадана падаць згодам паміж Расіяй і Францыяй і Англіяй форму не паралельных згод, а адзінай «тройстай» згоды, сэр Эдуард Грэй адказаў, што асабіста ён не выключае падобнай магчымасьці, але, што аб гэтым можа быць гутарка потым, у сувязі з тэхнічнай выпрацоўкай, мяркуемай англарасійскай згоды.

Усе трое прысутных на нарадзе—пан Думэрг, Камбон і дэ-Маржэры¹⁾—сказалі мне, што яны былі здзіўлены выказанай сэрам Эдуардам Грэем яснай і выразнай гатоўнасьцю ўступіць на шлях больш цеснага збліжэньня з Расіяй; паводле іх перакананьня выказанья ім агаворкі адносна пана Асквіта і іншых членаў кабінэту маюць толькі формальны характар, і калі-б ён ня быў загадзя ўпэўнены ў іх згодзе, дык ён устрымаўся-б ад такіх канкрэтных прапановаў».

Мы бачым, якую малую ролю ва ўзьнікненьні вайны адыгрываў факт, вакол якога імперыялісцкі друк краін Згоды ўзьняў вялікі шум. У красавіку 1914 г. ня было яшчэ вядома ні аб якім парушэньні бэльгійскага нэўтралітэту, а сэр Эдуард Грэй выказваў выразную і пэўную гатоўнасьць «арганізаваць сумесныя дзеяньні ангельскіх ваенных сіл ня толькі з Францыяй, але і з Расіяй». Ніжэй мы ўбачым, што патаптаньне немцамі асноўных пачаткаў міжнароднага права ў адносінах да Бельгіі, якое гэтак абурыла ўсіх сумленных людзей, разглядалася франка-расійскай дыплёмацыяй, як падзея, надзвычай пажаданая для

¹⁾ Начальнік політычнага дэпартаменту французскага міністэрства замежных спраў.

абедзвюх саюзніц, што, між іншым, кожнаму ня толькі сумленнаму, але і ня дурному чалавеку, было ясна відаць з першай-жа хвіліны. Але аб гэтым пасля. Пакуль таксама аб лёсе морскай конвенцыі між Расіяй і Англіяй. Перагаворы аб ёй пачаліся зараз-жа, як толькі Мікалай Раманаў атрымаў ніжэйнаступную, вельмі кароткую, але тым ня менш, вельмі «важную вестку» ад Сазонава: «Францускі пасол паведаміў мне, што, згодна атрыманай ім з Парыжу сакрэтнай тэлеграмы, Вялікабрытанскі ўрад ухваліў упаўнаважыць ангельскі морскі генэральны штаб уступіць у перагаворы з французскімі і расійскімі ваенна-морскімі агентамі ў Лёндане, з мэтай выпрацаваць тэхнічныя ўмовы магчымага садзейнічання морскіх сіл Англіі, Расіі і Францыі.

П. Палеолёг дадаў, што, паводле ўмовы паміж ангельскім і французскім урадамі нам павінен быць паведамлены змест заключаных да гэтай пары паміж Англіяй і Францыяй згод на выпадак сумесных ваенных дзеянняў на сухазем'і і на моры.

Аб гэтым маю сьмеласьць «всеподданнейше» паведаміць вашай імператарскай вялікасьці з прычыны асаблівай важнасьці вышэйпаказанага паведамленьня.

(Подпіс) С а з о н а ў.

Каб ня ўзбуджаць увагі зацікаўленых асоб, а найбольш германскай дыплёматыі, было вырашана, у процілегласьць таму, як было зроблена пры заключэньні франка-расійскай морскай конвенцыі (той-жа быў сакрэт долішыняля, а гэта быў сапраўдны сакрэт), ня рухаць з месца вялікіх каптуроў, ваенна-морскага сьвету, а паслаць людзей драбнейшых, перавоз якіх з гораду ў горад газэты не заўважаюць. Вядзеньне перагавораў было даручана расійскаму агенту ў Англіі, капітану Волкаву. У «заклучэньнях», якім яго забясьпечылі ад морскага генэральнага штабу, між іншым, таварылася: «На паўночным тэатры вайны нашы інтарэсы патрабуюць, каб Англія ўтрымала, як мага, большую частку германскага флёту ў Нямедкім моры. Гэта было—компэнсацыяй тэй перавагі германскага флёту перад нашым і, быць можа, дазволіла-б у спрыяючым выпадку ўжыць дэсантную опэрацыю ў Помэрانیі. Калі-б было магчымым прыступіць да гэтай опэрацыі, дык ажыцьцяўленьне яе мела-б на сваім шляху значныя цяжкасьці, з прычыны слабага разьвіцьця нашых транспартных сродкаў у Бальтыцкім моры. Ангельскі ўрад мог-бы вельмі дапамагчы нам, згадзёўшыся да пачатку ваенных дзеянняў пера-

несці ў нашы бальтыцкія парты такую колькасць гандлёвых караблёў, якія-б запоўнілі-б недахоп нашых транспартных сродкаў». Але як не «спышаўся» лёнданскі кабінэт «войти в виды, которые были ему изложены в Париже», разумеючы «ня толькі практычную карысць справы, але і неабходнасць даць некаторае выяўленне намерам, якія, існуючы ў сапраўднасці, заўсёды заставаліся, тым ня менш, недастаткова выразнымі» (ліст расійскага пасла ў Лёндане ад 20 мая—2 чэрвеня 1914 г.), прамалінейнасць расійскага морскага штабу магла яго напалохаць, і той-жа расійскі пасол у Лёндане папярэджаў капітана Волкава, што аб дэсанту ў Помэраніі і аб пасылцы з гэтай мэтай у Бальтыцкае мора ангельскіх транспортаў яшчэ да пачатку вайны трэба гаварыць з вялікай асцярожнасцю і толькі тады, калі па ўсіх іншых пунктах будзе дасягнута поўная згода, «каб не пашкодзіць іншаму» (той-жа ліст).

Як відаць, з расійскага боку была выяўлена недастатковая вытрыманасць і ў іншых адносінах: у Пецярбургу ня толькі занадта спышаліся, як зазвычай, але і балбаталі больш, чым трэба. У выніку што колечы з сакрэту пранікла такі ў эўропэйскі друк, хаця і з недалкладнасцямі. 13—26 чэрвеня, роўна за месяц да пачатку крызісу, той-жа расійскі пасол тэлеграфавалі з Лёндану: «Грэі мне сказаў сёння, што ён вельмі занепакоены хлусьлівымі чуткамі, якія цыркулююць у германскай прэсе наконт заключэння так званай англа-расійскай морскай конвенцыі адносна пратокаў; ён палічыў за свой абавязак канфідэнцыяльна пагутарыць наконт гэтага з германскім паслом, які накіроўваецца ў Кіль, дзе ён пабачыць імператара Германіі. Грэі катэгарычна заявіў паслу, што ўжо больш пяці год, як Англія і Расія ў сваіх перагаворах не закраналі пратокаў. Ён заявіў, што паміж Англіяй, Францыяй і Расіяй ня існуе ні саюзу, ні конвенцыі. Ён, аднак, дадаў, што ён ніякім чынам ня хоча хаваць, што ступень блізкасці паміж трыма ўрадамі за апошнія гады была такая, што яны заўсёды раіліся між сабой аб усім, пры кожным выпадку, нібы яны былі саюзнікамі. З другога боку, ён заявіў, што ніколі, на працягу гэтых год, ні ў якім выпадку гэтыя перагаворы ня мелі характару, пагражаючага Германіі, і не прасьледвалі таго, што называецца палітыкай акружэння „enrolement“.

Шчэдрынскае «вне оного, но как бы в оном» ніколі не знаходзіла сабе такога ідэальнага выразу. Куды Шчэдрыну да дыплёматаў!

Параўнаўшы гэту заяву Грэя з усім вышэйпаданым, чытачы зразу-меюць, чаму дыплёматыя буржуазнага грамадства магла быць толькі таемнай.

Такім чынам, праграма была дана. Нападу Расіі на Турцыю Англія ніколі ня сьдэрніць. Але калі ў барацьбу за пратокі будзе ўцягнута Германія, садзейнічаньне ангельцаў забясьпечана. Значыцца, каб аўладаць «дзвюрыма ад уласнага дому», трэба распаліць такую вайну, дзе немцы абавязкова былі-б на сцэне. Нам застаецца прасачыць, як гэтая праграма ажыццявілася.

«Еженедельник Правды», № 6,
2 сакавіка 1919 г.

III

Калі выбухнуў крызіс у ліпені 1914 г., становішча высветлілася ўжо канчаткова. Зусім магчыма, што нават галоўныя дзейныя асобы да апошняй хвіліны ня былі ўпэўнены, што сапраўды надышоў неадхільны момант. Але, што ён надыходзіць, наконт гэтага не магло быць дзвюх думак прыблізна з красавіка—мая гэтага году. Характарна, што прадчуваньне крызісу ўжо зусім выразна насілася ў паветры за некалькі дзён да аўстрыйскага ўльтыматуму, які адкрыў перад вачыма шырокай публікі гэты крызіс. Ужо 9/22 ліпеня расійскі пасол у Лёндане даносіў, што Грэй «паранейшаму вельмі ўстрыжаны» прэктамі Аўстрыі адносна Сэрбіі. «Паранейшаму»—значыць пачаў трывожыцца значна, раней гэтага дня. Асноўныя трывогі Грэя настолькі цікавы, што трэба іх падаць. Яны знайшлі свой выраз у тэлеграме, пасланай Грэем Б'юкэнэну ў той-жа дзень. «Магчыма, чытаем мы тут, што вынікам судовага процэсу ў Сараеве будзе высвятленьне таго факту, што забойства было падрыхтавана на Сэрбскай тэрыторыі, па надбайнасьці з боку сэрбскага ўраду». Праніклівыя людзі дыплёматы, можна сказаць, на тры аршыны ў зямлю бачаць! Яшчэ судовы процэс і не пачынаўся, а ўжо Грэй прадбачыў яго вынік. Тут дарэчы ўспомніць, што іменна з Лёндану неаднокраць папярэджвалі Сазонава наконт неасьцярожнасьці ва ўчынку расійскага прадстаўніка ў Белградзе. Праўда, што той, наконт якога непасрэдна адносіліся гэтыя перасьцярогі, Гартвіг, быў ужо на тым сьвеце. Але практычныя ангельцы зусім ня схільны былі глядзець на

пытанні выключна з пункту гледжання індывідуальнасьці расійскага пасла. Гартвіг памёр, але «традыцыі» яго політыкі, традыцыі расійскай політыкі на Балканах, наогул заставаліся бяз зьмен. Раптам наступнік Гартвіга «зойме пэўную пазыцыю,—гэта быў-бы факт «надвычай цяжка паправімы»¹⁾, а між тым, як мы зараз бабачым, Грэй далёка яшчэ не адчуваў пад нагамі зусім цвёрдай глебы. Расійцы заўсёды сьпяшылі, і лёнданскі кабінэт меў усе падставы баяцца, што гэту прыкрую асаблівасьць яны выявяць і ў даным выпадку.

У Пецярбурзе, сапраўды, так сьпяшаліся, што гэта трывожыла ня толькі мініцельных ангельцаў, але і выпрабаваных прыцеляў, французаў, з кабінэту Пуанкарэ. Сакрэтная перапіска Ізвольскага з Сазонавым захавала нам вельмі цікавую тэлеграму ад 17—30 ліпеня 1914 г. № 2 (10), якую неабходна падаць цалкам.

«Працяг № 209. Копія ў Лёндан. Прашу тэрміновых распараджэньняў.

Маржэры, з якім я толькі што бачыўся, сказаў мне, што французскі ўрад, зусім не жадаючы ўмешвацца ў нашы ваенныя падрыхтаваньні, лічыў-бы вельмі пажаданым, з прычыны перагавораў, якія працягваюцца з мэтай захаваньня міру, каб падрыхтаваньні гэтыя насілі, як можна менш адкрыты і зачэпны характар. Са свайго боку ваенны міністр, разьвіваючы гэтую-ж думку, выказаў графу Ігнацьцеву, што мы маглі-б заявіць, што ў вышэйшых інтарэсах міру мы згодны часова замарудзіць мобілізацыйныя мерапрыемствы, што не перашкодзіла-б нам працягваць і нават узмацніць ваенныя падрыхтаваньні, устрымліваючыся, па магчымасьці, ад масавых перавозак войска. А палове дзесятай гадзіны пад старшынствам Пуанкарэ адбудзецца савет міністраў, пасля якога зараз-жа ўбачуся з Вівіані.

(Подпіс) Ізвольскі».

Аўтар гэтых радкоў карыстаецца выпадкам, каб выправіць адну сваю памылку. У сваім артыкуле «Вінавайцы вайны» (гл. зборнік «Замежная політыка», М. 1919) ён, грунтоуючыся на французскай «Жоўтай кнізе», меў неасцьярожнасьць западозрыць расійскі ўрад у

¹⁾ Словы ў лапках—з гэі-жа тэлеграмы Бэнкэндорфа ад 9-22 ліпеня.

тым, што ён прыступіў да мобілізацыі, нават не падумаўшы спытацца думкі свайго французскага саюзніка. Але, саюзнік настолькі добра ведаў гэту справу, што мог даваць нават вельмі карысныя парады па тэхнічнай частцы. Гэта, само сабою зразумела, загадзя прадугледжвала поўную солідарнасьць. Афіцыйная Францыя ня менш афіцыйнай Расіі гатова была ваяваць і добра разумела, што ўся гэта цеганіна, якая мела на мэце быццам «папярэдзіць парушэньне эўропэйскага міру», была разьлічана толькі на адвод вачэй простаі публікі. Наверсе добра ведалі, на што і да чаго ідуць. Наступная сакрэтная тэлеграма Сазонава Ёзвольскаму не пакідае ніякага сумненьня на гэты конт. Падаем яе таксама цалкам.

«Сакрэтная тэлеграма паслу ў Парыжы.

Паведамляецца ў Лёндан.

С.-Пецябург, 16/29 ліпеня 1914 г. № 1551. Тэрмінова.

Германскі пасол заявіў мне сёньня аб рашэньні свайго ўраду мобілізаваць свае сілы, калі Расія ня спыніць ваенных падрыхтаваньняў, якія яна робіць. Між тым, яны пачалі прымацца намі толькі з прычыны мобілізацыі васьмі корпусуў у Аўстрыі і відавочнага нежаданьня апошняй згадзіцца на які-б то ні было спосаб мірнага ўлажваньня сваёй спрэчкі з Сэрбіяй.

З прычыны таго, што мы ня можам выканаць жаданьне Германіі, нам застаецца толькі паскорыць наша ўзбраеньне і лічыцца з магчымай нямінучасьцю вайны. Калі ласка, папярэдзьце аб гэтым французскі ўрад і разам з тым прынясеце яму нашу шчырую падзяку за зробленую мне ад яго імя французскім паслом заяву, што мы можам у поўнай меры разьлічваць на саюзніцкае падтрыманьне Францыі. Пры сучасных абставінах гэта заява для нас асабліва цэнна. Было-б вельмі пажадана, каб і Англія, ня трацячы часу, далучылася да Францыі і Расіі, бо толькі такім чынам ёй удала папярэдзіць небясьпечнае парушэньне эўропэйскай роўнавагі.

(Подпіс) С а з о н а ў».

Зьвяртаем увагу чытачоў на дату гэтай тэлеграмы. У сераду 29 ліпеня комэдыя «намаганьняў захаваць эўропэйскі мір» была ў самым разгары, а Сазонаў добра разумеў, што «нам застаецца толькі паскорыць наша ўзбраеньне». Калі-ж ён усё-ж такі баяўся, дык не за мір, а за вынікі вайны. Пакуль ня было вырашана пытаньне аб ролі Англіі, справа працягвала заставацца самай рызыкаўнай авантурай.

якую толькі можна было сабе ўявіць. Для Пецярбургу і Парыжу самым цікавым хворым у свеце была ў гэты момант ангельская «грамадзкая думка», і гэтаму хвораму бесьперапынна глядзелі пульс амаль не па некалькі разоў у дзень. Тэлеграмы Бэнкэндорфа робяць уражаньне сапраўдных мэдыцынскіх бюлетэняў. У пачатку крызісу дыягност быў як-быццам зусім добры. «Мова Грэя з сёньнешняга дня зрабілася больш яснай,—тэлеграфавалі Бэнкэндорф 14—27 ліпеня 1914 г.—Ён вельмі разьлічвае на ўражаньне, створанае захадамі, якія прыняты ва флёце, апублікаванымі сёньня і вырашанымі ў суботу вечарам» (г. зн. безадкладна пасля апублікаваньня аўстрыйскага ўдэтыматуму, які зьявіўся ў газэтах у пятніцу 24 ліпеня). «Атрыманая ўчора тэлеграма Б'юкэнэна зрабіла, здаецца, вельмі карыснае ўражаньне. Ва ўсякім выпадку, упэўненасьць Бэрліну і Вены ў неўтралітэце Англіі ня мае больш падстаў.

(Подпіс) (Бэнкэндорф).

Але як часта бывае з першымі бюлетэнямі, і гэты быў вельмі оптымістычным. Ужо праз тры дні Бэнкэндорф тэлеграфавалі: «Камбон запытаўся Грэя, ці лічыць ён, што момант наступіў. Грэй адказаў яму, што момант наступіць, як толькі пазыцыя Германіі зусім высветліцца. Камбон не настайваў больш, так як Англіяй прыняты сур'ёзныя меры ня толькі на моры, але і на сухазем'і. Камбон гаворыць, што, па яго думцы, становішча ў вачох парлямэнту высветлілася недастаткова для таго, каб Грэй, не рызыкуючы, мог адкрыта выступіць ужо сёньня». А на другі дзень малюнак зрабіўся ўжо зусім пагражаючым. Вось, што мы чытаем у тэлеграме Бэнкэндорфа ад 18—31 ліпеня: «Грэй вельмі добра разумее становішча і бачыць зусім ясна, што некаторая рэакцыя ў парлямэнце стварае для яго сур'ёзныя цяжкасьці і прымушае яго да вялікай асьцярожнасьці. Апрача вялізарнай нямецкай агітацыі, учарашні «Таймс» у рэзкім, але ня вельмі ўдалым артыкуле паставіў данае пытаньне, як спецыяльнае славянскае, паміж Аўстрыяй, Сэрбіяй і Расіяй, вельмі нетактычна абыходзячы моўчкі французскія, ангельскія і эўропэйскія інтарэсы. Замест карысьці гэты артыкул прынёс шкоду. Сёньня публіка, і нават парлямэнт, разглядаюць пытаньне, як спецыяльна славянскае. Гэта, я думаю, хутка высветліцца. Прашу вас прыняць пад увагу, што ўрад ня можа выступіць, не падрыхтаваўшы грамадзкай думкі.

З пункту гледжаньня значэньня дапамогі Англіі, неабходна прыняць гэта пад увагу. Друк захоўвае тэндэнцыю апошніх дзён, але галоўныя органы сьпяшаюцца перагнаць грамадскую думку і ўжо не адлюстроўваюць яе зусім дакладна. Крызіс наступіць толькі ў той дзень, калі эўропэйскі бок пытаньня зробіцца відавочным, з прычыны небясьпекі нападу на Францыю. Такая, па меншай меры, мая думка і думка Камбона. Прывеце гэта, наколькі магчыма, пад увагу».

Значыцца, калі становішча было ня зусім ясным у Лёндане, нічога не магло быць ясьней для Пецярбургу. Зноў і зноў справа пападала на тры-ж рэйкі: каб мець гарантыю, што Англія будзе ваяваць на баку Расіі і Францыі, трэба будзе выцягнуць на поле бітвы Германію. Але для гэтага меўся верны сродак: напад Расіі на Аўстрыю ці, прынамсі, такое становішча Расіі, пры якім гэты напад рабіўся для Германіі нямінучым. Цяпер нам робицца зразумелай тая роля, якую павінна была адыграць расійская мобілізацыя. Як вядома, у сваіх дыплёматычных апраўданьнях царскі ўрад усяк адмаўляў, што ён пачаў мобілізаваць першы, бо зусім відавочна, што той, хто першы пачаў мобілізацыю, і зьяўляецца непасрэдным вінавайцам вайны. Паданая ніжэй тэлеграма Сазонава Бэнкэндорфу, якая была адпраўлена на другі дзень пасля аб'яўленьня вайны, зьяўляецца самым яскравым самаабвінавачваньнем, якое можна сабе ў гэтым выпадку ўявіць. «Германія яўна імкнецца перакласьці на нас адказнасьць за разрыў. Наша агульная мобілізацыя была выклікана вялізарнай адказнасьцю, якая стварылася для нас, калі-б мы ня прынялі ўсе меры перасьцярогі ў той час, як Аўстрыя, абмяжоўваючыся перагаворамі, якія насілі характар адтэрміноўкі, бомбардавала Белград. Цар імператар сваім словам абавязаўся перад германскім імператарам, што не пачне ніякіх зачэпных дзеяньняў, пакуль будуць працягвацца перагаворы з Аўстрыяй. Пасьля такой парукі і пасля ўсіх доказаў міралюбія Расіі, Германія ня мела права і не магла сумнявацца ў нашым сьцьвярдзэньні, што мы прымем з радасьцю ўсякі мірны выхад, сумяшчальны з годнасьцю і незалежнасьцю Сэрбіі. Іншы выхад быў-бы зусім несумяшчальным з нашай уласнай годнасьцю і, зразумела, пахіснуў-бы роўнавагу Эўропы, зацьвердзіўшы гегемонію Германіі. Гэты эўропэйскі міравы характар канфлікту яшчэ важней прычыны, якая яго стварыла».

«Прычына», трэба прызнаць, прайшла ў час: у самы дзень расійскай мобілізацыі лёнданскі бюлетэнь быў чарнай ночы. Бэнкэндорф тэлеграфавалі: «...сёння было констатавана, што ў сучасны момант парламант ня можа ўхваліць пэўнай пазыцыі, што сэрбская справа ня мае ніякага значэння ў вачох грамадзкай думкі, што ўсе фінансавыя, гандлёвыя і прамысловыя цэнтры Паўночнай Англіі супроць вайны». А праз некалькі гадзін Бэнкэндорф проста біў трывогу: «Прашу тэрмінова інструкцыі. Асабіста. Падзеі могуць разьвівацца так шпарка, што ўсякае, вельмі сьпешнае разважаньне аб пазыцыі Англіі ў сучасны момант магло-б быць шкодным і, у асаблівасьці, паралізаваць Грэя, уплыў якога можа аднавіцца ў некалькі гадзін». (Тэлеграма Бэнкэндорфа ад 18/31 ліпеня № 223 і 224).

Калі адпраўлялася гэта тэлеграма, у Лёндане ўжо ведалі аб аб'яўленьні Германіяй «крытсцунштанда», «які тлумачыўся нямецкім урадам, як адказ на загад аб мобілізацыі морскіх і сухаземных сіл у Расіі» (словы Бэнкэндорфа). Тлумачэньне гэтае ня вельмі груба сказала орыгінал, бо яшчэ раніцай 18/31 у Парыжы была атрымана ад Палеолёга, французскага пасла ў Пецярбурзе, тэлеграма, «якая пацьвярджала поўную мобілізацыю расійскай арміі бяз усякіх выключэньняў» (сакрэтная тэлеграма Ізвольскага ўвечары тае-ж даты). Калі пасля гэтага прыходзілася гаварыць аб аднаўленьні ўплыву Грэя ў будучым часе, гэта паказвае, насколькі тута рэагавала ў гэты момант «грамадзкая думка» Англіі на аўстра-расійска-сэрбскі канфлікт. Але калі лавіна мобілізацыі пачала рухацца, астатняе адбылося само сабой ужо аўтаматычна. 20 ліпеня (2) жніўня Ізвольскі тэлеграфавалі Сазонаву: «Немцы пераходзяць асобнымі маленькімі атрадамі французскую граніцу, і на французскай тэрыторыі ўжо адбылося некалькі сутычак. Гэта дасць магчымасьць ураду заявіць палатам, скліканым у аўторак, што на Францыю зроблен напад і ўхіліцца ад формальнага аб'яўленьня вайны нельга. Сёння атрымана паведамленьне, што германскае войска ўступіла на Люксэмбургскую тэрыторыю і тым парушыла нэўтралітэт герцагства, гарантаваны трактатам 1867 г., падпісаны, між іншым, Англіяй і Італіяй. Гэта акалічнасьць лічыцца вельмі выгаднай для Францыі, бо яна нямінуча выклікае адказ з боку Англіі і прымусіць яе дзейнічаць больш энэргічна. Ёсьць таксама паведамленьне, што германскае войска пасоўваецца ў напрамку да Арлоу, што ўказвае на намеры парушыць і бэльгійскі нэўтралітэт. Гэта

будзе яшчэ больш адчувальным для Англіі. Старшыня савету міністраў зараз-жа тэлеграфаваў у Лёндан, даручаючы Камбону зьвярнуць увагу Грэя на гэта».

«Вельмі зручнае для Францыі» парушэньне нэўтралітэтаў зрабіла сваю справу, і 4 верасьня Англія ўжо ваявала з Германіяй. Ці разумела гэта апошняя, атакуючы Льёж, што яна ідзе тым самым у пастку расійска-францускай провокацыі? Але можна паставіць і другое пытаньне: ці разумелі расійска-францускія провокатары, што іх вядзе на павадку ваенная партыя Германіі? Хто каго тут ашукваў? Мы думаем, што ў даным коле,—ніхто і нікога: вайна была патрэбна ўсім імперыяліцкім драпежнікам, і ашуканства было патрэбна не для іх, а для тых народных мас, якіх яны гналі на бойню. Іменна гэтым масам яны і «штирали очки».

„Еженедельник Правды“ № 7 ад
9 сакавіка 1919 г. Орган Цэнтр. Ко-
мітэту і Маскоўскага акруговага ко-
мітэту Расійскай Комуністычнай партыі
(большавікоў).

ТРЫ НАРАДЫ

Што вайна 1914 г. была для імператарскай і буржуазнай Расіі, аб'екты ўна, вайной за Царград, вайной за «турэцкую спадчыну», гэта для людзей, якія хоць крыху бачаць далей, было ясна з самага пачатку. Інакш быць не магло—да гэтага вяла ўся політыка расійскага імперыялізму, пачынаючы з часоў Мікалая I, калі не Кацярыны II. Але заставаўся пад пытаньнем суб'екты ўны бок справы. Ці цягнуў Мікалая Апошняга і яго міністраў злы лёс? Ці спакусіліся яны ўзьнікшымі перад імі магчымасьцямі, дзякуючы сусьветнай бойні, ажыцьцявіць заветную мару раманаўскіх пакаленьняў (мы ўжо ведаем цяпер, што да Канстантынопаля «цар-міратворац», Аляксандар III ня менш шчыра працягваў руку, чым яго бацька і дзед?) Ці-ж адважыліся-б яны пачаць вайну дзеля гэтай мэты нават незалежна ад тэй «спрыяючай» кон'юнктуры, якая абрысавалася перад імі ўлетку 1914 г.? На ўсе гэтыя пытаньні да гэтага часу можна было-б адказаць толькі наўздагад.

Работы Комісіі, якая знаходзіцца пры Соцыялістычнай Акадэміі па вывучэньні вайны 1914—18 г. г., далі магчымасьць падняць заслоны. Мы ведаем, як рыхтавалі чацьвертую ўсходнюю вайну расійскія дыплёматы¹⁾. Але тое было справай асоб. З гэтага кола ня выводзіў пытаньня нават і яўны ўдзел самога Мікалая: ён толькі лішні раз падкрэсьліваў, да чаго і тут, як і ўсюды, фактычна самаўладцам быў Грыгоры Распуцін. З лістоў Аляксандры Хвёдараўны мы ведаем, што набожнае абурэньне «нашага прыяцеля» было выклікана малюнкам вялікай зьнявагі хрысьціян у сталіцы праваслаўнага сьвету, увайшло адзначальваючым мотывам у псыхолёгію тых, хто сваім подпісам павінен быў замацоўваць патрабаваньні расійскага імперыялізму на Бліжэйшым Усходзе (гл. у лістох А. Х. да свайго мужа, ліст пад № 289—ад 5 красавіка 1915 г.). Але псыхолёгія падпісваючага аўтамата, па сутнасьці справы, бадай, нават менш цікава, чым асабістая

¹⁾ У выглядзе кароткага нарысу вынікі работ Комісіі ў гэтай частцы даны аўтарам гэтых радкоў у артыкуле «Да пытаньня аб вінавайцах вайны».

психолёгія якога-небудзь Ізвольскага. Той усё-такі «тварыў» і, так ці інакш, накладваў пячатку сваёй асобы на падзеі. А ў гэтага ўся індыўідуальнасьць выявілася хіба толькі ў яго почарку, ды і той быў так падобны на почарк яго бацькі (часткова і дзед), што можа-быць названы агульна-раманавым, як у косьцюмерскіх каталёгах бывае косьцюм «агульнагішпанскі». Словам, удзел Мікалая II не надае ніякага інтарэсу справе. Адкрыцьцё якіх-бы то ні было яго лістоў па гэтым пытаньні (мы маем, пакуль, галоўным чынам, толькі яго геніяльныя, бяз усякага зьместу, дзеньнікі), калі-б толькі ў іх не знайшлося фактычных даных, нам невядомых, мела-б куды менш значэньня для гісторыка, чым лісты ня толькі якога-небудзь Фрыдрыха II ці Кацярыны II, але хоць-бы нават Мікалая I.

Крок наперад мы зрабілі, калі-б ад поглядаў і настрояў асобных асоб мы маглі перайсьці да психолёгіі і ідэолёгіі кіруючых груп. Сакрэтныя дакуманты нам паказваюць, як распрацоўвалася пытаньне аб Канстантынопаля ня толькі расійскімі дыпламатамі, але расійскім урадам у яго цэлым. І, дзякуючы гэтаму, перад намі паўстае ўсё ясьней і ясьней лёгічная нямічучасьць гэтай вайны, ня толькі аб'ектыўна, у ходзе рэчаў, але і суб'ектыўна, ва ўсім сьветапоглядзе людзей, якія стаялі на чале ўлады ў Расіі да 1914 г. Мы бачым, як недаступная ідэя паволі адсоўвала са сваёй дарогі ўсё і ўсіх, хто перашкаджаў яе рэалізацыі. Думка—ваяваць за Канстантынопаль, г. зн. выклікаць сусьветную вайну (гэта разумелі ўсе з самага пачатку), пасля Мукдэна і Цусімы, пасля кастрычніка і сьнежня 1905 г. у першую хвіліну перападохала ўсіх. Ад яе ўсе з жахам адступіліся. Але мінаў год за годам, «кон'юнктура» рабілася ўсё больш спрыяючай, перспэктывы ўсё больш спакуснымі—і «сфэры» ўсё больш і больш падаваліся шэпту спакушаючага. Да страшнай у першую хвіліну думкі прывыкалі—дзікае пачынала здавацца натуральным, пасля нямічучым. Протокол апошняй нарады ў лютым 1914 г. ужо ня ведае прынцыповых хістаньняў першай нарады ў сьнежні 1908 г. Абмяркоўваюцца толькі дзелавыя дробязі, узважаюцца толькі практычныя цяжкасьці. Але і яны пераможны—пытаньне толькі ў часе, бо ўжо сказана фатальная фраза, што Расія «зусім гатова да паядынку з Германіяй, а ў саюзе з Англіяй і Францыяй можа выклікаць на бой увесь астатні сьвет».

Ці гатова самаўладства вытрымаць другую рэвалюцыю у выпадку няўдачнай вайны? Гэтага пытаньня ў 1914 г. ніхто ня ставіць, а ў 1908 г. ён быў фонам, на якім разгортваліся ўсе спрэчкі. Царызм п'янеў па меры таго, як адвядзеныя ўспаміны аб кастрычніцкай забастоўцы і сьнежаньскіх барыкадах зацягваліся за слонай далёкага мінулага—сярод служак царызму самымі сьмелымі былі людзі, якія далей за ўсё стаялі ад «уціхаміранья». Застрэлышчыкам на нарадзе 21 студзеня 1908 г. зьявіўся А. Ізвольскі, тады яшчэ міністр замежных спраў, а не пасол у Парыжы. На другім пасту ён быў той самы. Як і пазьней, яго горызонт быў пакрыты «чорнымі кропкамі». Як і пазьней сваю задачу ён бачыў ня ў тым, каб гэтыя кропкі знішчыць (накіраваную да гэтай мэты згодніцкую політыку свайго папярэдніка, Ламсдорфа, ён рашуча асуджае), а ў тым, каб іх скарыстаць. Вайна нямінула; адмаўляючыся ад удзелу ў ёй, Расія «рызыкуе разам страціць плады векавых намаганьняў, страціць ролю вялікай дзяржавы і заняць месца дзяржавы другараднага значэньня, голас якой ня чуць». Трэба ваяваць, адным словам. Як гэта магчыма? Тут выступае перад намі адзін з цікавейшых мотываў прамовы Ізвольскага. Вайна ўваходзіць у галіну рэальнага для Расіі пры ўмове цеснага збліжэньня з Англіяй; на яго пажаданасьць ужо «намякаў» Ізвольскаму ангельскі пасол расійскаму міністру замежных спраў, які прагаладаўся па «актыўнай політыцы», намёку было даволі. Вось якая старая ідэя наступальнага саюзу Англіі і Расіі супроць Германіі! Яшчэ ў пачатку 1908 г. Англія гатова была заплаціць Константынопалем таму, хто дапаможа ёй раздушыць яе контынэнтальнага конкурэнта.

Але калі Ізвольскі бяз цяжкасьцяў знаходзіў магучага замежнага спадарожніка па сваёй дарозе, унутры, на самай нарадзе, якая аб'яднала буйнейшыя фігуры «аб'яднанага ўраду» (прысутнічаў Кокаўцаў, тады яшчэ толькі міністр фінансаў, а старшынёй быў сам Стальшпін), спачуваньня было шмат менш. Непадзельна на бок «актыўнай політыкі» стаў начальнік генэральнага штабу, але яго роля крыху напамінала ролю мядзьведзя ў вядомай басні аб пустэльніку. Калі генэрал Паліцын загаварыў аб тым, што туркі «зафрахоўваюць параходы для нейкіх перавозак на Чорным моры», і пачаў рабіць адсюль вывад, што і нам самім трэба перавазіць па тым-жа моры войска, рыхтуючыся пачынаць «дзеянні супроць Бос-

фору», видавочна, нават самому Ізвольскаму фарбы павінны былі паказацца пакладзенымі вельмі густа. Рука мяляра, які ўпрыгожваў ясны небасхіл «чорнымі кропкамі», высунулася з-за кулісаў вельмі ўжо проста. А калі ў далейшых словах адважнага генэрала зьявілася ўжо і ўцягнутая ў барацьбу (само сабой зразумела) Баўгарыя, калі зараз-жа пры гэтым было выкрыта, што ў «сучасны момант распрацоўваецца плян мобілізацыі чатырох корпусаў», прыкрае пачуцьцё дыплёмата павінна была перайсьці ў злосьць. Такая шчырасць не магла давесці да добра.

Тым больш, што ў радок саміх ваенных адразу-ж ня было адзінадуша. Памочнік ваеннага міністра, генэрал Паліванаў (такі популярны пасля ў кадэцкіх колах, калі ён зрабіўся міністрам, у часе вайны) пусьціў першы струмень халоднай вады на ажыўленьне ініцыятараў нарады. «Воінскае навучаньне пайшло не наперад, а назад... Не хапае непарушных запасаў... Не хапае артылерыі, кулямэтаў, мундзірнай вопраткі...» Для праціўнікаў «актыўнай політыкі» былі вельмі пажаданы такія выкрыцьці ваеннай адміністрацыі. Зьбіраюцца ваяваць, а ў саміх нічога не падрыхтавана. Але-ж дазвольце, запротэставаў Кокаўцаў, ды мы гэтага пытаньня і не разглядалі зусім ніколі: рыхтуецца вайна, а «савет міністраў, аб'яднаны ўказам 17 кастрычніка 1905 г., застаецца неасьведомленым амаль не да апошняй хвіліны». Між тым, «урад, як цэлае, будзе несцьці заслужаную адказнасьць перад монархам і грамадзкай думкай, калі падзеі прымуць няспрыяючы паварот».

Цяжкая артылерыя загаварыла апошняй: пад яе ўдарамі павінны былі канчаткова зьнікнуць ілюзіі прадпрыемных дыплёматаў і ваенных іх прыяцеляў. «Статс-сакратар Стальпін лічыць сваім абавязкам рашуча заявіць», чытаем мы ў протоколе, «што ў сучасны момант міністр замежных спраў ні на якое падтрыманьне для рашучай політыкі разьлічваць ня можа». А каб яго не папкінулі, чаго божа барані, у пацыфізьме, прэм'ер пасьпяшыў даць адразу-ж і тлумачэньне сваёй больш чым стрыманасьці: «новая мобілізацыя ў Расіі надала-б сілы рэвалюцыі, з якой мы толькі што пачалі выходзіць. На гэтым шляху дасягнуты сур'ёзныя посьпехі; Расія (чытай: дваранская Расія) праявіла здзіўляючую жывучасьць і зноў зьбіраецца з сіламі. У такую хвіліну нельга ісьці на авантуры (sic,!) ці нават актыўна праяўляць ініцыятыву ў міжнародных справах. Праз некалькі год, калі мы

дасягнем поўнага ўдхаміраньня, Расія зноў загаворыць на ранейшай мове».

У формуле «перш удхаміраньне, потым рэформы», як бачым, была свая, «замежна-політычная» вэрсія: перш—удхаміраньне, пасля Константынопаль. Ваенныя супакойвальнікі былі ў поўнай згодзе з цывільнымі. 28 студзеня 1908 г. савет дзяржаўнай абароны (ад унутранага, галоўным чынам, ворага, як усім вядома) прызнаў, «што з прычыны канчатковага расстройтва матэрыяльнай часткі ў арміі і няспрыяючага ўнутранага становішча краіны неабходна цяпер ўхляяцца ад прыняцця такіх агрэсыўных мер, якія могуць выклікаць політычныя ўскладненні». Мікалай, відавочна, і тады ўжо быўшы ў палоне бліскучых пэрспэктыву «актыўнай політыкі», пацяшаў сябе «кароткімі выказамі народнай мудрасці», напісаўшы на дакладзе савету абароны: «Беражонага і бог беражэ». Ізвольскага потым адправілі хутка ў Парыж, а на яго месца каля Пейчаскага маста змясьціўся чалавек зусім добранадзейны, у стальшынскім сэнсе, зяць прэм'ера Сазонаў. Што Ізвольскаму ўдасца «спакусіць» і гэтага апошняга, ня здолеў прадбачыць Стальшын, ды і здарылася гэта толькі пасля таго, як правадыр расійскай рэакцыі зышоў са сцэны. На далёкім пляне і гэтай апошняй надзеі ці нельга разглядзець сілуэт Сьвятой Софії? Ці ня прымала ўдзелу «ваенная партыя» ў той лёгкасьці, з якой Багроў мог падабрацца 2 верасьня 1911 г. да прэм'ера на адлегласьць беспамылковага стрэлу? Усё гэта адны меркаваньні, але, як-бы там ні было, знікненьне «расійскага Бісмарка» надзвычай разьвязала рукі для расійскіх Мольтке. Ужо на наступнай «нарадзе» 13 сьнежня 1913 г. мы бачым зусім іншы малюнак, хаця старшынёй яго і быў усё той-жа Кокаўцаў, і настрой апошняга ніколькі не змяніўся.

У руках ваеннай партыі быў цяпер казырны туз у выглядзе нямецкага генэрала Лімана фон-Сандэрска, у якасьці найвышэйшага інструктара турэцкай арміі, які зьяўляўся яе фактычным галоўнакамандуючым. Гэта было куды большая за «чорных кропак», якія-ж бо магла быць і абманам эроку. На гэты раз і Кокаўцаў павінен быў згадзіцца, што «Расія ня можа заставацца бязуважнай да командваньня замежным офіцэрам часткай у Константынопалі, што стварала-б пераважнае становішча ў Турцыі для адной дзяржавы, змяняючы напрамак усяго бліжэйша-ўсходняга пытаньня». Ён, праўда, спрабаваў

было праводзіць тонкую розніцу паміж командваньнем «часьцю», г. зн. ротай, батальёнам ці дывізіяй, і неазначанай «інспэкцыяй», але ваенныя члены нарады лёгка даказалі, што фактычна няма розніцы паміж «інспэктарам» і «командуючым войскам», асабліва пры тэрмінолёгіі, якая прынята ў туркаў. У Кокаўцава застаўся толькі адзін аргумэнт—праявіць «актыўнасьць» у пытаньні аб Лімане фон-Сандэрсэ, гэта значыць, ісьці на канфлікт ня толькі з Турцыяй, але і з Германіяй: «ці пажадана вайна з Германіяй і ці можа Расія ісьці на яе?». Заступнік Сталыпіна добра памятаў старое, але калі ён спадзяваўся «запалохаць» ваенную партыю паўтарэньнем аргумэнтацыі нябожчыка прэм'ера, ён вельмі памыляўся. Ня кожнаму падыходзіць дубіна Геркулеса, і, убачыўшы яе ў руках так мала здольных кіраваць ёю, ваенныя людзі адчулі ня страх, а новы прыліў бадзёрасьці. «Ваенны міністр (Сухамлінаў) і начальнік генэральнага штабу (Жылінскі) катэгорычна заявілі аб поўнай гатоўнасьці Расіі да паядынку з Германіяй, не гаворачы ўжо аб сутычцы адзін на адзін з Аўстрыяй». Вось калі-б з усім Тройстым саюзам прышлося мець справу па адным, рызыка была-б: гэта агаворка нічога не каштавала ваеннай партыі, добра ведаўшай, вядома, як аб франка-італьянскай згодзе з аднаго боку, так і аб поўнай гатоўнасьці Пуанкарэ прыняць удзел у сутычцы, як толькі ў яе будзе ўцягнута і Германія з другога. Але ваенным патрэбна было выцягнуць на сцэну дыплёматаў і прымусіць іх засьведчыць сваю солідарнасьць з партыяй «актыўнай політыкі». Няхай скажуць, што Расіі няма чаго баяцца застацца адной.

Сазонаў, аднак, добра памятаў лёс Ізвольскага і пры Кокаўцаве проста скомпроматаваць сябе ня даў. На пытаньне Кокаўцава ён адказваў з свайго боку пытаньнем: «якое становішча трэба заняць ураду на выпадак, калі ён атрымае ўпэўненасьць у актыўным падтрыманьні Англіі і Францыі?». Адкрываць свае карты прышлося «партыі міру». «Статс-сакратар Кокаўцаў, лічачы ў сучасны момант вайну найвялікшай бядой для Расіі, гаварыў у сэнсе непажаданасьці ўцягненьня Расіі ў эўропэйскую сутычку»,—гаворыць пратокол, дадаючы: «да якой думкі далучаюцца і астатнія члены нарады». «Злавіць» дыплёматаў і генэралаў на гэты раз не ўдалося. Але няўмольны Сазонаў працягваў свой допыт. «Міністр замежных спраў,

прадугледжваючы магчымасць няўдачы перагавораў, ставіць пытаньне аб тым, якая павінна быць прынята пастанова ў гэтым выпадку?». Становішча Кокаўцава рабілася ўсё больш цяжкім. Ён нешта гаварыў аб нейкім фінансавым байкоце Турцыі, аб тым, што перагаворы ў Бэрліне «трэба працягваць да высвятленьня поўнай іх непаспяховасьці», але, відавочна, усё больш і больш адчуваючы сябе прыціснутым да сьцяны, павінен быў дагаварыцца да неабходнасьці «перайсьці да намечаных захадаў узьдзеяньня па-за Бэрлінам, у згодзе з Францыяй і Англіяй», прычым з далейшага было зусім ясна, што ў выпадку забесьпячэньня «актыўнага ўдзелу як Францыі, так і Англіі», можна будзе рызыкаваць нават «вайной з Германіяй». А мы ведаем, што да гэтага моманту «актыўны ўдзел» Англіі быў ужо забяспечаны на 50 проц. магчымасьці, Францыі ўжо і на цэлых 100 проц. Падпісваючы «вывады» нарады, рэдактаваныя ў напрамку заяў Кокаўцава, рабіў уступку толькі «готовы да паядынку» Сухамлінаў, Сазонаў-жа мог лічыць себя пераможцам.

Як пераможца, ён і ўзяў цяпер у свае рукі ўсю справу. На трэцяй нарадзе—апозыій, 8 лютага 1914 г. старшынёй быў ужо ён, і апрача генэралаў і дыплёматаў, сярод членаў ужо нікога ня было. Прынцыповая гульня лічылася выгранай—пераходзілі да практычнага ажыцьцяўленьня пляну. І тут, вядома, павінна было выявіцца, што практыка слухаецца «аднабордаў» горш, чым тэорыя. На пастаўленае Сазонавым пытаньне «аб дэсантнай арміі, яе складзе і мобілізацыі» начальнік генэральнага штабу павінен быў прызнацца, што і «трата войска на экспэдыцыю супроць праток і нават самая магчымасць гэтай опэрацыі залежыць ад агульнай кон'юнктуры пачатку вайны». «Паядынак» павінен быў патрабаваць такога напружаньня сіл, што, магчыма, з заходняй граніцы ня ўдасца забраць ніводнага батальёну, дык і паўднёвыя корпусы прыдзецца перакінуць туды-ж. Жылініскі і яго памочнік Данілаў пацяшалі тым, што затое барацьбой на заходняй граніцы вырашыцца і ўсё пытаньне—ключы Сьвятой Софіі мы знойдзем у Бэрліне. Але бесстароннія сьведкі, у асобе морскіх спецыялістаў, паспяшылі ўказаць, што тым часам пратокі «могуць заняць чужыя флёты і арміі»: да «моманту мірных перагавораў расійцы павінны цвёрдай нагой стаяць у Канстантынопалі—толькі ў такім выпадку Эўропа згодзіцца на вырашэньне пытаньня аб пратокі на тых умовах, на якіх нам гэта неабходна». Мы ўбачым, што

гэты рэалістычны пункт гледжанья падзяляўся цывілізаванымі людзьмі і доўга пасля таго, як Царград быў за Расіяй замацаваны формальным дагаворам з яе саюзнікамі: аб гэтым сведчыць «усепаданейшая дакладная запіска міністра замежных спраў» ад 21 лютага 1917 г. «Трэба мець на ўвазе, пісаў у гэтым выдатным дакуманце Н. Пакроўскі,—што важнейшая для нас згода аб Канстантынопаля і пратоках зьяўляецца па сутнасці толькі вэксалем, выданым Вялікабрытаніяй, Францыяй і Італіяй, але плацеж па ім павінен быць зроблен трэцяй асобай—Турцыяй, якая ў згодзе ня прымала ўдзелу і, у залежнасці ад акалічнасцей на цікавым яе тэатры вайны, можа адмовіцца задаволіць нашы патрабаванні. Нясумненна, што становішча географічнай карты вайны да моманту адкрыцця мірных перагавораў будзе мець рашаючае значэнне для правядзення ў жыццё палітычных праектаў».

Але ў лютым 1914 г. як і праз тры гады сродкі расійскага імперыялізму для змены «геаграфічнай карты» былі, яўна і відавочна, незадавальняючыя. Нават калі-б патрэбныя для дэсанту ў Босфоры два ці тры корпусы (гэта быў, зноў-такі яўна і відавочна мінімум, які ледзь уроўнаважваў сілы, якія туркі маглі сыцягнуць для абароны «свай» сталіцы ў першы-ж момант) былі як-небудзь знойдзены—ваенныя аўтарытэты вельмі ў гэтым сумняваліся—заставалася пытанне: на чым іх перавезці? І тут абарона пераходзіла да маракоў, а наступаць маглі ўжо сухапутныя ваякі. «Што да чыгунак», якія вядуць да чорнаморскіх партоў, становішча можна было-б «прызнаць здавальняючым», але далей? Тут сам морскі міністр павінен быў прызнаць, што «выкананне операцыі знаходзіцца ў малаздавальняючых умовах». Галоўная цяжкасць ляжыць «ў поўнай недастатковасці перавозачных сродкаў, якія меліся на Чорным моры». Пасля гэтага можна было-б ужо ня шукаць другарадных цяжкасцей: гэту няўдзячную задачу адмірал Грыгаровіч загадаў выканаць аднаму са сваіх падначаленых. Выпад гэтага апошняга павінен быў прагучэць пакавальным званам у вушах цывільных і ваенных «аднаборцаў»: «галоўным сродкам забяспечыць перавозку такой значнай дэсантнай арміі» морскі спецыяліст прызнаў... «разьвіццё нашага гандлёвага флёту на Чорным моры». Але яго, гэты гандлёвы флёт «разьвівалі» ўжо 40 год—і ўсё-ж 95 проц. усяго нашага чорнаморскага гандлю заставалася ў замежных руках.

Колькі-ж год трэба яшчэ чакаць?! А потым, калі-б нават, усімі праўдамі і няпраўдамі, удалося патрэбную колькасць транспортных суднаў дастаць, зьяўлялася новае пытаньне: хто-ж будзе абараняць гэту армаду ад турэцкага ваеннага флёту? Тут выявілася, што да 1914 г. справа мала ў чым змянілася параўнальна з 1887 г.; турэцкія морскія сілы, з уключэньнем двух новых, набытых Турцыяй, дрэдноутаў, былі больш буйнейшымі за расійскіх. У Расіі на Чорным моры ня было яшчэ ніводнага дрэдноута на вадзе, бліжэйшы павінен быў зьявіцца ў 1915 г.; пашырыць-жа сілы свайго флёту пакупкай новых броняносцаў, як гэта рабілі туркі, цар Мікалай ня мог, бо пратокі, пакуль што, былі ўсё яшчэ закрыты для расійскіх ваенных суднаў. Заставалася толькі заперашкодзіць далейшым пакупкам туркаў, скупіўшы за расійскі кошт усе гатовыя дрэдноуты, які меліся на рынку—што ўжо і было пастаноўлена морскім ведамствам яшчэ да нарады. Дыплёматы, даведаўшыся аб гэтым, выказалі «вялікае здавальненьне», ад чаго, між іншым, становішча не зрабілася больш здавальняючым, бо ўсёроўна ясна было, што раней 1915 г. (а строга кажучы, нават раней 1917 г., калі павінна была быць гатова ўся чорнаморская брыгада дрэдноутаў), ні аб якім захопе Канстантынопаля з мора нельга было і думаць.

Такім чынам, для пачатку аднаборства за Канстантынопаль ня далі гэтай адтэрміноўкі. Ёсьць усе падставы думаць, што патрэбна была адтэрміноўка, мабыць, гады на тры. Лёс і ў гэтым выпадку прыняў зусім канкрэтны выгляд. Мясаедаў ужо ў той час быў пры Сухамлінаве і «надзвычайна сакрэтны» пратакол апынуўся, як відаць, у руках германскага генэральнага штабу адначасова з тым, як Мікалай напісаў на арыгіналу гэтага пратаколу сваё ўхваленне. У гэтай сувязі робіцца зразумелым той пякельны шум, які ўзьняў нямецкі друк, якраз у сакавіку 1914 г. з прычыны агрэсыўных імкненьняў Расіі. Цяпер зусім ясна, што гэты шум павінен быў падрыхтаваць германскія народныя масы да таго, што іх павядуць на бойню... за Канстантынопаль. Чаму Германія павінна была адкласці фактычны пачатак вайны да сярэдзіны лета (дачкааўшыся тым часам «другога папярэджаньня» ў выглядзе перагавораў аб англа-расійскай морскай конвэнцыі), гэтага з нашых дакументаў ня відаць. Трэба думаць, што гэты сакрэт адкрые нам перамога комуністычнай рэвалюцыі ў Бэрліне.

„Вестник Наркоминдела“ 1919 г.

ХТО ТАКІ ПУАНКАРЭ.

Ва Францыі, паколькі можна судзіць па ўрыўкавых тэлеграмах, нешта накшталт нашай «дыктатуры Трэпава» вясны 1905 г. Тады цяжка хворае самаўладства паставіла на чале ўлады самага «моцнага», як яму здавалася, чалавека, які знаходзіўся ў яго распараджэнні: былога Маскоўскага абэр-поліцэймайстра, бацьку зубатаўшчыны, Трэпава. «Патронаў не шкадаваць». Моцны чалавек не дапамог—кастрычніцкая забастоўка 1905 г. выбухнула, самаўладства павінна было пайсці на ўступкі, хоць-бы «прынцыповыя». Славуты загад «не шкадаваць патронаў» павіснуў у паветры.

Цяпер французскі імперыялізм, адчуваючы такое-ж цяжкае недамаганьне, як яго саюзнік у 1905 г., ставіць на чале ўлады свайго «моцнага чалавека», Пуанкарэ-«Вайну». Трэба спадзявацца, што французскі Трэпаў ня будзе мацнейшы за свайго расійскага папярэдніка і ўзору. Некаторы час ён будзе стаяць на авансцэне міжнароднай політыкі,—таму трэба прыглядзецца да гэтага, ва ўсякім выпадку, характарнай, асобы бліжэй.

У нас ёсць для гэтага вельмі каштоўная крыніца: лісты і данясенні расійскіх дыплёматаў, якія мелі справу з Пуанкарэ перад 1914 г. Іменна гэты перыод, калі «Вайна» ўпяршыню выступіў кіраўніком французскай політыкі, асабліва цікавы. На сваім шляху ён раз-жа сустрэў таксама буйную і характарную фігуру з расійскага боку. Гэта быў тагачасны царскі пасол у Парыжы Ізвольскі (ня так даўно памершы), якога трэба было, на ўзор прозвішча Пуанкарэ, назваць Ізвольскі-«Пратока». Міністр замежных спраў Мікалая II з 1905 па 1910 г. Ізвольскі быў тым чалавекам, які павярнуў расійскую політыку з Дальняга Ўсходу, дзе яна застрэла ў 1905 г., на Бліжэйшы. Ён заключыў у 1907 г. згоду з нядаўнім праціўнікам Расійскай імперыі на берагах Ціхага акіяну, Англіяй—саюзніцай Японіі; з гэтага часу Англія робіцца саюзніцай Расіі. Шукаючы, чым па-

крыць ганьбу Цусімы і Портсмутскага міру, Ізвольскі тады-ж нясьмела пачаў намякаць новаму саюзьніку на пажаданасьць для Расіі атрымаць, нарэшце, у свае рукі «ключы ад уласнага дома», г. зн. захапіць Босфор і Дарданэлы. Ангельскі бульдог ў першую хвіліну глуха забурчаў, убачыўшы руку, працягнутую да косьці, даўно ім аб'едзенай і яму ўжо непатрэбнай, але за якую ён прывык грызьціся ўжо сто год. Аднак ангельскі пасол у Пеціярбурзе ўжо тады супакойваў, што баяцца няма чаго,—сабака ня кусаецца, ня трэба толькі вельмі сьпяшацца і дражніць яе.

Падбодраны гэтым Ізвольскі ўжо ў студзені наступнага 1908 г. ставіць на нарадзе пад старшынствам Стальпіна пытаньне аб вайне за Константинопаль¹⁾. «Правалены» гэта раз Стальпіным, Ізвольскі не супакойваецца і пачынае гульні з аўстрыйскім прэм'ерам Эрэнталем на такіх умовах: Аўстрыя—Босьнія і Герцэговіна, Расія—пратокі. Эрэнталь быў больш хітры і абыграў: Аўстрыя анэксавала Босьнію, а расійскі міністр застаўся з носам. Ашалёлы Ізвольскі зноў загаварыў аб вайне, але зноў ня сустрэў падтрыманьня ні з боку Стальпіна, ні з боку саюзьніцы Мікалая II, Францыі, якая пры гэтым выпадку выявіла нейкія незразумелыя сымпаты да Аўстрыі: правільней, проста ня прывыкла яшчэ да думкі, што і ёй прыдзецца ваяваць разам з Расіяй за Константинопаль. Мы ўбачым, што і Пуанкарэ да гэтай думкі прыходзілася пазьней прывучаць.

Няўдачы Ізвольскага пачыналі псаваць яму рэпутацыю. У расійскіх дыплёматычных колах кпілі, што гэта «Наполеон, які пачаў сваю кар'еру з Ватэрлоо». Стальпін пачаў адносіцца да яго падазрона, як да неспакойнага чалавека, які, таго і глядзі, уцягне ў бяду. У 1911 г. Ізвольскі перастаў быць міністрам і апынуўся расійскім паслом у тым самым Парыжы, які так пакрыўдзіў яго ў часе расійска-аўстрыйскага канфлікту: трэба думаць, што Стальпін лічыў гэта месца вельмі надзейным для ўціхаміраньня Ізвольскага.

У першы час французскія міністры, з якімі яму прыходзілася мець справу, і асабліва Кайо і дэ-Сэлье (улетку 1911 г.) нічога, апрача прыкрасьцяй, ня прыносілі: з імі ня было аб чым гаварыць, на «ваенныя» тэмы яны нічога не жадалі слухаць. Які быў зручны выпадак распачаць бойню ў ліпені—верасьні гэтага году пасля таго, як гер-

¹⁾ Гл. „Тры нарады“ 103 стар. гэтага зборніку.

манскі ваенны карабель адважыўся кінуць якар у «нэўтральнай» Мароўскай гавані (так званы «агадзірскі інцыдэнт»),—а Кайо і тут ухітрыўся пайсьці на кампраміс з немцамі. Але вось у студзені наступнага году Французская політыка пападае ў цвёрдыя рукі Пуанкарэ (яго габінэт зьмяніў габінэт Кайо, у гэты час), і малюнак рэзка зьмяняецца, а з ім і настрой Ізвольскага.

У гэты час Сазонаў, новы расійскі міністар замежных спраў, які атрымаў ад Сталыпіна портфэль іменна для таго, каб не паўтараць нетактоўных праступкаў Ізвольскага, начаў перагаворы са «спадчынным ворагам»—Аўстрыяй. Усё гэта было, зразумела, вельмі сумным для былога міністра,—але яго сум застаўся без спачуваньня, калі-б у Францыі на чале ўлады былі ранейшыя людзі. Можна сабе ўявіць захапленне Ізвольскага, калі ў Пуанкарэ ён раптам знайшоў кроўную душу. Ранейшыя французскія міністры не хацелі і чуць аб балканскіх справах, а Пуанкарэ пакрыўдзіўся, што з ім аб гэтых справах не загаварылі. «П. Пуанкарэ некалькі разоў пытаўся мяне,—піша Ізвольскі Сазонаву (ад 16/29 лютага 1912 г.)—што мне вядома аб адбыўшымся, судзячы па газэтах і атрымліваемых ім з іншых крыніц вестках, абмене думкамі паміж вамі і венскім габінэтам аб балканскіх справах; пры гэтым ён яшчэ раз напамніў мне аб сваёй гатоўнасці ўступіць з намі ў перагаворы аб гэтых справах і даў мне зразумець, што ён чакаў-бы з нашага боку такога-ж паведамленьня аб нашых перагаворах з Венай, якое ён атрымаў ад Лёнданскага габінэта пасля павядкі лэрда Хольдэна ў Бэрлін. Пішу вам усё гэта з поўнай шчырасьцю, бо мне здаецца, што для нас вельмі важна захаваць і замацаваць заяўленыя мне п. Пуанкарэ, пры атрыманьні ўлады, намеры. Сучасны старшыня савету і міністар замежных спраў—вельмі буйная асоба і габінэт яго зьяўляецца найбольш моцнай камбінацыяй за доўгі рад гадоў. Насколькі пра п. п. Круці і дэ-Сэльв было дарамна гаварыць з Францыяй аб агульна-політычных пытаннях, настолькі пры сучасным складзе французскага ўраду падобныя гутаркі ня толькі карысны, але і неабходны. Апрача таго, насколькі я мог заўважыць, п. Пуанкарэ, уладаючы буйнымі вартасцямі, у той-жа час вельмі самалюбівы і вельмі моцна ўспрымае ўсякае, па яго думцы, зьневажаньне яго ўдзелам і думкай. На гэтай глебе ў яго з Цітоні¹⁾ адбываюцца значныя непаразуменьні. Да мяне ён адносіцца

¹⁾ Тагачасны Італьянскі прэм'ер.

з вялікай абыходлівасцю з відавочным жаданнем як мага часцей і падрабязней са мною гутарыць».

«Пратоки» знайшлі, нарэшце, прыяцеля... Праўда, далей гутарак першыя часы Пуанкарэ не выяўляў ахвоты ісьці. Ізвольскі быў рад і гэтаму, і, праяўляючы і тут лішнюю нэрвовасць, сварыўся з Піцерам, дзе працягвалі кокетываць ня толькі з Аўстрыяй, а і з Германіяй (спатканьне Мікалая і Вільгельма ў Бальтыцкім порце ў ліпені 1912 г.). Але ў Піцеры ведалі, што рабілі. Сазонаў, па сутнасці, ішоў па тэй-жа дарозе, што і Ізвольскі, толькі разумней і больш асьцярожна. Ужо вясной гэтага году намаганьнямі расійскай дыплёматыі быў заключаны саюз Сэрбіі і Баўгарыі—сапраўдная «зброя вайны» (*instrument de guerre*), як трапіна адзначыў яго Пуанкарэ, пазнаёміўшыся з ім,—зброя, накіраваная ня столькі супроць Турцыі, колькі супроць Аўстра-Вэнгрыі. Прыехаўшы ў Пецяярбург у жніўні, Пуанкарэ высказаў усе свае думкі і Сазонаву, дадаўшы, што «француская грамадзкая думка не дазволіць ураду рэспублікі рашыцца на ваенныя дзеянні з-за чыста балканскіх пытанняў, калі Германія застаецца бязуважнай і ня выкліча па ўласным пачыне ўжываньня *casus foederis*! (у якім выпадку мы, зразумела, маглі-б разлічваць на поўнае і дакладнае выкананьне Францыяй абавязацельстваў, якімі яна звязана з намі.

Судзячы па нагляданьнях над Ізвольскім, французскі прэм'ер, мабыць, разлічваў убачыць паніклы твар. Але ён меў перад сабою вельмі хітрую лісу і зараз-жа апрымаў задачу. Сазонаў з свайго боку сказаў французскаму міністру, што «заўсёды гатовыя рашуча стаць на бок Францыі ў выпадку наступленьня прадбачаных нашым саюзам абставін, мы таксама не маглі-б апраўдаць перад расійскай грамадзкай думкай нашага актыўнага ўдзелу ў ваенных дзеяньнях, выкліканых якімі-небудзь пазаэўропэйскімі колёніяльнымі пытаннямі да таго часу, пакуль жыцьцёвыя інтарэсы Францыі ў Эўропе застаюцца незакранутымі».

Ты ня хочаш нам дапамагаць заўладаць пратокамі? Добра! Мы табе не дапаможам захапіць Марока. Гэта было тым больш адчувальна таму, што перад гэтым Сазонаў вывудзіў з свайго прыяцеля вельмі важныя весткі, якія доўга заставаліся невядомымі Ізвольскаму.

1) Умовы, якія абавязваюць Францыю ўмяшчацца ў вайну.

«Прадметам асабліва шчырага абмену думкамі паміж п. Пуанкарэ і мною былі адносіны паміж Францыяй і Англіяй», дакладваў цару Сазонаў. Указаўшы, што гэтыя адносіны прынялі за апошні час, пад уплывам агрэсыўнай у адносінах да Францыі політыкі Германіі, характар асаблівай блізкасці,—францускі першы міністар сказаў мне, што хаця, паміж Францыяй і Англіяй ня існуе ніякага пісанага дагавору, тым ня менш як сухапутныя, так і морскія генэральныя штабы абедзвюх дзяржаў знаходзяцца паміж сабою ў цеснай сувязі і бязупынна паведамляюць адзін аднаму з поўнай шчырасцю ўсе весткі, якія іх цікавяць. Гэты пастаянны абмен думкамі меў сваім вынікам заключэнне паміж французскім і ангельскім урадам вусчай згоды, у сілу якой Англія выразіла гатоўнасць дапамагчы Францыі як морскімі, так і сухапутнымі сіламі, у выпадку нападу з боку Германіі. На сухаземі Англія абяцала падтрымаць Францыю пасылкай стотысячнага атраду на бельгійскую граніцу для таго, каб адбіць чаканае французскім генэральным штабам уступленне нямецкай арміі ў Францыю праз Бельгію¹⁾.

Такім чынам, славуае «парушэнне бельгійскага нэўтралітэту» было самым дзелавым чынам прадугледжана Англіяй роўна за два гады да таго, як гэта «нечаканае» парушэнне асноў міжнароднага права выклікала ў Англіі аднадушны выбух абурэння! Але ня будзем забывацца аб Пуанкарэ. Пасья такога адкрыцця даны Сазонавым урок быў вельмі адчувальным—таму іменна ён быў добра засвоены. Ізвольскі вельмі хутка мог пераканацца, насколькі яго наступнік мацней за яго. Калі «зброя вайны» пачала дзейнічаць, вайна паміж Баўгарыяй і Турцыяй пачалася (лістапад 1912 г.), Ізвольскі, на немалое сваё здзіўленне, адкрыў «зусім новы погляд Францыі на пытанне аб тэрыторыяльным пашырэнні Аўстрыі за кошт Балканскага паўвострава. Тады як да гэтага часу Францыя заяўляла нам, што мясцовыя, так сказаць, чыста балканскія падзеі могуць выклікаць з яе боку толькі дыплёматычныя, а не актыўныя дзеянні, дык цяпер яна, быццам, прызнае, што тэрыторыяльны захоп з боку Аўстрыі закранае агульна-эўропэйскую роўнавагу, а таму і ўласныя інтарэсы Францыі. Я звярнуў увагі п. Пуанкарэ, што, прапануючы абмеркаваць сумесна з намі і Англіяй спосабы папярэдзіць падобны

¹⁾ З дакладу Сазонава Мікалаю II ад 4 жніўня 1912 г.

згоп, ён гэтым самым ставіць пытаньне аб практычных выніках прапанаванай ім згоды; з яго адказу я мог заключыць, што ён зусім уяўляе сабе справу ў тым, што Францыя можа быць уцягнута на гэтай глебе ў ваенныя дзеянні». (Ліст ад 25 кастрычніка—7 лістапада 1912 г.).

Што да вайны ўжо тады, у лістападзе 1912 г., рыхтаваліся зусім дзелавым чынам, даказвае ліст Ізвольскага ад 8/21 лістапада. «Заявы, зробленыя ўчора італьянскім паслом, калі яны будуць пацверджаны італьянскім урадам, могуць мець вельмі сур'ёзныя вынікі ў сферы дыслёкацыі французскіх войск; вы ведаеце, што з 1902 г. Францыя значна паслабіла склад сваіх ваенных сіл на італьянскай граніцы; калі не памыляюся, розніца вылічваецца ў цэлых два корпусы. Калі праўда, што Францыя ня можа разлічваць на нэўтралітэт Італіі, гэта зьменіць увесь плян кампаніі, якая заснавана іменна на гэтым нэўтралітэце. Пытаньне гэта настолькі важнае, што, як мне вядома, Пуанкарэ склікаў сёння раніцою экстранны савет міністраў для яго абмеркаваньня».

Далей ідзе месца, ня так важнае політычна, але вельмі цікавае ў бытавых, так сказаць, адносінах. Напомніўшы Сазонаву аб неабходнасці шанаваць некалькі далікатнае самалюбства Пуанкарэ, Ізвольскі працягвае: «Між тым у рашучую хвіліну, калі ня дай божа яна наступіць, ад яго асабіста будзе залежаць вельмі многае. Я заўсёды з жахам думаю, што было-б, калі-б замест яго ў сучасныя крытычныя хвіліны на чале французскага ўраду стаяў Кайо ці Клемансо. Не забывайцеся, што яму прыходзіцца змагацца з вельмі ўплывовымі элементамі яго ўласнай партыі, якія настроены варожа да Расіі і адкрыта прапагандуюць, што Францыя ні ў якім выпадку не павінна быць уцягнута ў вайну з-за Балканскіх спраў».

Ці думаў калі-небудзь Клемансо, што яго імя будзе стаяць побач з імем пасажанага ім потым у турму за «зраду» Кайо ў якасці пацэфіста? Такая гіронія гісторыі... І так дрэнна яшчэ была «апрацавана» грамадзкая думка Францыі нават у канцы 1912 г. (Ізвольскі заўсёды скардзіцца ў сваіх лістох на адсутнасць у яго распараджэнні выстарчальных фондаў для подкупу французскіх газет). Але затое сам Пуанкарэ быў апрацаваны больш, чым дастаткова. У студзені наступнага году ён зрабіўся прэзідэнтам рэспублікі, і расійскім пасол

мог телеграфавать свайму начальству: «Толькі што меў доўгую гутарку з Пуанкарэ, які выказаў мне, што ў якасьці прэзыдэнта рэспублікі ён будзе мець поўную магчымасьць непасрэдна ўплываць на замежную політыку Францыі і што ён будзе карыстацца гэтым, каб забясьпечыць на працягу будучых сямі гадоў нязьменнасьць політыкі, заснаванай на цесным саюзе з Расіяй. Ён выказаў мне пры гэтым надзею надалей часта бачыцца са мной і прасіў мяне ва ўсіх выпадках, калі гэта мне будзе пажаданым, зьвяртацца прама да яго. Па бягучых пытаньнях ён выказаў мне прыблізна тое, што я чуў учора ад Жонара. Па яго словах для французскага ўраду вельмі важна мець магчымасьць загадзя падрыхтаваць французскую грамадскую думку да ўдзелу Францыі ў вайне, якая можа ўзнікнуць на глебе балканскіх спраў; вось чаму французскі ўрад просіць нас не пачынаць асабістых дзеяньняў, якія здольны выклікаць падобную вайну, без папярэдняга абмену думак з Францыяй» (сакрэтная тэлеграма Ізвольскага 16/29 студзеня 1913 г.).

Такая адданасьць заслугоўвала на пахвалу. Усе французскія прэзыдэнты, з часу існаваньня франка-расійскага саюзу, атрымлівалі вышэйшы з царскіх ордэнаў Андрэя Першазваннага, але атрымлівалі яго звычайна пасля паломніцтва ў царскую сталіцу. Пуанкарэ далі ордэн адразу, як толькі ў Пецярбурзе было атрымана паведамленьне аб яго выбарах. «Узнагарода п. Пуанкарэ, пры самым яго ўступленьні на пасаду прэзыдэнта рэспублікі, ордэнам Андрэя Першазваннага—пісаў Ізвольскі 14/27 лютага—прысылка ордэнскіх знакаў са спецыяльным пасланцом, а галоўнае, зьмест лісту цара зрабілі тут глыбокае і самае добрае ўражаньне».

Пуанкарэ адчуў патрэбу адкрыць сваю душу перад расійскім паслом. Ён «пачаў з таго, што, з відавочным хваляваньнем, выказаў мне сваю глыбокую падзяку за аказаны яму царом знак увагі і добрых адносін. Пераходзячы да чарговых політычных пытаньняў, ён пацьвердзіў мне ўсё, што я чуў ад п. Жонара адносна германскіх узброеньняў і неабходных захадаў з боку Францыі. Па яго словах падзеі апошніх 18 месяцаў зрабілі ва французскай грамадзкай думцы круты паварот і выклікалі тут даўно нябывалы патрыятычны настрой. У гэтых адносінах агадзірскі інцыдэнт зрабіў Францыі вельмі вялікую паслугу; сучаснае-ж павялічэньне германскай арміі зьявіцца, мабыць, такім-жа добрадзейным, бо наглядна дамажа бязгрунтоўнасьць тэ-

рый пацыфістаў і неабходнасьць яшчэ больш моцнай арганізацыі французскіх баявых сіл».

«Беспадстаўнасьць тэорыі пацыфістаў» даказваецца ўсімі прыведзенымі намі дакумантамі таксама правільна, як і правільна прозьвішча, данага французскімі рабочымі Пуанкарэ-Вайна» (Poincare la Guerre). Якія чорныя замыслы хаваюцца ў гэтай чорнай душы? Ці моцна сумуе кавалер ордэну Андрэя Першазваннага, што ён пазбаўлены магчымасьці атрымаць дзіямэнтавыя знакі гэтага ордэна? Ва ўсякім выпадку ў монархічнай расійскай рэакцыі за граніцай няма, відаць, больш надзейнага прыяцеля, чым гэты былы прэзыдэнт і сучасны прэм'ер французскай рэспублікі. Пуанкарэ ня толькі «Вайна», але—спэцыяльна вайна супроць «пацыфізму», г. зн. інтэрнацыяналізму і ўвасабляючай яго Савецкай Расіі. Яго новы прыход да ўлады—гэта сымбаль, будзем спадзявацца, такі-ж сымбаль апошняй прадсьмяротнай сударгі французскага імперыялізму, як дыктатура Трэпава ў 1905 г. аказалася сымболом апошняй сударгі старога расійскага самаўладства.

Прадмова да кніжкі Пуанкарэ
„Происхождение мировой войны“

ЯК УЗЫНІКЛА СУСЬВЕТНАЯ ВАЙНА

Сёлета 1 жніўня будзе дзесяць год з таго дня, як пачалася сусьветная вайна, якую адны называюць «вялікаю», другія—«сусьветнаю», трэція, прасьцей і дакладней—«імперыялісцкай».

Вялікаю яна была, напэўна, у тым сэнсе, у якім іншы раз гавораць аб «вялікай чуме» XIV стагодзьдзя. Большае ваеннае навалы ня бачыў сьвет. Ні адну вайну з гэтай эпохі, калі ўжо існавала статыстыка, і мы больш-менш дакладна ведаем лік загінуўшых, нельга параўнаць нават збольшага... Крымская вайна 1853—1856 гадоў, у якой прымала ўдзел пяць краін, у тым ліку тры буйнейшыя краіны тагочаснага сьвету, забрала крыху больш за 600 тысяч чалавечых ахвяр; франка-пруская 1870 г., якая перавярнула роўнавагу сіл контынэнтальнае Эўропы,—усяго 166 тысяч; крывавае бойка 1914—1918 г. абышлася ў дзесяць мільёнаў ахвяр. Якая-небудзь аўстра-пруская вайна 1866 г. з дваццацьма пяцьма тысячамі забітых у абедзвюх краінах у параўнаньні з гэтым, бадай не заслугоўвае ўпамінаньня ў летапісах узаемнага зьнішчэньня чалавецтва,— а яшчэ трыццаць год назад Бэрта Зутнэр выбрала іменна яе тэмаю для свайго пацыфісцкага роману «Далоў зброю!». «Знайшла жакі!», з горкаю ўсьмешкаю мог-бы сказаць цяперашні чытач, калі-б цяпер хто-небудзь чытаў Бэрту Зутнэр.

І сусьветная вайна была ў шмат больш шэрыім сэнсе, чым кожная з яе папярэдніц. Ня ў тым справа, што біліся ва ўсім сьвеце: гэта было заўсёды з таго часу, як гісторыя ўступіла ў «акіянскі» пэрыяд разьвіцьця, і ў баёх удзельнічалі буйныя морскія дзяржавы. Ужо ў сямігадовую вайну сярэдзіны XVIII стагодзьдзя біліся і ў Індыйскім акіяне, і ў Бальтыцкім моры, на берагах рэчкі сьв. Лаўрэнція, і на берагах Одэра, на Анцільскіх астравах, і на востраве

Джэрвэі, у Ляманшскай пратоцы. Але ўсе гэтыя далёкія адзіны ад аднаго месцы політычна былі толькі аб'ектамі вайны. Яе суб'ектам была невялікая група старых эўропэйскіх нацый—ангельцы, французы, прусакі, аўстрыйцы, расійцы. У вайне 1914—1918 г. політычна ўдзельнічалі самыя экзатычныя краіны: Аўстралія, Паўднёвая Афрыка, Японія ды Кітай. Ніколі больш пуката не выступала сусьветная гаспадарка на політычнай сцэне. Ніколі ня было больш ярка ілюстрацыі таго, як далёка мы адышлі ад часоў, якія паказаны ў гётэўскім «Фаусце», калі мірныя абываталі нямецкага гарадка маглі добрадушна вечарком гутарыць аб тым, што вось недзе там у Турцыі «б'юцца». Дзе-б не пачалі біцца, да нас дойдзе, будзьце ўпэўнены!

І гэты сусьветны характар вайны больш за ўсё падкрэсьліваў яе імперыялістычны сэнс. Фактычна перад 1914 г. ужо ня было нацыянальных капіталізмаў—францускага, ангельскага ці германскага: быў сусьветны капіталізм, паасобныя групы якога спекулявалі на нацыянальных пачуцьцях дробнае буржуазіі розных краін. У Расіі гэтага перыяду жалеза было на 55 проц. у руках французаў, на 22 проц. у руках немцаў і на 10 проц. у руках франка-германскіх аб'яднаньняў. Каменным вугалем гэтыя апошнія аб'яднаньні былі зацікаўлены на 10,5 проц. у той час, як «чыстыя» французы мелі 74,3 проц., а «чыстыя» немцы 13,1 проц. Ангельцы, як вядома, асабліва любілі расійскую нафту, але «нацыянальна» ўладалі ёю менш чым на 1/3 (18,5 проц.): амаль палову (44,5 проц.) яны трымалі ў братэрскаму саюзе з французамі. Юрыдычнаю-ж абалонкаю для ўсяго гэтага замежнага трыманьня расійскіх багацьцяў былі айчызныя расійскія банкі, якім належалі акцыі адпаведных прадпрыемстваў, тады як акцыі саміх банкаў былі ў партфэлях замежных капіталістаў. У руках банкаў было 85,8 проц., усёй расійскай мэталюргіі, 76,9 проц. капальняў каменнага вугалю і 86 проц. нафтавых прадпрыемстваў¹⁾. Толькі тэкстыльная прамысловасьць Расіі перад вайною захоўвала яшчэ свой стары індывідуалістычны характар. Усё іншае ўжо было аб'яднана фінансавым капіталам, хаця форменныя трэсты яшчэ толькі пачыналі ўтварацца. Часткова гэта тлумачылася ўстарэлаю політычнаю абалонкаю—спроба ўтварыць вялікі

¹⁾ Лічбовыя весткі ўзяты з работы тав. Ванана (ІЧП) (Гл. Ванан, Фінансовый капитал в России).

трэст «у 1908 г. наткнулася на адміністрацыйныя перашкоды. Але гегемонія банкаў азначала па сутнасці тое самае, а яна была зусім ня новай зьяваю ў Расіі: ужо ў канцы 1890 гадоў прамысловыя цэннасьці ў портфэлях некаторых расійскіх банкаў складалі больш за 50 проц. (Гандлёва-прамысловы банк) і нават да 70 проц. (Прыватны Комерцыйны банк у 1896 г.). «Такім чынам, рабіў вывады дасьледнік, кніжка якога вышла ў 1902 г., нават раней за японскую вайну,— апрача звычайнае пазыкі, што давалася банкамі толькі нова ўтвораным прамысловым прадпрыемствам на тое ці іншае забеспячэньне, банкі зьяўляліся непасрэднымі ўдзельнікамі, а іншы раз і асновальнікамі гэтых прадпрыемстваў, у якасьці ўласьнікаў значнае колькасць іх акцый. Адно банкі былі пратэктарамі адных прамысловых прадпрыемстваў, другія—другіх¹⁾».

З такога перапляцення капіталаў некаторыя пацыфісты, што мысьлілі вобразамі старых «нацыянальных» войнаў, прышлі да вываду аб немагчымасьці, у пачатку XX стагодзьдзя, міжнародных войнаў наогул. Яны ня ўзялі пад увагу, што паасобныя групы капіталістаў, паасобныя «Концэрны», якія пераважаюць у той ці іншай дзяржаве, могуць пусьціць у справу «апошні сродак» гэтае дзяржавы, пушкі, для дасягненьня мэты, якія ня маюць нічога агульнага з нацыянальнымі, але тым больш заўзята напампоўваючы ў галовы дробнага буржуа «патрыятычны» дурман праз сваю прэсу. Перапляценьне капіталаў павінна было толькі надаць апошняй вайне больш ганебна-двудушны характар, чым мела калі-небудзь якая-небудзь іншая. Нельга прымусяць людзей ісьці на сьмерць за «Ліёнскага крэдыту» ці «Нямецкі Банк», трэба было ўкараніць ім, што «Ліёнскі крэдыт»—гэта Францыя, а «Нямецкі Банк»—гэта Германія, а для гэтага, перш за ўсё, крэпка заткнуць рот усякаму прыстойнаму чалавеку, які мог-бы крыкнуць абдурачаным: «дазвольце, гэта зусім ня бацькаўшчына, гэта—біржа!» Вось чаму нямінным уступным акордам да аб'яўленьня вайны кожнай краіны, якія прымалі ў ёй удзел, было аб'яўленьне абложнага стану. Прастакоў запэўнівалі, што ў часе вайны заўсёды так робіцца і ніякая ваенная цанзура не дазволіла б напамніць, што ў 1870 г. калі 1/3 французскіх дэпартамантаў была занята варожымі войскамі, абложны стан існаваў толькі ў тых част-

¹⁾ Брандт Б., «Торгово-промшленный кризис в Западной Европе и в России». (1900—1901), огар. 52—53.

ках краіны, дзе фактычна адбываліся ваенныя дзеянні, і за дзвесці кілёметраў ад фронту мелі сілу законы мірнага часу. Імпэрыялістыкі характар вайны і панаваньне фінансавага капіталу ў царскай Расіі рабілі ўдзел у вайне гэтай апошняй фактам само-сабой зразумелым. Гэтаму нікольні не супярэчыць тое, што непасрэдна вайна была звязана з інтарэсамі расійскага гандлёвага капіталу, які даў ён лезунг: «ключы ад уласнага дому!» Гэтая апошняя вайна царскай Расіі канчала належным чынам «гістарычную місію» дому Раманавых, якія пачалі з барацьбы за такія-ж «ключы» на поўначы, з барацьбы за панаваньне на Бальтыцкім моры. Вайна за «праток» была такою-ж самай барацьбою за гандлёвыя шляхі, і зусім няцяжка знайсці статыстычнае абгрунтаваньне пачатку гэтае апошняй барацьбы ў 1914 г. Калі мы возьмем разьмеры расійскага вывазу хлеба і разьмеры расійскага актыўнага баянсу за апошнія пяцігодзьдзе перад вайною, мы будзем мець дзве надзвычай выразныя колёны лічбаў:

Г а д ы	Вываз хлеба	Гандлёвы баянс на карысьць Расіі
	млн. руб.	млн. руб.
1909	760,7	581
1910	847,1	431
1911	821,2	491
1912	543,5	391
1913	647,8	200

Вываз у 1912 г. складаў толькі 64,7 проц. вывазу рэкорднага 1910 г., а баянс 1913 г. усяго 34,4 проц. рэкорднага баянсу 1909 г. Прычым, апошнія тры гады давалі прогрэсію спаду проста катастрафічную—ад 20 проц. амаль да 50 проц. за год. Гэта была такая дзірка ў кішэні, што яе ў тых гады не маглі не заўважыць людзі, вельмі далёкія ня толькі ад тэорэтычнай, але і ад прыкладнае эканоміі. У вядомай, ня раз цытаванай гутарцы з ангельскім паслом Бюкэнэнам, у красавіку 1914 г. Мікалай сказаў яму, што калі Турцыя зноў закрые пратокі, дык ён, Мікалай, «ужыве сілу», каб ачысьціць дарогу расійскаму хлебу, бо ў аснове ўсяе вышэйпаказанай статыстыкі ляжаў той факт, што дзякуючы раду войнаў, якія пачаліся з 1911 г. (італа-турэцкая, балканская, турэцка-грэцкая і г. д.), славу тья «пратокі»—Босфор і Дарданэлы—большую частку часу былі

закрыты для плавання. Чым гэта было для расійскага вывазу хлеба няцяжка зразумець, калі ўспомніць, што гэты вываз, за трохгодзьдзе 1906—1908 г. г., напрыклад, на 89 проц. ішоў цераз парты Чорнага мора. У 1911 г. вываз цераз Дарданэлы складаў больш за $\frac{1}{3}$ усяго ня толькі расійскага вывазу збожжа (568 млн. руб. з 1.597 млн. руб.). Страты ад закрыцця Дарданэлаў расійскае міністэрства фінансаў вылічвала ў 30 млн. руб. за месяц. «Свабода морскага гандлёвага шляху з Чорнага мора ў Міжземнае і назад, зьяўляецца... неабходнай умовай правільнага эаномічнага жыцця Расіі і далейшага разьвіцця яе добрабыту»—гаворыць сакрэтная запіска міністэрства замежных спраў аб захопе пратокаў, складзеная ўвосень 1914 г. Чытай—«добрабыту расійскага гандлёвага капіталу».

З гегемоніяй банкаў гэта надзвычай добра ўвязваецца, паколькі мы ведаем, што банкі прымалі актыўны ўдзел у спекуляцыях з хлебам. І тым ня менш, як ні відавочным здаецца гэтае тлумачэньне, тут мы маем толькі найбольш блізкую рэальную прычыну вайны (аб формальнай прычыне мы будзем гаварыць ніжэй). Прычыны-ж ляжаць глыбей.

Перш за ўсё тая-ж самая сакрэтная запіска міністэрства чужаземных спраў у сваёй аргументацыі оперуе зусім не адным вывазам, але і шмат больш агульнымі меркаваньнямі. «Значэньне для Расіі морскага гандлёвага шляху праз пратокі ў будучым бязумоўна ў шмат разоў павялічваецца,—гаворыць яе аўтар (вядомы Н. Базілі—адзін з суаўтараў адмаўленьня Мікалая). «Эаномічнае разьвіццё нашага поўдня ідзе надзвычай шпарка і паспяхова. Можна чакаць, што дзякуючы багацьцю жалеза і вугалю, а таксама блізкасьці мора, нашы паўднёвыя губэрні ператворацца ў багаты прамысловы раён. Гэта ня зможа ня выклікаць росту чорнаморскага гандлю. Такі-ж самы ўплыў зробіць і разьвіццё шляхоў зносінаў і эксплёатацыя багацьцяў эаномічнага Hinterland'a Чорнага мора і ў прыватнасьці Пэрсіі».

Такім чынам, і ў офіцыяльнай пастаноўцы гутарка ішла ня толькі аб транзыце—у перспэктыве стаялі і рынак для мэталюргіі расійскага поўдня, і эксплёатацыя чорнаморскага Hinterland'a—чытай: Малое Азіі. Тут да рэчы ўспомніць, што і Мікалай I у свой час лёг касьцямі ня дзеся расійскага вывазу збожжа, які ў яго часы ішоў, галоўным чынам, цераз Бальтыку (яшчэ ў 1870 гадох гэтым шляхам ішло 54 проц. усяго расійскага вывазу хлеба: «пракладаючы ўзброенаю

рукою шляхі расійскага гандлю на Усходзе», ён клапаціўся больш аб расійскай мануфактуры, якой рабілася цесна на пракруставым ложы расійскае прыгоннае гаспадаркі. Трэба было або вызваліць расійскага мужыка, ці падвоіць яго турэцкім... Першага Мікалай баяўся больш, чым знадворнае вайны, і толькі калі вопыт паказаў адваротнае, яго сын пайшоў на пашырэнне ўнутранага рынку.

Імпэрыялізм Мікалая I быў, галоўным чынам, «паркалёвы». Ня трэба думаць, што да XX стагодзьдзя гэты мотыў—інтарэсы расійскае мануфактуры—зусім знік з абыходку. Калі мы возьмем вываз папяровых тканін з Расіі па азіяцкай граніцы, мы атрымаем для 1909 г. 21,5 млн., а для 1913 г.—ужо 40,8 млн. руб.: за чатыры гады павялічэнне амаль удвая. Але ў радзе рэальных прычын да вайны 1914 г. гэтаму моманту трэба даць зусім другараднае месца. Ужо ў 1870 гадох расійскі імпэрыялізм (для канца стагодзьдзя прыходзіцца гаварыць аб імпэрыялізме ў вельмі дакладным, зусім не пераносным сэнсе, ня ў выглядзе мэтафоры, як для часоў Мікалая I) набыў тую цвёрдую мэталічную базу, якая ўласціва ўсякаму імпэрыялізму. Ужо вайна 1877—78 г. была ў нааўнай ступені спробаю выкінуць за граніцу Расіі чыгуначнае будаўніцтва, магчымасьці якога ўнутры «імпэрыі» нецярплівым грундэрам здаваліся вычарпанымі. Аб гэтым неабвяргальна сьведчыць баўгарская палітыка Аляксандра III, чыгуначны сэнс якой так б'е ў вочы, што яго не маглі не заўважыць зусім не прыналежаьны да марксызму расійскія генэралы і баўгарскія «прадпрыемачы» 1880 г.¹⁾ Але калі для Баўгарыі гэтага часу «галоўная сутнасьць справы была ў разьвязаньні чыгуначнага пытаньня» па сьведчаньні генэрала Собалева, дык ня дзякка здагадацца, што і да сутнасьці расійска-турэцкае вайны 1877—78 г. справа гэтая была вельмі блізка. А насколькі наогул было блізкім пры Аляксандры III пытаньне аб «пратоках» да асноўнае воі расійскай замежнай палітыкі, паказваюць, з аднаго боку, пабудове пры гэтым цары надзвычай моцнага, у той час, чорнаморскага флёту і сфармаваньне ў Адэскай акрузе спецыяльнага «высладчнага» корпусу, які быў прызначаны да таго, каб пад прыкрыцьцём гэтага флёту захапіць Канстантынопаль; з другога—расійска-германскі дагавор 1887 г., прыкладзены да якога «дадатковы і над-

¹⁾ Гл. артыкул аўтара гэтых радкоў у зборніку «Дипломатия и войны европейской России в XIX столетии», выд. «Красная Новь», 1924 г., стар. 345 і наст.

звычай сакрэтны протокол» гаворыць (арт. 2): «На выпадак, калі-б яго вялікасьць імператар расійскі прымушаны быў узяць на сябе абарону ўваходу ў Чорнае мора з мэтай абароны інтарэсаў Расіі, Германія бярэ на сябе абавязак захоўваць зычлівы нейтралітэт і даваць моральнае і дыпламатычнае падтрыманьне тым захадам, якія яго вялікасьць знойдзе патрэбным ужыць для захаваньня ключа сваёй імперыі»¹⁾.

«Захад», як цяпер вядома, адважыўся быў ужыць насьледнік Аляксандра III вельмі хутка пасля таго, як зрабіўся царом. Аб проекце захопу Босфору 1895—96 г. мы ведаем з записак Вітэ і з сакрэтных дакумантаў расійскага міністэрства замежных спраў, нядаўна апублікаваных²⁾. Ня ведаем толькі, што стала ўпоперак дарогі ажыцьцяўленьню гэтага projektu: вядома, не яго стратэгічная недарэчнасьць, бо ён, па-першае, ня толькі «абгаварваўся», але быў ужо амаль даведзены да ажыцьцяўленьня, а па-другое, ён узьнікаў пэрыодычна і ў далейшыя часы, у 1908 г. і апошні раз узімку 1913—1914 г., прычым неажыцьцяўленьне яго военнымі спэцыялістамі ўвесь час усведамлялася так выразна, як лепш ня трэба³⁾.

Ва ўсякім выпадку пытаньне нават аб Канстантынопалі прыходзіцца пашыраць далёка за межы ўплыву расійскага хлебнага вывазу і гандлёвага балянсу ў 1912—13 г. Гэта было вялікае пытаньне расійскага імперыялізму, які сьпеў па меры таго, як сьпеў апошні, які практычна давёў да магчымасьці эўропэйскай вайны ўжо ўвесну 1912 г. за два гады да гутаркі Мікалая II з Б'юкэнэнам аб пратоках. Мы маем на ўвазе той сэрбска-баўгарскі дагавор у лютым 1912 г., ад блізкага знаёмства з якім так старанна—і так комічна іншы раз—стараецца адмахацца Пуанкарэ ў сваёй апошняй кніжцы⁴⁾. Стараючыся зьняць з сабе адказнасьць за зьяўленьне на сьвет гэтай «зброі вайны», як удачна ахрысьціў гэты дакумант з першага погляду правадыр францускіх імперыялістаў, Пуанкарэ, па сутнасьці, даволі дэталева выясьняе сэнс гэтага эпизоду з пункту гледжаньня сусьветнае палітыкі, і за дэталямі мы адсылаем чытача да яго кніжкі лёгка

1) „Красный архив“, т. I, стар. 150—151.

2) „Воспоминания“ Вітэ, ч. I, стар. 80 і наст., расійск. выд. „Красный архив“ там-жа, стар. 152 і наст.

3) Гл. „Воспоминания“ Сухамлінава, ням. выд., стар. 240.

4) „Происхождение мировой войны“, стар. 120 і наступ. паводле расійскага перакладу.

ўсім прыступнай. Напамнім толькі, што гутарка ў ёй ішла, фактычна, ні больш ні менш, як аб падзеле эўропэйскай Турцыі—операцыя куды чысьцей за добра вядомыя «анэксы» Босніі і Герцэговіны Аўстра-Вэнгрыяй у 1908 г., а праз яе ледзь ня выбухнула вайна. У якім стылі быў складзены гэты «мірны» трактат, пакажа маленькая вытрымка з сакрэтнае тэлеграмы кіраўніка міністэрства замежных спраў таго часу Нератава, якая адносілася яшчэ да першае рэдакцыі дагавору ўвосень 1911 г. «Уся рэдакцыя «соглашения», асабліва-ж артыкул 4, аснована на ідэі ваенных дзеяньняў і гвалтоўных захопаў, між тым, як тая-ж самая думка магла быць падана ў форме азначэньня культурных сфэр уплыву, што не здавалася-б проста накіраваным супроць Турцыі і зусім пакрываўся-б формулаю захаваньня status quo (Пуанкарэ вельмі тратна зазначае, што status quo упамінаецца ў трактате выключна толькі, каб яго парушыць...). Указаньні начальства былі ўзяты на ўвагу і дагавору была надана «культурная» форма, але вытрузіць з яго ваенны дух было звыш чалавечае сілы: у самым канцы процэсу, ужо ў лютым 1912 г., мы сустракаем тэлеграму Няклюдова (расійскага пасла ў Софії), якая перадае просьбу баўгараў угаварыць сэрбаў «падпісаць згоду на аснове граніц Раманоўскага». Раманоўскі—гэта тагачасны расійскі ваенны агент у Софії: ня маючы магчымасьці прывесці да згоды аднакроўныя славянскія нацыі, ад імя якіх дагавор складаўся, Турцыю дзяліў расійскі генэральны штаб...

Гэтая маленькая рысачка паказвае наколькі ў баку ад гэтае справы была Расія, міністр замежных спраў якой, Сазонаў, нібыта да мая месяца «зусім ня ведаў аб сэрбска-баўгарскім дагаворы». (! Так сапраўды стаіць у Пуанкарэ, стар. 121, рас. перакл.). Справа з расійскаю бязьвінасьцю, аднак, настолькі ясная, што сур'ёзна выгараджваць свайго расійскага колегу Пуанкарэ і не спрабуе. Але ён зусім сур'ёзна выгараджвае сябе і запэўнівае, што ён, Пуанкарэ, да самага верасьня 1912 г. нічога ня ведаў аб «зброі вайны», а калі даведаўся, дык жахнуўся, але было занадта позна. Для таго, каб быць справядлівым да ўсіх краін, якія прымалі ўдзел у вайне, трэба падаць яшчэ адну тэлеграму з тае-ж сэр'іі. Яшчэ ў лістападзе 1911 г. расійскі пасол у Белградзе Гартвіг тэлеграфававу Нератаву са слоў сэрбскіх міністраў, якія праводзілі караля Пётру ў Парыж: «Францыя ў поўным аднадумстве з Расіяй гатова ўсяк садзейнічаць ажыццяўленьню нацыя-

нальных задач Сербії. У Парыжы па словах міністра (сэрбскага) адносяцца вельмі скептычна да Балканскае фэдэрацыі, але глыбока спачуваюць сэрбска-баўгарскаму саюзу, бачачы ў ім сур'езную абарону супроць германа-аўстрыйскага націску». Праўда, міністрам замежных спраў Францыі ў гэты час формальна быў яшчэ дэ-Сэльв, але хто-ж будзе настолькі наўным, каб паверыць, што Пуанкарэ ня было вядома тое, што было вядома дэ-Сэльву, Дэлькасэ, Барэру і «іншым дзяржаўным дзеячам» Францыі, аб якіх упамінае Гартвіг.

Але пакінем другараднае пытаньне аб політычным жулікаваньні і аб тым, каму ў ім належыць пальма прышынства—Пуанкарэ ці Сазонаву. Нам важна ўстанавіць адно: што царская Расія ўжо ў 1911—12 г. рыхтавала падзел эўропэйскае Турцыі, што — гэтага не магло-б не зразумець хіба толькі што народжанае дзіця—мела 95 проц. праўдападобнасьці, каб прывесці да эўропэйскае вайны. Пытаньне, як бачым, выходзіць і за межы Канстантынопалю. У эўропэйскай вайне трэба было мець эўропэйскіх саюзнікаў. На гэтых саюзнікаў нельга было ўплываць разважаньнямі аб вывазе расійскага хлеба праз Дарданэлы. У іх павінны былі быць нейкія больш агульныя мотывы.

Тут многае трохі адкрылі ўжо цытаваньня аднойчы вышэй успаміны Сухамлінава. Вельмі хлусьлівыя ў тым, што датычыцца асабістай ролі і асабістай адказнасьці былога лідэра расійскай ваеннай партыі, яны, бязумоўна, заслугоўваюць давер'я ва ўсім, што ён гаворыць супроць гэтай партыі,—бо ўжо каго-каго, а Сухамлінава тут нельга западозрыць у жаданьні згусьціць фарбы. Калі ён сам сазнаецца, значыць, тут самае менш 50 проц. праўды. І калі мы ў яго чытаем: «Раздушыць Германію было лёзунгам, які вызначаў усю дзейнасьць нашых (расійскай і французкай) армій; але момант для разьвязаньня гэтай ваеннай задачы вызначалі не салдаты, а дыпламаты»—гэтаму можна паверыць. А Сухамлінаў рэзюмуе так сваё апавяданьне аб яго сумеснай рабоце з генэралам Жофрам—перад вайной, як вядома, гэта быў начальнік галоўнага штабу французскай арміі.

І тут-жа ва ўспамінах Сухамлінава падаецца рад дакумантаў, якія надзвычай добра ўстанаўліваюць сувязь паміж дружнай работай французскага і расійскага ген. штабаў і, баімся бадай ці не пазабытым чыгачом, фінансавым капіталам. Дакуманты гэтыя—перапіска, якая ішла ўлетку 1913 г., за год да пачатку вайны, паміж Кокаўцавым,

Сазонавым, Нератавым і іншымі кіраўнікамі расійскіх фінансаў і расійскае замежнае політыкі, з прычыны пазык Расіі на парыскай біржы¹⁾. Адкрываецца гэтая сэрэя лістом Кокаўцава да Сазонава з прычыны прапановы дэ-Вэрнэйля, старшыні комісіі парыскіх біржавых макляроў, гарантаваць Расіі штогадовы выпуск у Парыжы абавязальніцтваў на суму ад 400 да 500 мільёнаў франкаў (залатых, вядома,—папяровых тады яшчэ ня было...) пад двума ўмовамі:

1) што Расія зараз-жа возьмецца за пабудову стратэгічных чыгунак, якія прызнаны неабходнымі на чарадзе французскага і расійскага генэральных штабаў;

2) што мірны склад расійскае арміі будзе значна павялічаны.

Наўрад ці ёсьць ва ўсёй перадаваенай літаратуры што-небудзь больш выразнае гэтага непасрэднага і офіцыяльнага ўдзелу парыскай біржы ў рэалізацыі не якіх-небудзь «прамысловых цэннасьціяў», а рашэньняў ваенных спэцыялістаў па стратэгічным пытаньні. Добра ведаючы «плян Шліфэна», па якім працаваў германскі штаб і які заключаўся ў тым, што першы ўдар на выпадак вайны робіцца Францыі, пакідаючы для Расіі другую чаргу з разьлікам на маруднасьць расійскае мобілізацыі і канцэнтрацыі, Жофэр і яго колегі настайвалі на максымальным прывьсяляшэньні гэтых апошніх процэсаў. Расійская армія павінна была ўсьпець схпіць за шыварат немцаў раней, чым французы будуць разьбіты. Для паскарэньня мобілізацыі служыла ўзмацненьне мірнага складу, а гэта давала магчымасьць расійскай арміі выступіць у крайнім выпадку, нават і не чакаючы канца мобілізацыі: так іменна, мы ведаем, і здарылася ў жніўні 1914 г. А паскорыць канцэнтрацыю гэтае сілы на Вісьле павінны былі новыя чыгункі. Як бачым, жнівеўскія падзеі 1914 г., адначасовасьць схваткі на Марне і расійскага наступленьня ў Усходняй Прусіі, былі добра прадугледжаны за год да гэтага. Толькі таму, што чыгунак пабудоваць не паспелі (вайна спачатку намячалася не раней 1915 г.), канцэнтрацыя адбылася з некаторымі недакладнасьцямі, якія нарэшце каштавалі Расіі больш за 100.000 чалавек,—але галоўная мэта выратаваньня французскае арміі ад разгрому была дасягнута...

¹⁾ Suchomlinov „Erinnerungen“, Berlin, 1924, стар. 244 і наст.

Зусім ясна, што парыская біржа (аднаю з галоўных фігур яе ў гэты час быў аўстрыец Розэнбэрг) дзейнічала ня толькі з патрыятычных меркаваньняў, што ў няменшай меры яе патрыятызм меў некаторую матэрыяльную аснову. Гэтая аснова асабліва выразна ўскрываецца іменна цяпер, калі мы маем і політычна і эканамічна закончаныя процэсы, маем, з аднаго боку, рурскую экспэдыцыю Пуанкарэ, з другога—крывую разьвіцьця французскай мэталюргіі за дваццаць з лішкам год. Цяпер калі мы ведаем, што Францыя мела 2,7 млн. тон чыгуну ў 1900 г., 4 млн. тон у 1910 г. і мае 11 млн. цяпер¹⁾, дык мэталюргічная база французскага імперыялізму робіцца зусім ясна, каму і навошта патрэбен быў і саарскі вугаль, і лётарынгская руда, а нарэшце—і рурскі басэйн. А калі мы ўспомнім, як пяшчотна любілі парыскія банкі расійскую мэталюргію (55 проц. расійскага жалеза было фактычна ў французскіх руках), дык справа стане яшчэ больш відавочнай. Пачыналася барацьба не на жыцьцё, а на сьмерць паміж двума магутнымі мэталюргічнымі канцэрнамі—барацьба, якая цягнуцца пры іншых суадносінах сіл і на нашых вачох. Сталіцай аднаго канцэрну быў Берлін, другога—Парыж. Першы пад канец персоніфікаваўся канчаткова, а імя гэтай персоны было Стынгэс; другі ўсё астатня ананімным, здавальняючыся частковым увасабленьнем толькі ў політычнай роўніцы: імя гэтаму ўвасабленьню—Пуанкарэ.

Што апошні пры такіх умовах павінен быў адразу-ж як толькі стаў на пасаду французскага міністра замежных спраў, зацікавіцца расійскімі ўсходнімі справамі²⁾, гэта разумелася само сабою: там-жа быў той ласы кавалачак, якім менш за ўсё можна было выманіць расійскага мядзьведзя з бярогі. Калі-б у аснове вайны, з расійскага боку, была толькі «рэальная прычына», якая статыстычна выяўлялася ў лічбах расійскага хлебнага вывазу і гандлёвага балянсу, дык Расія была-б такою самаю адзінокаю, як і ў 1878 г. Калі яе «верная саюзьніца» была вернаю бяз усякіх дужак, дык гэта таму, што, дзякуючы пераплёту банкавых капіталаў, Расія ўжо ўваходзіла ў ланцуг сусьветных імперыялістычных сіл, якія да 1912 г. канчаткова згрупаваліся ў два лягеры—ангельскі і германскі.

¹⁾ У новых граніцах, у старых—5,3 млн. тон.

²⁾ Г. арг. аўгара гэтых радкоў „Хто такі Пуанкарэ?“, перадрукаваную пры расійскім перакладзе дытаванай вышэй кнігі Пуанкарэ—„Происхождение мировой войны“ (Гл. 117 стар. гэтага збор.).

Па пытанні аб ролі Англіі ў падрыхтоўцы вайны мне прыходзілася пісаць ня раз ¹⁾. Да таго, што я пісаў пяць год таму назад, шмат новага дадаваць ня прыходзіцца, а паўтарацца ня хочацца. З гэтых прычынаў абмяжуюся толькі напамінаннем галоўнага і асноўнага. Як мне ўяўляецца, непасрэдна пра м а м е н т суперніцтва Англіі і Германіі не адыгрывала тут галоўнай ролі. Сусветны рынак у гэтых адносінах быў даволі ёмісты, вываз усіх трох імперыялістычных вялічын, якія слаборнічалі, мог расцьці даволі шпарка, і Англія ў гэтай конкурэнцыі была далёка не на апошнім месцы (з 1904 да 1910 г. ангельскі вываз павялічыўся на 75 проц., германскі—на 86 проц., амэрыканскі—на 62 проц.). Раптоўнае і няпрымірымае суперніцтва пачалося ў галіне сусветнага транспарту: гэтай монополіі Англія нікому не магла ўступіць, бо, пазбавіўшыся яе, яна пераставала быць «Вялікай Брытаніяй, валадаркаю мораў», пераставала быць Англіяй. Між тым пагроза тут была яўная і відавочная. Калі мы возьмем за 100 лік ангельскіх параходаў у 1870 г., дык лік іх у 1908 г. будзе 365; калі мы возьмем за 100 іх ёмістасць (лік тон у 1870 г.), дык у 1908 г. будзе 910: лік параходаў павялічыўся ў т р ы р а з ы з лішкам, іх ёмістасць менш чым у 10 разоў. А калі мы зробім такое-ж параўнаньне для Германіі, дык будзем мець:

	Параходы	Тонаж
1871	100	100
1909	1.328	2.808

Лік германскіх параходаў за такі-ж працяг часу павялічыўся ў т р ы н а ц ц а ц ь раз, а іх тонаж у 28 р а з. Яшчэ больш відавочна будзе нам відаць, як Германія даганяла «валадарку мораў», калі мы возьмем параходы навейшага тыпу, гіганты, ёмістасцю больш як 12.000 тон кожны. У 1910 г. ва ўсім сьвеце іх было 80: з іх 42 належала Англіі, 22—Германіі і 16—астатнім краінам разам узятым. І ў той час, як германскія звыш-гіганты па 40 тысяч тон «Фатэрлянд» і «Імпэратар» шчасліва плавалі (пад іншымі імёнамі і пад іншымі сьцягамі плаваюць і да гэтага часу), дык ангельскі параход гэтага тыпу «Тытанік» пайшоў на дно пры першым-жа рэйсе.

¹⁾ У артмкудах: «Віновнікі вайны» ў зборніку «Внешняя политика», М. 1919 і «К вопросу о виновниках войны» ў штотыднёвіку «Правды», люты і сакавік 1919 г.

У сьвятле гэтых лічбаў нам робяцца зразумелымі гутаркі, якія Сазонаў пачуў у Бальморалі, прыехаўшы туды ў верасьні 1912 г., калі Грэй, «ня хістаючыся, заявіў, што калі-б насталі прадутледжваныя (Сазонавым) абставіны (г. зн., каб выбухнула расійска-германская вайна—М. П.), дык Англія ўжыла-б усе намаганьні, каб даць самы вялікі ўдар германскай морскай магутнасьці», а Георг V яшчэ больш энэргічна заявіў, што ангельцы маюць намеры пускаць на дно ўсякае германскае гандлёвае судно, якое яны сустрэнуць на сваёй дарозе. („We shall sink every single German merchant ship we sparethold of“). Калі будучыня Германіі «ляжала на вадзе», дык сучаснае Англіі ляжала таксама—і тут ужо на дваіх ніяк нельга было знайсці месца.

Дадатковай «рэальнаю прычынаю», прыблізна такой-ж сілы, як для Расіі хлебчы вываз праз Дарданэлы, было для Англіі пытаньне аб Багдадзкай чыгунцы¹⁾. Кожны, хто працягваў руку да Эгіпту і Індыі, выяўляў небясьпечную тэндэнцыю выняць з ангельскае кішэні больш тых 30 млн. руб. за месяц, што вымалі з расійскае кішэні зачыненыя Дарданэлы: адна Індыя давала ангельцам столькі-ж, колькі каштаваў увесь штогадовы расійскі хлебны вываз. Але гэта была ўсё-ж ня больш, як «рэальная прычына» буйнага, але ўсё-ж мясцовага значэньня, а сусьветную вайну маглі разьвязаць толькі прычыны значэньня сусьветнага. Такою прычынаю было суперніцтва Англіі і Германіі ў галіне акіянскага сусьветнага транспарту.

Калі мы да гэтай прычыны дададзім сутычку двух мэталюргічных канцэрнаў і дарданэльскае пытаньне для Расіі, мы атрымаем тры канфлікты, якія маглі быць разьвязаны толькі сілаю: ні Германія ня ўступіла-б па-дабру бяз бою Саарскага басэйну і Лятарынгіі, ні Турцыя—Дарданэлаў, ня кажучы ўжо аб тым, што Германскі флёт добрахвотна не пайшоў-бы на дно мора. Між тым, увесь ход вайны паказаў, якое значэньне меў для Англіі гэты апошні канфлікт: якімі-б не грандыёзнымі былі ангельскія опэрацыі на сухазем'і, усе яны, па сутнасьці, былі дадаткам да абароны ці нападу на моры; на заходнім тэатры ангельская армія абараняла падступы да Па-дэ-Кале, на ўсходнім яна спрабавала ўзяць Дарданэлы—нават калі вайна пера-

¹⁾ Гл. „Внешняя политика“ стар. 182 і наст.

тварылася ў інтэрвенцыю, дык ангельцы ня сыйшлі з пратоітанай каляны, палажыўшы руку на выхады Савецкае Расіі да акіяну, на Мурман і Архангельск. І завастрыўся ўвесь англа-германскі паядынак у падводную блёкаду, у якой немцы пад канец пачалі бачыць галоўны сродак, каб дасягнуць перамогі.

Каб развязаць вайну, дык прычыны было больш, як трэба,—вось чаму пытацца аб «вінавайцы» ў літаральным сэнсе гэтага слова, застанаўліваць галоўную ўвагу на формальных прычынах да вайны, як гэта рабілі ўсе, хто пісаў аб яе ўзьнікненні, уключаючы і Кауцкага,—справа, у значнай ступені, бескарыйная. Пры такіх суадносінах сіл, якія склаліся пад лета 1914 г. (фактычна ўжо пад восень 1912 г.), ня тая, дык іншая формальная прычына павінна была знайсціся. Але калі пытаньне аб «вінавайцу» ўзнята, калі аб гэтым пішуцца кнігі, калі гэтаму прысьвячаюцца цэлыя часопісы. (Die Kriegsschuldfrage), калі гэтым лезунгам цуюцца цэлыя краіны і народы,—калі не навуковых, дык жыццёвых падстаў даволі, каб даць і гэтаму сюжэту частку ўвагі. Дарэчы, мы і тут маем некаторыя штрыхі, якія маюць «побыт і звычай» імперыялізму.

Кауцкі і іншыя шукальнікі «вінавайцы» бяруць за адпраўны пункт забойства сэрбскімі нацыяналістамі эрцгерцога Франца-Фэрдынанда 28 чэрвеня 1914 г. Між гэтай датай і 1 жніўня таго самага году стараюцца яны знайсці «прычыны вайны». І таму, што ў гэты час ваяўнічы настрой ня толькі Аўстрыі, але і Германіі зусім відавочны, дык Кауцкі знаходзіць «вінавайцу» надзвычай лёгка. Дый сапраўды, хіба мы ня маем дэпэшаў Чыршкага ¹⁾ з Вены ад 10 ліпеня (за два тыдні да ўльтыматуму), дзе чорным па белым напісана: «Калі-б сэрбы прынялі ўсе высунутыя патрабаваньні, дык гэта быў-бы вынік, які яму (графу Бэрхтольду, аўстрыйскаму міністру замежных спраў) «вельмі не падабаецца» і ён (Бэрхтольд) яшчэ абдумвае, якія-б патрабаваньні можна было высунуць, каб Сэрбія іх ніяк не магла прыняць». Атрымаўшы гэту дэпэшу ад свайго венскага прадстаўніка, Вільгельм падкрэсьлівае рэдка набраныя радкі і на палёх дае добрую парадую наконт «зусім няпрыемных умоў». «Ачысьціць Санджак! Вось сварка і гатова».

Такім чынам, ужо 10 ліпеня і для Вены і для Бэрліну размова ішла толькі аб тым, каб стварыць формальную прычыну для вайны:

¹⁾ Пасол Германіі ў Вене.

з Сэрбіяй. Праз чатыры дні граф Бэрхтольд кончыў «абдумваць». Дэлегацыя Чыршкага ад 14 ліпеня ўрачыста паведамляе: «Нота (адресная Сэрбіі) так складзена, што прыняць яе ніяк нельга». Слова «нельга» падкрэслена Вільгельмам двойчы. Хіба-ж ня ўдзельнік і не вінаваіца?

Апублікаваныя Кауцкім і яго супрацоўнікамі дакуманты не паказваюць сумнення, што за гэты працяг часу, 28 чэрвеня—1 жніўня, у Вільгельма быў адзін клопат: унікнуць вайны з Англіяй. Вайну Аўстрыі з Сэрбіяй ён провокаваў, на вайну з Расіяй—і Францыяй—з-за Сэрбіі ён ішоў з зусім адкрытымі вачыма. Праўда, у яго быў цень надзеі, што Мікалай II «пасаромеецца» стаць на абарону «царазабойцаў», але ён жыў ня гэтым ценем, а ўпэўненасцю, што за сваімі сухапутнымі ворагамі германа-аўстрыйскі саюз справіцца лёгка і хутка. Першы раз у яго задрыжэлі калені, калі стала ясна, што Англія не застанеца на нейтральнай пазыцыі, гэта паварот адзначаны тэлеграмаю Бэтмана-Гольвэга¹⁾ Ліхноўскаму²⁾ ад 28 ліпеня, лістом Вільгельма да свайго міністра замежных спраў тае-ж даты і, нарэшце, у выглядзе заключнага акорду, ліхаманкавымі заўвагамі Вільгельма на дэлегацыі Ліхноўскага ад 29-га. Тут ужо няпрыймальнасць аўстрыйскага ўльтыматуму перастае быць яго годнасцю. Наадварот, Вільгельм радуецца, што Сэрбія ўсё-такі яго прыняла, што на вайну «няма больш ніякай падставы»—і гэта зусім ня так ужо дрэнна, як яму здавалася тыдняў два таму назад, бо цяпер вайна была-б патэбеллю для германскага гандлёвага флэту і для ўсіх звязаных з ім падзей.

Так будзе да таго часу, пакуль мы, як загінатызаваная курыца, што ня можа адарваць носу ад рысы, напісанай крэйдаю на падлозе, ня зможам адарвацца ад фатальнай даты 28/VI 1914 г. Але калі мы адважымся скінуць з сябе гэты гіпноз і заглянуць толькі на месца—два раней (ня больш!), дык мы знойдзем рад фактаў, якія зганьбяць Вільгельма з яго крывадушнымі намерамі наконт Сэрбіі, бо пакажуць, насколькі германскі драпежнік быў драбней і ніжэй лётам за сваіх супернікаў. Яго мары ў пачатку ліпеня ня ішлі далей анаксіі Сэрбіі, хаця-бы шляхам вайны з Расіяй і Францыяй, і ён з

1) Тагачасны германскі канцлер.

2) Германскі пасол у Лёндаке.

жахам адварочваўся ад ідэі сусьветнай вайны з удзелам Англіі, а яго супернікі рыхтавалі ўжо іменна сусьветную вайну з шырынёю мэт і энэргіі сродкаў, папраўдзе, нячуванай.

Першы з гэтых майскіх дакумантаў адносіцца да перагавораў Расіі і Англіі аб заключэньні морскай конвэнцыі, перагавораў, існаваньне якіх так энэргічна адмаўляў сэр Эд. Грэй перад германскім паслом. Часткова ён ужо быў апублікаваны, цалкам-жа здаецца, не,— а ён ня доўгі і варты таго, каб яго надрукаваць цалкам. Падаем яго ў дакладнай копіі.

«13 мая ў начальніка морскага генэральнага штабу адбылася нарада для абмену думкамі адносна будучых перагавораў аб заключэньні згоды паміж Расіяй і Англіяй аб узгодненых опэрацыях іх морскіх сіл на выпадак сумесных ваенных дзеяньняў Расіі і Англіі пры ўдзеле Францыі. На гэтай нарадзе прысутнічалі: начальнік морскага генэральнага штабу віцэ-адмірал Русін, таварыш міністра замежных спраў гофмэйстар Нератаў, памочнік начальніка морскага генэральнага штабу капітан I рангу Нянюкоў, дырэктар канцылярыі міністэрства замежных спраў на пасадзе гофмэйстара с. с. с. барон Шылінг, ваенна-морскі агент у Англіі флігель-ад’ютант капітан I рангу Волкаў і віцэ-дырэктар канцылярыі міністэрства замежных спраў у годнасьці камэргера калескі саветнік Базілі.

Адзначыўшы перш за ўсё ўсю пажаданасьць заключэньня такой згоды як са спэцыяльна ваенна-морскага пункту гледжанья, так і асабліва з агульнаполітычнага, нарада пасьля ўсебаковага абгаварэньня пытанья прыйшла да ніжэйпаданага заключэньня:

Перш за ўсё было прызнана, што морская згода наша з Англіяй павінна, як і Франка-расійская морская конвэнцыя, мець на ўвазе ўзгодненья, але асобныя дзеяньні нашых і ангельскіх морскіх сіл.

У адносінах стратэгічных мэт, што высоўваюцца з нашага пункту гледжанья на выпадак вайны дзяржаў «Троістага саюзу», дык трэба адрозьніваць, з аднаго боку, морскія опэрацыі ў раёне Бальтыцкага і Нямецкага мораў, з другога— барацьбу морскіх сіл у Міжземным моры. І ў тым і ў другім з гэтых раёнаў мы павінны імкнуцца атрымаць ад Англіі кампэнсацыю за тое, што мы адцягнем на сабе частку германскіх морскіх сіл. На паўночным тэатры вайны нашы інтарэсы патрабуюць, каб Англія за-

трымала як мага большую частку германскага флѣту ў Нямецкім моры. Гэта кампэнсавала-б перавагу германскага флѣту над нашым і, магчыма, дазволіла-б у спрыяючым выпадку, пачаць дэсантную операцыю ў Помэраніі. Калі-б была магчымасць пачаць гэтую операцыю, дык ажыццяўленьне яе мела значныя цяжкасьці з прычыны слабага разьвіцьця нашых транспартных сродкаў у Бальтыцкім моры. Ангельскі ўрад мог-бы ў гэтай справе зрабіць нам вялікую паслугу, згадзіўшыся, да адкрыцьця ваенных дзеяньняў, перавесці ў нашы бальтыцкія парты такую колькасьць гандлёвых суднаў, якая запоўніла-б недахоп нашых транспартных сродкаў. Морскае становішча ў Міжземным моры таксама вельмі істотна закранае нашы інтарэсы, бо ў выпадку панаваньня ў гэтым моры аўстра-італьянскіх сіл магчыма наступальныя операцыі аўстрыйскага флѣту ў Чорным моры, што зьявілася-б для нас небясьпечным ударам. Таму, з нашага пункту гледжаньня, будзе надзвычай важным устанавленьнем трунтоўнай перавагі сіл «Троістай згоды» над аўстра-італьянскім флѣтам у Міжземным моры. З прычыны існуючай перавагі аўстра-італьянскіх морскіх сіл над французкімі пажадана, каб Англія пакінула неабходную колькасьць суднаў у Міжземным моры і гэтым забясьпечыла панаваньне ў гэтым моры сіл «Троістай згоды» прынамсі да таго часу, пакуль разьвіцьцё нашага ўласнага флѣту не дазволіць нам узяць гэтую задачу на сябе. Было-б таксама пажадана атрымаць згоду Англіі на тое, каб нашы судны маглі карыстацца, у якасьці базы, ангельскімі партамі, ва ўсходняй частцы Міжземнага мора, падобна да таго, як Францыя ў сілу морскай конвэнцыі, дала нам права базавацца на яе парты ў Заходняй частцы гэтага мора. Калі-б, у сувязі са становішчам у Міжземным моры, зайшла гутарка аб пратоках, дык трэба было-б, не закранаючы політычнага пытаньня аб Босфоры і Дарданэлах, прагледзіць толькі часовыя ваенныя захады ў пратоках, як адну з магчымых стратэгічных нашых операцый у выпадку вайны.

Апрача* вышэйсказанага, нарада прызнала пажаданым, каб морскаю згодаю, што мае быць у нас з Англіяй, быў устанавлены ва ўсіх падрабязнасьцях парадак зносін паміж нашымі і ангельскімі морскімі сіламі. Для гэтай мэты неабходна будзе згадзіцца на выпрацоўку сыстэмы агульных сыгналаў і спецыяльных шыфраў, аб арганізацыі абмену радыё-тэлеграмамі і аб спосабах зносін паміж морскімі генэральнымі штабамі Расіі і Англіі.

Неабходна, апрача таго, дагаварыцца аб тым, каб наша і ангельскае морскае ведамства абменьвалася весткамі як аб флэтах трэцік дзяржаў, так і аб уласных флэтах і ў прыватнасці тэхнічнымі данымі аб прыборах і вынаходзтвах, якія ўжываюцца ў морскай справе.

На думку нарады, трэба было-б таксама ўстанавіць на ўзор Франка-расійскай морскай конвенцыі, перыядычны абмен думкамі паміж начальнікамі нашага і ангельскага морскага генэральнага штабу для абмеркавання пытанняў, якія цікавяць морскае ведамства абедзвюх дзяржаў, і праверку сумесна намечаных мерапрыемстваў.

Пераходзячы ад зместу гэтай згоды да парадку яе заключэння нарада прызнала зусім адпаведнай прапанову ангельскага ўраду, каб яна выпрацавана была нашым ваенна-морскім агентам у Англіі і ангельскім морскім ведамствам з удзелам французска-ваенна-морскага агента ў Лёндане і пасля была падана на ўхваленне ўрадаў. З прычыны цеснай сувязі, якая існуе паміж выпрацаваным (ангельскім і французскім генэральнымі штабамі) плянам сумесных дзеянняў і магчымай коопэрацыі нашай з ангельскім флэтам, неабходна, каб, як відаць, і мяркуецца, нам быў паведамлены тэкст Англа-французскай морскай згоды.

Нарэшце нарада выказала ўпэўненасць у неабходнасці, каб наш морскі агент у Лёндане трымаў у курсе ўсяго ходу перагавораў імператарскага пасла ў Лёндане, які ў сваю чаргу будзе яму садзейнічаць.

Мы бачылі, да чаго найўным быў імператар Вільгельм, у ліпені разлічваўчы яшчэ на ангельскі нэўтралітэт, які фактычна агонізаваў ужо ў маі: перагаворы морскіх штабаў ішлі на аснове прынятага згоды, якая адбывалася яшчэ ў красавіку¹⁾. Асабліва, вядома, каштоўна гэта жаданне расійскага морскага штабу атрымаць дэсантныя сродкі да высадкі ў Помэраніі «да пачатку ваенных дзеянняў»: невар'ят мог так разважаць толькі ў тым выпадку, калі ваенныя дзеянні збіраўся пачаць ён — калі-ж гэты пачатак быў з боку ворага, дык гаварыць аб гэтым пачатку як аб вызначаным моманце было-б сьмешна. Хто-ж іх, немцаў, ведае, калі яны пачнуць? Зусім ясна, што, калі Сухамлінаў з Жофэрам мірна гутарылі аб

¹⁾ Гл. «Да пытання аб вінавайцах вайны» ў гэтым зборніку, стар. 87 гэтага зборніку.

разгроме Германіі, пакідаючы дыплёматам толькі ўстанаўленьне м о м а н т у гэтай опэрацыі—яны гаварылі не на вецер.

Другі «майскі» дакумант яшчэ больш заслугоўваў бы ўвагі, каб яго падаць цалкам, але, на жаль, у мяне пад рукамі толькі вытрымкі. Гэта—дэпэша Палеолёга¹⁾ да Дэлькаса²⁾, якая становіць сабою справаздачу аб гутарцы французскага пасла «з уплывовым членам расійскага дзяржаўнага савету» наконт будучага лёсу Аўстра-Вянгрыі на выпадак сьмерці імператара Франца-Іосіфа.

«Перш за ўсё», заявіў «член дзяржаўнага савету», «мы павінны будзем далучыць Галіцыю. Наш ваенны міністр генэрал Сухамлінаў, мне, на днях, даказваў, што аўладаньне Галіцыяй неабходна для забеспячэньня нашай заходняй граніцы. І да таго-ж гэта глыбока расійская краіна».

Далейшы зьмест дэпэшы Палеолёга прысьвечаны доказу гэтага апошняга сьцьвярджэньня яго суразмоўніка. І географія, і этнографія, і гісторыя і нават рэлігія,—усё на думку Палеолёга толькі даказвае, што Галіцыя «глыбока расійская краіна». Між іншым, Палеолёг тут прагаварваецца, што «праваслаўная прапаганда» ў Галіцыі «падтрымліваецца панславіцкімі камітэтамі» ў Маскве і Кіеве, г. зн. носіць чыста палітычны і прытым апрэсыўны (наступальны) з боку Расіі характар. Цяпер-жа, вядома, у гэтым ніхто ня мае сумненьня, але ў той час расійскі ўрад старанна захоўваў, што яго клопаты аб праваслаўі ў Галічыне маюць на мэце падрыхтаваць захоп гэтай краіны царскаю Расіяй.

Некаторыя гістарычныя і географічныя непаразуменьні, якія ёсьць у гэтай частцы дэпэшы, ніколі не перашкаджаюць таму, што тут Палеолёг проста перадае пажаданні свайго суразмоўніка, які ў сваю чаргу гаворыў, «конфідэнцыйна» ад імя расійскага ўраду. Канец дэпэшы, дзе Палеолёг проста гаворыць аб «дамаганьнях нашай саюзьніцы» не пакідае наконт гэтага ніякага сумненьня: «уплывовы член дзяржаўнага савету» выказваў ня толькі сваю асабістую думку. Сьмерць-жа імператара Франца-Іосіфа была прыблытана ні да рэчы, проста, на тое, каб даць імперыяліцкім прагненьням Расіі хоць якую-небудзь зачэпку. Трэба было з чаго-небудзь пачаць размову, ды яшчэ каб ня надта спалохаць французаву перспектываю вось-вось

¹⁾ Францускі пасол у Пітэры.

²⁾ Францускі міністр замежных спраў.

готовай пасунуцца вайны. З другіх дакумантаў мы ведаем, што нават прэзідэнт Пуанкарэ лічыў расійцаў занадта пасьпешлівымі: дык вось «уплывовы член» і заспакойваў—гэта, не цяпер, а тады, як Франц-Іосіф памрэ. А яму яшчэ бог, можа, два—тры гадкі жыцця дасць (аўстрыйскаму імператару было тады пад 80).

Такім чынам, увесну 1914 г. за тры месяцы да пачатку вайны, Расія рыхтавалася да падзелу Аўстра-Вэнгрыі і ўгаварвалася аб гэтым са сваёй саюзніцай Францыяй.

Але сьмерці Франца-Іосіфа, як і караблёў для дэсанту ў Помэранію, чакаць было доўга. А рукі сьвярбелі, і жыць далёкімі марамі рабілася ўсё больш ня ўзмогу. І вось, пакуль морскі штаб дагаварваўся з ангельцамі, дык сухапутны рашыў дзейнічаць.

Летам мінулага году выйшла брошура сэрбскага профэсара Станевіча, на якую мала зьвярнулі ўвагі ў нас, але зьяўляецца яна самым буйным выкрыцьцём з гісторыі падрыхтоўкі вайны за апошні час. Вось што там можна было прачытаць:

«Пасьля спатканьня кайзэра Вільгельма II і аўстрыйскага кронпрынца ў Канопішце, палкоўнік Д. Дзьмітрыевіч, начальнік даведачнага аддзяленьня сэрбскага генэральнага штабу, атрымаў сакратнае паведамленьне ад расійскага генэральнага штабу аб тым, што расійскі ўрад атрымаў дакладныя весткі аб характары і мэце спатканьня Вільгельма II і кронпрынца Фэрдынанда, у часе якога Германія ўхваліла плян нападу Аўстра-Вэнгрыі на Сэрбію і заваяваньня яе, а таксама абяцала ёй сваю дапамогу і падтрыманьне. Іншыя весткі, якія пасля гэтага атрымаў палк. Д. Дзьмітрыевіч, пацьвердзілі дакладнасьць даных атрыманых ад расійскага генэральнага штабу. Сярод-жа сэрбскай публікі, адносна рашэньняў, прынятых на спатканьні двух монархаў у Канопішце, былі распаўсюджаны фантастычныя, узбуджальныя чуткі, усімі аўладала страшэнная нервознасьць і паветра было напоўнена электрычнасьцю.

Калі былі назначаны манэўры аўстра-вэнгерскіх войск у Босніі і калі стала вядома, што кронпрынц Фэрдынанд мае намер прыехаць у Сараева, дык палк. Д. Дзьмітрыевіч быў упэўнены, што Аўстра-Венгрыя хоча зрабіць напад на Сэрбію. Пасьля доўгага разважаньня,—як ён (палк. Дзьмітрыевіч) сам раскаваў аб гэтым у красавіку 1915 г.,—ён прышоў да думкі, што напад на Сэрбію і вайну

можна напярэдзіць толькі забойствам Фэрдынанда, якога ўся сэрбская грамадзкая думка ў той час разглядала, як самага большага ворага Сэрбіі і сэрбскага народу, як галоўнага ініцыятара ўсякага дзеяння супроць іх».

Нямецкія даследнікі пытаньня аб «вінавайцы» зараз-жа далі цэлую груду довадаў, што на апошнім спатканьні Франца-Фэрдынанда з Вільгельмам у Канопішце гаварылася толькі аб Румыніі, а зусім не аб Сэрбіі. Сакрэтнае паведамленьне расійскага пасла ў Вене (было адначасна з падзеямі, 13/26 чэрвеня 1914 г.) сьцьвярджае нямецкую версію. Шабэка пісаў Сазонаву:

«У часе спатканьня ў Канопішце, якое было прысьвечана, як відаць, галоўным чынам, морскім пытаньнем, там-жа, выходзіць, абгаварвалася і румынскае пытаньне, прычым, з боку імператара Вільгельма былі зроблены заспакойлівыя запэўненьні, аснованыя нібыта на пачуцьцях глыбокай адданасьці караля Карла асобе імператара Франца-Іосіфа і галаве дому Гогенцольлернаў.

Больш пэсымістычна аднёсься імператар Вільгельм да будучыні. Зьнікненьне караля Карла з політычнае арэны, на яго думку, можа моцна адбіцца на напрамку замежнай політыкі Румыніі і пацягне да заключеньня саюзаў, на якія цяперашні кароль ніколі ня згодзіцца. З гэтай прычыны пытаньне аб умацаваньні аўстра-вэнгерскай граніцы з Румыніяй павінна быць вырашана ў станоўчым сэнсе.

Чуткі пра ўзбуджэньне намі пытаньня аб пратоках у сувязі з адраджэньнем нашага флёту таксама, як відаць, вельмі непакоілі членаў «Тройстага саюзу» і служылі таксама прадметам абгаварэньня ў Канопішце, прычым, эрцгерцаг Франц-Фэрдынанд, паводле пасьведчаньняў прысутных пры спатканьні асоб, вёў надзвычай доўгія нарады з адміралам Тырпіцам, у часе якіх, як кажуць, абгаварвалася ня толькі сучасная суднабудаўнічая праграма Аўстра-Вэнгрыі, згодна з якою да 1918 г. монархія павінна мець 12 дрэдноутаў, але, і сакрэтная праграма, якая мела на мэце выраб на заводах паасобных частак суднаў, што маглі-б быць на выпадак патрэбы вельмі хутка сабранымі. Тое, што ангельская эскадра наведала Кронштат і, што ў Парыжы жыве начальнік нашага морскага штабу, таксама было прадметам самага ажыўлёнага абгаварэньня з боку тутэйшых політычных колаў».

Няма ніякага сумнення, што Дзямітрыевіч хлусьціў, запэўняючы, што, нібыта, забойства Фэрдынанда здавалася яму адзіным сродкам «папярэдзіць вайну»: нават ня вельмі дурное малое дзіця зразумела-б, што гэтым сродкам вайну можна было-б толькі выклікаць. Але сэрбская ваеншчына, адчуваючы на сваім плячы магутную руку паўночнай алякуншы, не баялася вайны. А алякунша вяла вялікую гульню,—і нездарма адзін з удзельнікаў гэтай гульні найбольш блізкі да месца дзеяння гулякаў, не спамянуты Станаевічам, але нябачна прысутны ва ўсім гэтым малюнку—Гартвіг¹⁾, ня вытрываў хваляваньня і памёр раптоўна праз некалькі дзён пасля таго, як у Белград прышло паведамленьне аб сараеўскім стрэле.

Концэпцыя Кауцкага ня тое, што няправільная, але нават недабачлівая. Вядома, пасля сараеўскага забойства Вільгельм рваў і шыбаў і гатовы быў разьбіць няшчасную Сэрбію. Але ўжо тут выявілася, насколькі яго супернікі больш спрытныя за яго і шырэй размахам: з самага пачатку ініцыятыва была ў іх руках. Германскі імперыялізм пацярпеў першае паражэньне за паўтара месяцы да пачатку вайны.

Такім чынам вайна была спровокавана непасрэдна расійскай ваеннай партыяй. Пасля таго, як гэтая провокацыя адбылася, гісторыя політычнай падрыхтоўкі вайны была скончана, але ня была скончана падрыхтоўка «грамадзкай думкі» да вайны. Абдурваньне мас толькі цяпер і пачыналася. У гісторыі гэтага абдурваньня важную ролю адыгрывае эпізод з расійскай мобілізацыяй. Вывучаючы «формальныя прычыны»—як яны самі па сабе ніччэмны,—гэтага эпізоду абыйсьці нельга.

Тут мы, за апошнія гады, атрымалі тры першапачатковыя крыніцы. Перш за ўсё зьявіўся першы том «Царскай Расіі ў часе вайны» Палеолёга,—надзвычай падрабязнае апавяданьне аб тым, што рабілася ў соцыяльных вярхох «Петраграду» за час вайны, паколькі гэта было відаць з францускага пасольства. Хаця і зробленае ў форме падзенных запісаў, апавяданьне Палеолёга, сапраўды-ж, як паказвае бліжэйшы аналіз, апрацавана па розных матэрыялах ужо потым і з гэтае прычыны мае ў сабе ня мала дробных недакладнасьцяў. Але ў буй-

¹⁾ Расійскі пасол у Сэрбіі. Памёр 10 ліпеня, а сараеўскі стрэл быў

ным, апіраючыся на дакуманты і, мабыць, нешта накіштаат кароценькага дзеньніка, зьмест Палеолёга не выклікае вялікага сумнення. Пазьней вышлі на нямецкай мове ўспаміны Сухамлінава¹⁾. Гэта яшчэ больш «мэмуары», чым кніга Палеолёга (што вышла—мы гаворым аб I томе—ў 1921 г.). Ёх аполёгетычна-хлусьлівы тон, у адносінах асабіста да аўтара, мною ўжо адзначаны. Але тым каштоўней тыя месцы, дзе Сухамлінаў мімаволі «прагаварваецца». Спрабуючы расказаць, як і Палеолёг, дзень у дзень (мабыць таксама па сучасным запісу), Сухамлінаў таксама бльгтаецца ў падрабязнасьцях, а іншы раз яўна іх хавае. Вось чаму каштоўнейшым дадаткам да абедзвюх вэрсій анямечанага галавы расійскай ваеннай партыі і францускага «сябра Расіі», зьяўляецца зусім сучасны, укладзены ўслед за падзеямі, запіс расійскага міністэрства замежных спраў, апублікаваны ў IV томе «Краснога архива». Па сутнасьці гэта дзеньнік Сазонава, або матэрыялы да яго мэмуараў, але ім канчаткова не апрацаваныя: апошнія і надае ім выключную цэннасьць.

Офіцыяльная вэрсія, якая распаўсюджвалася кнігамі ўсіх колераў і газэтнымі да іх коментарыямі, была такая: Расія мобілізоўвалася толькі пасля таго, як былі вычарпаны ўсе сродкі мірнай згоды. Аўстрыя напала на Сэрбію, Германія яўна падтрымлівала Аўстрыю і, па паведамленьні офіцыяльнае газэты „Localanzeiger“, сама мобілізавалася; праўда, паведамленьне было зараз-жа офіцыяльна абвергнута, але занадта позна: у Пецярбурзе ўжо «паціснулі на кнопку». Гэта было ў пятніцу 31 ліпеня. 1 жніўня Германія аб'явіла Расіі вайну.

Пералічаныя намі крыніцы, якія ішлі ад самых блізкіх да падзей і найбольш дасьведчаных асоб, даюць такі малюнак. З а р а з - ж а пасля атрыманьня аўстрыйскага ўльтыматуму Сэрбіі, Сазонаў ускрыжвае: „с'est la guerre europeenne“ (гэта эўропэйская вайна). У тры гадзіны дня таго-ж 24 ліпеня, г. зн. праз некалькі гадзін пасля атрыманьня ў Пецярбурзе паведамленьня аб ультыматуме, адбываецца рада міністраў, на якой, па прапанове міністра замежных спраў, «была прынята вырашана мобілізацыя 4 ваенных акругоў, а таксама абодвух флётаў, чорнаморскага і бальтыцкага»²⁾. Пасля гэтага можна было колькі ўгодна тлумачыць, што «нашы ваенныя рыхтаваньні накіраваны выключна супроць Аўстра-

1) Задатаваны 1924 г., скончаны, як відаць з прадмовы, яшчэ ў 1923 г.

2) „Красный архив“, т. IV, стар. 8. Курсіў мой.—М. П.

Венгры і не маглi быць растлумачаны, як варожыя дзеянні супроць Германіі—справа была ясная нават для дзіцяці, бо ў Балтыцкім моры ніводнага аўстрыйскага ваеннага судна ня было і не магло быць. Услед за гэтым, увечары, Сазонаў у самым зачэпным тоне „sur un ton très vif“ гутарыць з германскім паслом і атрымае першае адзёргванне з боку Палеолёга, якому ён пад свежым уражаннем раскажаў аб сваёй размове з Пурталесам¹⁾: «Не забывайце, што мой (францускі) урад ёсць урад грамадзкай думкі і што ён можа даць вам патрэбнае падтрыманне толькі пры ўмове, што грамадзкая думка будзе на яго баку. Нарэшце падумайце і аб грамадзкай думцы Англіі²⁾. Сазонаў раздумаў і паабяцаў усю адказнасць зваліць на Бэрхтольда³⁾.

Аднак, мабыць, параду быць стрыманым, Сазонаў зразумеў, толькі выключна ў адносінах да аўстрыйскіх і германскіх дыплёматаў, бо на наступную раніцу, на парадзе ў Красным Сяле пад старшынствам Мікалая, ён сказаў ярка агітацыйную прамову, «што моцна падзейнічала на нашы салдацкія пачуцці», паводле слоў Сухамлінава⁴⁾. Што гэты апошні ні гу-гу аб тым, што адбылося на нарадзе міністраў, пры яго ўдзеце вельмі, вядома, выразна для ацэнкі агульнай яго праўдзівасці—але тым больш ў яго было падстаў захоўваць і ваяўнічы характар нарады ў Красным Сяле: ён, аднак, абмяжоўваецца тым, што звальвае адказнасць за ваяўнічы тон на Мікалая Мікалаевіча, што той, нібыта, перад нарадаю, за кулісамі, у адпаведным напрамку навастрыў Мікалая II.

Усё гэта было ў суботу. У нядзелю Сазонаў меў гутарку з аўстрыйскім паслом і на гэты раз трымаў сябе прыстойна, атрымаўшы за гэта кампліменты ад Палеолёга. У адказ на камплімент Сазонаў паабяцаў заўсёды цяпер быць сціплым: «да апошняга часу я буду трымаць перагаворы»⁵⁾. Але ў той-жа час, «між намі» задаў Палеолёгу пытанне—няўжо той думае, што вайны ўсё-такі ня будзе? На гэта Палеолёг заспакоіў яго, што вайны ні ў якім выпадку ня ўікнуць. Справа не ў вайне, а ў «грамадзкай думцы», г. зн. у абдурванні мас... На гэты прадмет Сазонавым было дана распараджэнне па

1) Германскі пасол у Пецярбурзе.

2) *Za Russie des Tzars*, p. 25.

3) Аўстрыйскі міністр замежных спраў. Там-жа, 26.

4) „Erinnerungen“, стар. 358.

5) *Ibid*, стар. 32—34.

газетным ведомстве: «Лайце колькі хочаце Аўстрыю,—але будзьце далікатнымі ў адносінах да Германіі»¹⁾).

Што Палеолёг меў рацыю адносна метадаў дзеяння, вельмі хутка пацвердзіла аналёгічная парада ангельскага пасла Б'юкенэна. Вельмі, як відаць, задаволены, што Расія «рушылася ўсур'ёз („she is thoroughly in earnest“) ён, у сваю чаргу, прыходзіў напамінаць Сазонаву аб неабходнасці як мага ўнікаць захадаў, якія маглі-б даць зачэпку Германіі намаляваць справу так, што на яе напалі: «Трэба аддаць Германскаму ўраду ўсю адказнасць і ўсю ініцыятыву нападу. Ангельская грамадзкая думка дапусціць думку аб удзеле ў вайне толькі ў тым выпадку, калі ня будзе сумнення, што напад будзе з боку Германіі». Палеолёг ўсяк падтрымліваў гэтыя намаганні: «З Берлінам і Венаю справа скончана», гаварыў ён Сазонаву.

«Цяпер вы павінны думаць аб Лёндане. Я вас упрашваю ня ўжываць ніякіх ваенных захадаў на германскім фронце і быць вельмі асцярожным нават на аўстрыйскім, пакуль Германія не адкрыла сваіх картаў. Маленькая неразважанасць з вашага боку наў можа каштаваць падтрыманьня Англіі». «Гэта і мая думка», адказваў Сазонаў, «але наш галоўны штаб сьпяшаецца (s'impatiente), і мне вельмі цяжка яго стрымліваць»²⁾.

Галава гэтае апошняе арганізацыі, Сухамлінаў, па яго «Успамінах», увесь гэты час жыў ціхім жыцьцём «бягучых спраў» і «нічога ня ведаў». З Сазонавым нават ня бачыўся... З гэтага відаць, што хлусіць таксама трэба ўмеючы. Характарна, між іншым, што некаторая паўза паміж нядзеляю і серадою ёсьць і ў дзеньніку міністэрства замежных спраў. Мабыць там гэтыя дні былі вельмі занятыя «абходжаньнем» Англіі, з аднаго боку, і Румыніі (на якую вельмі разьлічвалі)—з другога. Рашучы дзень настаў у сераду, 29-га. Няма сумнення, што ў гэты дзень вайна вісела на валаску,—зразумела настолькі, наколькі рэч ішла аб «моманце». Напярэдадні Мікалай атрымаў ад Вільгельма, які ўжо пачынаў разумець ангельскую гульню, як я ўжо казаў раней, тэлеграму з прапановаю быць пасярэднікам у перагаворах з Аўстрыяй. Але ён ня ўзгодніў свайго выступленьня з сваім прадстаўніком у Пецярбурзе, і Пурталес у гэты самы дзень зрабіў рэзкі візыт Сазонаву з прычыны расійскае мобілізацыі.

¹⁾ Erinnerungen, стар. 29.

²⁾ Ibid, стар. 30.

Калі Мікалай пазваніў Сазонаву аб прымірным лісьце Вільгельма, дык Сазонаў ухапіўся за візыт Пурталеса, як за якар ратунку. Тут-жа, дарэчы, падасьпела паведамленьне аб бомбардаваньні Белграду аўстрыйцамі. На тэрміновай нарадзе з Сухамлінавым і Янушкевічам «пасьля ўсебаковага абгаварэньня становішча абодва міністры і начальнік генэральнага штабу прышлі да думкі, што, з прычыны малых надзей унікнуць вайны з Германіяй, неабходна сваячасова, як мага падрыхтавацца да яе, а таму нельга рызыкаваць затрымаць агульнае мобілізацыі потым, шляхам выкананьня цяпер мобілізацыі частковай. Вынікі парады тут-жа па тэлефоне былі дакладзены імператару, які выказаў згоду на аддачу адпаведных распараджэньняў. Паведамленьне аб гэтым было сустрэта з захапленьнем цесным колам асоб, якія былі пасьвечаны ў справу. Зараз-жа былі адпраўлены тэлеграмы ў Парыж і ў Лёндан, каб папярэдзіць урады аб прынятых рашэньнях».

Што агульная мобілізацыя азначае напэўна вайну, дык гэта ведаў кожны ваенны спецыяліст. У 1894 г. ген. Абручоў выказаў гэта ўсімі словамі. Ніякая краіна ня сьцярпіць, каб на яе граніцах стаяў узброены да зубоў супраціўнік, і каб яму належаў выбар моманту, калі напасьці. Германія даўно заяўляла ўголас, што лепшая абарона ёсьць нападзеньне. (*Die beste Deckung ist der Hieb*)—і ў гэтым з ёю былі цалкам згодныя яе будучыя ворагі. «Абодва начальнікі галоўнага штабу аб'яўляюць па агульнай згодзе»,—гаворыць протокіл нарады французскага і расійскага начальнікаў штабу ад жніўня 1913 г., «што словы абарончая вайна не павінны тлумачыцца ў сэнсе вайна, якая вядзецца абарончым чынам. Яны, наадварот, падвярджаюць абсалютную неабходнасьць для расійскай і французскай арміі ўжыць рашучае і, насколькі магчыма, адначасовае наступленьні, згодна з тэкстам 3 пункту Конвэнцыі, які гаворыць, што сілы абедзвюх дзяржаў, якія дагаварваюцца, дзейнічаюць з усёю энэргіяй і настойлівасьцю»¹⁾.

Справа здавалася б яснаю. Але пад вечар, абдураны сваімі міністрамі, Мікалай сьціміў, што з усіх падзей дня, самаю позьняю па ўзнікненьні, была тэлеграма Вільгельма і што нязручна на прапа-

¹⁾ „Красный архив“, т. I, стар. 21.

нову пасярэдняцтва адказваць усеагульнай мобілізацыяй. Нязручна, перш за ўсё, перад тымі-ж французамі і ангельцамі. Тут апошні Рама-наў быў больш тактычны за сваіх слуг. А 11 гадзіне ўвечары «важны міністр паведаміў па тэлефоне міністру замежных спраў, што ім атрыманы высачайшы загад аб адмене агульнай мобілізацыі»¹⁾. За гэты час і да Пурталеса дайшла зьмена бэрлінскіх настрояў, і ў 2 гадзіны ночы ён «расчулены і ўсхваляваны», ламіўся да Сазонава, упрашваючы даць якую-небудзь формулу для згоды. Сазонаў прад-дыктаваў яму нешта, што мела ў сабе фактычнае адмаўленьне Аўстрыі ад «ультыматуму». Было прынамсі 90 шанцаў са 100, што гэтага ні ў Бэрліне, ні ў Вене ня прымуць,—і такім шляхам можна было хоць выйграць час.

Раніцою ўся кампанія зноў варушылася. Сазонаў, маючы рацыю апасацца, што пасля ўчарашняга Мікалай яго ня прыме, званіў па тэлефоне Крывашэіну, фактычнаму прэм'еру з прычыны надзвычайнае старасьці номінальнага прэм'ера Гарамыкіна, просячы яго зра-біць уплыў на Пётэргоф у патрэбным сэнсе. Але Мікалай і Крыва-шэіна ня прыняў. Тым часам Сазонаў, Сухамлінаў, нявінны, як ягнё, і Янушкевіч²⁾ зноў сабраліся ў апошняга. Было відавочна, што трэба ратаваць вайну як мага, бо інакш момант можа быць страчаны беспаваротна,—а калі прыдзе другі? Генэрал-ад'ютант Сухамлінаў і генэрал Янушкевіч зноў стараліся пераканаць па тэле-фоне цара вярнуцца да ўчарашняга рашэньня і дазволіць узяцца за агульную мобілізацыю. Яго вялікасьць рашуча адхіліў гэтую просьбу і, нарэшце, коратка аб'явіў, што спыняе размову. Генэрал Янушке-віч, які трымаў у гэтую хвіліну ў руках тэлефонную трубку, усьпеў толькі паведаміць, што міністр замежных спраў таксама тут у габі-нэце, і просіць дазволу сказаць цару некалькі слоў. Пасля невялікага маўчаньня, цар даў згоду выслушаць міністра. С. Сазонаў звярнуўся да яго вялікасьці з просьбаю, каб ён прыняў яго ў той-жа дзень для неадкладнага дакладу аб агульным палітычным становішчы. Памаў-чаўшы, цар запытаўся: «Вам усёроўна, калі я вас прыму разам з Таці-шчавым а 3 гадзіне, бо іначай у мяне няма ніводнай хвіліны вольнага часу? «Міністр падзякаваў цару і сказаў, што ён будзе ў вызначаны час».

¹⁾ „Красный архив“, стар. 22.

²⁾ Начальник генеральнага штабу.

Э перасьцяроті было вырашана не гаварыць з Сазонавым бяз сьведан. «Начальнік штабу горача ўпрашваў С. Д. Сазонава ў што-б там і было пераканаць цара, каб ён згадзіўся на агульную мобілізацыю з прычыны крайняе небясьпекі для нас апынціцца непадрыхтаванымі да вайны з Германіяй, калі-б абставіны запатрабавалі ад нас ўжыць рапучыя захады пасля таго, як посьпех агульнае мобілізацыі быў-бы скомпроматаваны папярэднім правядзеньнем частковай мобілізацыі. Генэрал Янушкевіч прасіў міністра, каб той, калі яму ўдасца ўгаварыць цара, зараз-жа аб гэтым перадаў яму, Янушкевічу, па тэлефоне з Пэтэргофу, каб ён мог неадкладна ўжыць захады, бо трэба будзе перш за ўсё, як мага хутчэй, пачатую ўжо частковую мобілізацыю ператварыць у ўсеагульную і замяніць разасланьня ўжо загады новымі. «Пасля гэтага,—сказаў Янушкевіч,—я пайду, зламлю тэлефон і наогул ужыву ўсе захады, каб мяне нікім чынам нельга было знайсці, для разасланьня іншых загадаў у сэнсе новае адмены агульнае мобілізацыі»¹⁾).

У Пэтэргофе Сазонаў, у прысутнасьці Тацішчава, які рыхтаваўсяехаць у Бэрлін гаварыць з Вільгельмам, «на працягу амаль цэлай гадзіны даказаў, што вайна стала нямінучай, бо па ўсім відаць, што Германія рашыла давесьці справу да сьвяткі, іначай яна не адхіляла-б усіх пагаджальных прапаноў, што рабіліся ёй (яна сама іх рабіла, і Тацішчаў быў жывою ілюстрацыяй!!) і лёгка магла-б абразуміць сваю саюзьніцу». Мотыў быў, можна сказаць, традыцыйны, так добра вядомы яшчэ па анекдотах аб Паўле Пятровічу: «ваша вялікасьць, немцы вас ашукваюць». Пасля гадзіны ўпрашваньняў Мікалай, надта раззлаваны, як паказвалі яго нястрыманьня выразы, але ня ўпэўнены, што Вільгельм сапраўды яго не ашуквае—хто-ж у гэтым коле і ў такой абстаноўцы мог-бы мець такую ўпэўненасьць?—узлў назад адмену мобілізацыі. «С. Сазонаў папрасіў высачайшага дазволу зараз-жа па тэлефоне перадаць аб гэтым начальніку генэральнага штабу і, атрымаўшы яго, сьпешна пайшоў у ніжні паверх палацу да тэлефону. Перадаўшы высачайшы загад генэралу Янушкевічу, які з нецярплівасьцю чакаў яго, міністр, спасылаючыся на ранішнюю гутарку, дадаў: цяпер вы можаце зламаць тэлефон».

Ледзь толькі Сазонаў вышаў ад Мікалая, як у таго зноў пачаліся хістаньні і ён тэлеграфавалі Вільгельму, што мобілізацыя яшчэ не

¹⁾ «Красный архив», т. I, стар. 29—30.

вайна і да т. п. Але гэта ўжо не магло паправіць справы—дзявіна рушылася. Германія, праўда, не адказала зараз-жа адкрыцьцём ваенных дзеяньняў—як Японія ў 1904 г.—а на першы час абмежавалася ўльтыматумам, які патрабаваў спыніць мобілізацыю. З такім-жа посьпехам можна было патрабаваць спыніць паводку: элемэтарная ісьціна, выказаная ў 1894 г. Абручовым, не магла не апраўдацца—ўсеагульная мобілізацыя азначала вайну.

Добра разумеючы гэта, абаронцы «расійскага» пункту гледжаньня («расійскім»), вядома, яго можна называць толькі гіранічна, бо не магло быць нічога больш процілеглага інтарэсам расійскай народнай масы) высоўваць дзьева апраўдальныя вэрсіі.

Першая. Крок Сазонава (фактычна-ж ён настаяў на мобілізацыі) тлумачыўся атрыманым таго-ж дня, у чацьверг 30, з Бэрліну паведамленьнем аб мобілізацыі германскай арміі. Няхай паведамленьне было пасля непраўдзівае, але псыхолёгічнае ўражаньне яно павінна было зрабіць, калі-ж непаразумеьне выясьнілася, дык было занадта позна. Тлумачэньне гэта ня вытрымлівае крытыкі: вестка аб вутцы, пушчанай Lokalanzeiger'ам прышла ў Піцер толькі а 4 гадзіне дня, а Сазонаў угаварваў Мікалая з 2-х да 3-х. Калі прышла тэлеграма з Бэрліну, дык тэлеграмы аб мобілізацыі ляцелі ўжо па Расіі.

Другая. Ваенныя спецыялісты, з былым іменна ў тыя дні начальнікам мобілізацыйнага аддзелу ген. Добравольскім на чале, сьдзьвяржаюць, што частковая мобілізацыя, толькі супроць Аўстрыі, тэхнічна не магла быць здзейсьнена: яна зламала-б увесь плян. Але як яны адкажуць на мобілізацыю бальтыцкага флёту з першае-ж гадзіны? А, па-другое, да 1914 г. Расія ні разу ня мела ўсеагульнае мобілізацыі, а ваявала і мобілізоўвала некалькі разоў. Мобілізацыі 1877—1878 і 1904—1905 гг. усё былі частковымі. Як-жа гэта тэхнічна адбывалася?

Царскі генэральны штаб, такім чынам, улетку 1914 г. быў не адзінкім. Ён меў надзейнага саюзьніка ў царскім міністры замежных спраў. Усе яны, вядома, не «вінавайцы», а проста зброя магутнай аб'ектыўнай сілы, якая завецца імперыялізмам. Але іншы раз карысна прыглядзецца, як і якімі сродкамі гэтае сіла дзейнічае.

Дзеньнік расійскага міністэрства замежных спраў амаль на чыста зьнішчае 16 разьдзел работы Кауцкага («Мобілізацыя»). Лейтмотывам гэтага разьдзелу зьяўляецца аўтаматычная мобілізацыя Расіі, як

адказ на аўстрыйскую мобілізацыю. Але мы ведаем, што Расія мобілізавала зараз-жа пасля аўстрыйскага ўльтыматуму, не чакаючы аўстрыйскае мобілізацыі, прытым мобілізавала ня толькі супроць Аўстрыі, але і супроць Германіі. Вось як небяспечна складаць абвінаваўчыя акты паказанья толькі аднаго боку. Пададзім яшчэ некалькі дакумантаў—дарэчы неапублікаваных,—якія пакажуць, што падзеі разгортваліся ў політычнай роўніцы шмат раней, чым мог-бы даць сябе адчуць «аўтаматызм» мобілізацыі.

Па-першае, яшчэ ня толькі да аўстрыйскае мобілізацыі, але і да аўстрыйскага ўльтыматуму мы маем такую сакрэтную тэлеграму Сазонава да расійскага пасла ў Белградзе ад 24 чэрвеня (7 ліпеня): «Цару імператару было да спадабы дазволіць уступку за плату Сэрбіі з ваенных запасаў 120 тысяч трохлінейных вінтовак і 120 мільёнаў патронаў з кулямі». Вінтоўкі і кулі маглі спатрэбіцца толькі для ваенных мэт, а ультыматумам Аўстрыі, што ўпаў, як гром з яснага неба, 24 чэрвеня (7 ліпеня), яшчэ і ня пахла...

Ультыматум прышоў, а з ім «аўтаматычна» і расійская мобілізацыя—супроць Аўстрыі. 28 ліпеня Сазонаў паведамляе аб гэтым расійскіх паслоў за граніцаю, а 29 мы маем такую тэлеграму Сазонава паслу ў Бухарэсьце:

«Прашу вас перадаць Браціано¹⁾ наступнае: на выпадак фактычнай узброенай сутычкі Аўстрыі з Сэрбіяй намі прадугледжваецца ваша (г. зн. Румыніі.—М. П.) выступленьне, каб не дапусьціць да разгрому апошняй (г. зн. Сэрбіі—М. П.). У гэтым будзе заключацца мэта нашай вайны з Аўстрыяй, калі яна станецца няўхільнай. Адказаўшы такім чынам на пытаньні, пастаўленыя Браціано, пастаўце яму ў сваю чаргу катэгорычнае пытаньне аб адносінах, якія зойме Румынія, прычым можаце даць зразумець яму, што намі не выключаецца магчымасьць выгад для Румыніі, калі яна прыме ўдзел ў вайне супроць Аўстрыі разам з намі. Мы хацелі-б ведаць, як глядзіць наконт гэтага румынскі ўрад».

А на суткі пазьней, 30-га, у дзень барацьбы за мобілізацыю ў Пэтэргофе, маем новую тэлеграму ў Бухарэст, якая расшыфруе падкрэсьленыя радкі першай:

«Вельмі даверліва. Калі лічыце магчымым прыступіць да больш

¹⁾ Румынскі міністр замежных спраў.

конкрэтнага азначэння выгад, на якія можа разьлічваць Румынія на выпадак удзелу ў вайне супроць Аўстрыі, дык можаце з упэўненасьцю заявіць Браціяно, што мы можам падтрымаць далучэньне да Румыніі Трансільваніі».

Для нас з чытачом, паколькі мы ведаем, што проект падзелу Аўстра-Вэнгрыі існаваў у Пецярбургскіх «сфэрах» ужо ў маі, тут нічога дзіўнага няма. Але для Карла Кауцкага, які поркаецца ў тым, каб дазнацца, мобілізацыя якіх іменна аўстрыйскіх корпусаў павінна была «аўтаматычна» выклікаць расійскую мобілізацыю—ня шкодзіла-б ведаць, што за два дні да «амаль адначасовай», усеагульнай мобілізацыі ў Аўстрыі і ў Расіі, апошняя зусім «конкрэтна» прапанавала Румыніі за саюз кавалак монархіі Франца-Іосіфа, разважаючы пры гэтым аб вайне з Аўстрыяй, якая сама сабою зразумела.

Да чаго наўнымі былі пасыля гэтага германскія «кіраўнічыя колы», калі яны сапраўды, як сьцьвярджае Кауцкі, тлумачылі расійскую мобілізацыю не ваяўнічымі намерамі расійскага ўраду. Апошні зусім ня быў такім наўным і, не абмяжоўваючыся Румыніяй, шукаў і пасылаў шукаць, апрача Румыніі яшчэ і іншых саюзнікаў на Балканах. Ад 31 ліпеня мы маем такую тэлеграму Сазонава, ужо паверанаму ў справах Сэрбіі: «Даверліва. Даведайцеся ў сэрбскага ўраду, ці ня лічыць ён сваячасовым намацаць глебу, можа праз наша пасярэдніцтва, аб згодзе з Баўгарыяй накіонт ня толькі сапраўднага забеспячэньня яе нэўтралітэту, але і ваеннага садзейнічання шляхам тэрыторыяльных кампэнсацый, на выпадак, калі-б Сэрбія атрымала іх у другім месцы».

Чытаючы падкрэсьленыя радкі, трэба памятаць, што Сазонаў і думкі ня меў аб якой-бы там ні было «тэрыторыяльнай кампэнсацыі» Аўстрыі за лік Сэрбіі: а вось сэрбам даць «кампэнсацыю» ў Босьніі і Герцэговіне—гэта іншая справа...

Як бачым, «аўтаматычны» марксызм ніколі сябе не апраўдвае. За «аўтаматызмам» падзей заўсёды хаваюцца жывыя і сьвядомыя агенты, ня ведаючы аб якіх і аб падзеях судзіць цяжка.

Прамова да кнігі К. Кауцкага
«Як узьнікла сусьветная вайна».

ЯК РАСІЙСКІ ІМПЭРЫЯЛІЗМ РЫХТАВАЎСЯ ДА ВАЙНЫ.

Для пачынаючага марксыста цяжэй за ўсё—выўчыцца мысліць дыялектычна, гэта значыць уяўляць сабе кожны грамадзкі стан не як нешта цярухомае і замкнёнае, дакладна і строга абмяжоўванае як сьпераду, так і ззаду, а як нешта цякучае, якое мае ў сабе адначасова і некаторыя рэшткі мінулага і поруч некаторыя зародкі будучага. У нас магчымы спрэчкі ледзь не ў такім чыне: з якога году ў Расіі «пачаўся» імперыялізм? І ў той час, як адны ўпэўнена заяўляюць: «не раней 1906 году», другія гатовы спусьціцца да 1900 г., калі не да 1896 г.

І тое і другое, вядома, далёка ад дыялектыкі, як зямля ад Сыроўса. Царская Расія была краінай гандлёвага капіталу больш чым на 50 проц. яшчэ і ў 1915 г.: хто гэтаму не паверыў-бы, дык таму даволі было-б паглядзець на Распуціна. Абсалютызм, спэцыфічная «форма кіраванья» эпохі гандлёвага капіталу быў у наяўнасці ў разгары імперыялісцкай вайны. А эпоха гандлёвага капіталу і эпоха імперыялізму адзелены, у Англіі, напрыклад, даволі вялікім часам у паўтара стагодзьдзі. І ў той-жа час, за дзесяць год да гэтага, мы маем тую-ж самую Расію, якая ідзе на заваёвы Кітая ў поўнай зброі банкавага капіталу, якая ўтварае Расійска-Кітайскі банк у саюзе з Ліёнскім крэдытам, Генэральным таварыствам і іншымі левіяфанамі парыскай біржы. Панаваньне банкавага капіталу — гэта як-бы вельмі характарная прыкмета імперыялізму, а іменна ў расійскай замежнай політыцы 90-х гадоў банкавы капітал ужо панаваў. Калі прыпомніць, што ў гэтыя-ж дні ў наяўнасці былі і іншыя сьмггтомы імперыялізму (вялізныя таможанныя пошліны і імкненьне ўсё больш і больш пашырыць таможную граніцу, захоп Манжурьі, спроба вахопу Карэі, аб якой будучы расійскі міністр замежных спраў

Ізвольскі казаў, што яна павінна стаць «другой Бухараю» і г. д.), — дык можа зьявіцца спакуса сказаць аб Расіі, што яна была ўжо «ў стадыі імперыялізму» яшчэ ў дні Вітэ. Але тут карысна ўспомніць, што ўся гэтая машына трымалася на актыўным балянсе, а значыць, на расійскім хлебным вывазе. Без актыўнага балянсу ня было-б за што будаваць броняноснаў для імперыяліцкіх захопаў на Дальнім Усходзе. А вываз хлеба—якая гэта старая рэч! Ды навакол-жа вывазу хлеба круціцца гісторыя расійскае эканомікі яшчэ ў дні Аляксандра I.

Асабліва крута прыходзіцца недыялектыку з такою ультрадыялектычнай краінай, як Расія. Нездарма мы сталі першымі марксыстамі сьвету—пад гэтым ёсьць глыбокая «матэрыяльная база». Нідзе больш ня сустрэнеш такога дзіўнага злучэньня політычных форм эпохі перапачатковага накапленьня, недакончанага аграрнага капіталізму, які не разлажыў яшчэ канчаткова старых «натуральных» форм гаспадаркі аграрнага капіталізму і фінансавага капіталу, які ўжо насоўваўся і зусім выразна выяўляўся. Хто вызначаў, нарэшце, політычную лінію паводзін гэтага недарэчнага цэлага?

Адказваць на гэта прыходзіцца зноў-такі з пункту гледжаньня дыялектыкі. У краіне, якая разьвіваецца, бярэ верх тое, што штурхае наперад, а ня тое, што цягне назад. Да 1900 г. было ўкладзена ў расійскую прамысловасьць:

Капіталу расійскага паходжаньня	447,2 млн. руб.	21,1 проц.
«чужаземнага»	762,4 „	35,8 „
«атрыманых ад продажу расійскіх фондў за граніцай»	915,6 „	43,1 „

Апошняя група, вядома, таксама павінна быць прылічана да капіталаў «чужаземнага» праходжаньня—і абедзве апошнія групы перш чым папасьці ў расійскую прамысловасьць, прайшлі праз чужаземныя банкі. Банковы капітал на $\frac{4}{5}$ вызначыў лёс расійскага капіталізму 90-х гадоў. Праўда, гэта было «зрошчваньне» зусім асобнага віду: амаль у 50 проц. усіх выпадкаў злучальнай пупавінаю зьяўлялася дзяржаўнае казначэйства. Гэта ўтырсквала жывую кроў у стары арганізм абсалютнай монархіі. Але наогул эканомічны малюнак не змяняўся. Асноўная залежнасьць усё-ж ішла па лініі фінансавага капіталу. Загадчык забеспячэньня расійскай арміі ў 1908 г. генэрал

Паліванаў запісаў у сваім дзеньніку 2 сьнежня: «У Стальпіна сёньня быў французскі пасол адм. Тушар з просьбаю, каб ваеннае міністэрства загазамі на пушкі не абмінула заводу Шнэйдэра, бо ён чуў, што хочучь загазаць Круту, а для поспеху нашае пазыжкі ва Францыі, лепш было зьвяртацца да французскае прамысловасьці».

Заказ, нарэшце, папаў не да Шнэйдэра, і не да Крупа, а на расійскія заводы,—але якія працавалі на французскім капітале. Факт датычыцца 1909 г., калі гегемонія банкавага капіталу ў Расіі біла ў вочы. Банкі рэслі нячувана хутка—за час ад 1909 да 1914 г. іх капіталы павялічыліся амаль у 4 разы (з 222 млн. зал. руб. да 836 мільёнаў—прырост 276 проц.). Концэнтраваныя імі прыватныя «збержэньні» толькі да 1912 году павялічыліся амаль удвая (з 976 млн. руб. да 1.817 млн. руб.). Але характарна, што нават і ў гэты час уся гэтая раскоша трымалася—і больш, як калі,—на вывазе хлеба. Цяжкасьці з гэтым апошнім былі галоўнымі з рэальных прычын вайны. І ў той-жа час ужо ў 1897 г. расійскае жалеза і расійскі каменны вугаль былі ў руках 60 таварыстваў, якія ўклалі ў справу чужаземнага (г. зн., які прышоў праз банкі) капіталу на 223 млн. р.

Было ўжо тут «зрошчваньне» ці не, ня будзем на гэтым спыняцца, гэта пытаньне больш тэарэтычнае. Ясна адно: вялізны ўдзел нерасійскіх капіталаў у расійскай гаспадарцы, павінен быў выводзіць гэту апошнюю з нацыянальных рамак і прымушаць яе падзяляць лёс сусьветных кон'юктур. І, калі прызнаць, што заходні—ангельскі, французскі, германскі—капітал ужо цалкам увайшоў да гэтага часу ў фінансавую стадыю, дык расійскі капітал ня мог унікнуць агульнага лёсу. Нацыянальная політыка была для яго закрыта, нават калі-б ён і захацеў яе праводзіць. Расійска-турэцкая вайна 1877—78 гг. была апошняй прайвай гэтай нацыянальнай політыкі, і ўжо яе няўдача, падкрэсьленая няўдачай баўгарскай політыкі Аляксандра III у 80-х гадох азначала немагчымасьць нацыянальных войнаў і для Расіі.

Наступіўшая вайна, расійска-японская 1904—1905 г. носіць ужо выразна імперыяліцкі характар, не адрозьніваючыся ў гэтых адносінах ад гішпанска-амэрыканскай вайны 1898 г. і англа-бурскай 1899—1901 г. Рэзкі ідэалёгічны пратэст супроць японскай вайны, які даходзіў на права да «вызваленаў», якія выдавалі антываенныя проклямацьці, тым і тлумачыцца, што расійская буржуазія і інтэлігенцыя, якая яе абслугоўвала—яшчэ цалкам жылі паняцьцямі эпохі прамы-

словага капіталізму з яго паказным пацыфізмам і двудушной агіднасьцю да зброі (якая, аднак, выраблялася і ўжывалася ў прамысловую эпоху ў дастатковай колькасьці). Да 1914 г. ідэалёгія дзінала эканоміку і супроць імперыяліцкай вайны протэставаў ужо адзін пролетарыят.

Вось чаму, калі архі-недарэчна шукаць расійскіх каранёў сусьветнага канфлікту, што выбухнуў у 1914 г., у межах «фатальнага тыдня» 24 ліпеня—1 жніўня гэтага году, не на шмат больш глыбока прыцягваць да справы і толькі апошнія 3—4 гады перад канфлікатам, як гэта робіць большасьць дасьледнікаў і не такіх недабачлівых як Кауцкі¹⁾. У літаратуры, прысьвечанай «пярэдадню вайны» ня цытавалася, здаецца, да гэтага часу адна каштоўнейшая крыніца—паказаньні Калчака перад следчай камісіяй у Іркуцку. Калчак непасрэдна пасля расійска-японскай вайны стаў надзвычай блізка да расійскага ваенна-морскага цэнтру і «прысутнічаў» на ўсіх чыста абгаварэньнях пытаньняў, якія датычыліся флёту. І вось што ён паказаў следчай камісіі:

«Яшчэ ў 1907 г. мы прышлі да зусім закончанага вываду аб няўхільнасьці вялікай эўропэйскай вайны. Вывучэньне ўсёй ваенна-політычнай абстаноўкі, галоўным чынам, германскай, вывучэньне яе падрыхтоўкі, як праграмы ваеннай і морскай і г. д. зусім пэўна і няўхільна ўказвала нам на гэтую вайну, пачатак якой мы вызначалі да 1915 г. У сувязі з гэтым трэба было развязаць наступнае пытаньне. Мы ведалі, што ініцыятыва ў гэтай вайне, пачатак яе будзе ісьці ад Германіі, ведалі, што ў 1915 г. яна пачне вайну. Трэба было вырашыць пытаньне, як мы на гэта павінны рэагаваць. Пасля доўгага і надзвычай дэталёвага вывучэньня гістарычнага і ваенна-політычнага было вырашана як морскім, так і сухапутным штабамі, што мы будзем на баку ворагаў Германіі, што саюзу з Германіяй заключыць нельга і што гэтая вайна павінна будзе развязаць, нарэшце, пытаньне аб славянстве—быць ці ня быць яму ў далейшым. Былі пэўныя групы, якія рэзка разыходзіліся з гэтым пунктам гледжаньня і ўказвалі на неабходнасьць саюзу з Гер-

¹⁾ Як адну з апошніх падагульняючых прац. гл. артыкул Bernadott E. Schmidt „Amerikan Historikal Review“, краснік 1924 г. Аўтар скарыстаў усё надрукаванае да гэтага часу, апрача некаторых расійскіх публікацый.

маніяй, але тая політычная абстаноўка, якая была пакладзена ў аснову, паказвала, што вайна адбудзецца з саюзам сярэдніх імперый. Я хачу толькі падкрэсьліць, што ўся гэтая вайна была зусім прадбачана, была зусім прадугледжана. Яна ня была нечаканай і нават вызначаючы пачатак яе памыліліся толькі на паўгода, ды і немцы самі прызнаюць, што яны пачалі яе раней, як меркавалі».

Мы ня будзем спыняцца на пытанні, хто «пачаў» вайну. Прадразны адказ на гэта даны ў іншым месцы. Ды Калчак робіць і лішнім гэтае пытаньне.

«Для таго, каб выпрацаваць праграму, трэба было мець пэўнага праціўніка і пэўны тэрмін. Гэты тэрмін быў фіксаваны 1915 г., галоўны вораг быў вызначаны як Германія».

Немец павінен быў напасці, хоча ён гэтага ці ня хоча. А па сутнасці справы кіраўнікі германскай політыкі былі-б, вядома, круглымі ідыётамі, калі-б яны пачалі чакаць, пакуль расійская «праграма» будзе цалкам гатова—г. зн. пакуль расійцы стануць мацней за немцаў на Бальтыцкім моры. Калі-б расійскі генэральны штаб не пасьпяшаўся, дык вайну, з дзунку погляду праставатай «грамадзкай думкі», можна было-б пачаць куды чысьцей.

Што сухапутныя колегі адмірала Калчака былі ня менш прадугадлівы, паказвае рад адзнак ва ўжо цытаваным вышэй па другой прычыне дзеньніку Паліванава. У адносінах да сухапутнай арміі гэты, загадчык усім ваенным снабжэньнем, генэрал быў дасьведчаны чы горш, як Калчак аб флётце. Перш за ўсё ён цалкам сьцьвярджае сваім дзеньнікам паказаньні свайго субрата па морскай часці. Ад 25 мая 1907 г. (яшчэ да разгону 2-й Думы—г. зн. да «офіцыяльнага» канца рэвалюцыі...) ён запісаў:

«З 11 гадзін у мяне быў генэрал Пратаполаў. Ён засядае ў камісіі ген-ад'ютанта Дзікава па праграме суднабудаўніцтва. Задумваюць шырокія пляны на два мільярды, спасылаючыся на высачайшы дазвол; Савет дзяржаўнай абароны пакідаюць у баку; хочуць наладзіць паседжаньне пад старшынствам дара; справа ідзе ў сакрэце, але заводчыкі, як відаць, ведаюць, чаго ім трэба».

Пад 14 сьнежня 1909 г.:

«А 9 гадзіне ўвечары нарада ў старшыні Савету міністраў для абгаварэння крэпаснай і судабудаўнічай праграмы. Сутнасць праграмы Морскага міністэрства: стварыць на Бальтыцкім моры цэлую эскадру, якая магла-б дзейнічаць наступальна, калі Германія вядзе вайну на два фронты, і абаронча на лініі ўмацаваньняў Рэвель—Паркалаўд, калі варожы флёт мацнейшы; для гэтага трэба пабудаваць 8 лінейных караблёў з адпаведнай колькасцю крэйсараў і дапаможных суднаў».

Сухапутная падрыхтоўка пачынае як-бы асабліва востра адчувацца ў 1910 г., калі ў сакавіку была прароблена «чыстка» корпусных камандзіраў, а ў маі пачалося абгаварэнне новай ваеннай праграмы ў Комісіі дзяржаўнае абароны. Няма патрэбы гаварыць, што кастрычніцкая большасць 3-й Дзяржаўнай думы была цалкам на баку праграмы, і цывільныя «абаронцы» нават выпярэджалі ваенных. Пад 13 мая гэтага году Паліванаў запісаў:

«А. І. Гучкоў папярэдзіў мяне, што ў суботу ўвечары будзе назначана паседжаньне комісіі дзяржаўнае абароны наконт пазыкаў на абарону, дзе закрануць магчымасьць выдзяліць частку грошай на весну, каб даць работу для вырабу гармат і знарадаў заводам, якія застаюцца без работы. Ён намякнуў, што было-б карысна, каб прыехаў і сам ваенны міністр...»

«А 8^{1/2} гадзіне ўвечары я прыехаў у Дзяржаўную Думу, дзе застаў ужо ваеннага міністра; прышоў старшыня Комісіі кн. Шахоўскі і папярэдзіў міністра, што сёння першае паседжаньне для вывучэння новай праграмы абароны. Паседжаньне пачалося з таго, што я раскажаў аб сутнасці праграмы, пасля пачаліся гарачыя гутаркі і спрэчкі набылі вельмі зычлівы для ваеннага міністра характар. Нам ставілі на ўвагу, што мы павінны патрабаваць усё, што патрэбна на абарону, не саромячыся Мін. фінанс.; пастанавілі, што трэба выясьніць, што трэба даць цяпер-жа, галоўным чынам, для заказаў артылерыі, і гэтае выясьненне робіцца спачатку ў спецыяльнай падкомісіі...».

«Валяйце ваўсю, грошай шкадаваць ня будзем!» («тым больш, што яны пойдучь у вашы-ж кішэні») — так можна ахарактарызаваць пазыцыю «надзейных» думскіх элементаў. Ня толькі штабы, але і ра-

сійская буржуазія ў гэтыя гады была зусім гатова ваяваць. Ня менш быў гатовы і галава ўсёй сыстэмы. Пад 9 лістапада Паліванаў записвае:

«У гутарцы з ваенным міністрам было закранута яшчэ пытаньне аб выкліку командуючых войскамі заходніх акруг для праверкі іх падрыхтоўкі да кіраванья арміямі. Тут нямінуча ўзьнікла неабходнасьць устанавіць, хто-ж будзе камандаваць усімі арміямі. На дакладзе цару, яго вялікасьць сказаў, што вярхоўнае камандаваньне ён бярэ на сябе. Але з прычыны таго, што нельга-ж прыцягваць яго вялікасьці да заняткаў ваеннай гульні, дык належала-б на ваеннай гульні мець у ролі галоўна-камандуючага вял. кн. Мікалая Мікалаевіча...»

Гэтая ваенная «гульня» была настолькі ня жартам, што адмена яе—па «інтрызе» Мікалая Мікалаевіча—ледзь не павяла за сабою адстаўкі ваеннага міністра Сухамлінава¹⁾. Ад яго-ж даведваліся, што падрыхтоўка да гэтай ваеннай гульні—па сутнасьці экзамену будучых палкаводцаў—цягнулася некалькі месяцаў. А ў яким напрамку павінна была ісьці «гульня», паказвае шчырае прызнаньне Сухамлінава, што мэтай усіх яго ваенных рэформ было «ператварыць расійскую армію з чыста абарончай зброі, якою яна была яшчэ ў 1909 г., у наступальную зброю першага гатунку»²⁾.

У гэтай іменна сувязі была праведзена Сухамлінавым тая зьмена мобілізацыйнага пляну, якая рабіла частковую мобілізацыю тэхнічна амаль немагчымаю. Сухамлінаў шчыра прызнаецца, што аб частковай мобілізацыі ён думаў з вялікай неахвотай, бо з 1909 г. ён быў цьвёрда ўпэўнены, што Расія ідзе да вайны з Германіяй і ёй патрэбна будзе напружаньне ўсіх сіл, таму няма чаго траціць часу на глупства. Але ён у сваёй шчырасьці ідзе яшчэ далей. Ён у корані разьбівае офіцыйную канцэпцыю расійскае «Оранжевой книги» аб тым, што нібыта ўсеагульная мобілізацыя магла насіць абарончы характар. Ён падае надзвычай цікавы найвышэйшы загад, спроектаваны ў 1912 г. і ня пушчаны ў ход Мікалаем з-за асьцярогі. Гэты найвышэйшы загад гаварыў:

«Тэлеграфны загад аб мобілізацыі эўропэйскіх ваенных акруг на выпадак політычных ускладненьняў на заходняй гра-

¹⁾ Гл. „Erinnerungen“ апошняга, стар. 294 і наст.

²⁾ Гл. Ibid. стар. 331.

ніцы трэба разглядаць адначасова як загад аб пачатку ваенных дзеянняў супроць Германіі і Аўстрыі. Што да Румыніі, дык пачатак ваенных дзеянняў павінен быць толькі паводле прамога загаду».

Дзеньнік міністэрства замежных спраў знішчыў легенду аб расійская «абарончасьці» ў ліпені 1914 г. Цяпер мы бачым, што царскі ўрад быў не вінаваты ў гэтай абарончасьці ўжо і ў 1912 г. Рыхтавалася наступальнае вайна супроць Аўстрыі і Германіі, якая моральна апраўдвалася тым, што Германія «хоча напасці». Маючы такога міралюбівага суседа, як царская Расія, хочаш-ня хочаш, а напаздеш... Калі правільна ўказаньне Кауцкага, што ў нямецкіх ваенных колах не разглядалі расійскае мобілізацыі 30 ліпеня як прамы выклік да вайны, дык гэта сьведчыла-б аб крайняй наўнасьці гэтых колаў. Прычым фігавы лісток—«Германія хоча напасці»—зусім ня быў абавязковым, паколькі пляны расійска-германскай вайны будаваліся ў тых часы, калі Вільгэльм, па ўласнай заяве Мікалая, «быў так сяброўскі настроены, як ніколі».

Надрукаваная да гэтага часу частка дзеньніка А. Н. Курapatкіна пачынаецца з такога запісу:

«Прыехаў у Пецярбург з Крыму 10 лістапада, 12 лістапада быў у вял. князя Мікалая Мікалаевіча. Сядзеў 2 гадзіны. Увесь час абгаварвалі выкананьне волі цара, каб на выпадак вайны Мікалай Мікалаевіч быў галоўнакамандуючы войска германскага фронту, а я—галоўнакамандуючы войска аўстра-румынскага фронту.

Мікалай Мікалаевіч гаварыў мне, што ён атрымаў ліст ад цара, у якім было гэта меркаваньне, прычым, войска фронту, якім я прызначаюся командваць, названы аўстра-румынскім фронтам. У тым-жа лісьце ўказвалася воля цара, каб і пры гэтых прызначэньнях найвышэйшы зацьверджаны расклад № 18 застаўся бяз зьмены, з тым, каб зьмены ў пляне дзеянняў, якія знойдзе патрэбным зрабіць вялікі князь, адбіліся толькі на раскладзе № 19. У лісьце ўказвалася, што цар перадаў мне сваю волю, каб камандуючыя войскамі ў акрутах былі паведамлены аб гэтых важных рашэньнях цара. Па гэтым пытаньні

вялікі князь выказаў думку, што лепш было-б, каб сам цар асабіста паведаміў ім аб гэтым сваю волю.

Мы абгаварвалі пытаньне і аб тым, ці пускаць В. В. Сахараву ў Адэскую ваенную акругу ці затрымаць яго ў галоўным штабе, каб цар мог мець у ім надзейнага начальніка штабу вярхоўнага галоўнакомандуючага. Умовіліся, што трэба затрымаць Мікалая Мікалаевіч сказаў мне, што на пасаду начальніка свайго штабу ён намеціў Паліцына: я яго даўно ведаю і мы адзін аднаго дапаўняем. Я на гэтую пасаду намеціў ген. Сухамлінава.

Найбольш непакоіць мяне прадуматасьць, як відаць, думкі Мікалая Мікалаевіча адносна таго пляну, які ён прапануе цару, пасля атрымання па яго загадзе пляну, які цяпер прыняты па раскладу № 18. Я ўказаў князю, што ці не дазволіць ён мне з Сахаравым, у прысутнасьці Паліцына пазнаёміць яго самым падрабязным чынам з усімі нашымі разьлікамі і меркаваньнямі, на аснове якіх прыняты плян № 18, што тады ён лепш убачыць, што, на яго думку, трэба будзе зьмяніць. Але Мікалай Мікалаевіч стаў на сваім, што яму гэтага ня трэба, як-бы ўказваючы, што рашэньне яго ўжо прынята. Я больш за ўсё баюся, што гэтае рашэньне будзе для нас нявыгодна—аддаць без барацьбы ўвесь перадавы тэатр, і, ня прымаючы бою на Нараве ці каля Беластоку, або каля Чырвонаборскай пазыцыі, адступіць пад Баранавічы ці пад Менск».

Гэты запіс памечаны «17 лістапада 1902 г.». А ад 9 ліку таго-ж месяцу (ўсе чысла па старым стылі) мы маем такую тэлеграму Мікалая да Вільгельма II):

«Вельмі дзякую за тваё паведамленьне¹⁾. Я спадзяюся, што і ў іншых выпадках мы заўсёды можам разьлічваць на наша ўзаемнае шчырае сяброўства і на нашу любоў да міру» (!).

У наступным 1903 г. генэрал Сухамлінаў, будучы ваенны міністр, які намячаўся тады ў начальнікі штабу аўстра-румынскага фронту,

¹⁾ Гучарка ішла аб спатканьні Вільгельма з ангельскім каралём Эдуардам VII. Вільгельм хваліўся, што ён пры гэтым трымаў некаторую пацыфічную дэкларацыю.

«прышоў да цвёрдага пераканання ў няўхільнасці сутычкі з габсбургскай монархіяй». Аб сутычцы з Германіяй, якая ўжо плянавалася, цяперашні германофіл змоўчвае, але што будучы начальнік штабу Курапаткін ня мог ня быць пасведчаным аб гутарцы будучых камандуючых фронтамі, гэта ясна само сабой. 5 студзеня гэтага-ж году Курапаткін, дакладваючы Мікалаю, адзначаў, што «поспехі Германіі ў Турцыі (заняўце Гайдар-Пашы, Багдадзкая чыг., рэарганізацыя турэцкіх сіл) могуць паскорыць сутычку Расіі з Германіяй або з Турцыяй, або і з тэю і з другою.

Прынцыповага пытання аб расійска-германскай вайне нават і ня ставілася—гэта было зразумелым само сабой: рознагалоссе магло быць толькі аб тым, як хутка адбудзецца гэта—пытанне было аб тэмпе гістарычнага працэсу, якраз як для нас стаяла пытанне аб рэвалюцыі між 1907—1917 гг. І з тае прычыны, што тэмп падзей, як відаць, паскараўся, дык ужо 5 сакавіка гэтага году Курапаткін бирэцца за плянаванне практычных мерапрыемстваў.

«Учора ўвечары ў мяне сабраліся ўняршыню: Сухамлінаў, Собалеў, Пратапопаў, Гершэльман, Маўрын, Жыгінскі, каб выслухаць мае загады ў якасці будучага, на выпадак вайны, гадоўнакамандуючага аб задачах III, IV і V армій.

На падставе атрыманых мною дырэктываў я павінен даць цару агульны па ўсіх арміях плян дзеянняў. Раней за ўсё патрэбна, каб мне былі даны пляны дзеянняў наасобных армій. Яшчэ раз на паседжанні пацвердзілася, што мы не гатовы да наступлення. Ні па аднэй арміі меркаванняў аб наступленні ня складзена. Але і па абароне лепш за ўсіх падрыхтавана толькі IV армія, але і ў ёй пазыцыі нашы каля Роўны, каля Луцка і Дубны хутчэй за ўсё толькі адзначаны, чым умацаваны. Трэба будзе добра папрацаваць. У III арміі ў абарончых адносінах нічога ня зроблена, а між тым на гэтую армію могуць напасці вельмі вялікія сілы аўстрыйцаў і прымусяць III армію адступіць пад Брэст. Мабыць, з прычыны магчыма хуткага прарыву германцаў праз Нараў, наступленне прыдзецца весці да Валдавы і далей па правым беразе Буга. Між тым, мясцовасць па правым беразе Буга непадрыхтавана да дзеянняў вялікіх мас

(шляхі, масты), не забясьпечана таксама магчымасьць адступленьня III арміі пад Пінск, што можа стацца неабходным.

На манэўрах гэтага году, па волі цара, я маю намер командаваць арміяй, што сформавана пад Халмом, якая для правэркі нашых прапанов і будзе адступаць да Влодавы і далей на правы бераг р. Буга».

Мы прапускаем далей мала цікавыя цяпер стратэгічныя падрабязнасьці. Але ў генэрала Курапаткіна была нападгодзе ня толькі стратэгія, але і політыка.

«З разгромам першых аўстрыйскіх корпусаў, трэба спадзявацца, што маса славян пакіне аўстрыйскае войска. Трэба ўмела скарыстаць першы-ж посьпех і мець людзей, падрыхтаваных яшчэ ў мірны час, каб завязаць хуткія зносіны з узрушанымі і хістлівымі яшчэ элемэнтамі, каб адкалоць іх ад рады аўстрыйскае арміі. Операцыі між нашай граніцай і Львовам трэба абдумаць з усіх бакоў, трэба організаваць падвоз усіх запасаў. Трэба перакінуць пад Львоў асідны парк вельмі хутка. Трэба пасьля, калі Львоў будзе намі ўзяты, організаваць пераход да Львова па нашай чыгунцы, а далей аўстрыйскай. Трэба організаваць ахову тылу і ахову з боку Карпатаў. Трэба організаваць ахову з боку дзеяньняў румына-аўстрыйскай арміі. Пры далейшым руху ад Львова насустрач галоўным аўстрыйскім сілам рух будзе цяжкім: 1) цягальлю Пярэмышлем, 2) флянгам становішчам Карпатаў і іх праходамі. Марш выдзе як-бы флянгам у адносінах да Карпатаў. Патрэбна вельмі дакладна вывучэньне гэтай складанай абстаноўкі, каб унікнуць у магчымай ступені няшчасных фатальных выпадковасьцяў. Падвоз запасаў будзе цяжкім, і пры ўсім гэтым патрэбна найбольшая хуткасьць дзеяньняў. Посьпех гэтых дзеяньняў ня можа быць забясьпечаны ў дастатковай ступені, калі да часу зьяўленьня IV і V арміі ў раёне на захад ад Львова Ковель пападзе ў рукі аўстрыйцаў».

Мы бачым, што Манжурскі няўдачнік, як і многія няўдачнікі, быў вельмі прадугадлівы. Ён прадбачыў, па сутнасьці, усе цяжкасьці будучай кампаніі 1914—1915 гг.: і тузаніну з Пярэмышлем, і цяж-

касьці са знарадамі і г. д. Разам з гэтым, за адно, ён выкрывае ўжо да канца сухамлінаўскае двудушна, асабліва падкрэсьліваючы, што на паседжаньні, дзе Сухамлінаў прысутнічаў, абгаварвалася пытаньне аб вайне ня толькі з Аўстрыяй, але і з Германіяй.

«Маленькая пераможная вайна» з Японіяй, якая разглядалася амаль як манэўры ў баявой абстаноўцы, перашкодзіла пачацца большай вайне на Захадзе ў 1903—1904 гг. Вільгэльм гэта добра прадбачыў—ад таго «адмірал Атлянтэцкага акіяну» і падбухторваў так «адмірала Ціхага акіяну» да авантуры, якая адправіла на дно Ціхага акіяну ўвесь расійскі флёт. Ахоплены пасьля Цусімы панікай і бяссьільнай злосьцю супроць ангельцаў адначасова, Мікалаі на хвіліну пайшоў нават на расійска-германскі саюз (дагавор у Біоркэ 24 ліпеня 1905 г.), зараз-жа пасьля схамянуўшыся. Асабліва характарны гэты ўплыў морскага паражэньня на Мікалая. Нам рэдка рысуецца расійска-германская вайна ў гэтым аспэктце—сутычкі на моры. Між тым гэта быў даволі натуральны пункт гледжаньня. Іменна з вады, з Фінскай затоці лятчэй за ўсё было даць царскай Расіі рашучы ўдар у цэнтр—ці ў форме нападзеньня на Кранштад, ці ў форме высадкі ў Фінляндыі ці ў Эстляндыі. Калчак падрабязна на допыце расказаў, з якою гарачай энэргіяй ён і яго таварышы сьпяшаліся за гарадзіць уваход у Фінскую затоку, пачаўшы гэту работу яшчэ 16—29 ліпеня, напярэдадні агульнай мобілізацыі.

У гэтай сувязі робіцца зразумелаю мобілізацыя бальтыцкага флёту ў першую чаргу, аб чым мы даведваемся з дзеньніка міністэрства замежных спраў: яшчэ ніводзін батальён на сухаземі ня быў мобілізаваны супроць Германіі, а ўжо мінныя заслоньнікі ўвайшлі ў мора. Але яшчэ больш у гэтай сувязі робіцца зразумелаю глыбокая стратэгічная лёгіка расійска-ангельскага саюзу. Пакуль ангельскі флёт вісеў над берагамі Германіі з боку Паўночнага мора, дык яна фізычна не магла перакінуць сваіх галоўных сіл у Бальтыку. Як-бы ні хацелася Вільгэльму адным махам стаць каля «Петраграду», ён ніколі на гэта не пайшоў—бы цаною страты Гамбургу і Брэмэна. Саюз з Англіяй быў паручаю Мікалаю за цэласць яго сталіцы. Вось чаму, пазбаўлены адразу і флёту і надзеі на ангельскую дапамогу, ён мог апыніцца ў такім становішчы, што згаджаўся нават на саюз з Вільгэльмам, прычым характарна, што першыя гутаркі аб гэтым саюзе пайшлі зараз-жа пасьля «Гуль-

скага інцыдэнту»¹⁾), калі англа-расійская вайна здавалася ўжо ў двух вяршкох.

Расійска-японская вайна, і рэвалюцыя, што была сьледам за ёю, адцягнулі расійска-германскую вайну на 10 год. Але мы бачым да якой ступені Англія не вінавата ў «спакусе» царскай Расіі. Апошняя была «заўжды гатова» пачаць бойку на Вісьле і Нёмане, і яе падбівалі на гэта не спакусы ангельскіх дыплёматаў, а мільярды французскага золата, улітыя ў расійскую прамысловасьць. Жаданьне ваяваць з боку Францыі было асноўным з войнаўтвараючых фактараў. Нездарма ваенная падрыхтоўка пайшла ўжо бяз усякіх перабоў з таго моманту, як на чале Францыі стаў Пуанкарэ-Вайна. Гаварыць толькі аб расійскім імперыялізме было б толькі разьвязаньнем задачы напалову: ужо з канца XIX стагодзьдзя мы маем расійска-французскі імперыялізм. На контынэнце Эўропы ён стаў супроць германскага імперыялізму: ангельскі быў «трэцім, які радаваўся» ў гэтай спрэчцы. У ліпені 1914 г. яму магло здавацца, што ён надзвычай добра скарыстаў контынэнтальную бойку, атрымаўшы магчымасьць прыдушыць свайго галоўнага конкурэнта—Германію, і паралізаваць, самым фактам свае дапамогі, другога, магчымага—лёс атлянтычных берагоў Францыі, як і ўсходняга берагу Бальтыкі, аднолькава вырашаўся ў Лёндане. Лёндан ня здолеў прадбачыць аднаго: што можа зьвяціцца «чацьверты, які радуецца», які паложыць у кішэню ўсіх трох... Вынікаў гэтае свае памылкі Лёндан не ліквідаваў да гэтага часу. Ліквідавала яе толькі пакуль што адна краіна, на якую ўсе ўдзельнікі глядзелі, толькі як на запас гарматнага мяса,—а яна нечакана стала запасам самых моцных выбуховых матэрыялаў, якія калі-небудзь ведаў сьвет.

Часопіс „Бальшавік“ № 9, 1924.

¹⁾ „Гульскі інцыдэнт“—расстрал, у прыпадку панікі, эскадраю ген. Раджэ-ственскага, што ішла над Цусіму, ангельскіх рыбачых суднаў у Паўночным моры, прынятых за японскія мінаносцы. Гэта было ў кастрычніку 1904 г.

ЯК РЫХТАВАЛАСЯ ВАЙНА.

30 ліпеня будзе дзесяць год з таго дня, калі Сазонаў, утаварыўшы Мікалая аб'явіць усеагульную мобілізацыю расійскіх ваенных сіл, «развязаў» эўропэйскую вайну.

Доўгі час гэтая фатальная дата была невядомай для шырокіх колаў. Доўгі час першым днём расійскае мобілізацыі лічылі 31 ліпеня— адначасова дзень аўстрыйскай усеагульнай мобілізацыі і аб'яўлення Германіі «ў становішчы ваеннае небяспекі» (Kriegsgefahrntaud). Гэтая маленькая хронолёгічная ператрымка дазваляла замаскаваць занадта паспешны крок царскага ўраду, пакрыўшы яго шумам, які чуцён быў усюды пра бразг зброі. У гэтым шуме маглі, павінны былі не заўважыць, што першаю бразнула расійская шабля.

У цесным коле сапраўдная паслядоўнасць падзей была, зразумела, добра вядома, і Сазонаў ужо 2 жніўня знаходзіў патрэбным апраўдвацца перад Парыжам і Лёнданам за сваю паспешнасць. «Наша агульная мобілізацыя»—пісаў ён адпаведным расійскім паслом, Ізвольскаму і Бэнкэндорфу,—«была выклікана вялізнай адказнасцю, якая ўтварылася б для нас, калі б мы ня ўжылі ўсіх захадаў перасьцярогі... Эўропэйскі сусветны характар канфлікту куды важней за прычыну, што яго стварыла» (сакрэтная тэлеграма № 1627, 20 ліпеня ст. ст. 1914 г.).

Патрэба, як бачым, прымушала іншы раз быць марксыстамі нават царскіх міністраў. Але, вядома, сутнасць ня ў «прычынах», іх было занадта многа. Апрача таго, Сазонаў мог-бы з поўным правам спаслацца на тое, што расійская мобілізацыя патрабавала 17 дзён, тады як германская толькі 6: адстаючы ад магчымага праціўніка на 11 сутак, ня грэх было ўзяць у запас пару дзён.

Але ці толькі аб «пары дзён» ішла гутарка? Нядаўна ў Расіі быў апублікаваны дакумант, які прагрымеў на ўвесь сьвет і, вядома, у нас

застаўся незаўважаным. Гэта—надрукаваны ў апошняй кніжцы «Краснога архива» падзённы запіс расійскага міністэрства замежных спраў, які рабіўся ў канцы ліпеня—пачатку жніўня 1914 г. дырэктарам яго канцэлярыі Шылінгам, пад непасрэдным кіраўніцтвам Сазонава. Аб гэтым дакуманце за граніцай друкуюцца ня толькі артыкулы, а кніжкі. У нас аб ім ня было заўвагі і на пяць радкоў. Нам усё яшчэ няма калі быць гісторыкамі.

Дзеньнік міністэрства замежных спраў устанавіў бясспрэчна, што мобілізацыя ў Расіі ня толькі супроць Аўстрыі, але і супроць Германіі пачалася 24 ліпеня, у дзень, калі было атрымана ў Пецярбурзе паведамленьне аб аўстрыйскім ультыматуме Сэрбіі. У гэты дзень адбылася пастанова савету міністраў, аб мобілізацыі бальтыцкага флёту¹⁾. Сэнс гэтых захадаў цалкам паясьняецца ўскрыкам, які вярваўся ў Сазонава, калі яму прышлі сказаць аб гэтым ультыматуме: «Гэта эўропэйская вайна!». На жаль, запіс не дае інтонацыі. Фонограф перадаў бы нам, ці так гэта гучэла: «Як? Няўжо эўропэйская вайна?!» або «Нарэшце! Эўропэйская вайна!» З усяго таго, што мы далей пададзім, відаць большае падабенства да апошняга.

Што аўстра-сэрбская сутычка павінна была прывесці да вайны, гэта, між іншым, у расійскім міністэрстве замежных спраў добра ведалі раней нават за ультыматум. Яшчэ 7 ліпеня Сазонаў тэлеграфавалі расійскаму паслу ў Белградзе: «цару імператару да спадобы было дазволіць уступку за плату Сэрбіі з ваенных запасаў 120 тысяч трохлінейных вінтовак і 120 мільёнаў патронаў з кулямі» (тэл. № 1352 ад 24 ліпеня ст. ст. 1914 г.). Хто ўспомніць як пасля аднаго году расійскія запасныя практыкаваліся з дубінкамі, як мы адусюль самі скуплялі вінтоўкі старых узораў, той згодзіцца, што гутарка ішла не «аб вывазе лішкаў». Дзяліліся, як кажуць, апошнім.

Але дапамагчы малодшаму брату-славянину, на якога зьбіраюцца напасці аўстра-вэнгерскія драпежнікі, гэта яшчэ не такі вялікі грэх. Тэлеграма Сазонава даказвае, вядома, усю пустапарожнасьць разважанняў аб «нечаканым», як гром з яснага неба спаўшым аўстрыйскім ультыматуме. Ужо больш як за два тыдні прадбачылі ня толькі ультыматум, але і вайну. Апошняя, аднак, усё яшчэ магла застацца вай-

¹⁾ Фактычная мобілізацыя флёту пачалася 27-га.

ною «абарончай». На нас напалі, ці збіраюцца напасьці, мы абараняемся, ці ўжываем свае захады на ўсякі выпадак,—што-ж тут дрэннага?

У апошнія гады сэрбскія вучоныя і дыплёматы, стараючыся адвесьці ад сябе віну, самі пачалі выказваць, хто на каго «напаў». У мінулым годзе сэрбскі профэсар Станаевіч, «апраўдваючы» міністэрства Пашыгча, выкрыў, што забойства Франца-Фэрдынанда 28 ліпеня 1914 г.,—з чаго пайшла ўся кроў, кажучы па-старарасійску,—было арганізавана нібыта бяз ведама сэрбскага ўраду, выведачным аддзяленьнем сэрбскага галоўнага штабу, у асобе палкоўніка Дзьмітрыевіча (дарэчы сказаць, расстрэленага ў 1917 г. «за здраду»). Праўда, профэсар крыху паслабіў сваю аргументацыю наконт расійскай бязьвіннасьці ў гэтай справе сэрбскага ўраду, дадаўшы, што апошнія папярэджвала аўстрыйскага насьледніка аб небясьпечнасьці паездкі ў Сараева (дзе ён і быў забіты). Як-жа гэта «нічога ня ведаў» і «папярэджваў»?

Задзішнія довады—іншы раз, бывае, шкодзяць.

У паведамленьні Станаевіча для нас самае цікавае тое, што Дзьмітрыевіч дзейнічаў на аснове паказаньняў расійскага галоўнага штабу, што нібыта паездка Франца-Фэрдынанда ў Сараева ёсьць толькі прэлюдыя да аб'яўленьня Аўстрыяй вайны Сэрбіі. Недарэчнасьць гэтага паведамленьня расійскага штабу мною паказана ў другім месцы¹⁾; провокатарскі-ж характар гэтага паведамленьня будзе нам зусім ясны, калі мы даведаемся, што забойства Франца-Фэрдынанда, галавы аўстрыйскае ваяннае партыі, уваходзіла ў «плян дзейнасьці» з сэрбскага боку яшчэ з 1913 г. Аб гэтым з ахвотай паведаміў такі дасьведчаны чалавек, як Багічэвіч²⁾, які быў перад вайною паслом Сэрбіі ў Бэрліне.

Грунтоўны полемічны артыкул апошняга супроць Станаевіча з прычыны «папярэджаньня» сэрбамі эрцгерцога наконт таго, што яму пагражае небясьпека, няпрыкметна для аўтара (характарна, што ўсе сэрбскія аўтары не разумеюць значэньня таго, што яны прагаварваюцца,—сапраўды райская бязьвіннасьць) дае надзвычай цікавую падрабязнасьць: папярэджаньне ня толькі мела месца, як ні не згаджаецца з гэтым Багічэвіч, але яно наводзіла аўстрыйскую паліцыю на па-

¹⁾ Гл. «Як узнікла сусьветная вайна», 126 стар. гэтага зборніка.

²⁾ Гл. апошнюю ліпеньскую кніжку «Kriegsschuldfrage».

мылковы шлях, зьвяртаючы яе ўвагу на небацьпеку ў часе манэўраў, дзе эрцгерцог Фэрдынанд павінен быў прысутнічаць. Цяпер робіцца зразумелым, чаму, напрыклад, так здзівіўся Пуанкарэ (гл. яго апошняю кніжэчку) наконт бесклапотнасьці гэтай аўстрыйскай паліцыі наконт аховы насьледніка аўстрыйскага прастола ў Сараеве: замах-жа, паводле сэрбскага паведамленьня, павінен быў-бы мець месца на манэўрах, чаго-ж клапаціцца аб Сараеве? А іменна на вуліцах Сараева, а не на манэўрах, эрцгерцога і чакалі мобілізаванья Дзьмітрыевічам сэрбскія юнакі.

У выніку крыжавых «апраўданьняў» сэрбскіх аўтараў—перад намі малюнак вельмі «тонка» праведзенай змовы, дзе ўсё было прадугледжана, нават і апраўданні на выпадак «падазрэнняў, якія маглі быць: папярэджвалі-ж бо, самі-ж папярэджвалі, якія-ж мы «вінавайць»?

Інцыдэнт з Дзьмітрыевічам пераносіць канкрэтную падрыхтоўку вайны прынамсі на два месяцы раней, калі яшчэ не на больш (май 1914 ці нават канец 1913 г.). Што забойства эрцгерцога будзе сыгналам да вайны,—гэта было ясна для кожнага: яшчэ ў пачатку таго-ж 1914 г. сэрбскія офіцэры адкрыта гаварылі аб будучай вайне з Аўстрыяй. Для аўтара артыкулу, адкуль мы бяром гэтыя весткі, гэта, разам з шмат якімі характарнымі дробязямі, служыць доказам, што Сэрбія гатова была «напасьці». Але ці адна Сэрбія?

Тут нам на дапамогу прыходзяць, з аднаго боку, расійскія крыніцы, сярод якіх, як гэта ня здасца дзіўным, на адно з першых месц трэба паставіць допыт Калчака ў Іркуцку, з другога—выкрыцьцё аднаго ангельскага офіцэра генэральнага штабу, якое зьвялілася ўсё ў тым-жа выпуску „Kriegsschuldfrage“¹⁾.

Паводле апавяданьня Калчака, у морскім штабе «яшчэ ў 1907 г. прышлі да зусім пэўнага вываду аб нямінучасьці вялікай эўропэйскай вайны». «Пачаць», вядома, павінна была Германія. Але ў прадбачаньні гэтага «была распрацавана суднабудаўнічая праграма, якая павінна была быць скончана да 1915 г.». Усім гэтым вельмі цікавіліся «рознныя політычныя групы, політычныя арганізацыі» ў Дзяржаўнай Думе. «Мне,—кажа Калчак,—прыходзілася заўсёды там бываць у якасьці дакладчыка і экспэрта на многіх паседжаньнях». Гэта, як ві-

¹⁾ Гл. арт. ангельскага консула ў Цэтыні Даргама ў тым-жа выпуску „Kriegsschuldfrage“.

даць, тыя самыя паседжанні, аб якіх упамінае Сухамлінаў, як аб да-ступных ня ўсім нават членам комісіі па абароне. «Да гэтага часу адносіцца надзвычай блізкая сувязь між абудвымі штабамі «морскім і сухапутным» і Дзяржаўнаю Думаю і яе ваеннымі комісіямі».

Некаторыя прадстаўнікі вышэйшага морскага командвання не выяўлялі, аднак-жа, тае чутнасці, як «політычныя арганізацыі» трэця-думскіх акцыябрыстаў, і дзякуючы адміралу Ваяводзкаму выка-наньне суднабудаўнічай праграмы было затрымана на два гады. Таму, калі зьявіліся на сцэне «надзвычай сур'ёзныя і грозныя прыкметы, якія ўзьніклі ўвесну 1914 г. адносна вайны» (самай сур'ёзнай, была, вядома, англа-расійская морская конвенцыя, перагаворы аб якой па-чаліся якраз у гэты час) «мы да вайны ня былі гатовы». Гэта, як вядома, з расійскімі імперыялістамі здаралася заўсёды, тое-ж самае было, напрыклад, і ў 1903 г. на Далёкім Усходзе. Тым ня менш, з'ясны да пачатку вайны ішла падрыхтоўка да вайны... «Пэрыод 1914 г. з пачатку вясны, у Бальтыцкім флёце прайшоў ва ўзмоцненнай рабоце, у хутчэйшым зацьвярджэньні програм стрэльбаў, у пад-рыхтоўцы мінных вучэньняў і г. д., бо здавалася, што вайна ўсё больш і больш набліжаецца».

Такім чынам падрыхтоўка да вайны ў Бальтыцкім флёце пачалася тады, калі ніякім аўстрыйскім ультыматумам Сэрбіі і ня пахла, і эрц-герцог Фэрдынанд шчасліва жыў, хоць лёс яго і быў ужо накано-ваны сэрбскай выведкай.

А цяпер дадзім слова сухапутнай арміі.

«Прыблізна з 1903 г. для мяне стала яснай магчымасьць сутычкі з Габсбургскаю монархіяй¹⁾»,—расказвае Сухамлінаў²⁾. «З 1909 г., а яшчэ больш з 1912 г. я пераканаўся, што пры гэтай сутычцы Гер-манія будзе дапамагаць Габсбургам». Усе яны былі, як бачым, надзвычай прадугадлівыя. Як-бы там ні было, з 1909 г., а ўжо з 1912 г. пэўна, Сухамлінаў рыхтаваўся да вайны з Германіяй. Для гэ-тай мэты, на-першае, мобілізацыя расійскай арміі робіцца так, што яна ня можа быць праведзена па частках: частковая вайна (напры-клад, з аднаю Аўстрыяй, або з аднаю Турцыяй разглядаецца як нешта немагчымае. Нельга знайсці лепшага ваеннага доказу, да якой

¹⁾ Г. зв. Аўстра-Вангрыяй.

²⁾ „Erinnerungen“, стар. 333.

ступені Расія ўжо ўвайшла ў імперыяліцкі перыод разьвіцця: іншай вайны апрача эўропэйскай не дапускалася. Потым яўная мобілізацыя была дапоўнена перыодам мобілізацыі захаванай—у вобразе так звананага «перыоду падрыхтоўкі да вайны». У гэты час выконваецца ўсё з мобілізацыйнага пляну, апрача непасрэднага прызыву запасных, так што, як толькі зьявіцца гэтыя апошнія, дык частка можа зараз-жа выступіць з яе абозамі, узброеным і г. д. ужо ў поўным баявым парадку. Аб'яўленьне мобілізацыі пры такіх умовах і павінна было раўняцца загаду аб выступленьні, што і засьведчана загадоўленым яшчэ ў 1912 г., хаця і не разасланым, найвышэйшым загадам. Ён гаварыў: «тэлеграфны загад аб мобілізацыі ў эўропэйскіх ваенных акругах... ёсьць адначасова загад аб адкрыцці ваенных дзеяньняў супроць Германіі і Аўстрыі».

Усеагульная мобілізацыя ёсьць пачатак вайны. Праўда, гэтую ісьціну выказаў яшчэ ў 1894 г. расійскі начальнік штабу ген. Абручоў, але царская дыплёматыя ўжыла столькі намаганьняў, каб затуманіць гэты факт, што аднавіць яго было цяжка. Падзея 30 ліпеня на сухазем'і і на моры ва ўяўленьні расійскіх ваенных станавіла сабою ўжо не падрыхтоўку да вайны (яна скончылася ў папярэдні перыод), але самую вайну. А цяпер гэтая самая «падрыхтоўка»—ці скончылася яна толькі ў царскай монархіі, якая так сьпяшалася, ці яе шануюныя саюзьнікі ад яе ў гэтым не адставалі?

Тут нам і прыходзяць на дапамогу успаміны маёра ангельскага генэральнага штабу Брыджа, надрукаваныя ў апошнім выпуску цытаванага вышэй нямецкага часопісу «Пытаньне аб вінавайцах вайны» Kriegsschuldfrage. Спачатку Брыдж дае факты, вядомыя ўжо і раней: аб тым, напрыклад, што ангельскі экспэдыцыйны корпус быў з лішкам забясьпечаны матэрыяламі для пабудовы мастоў і да т. п., якія давалі разумець, што яму давядзецца дзейнічаць у балодзістай, багатай канавамі, рэкамі і рэчкамі краіне, якою якраз і была Заходняя Бэльгія і частка сумеснай Францыі, дзе іменна ангельцам і давядлося ваяваць. Такім чынам, парушэньне бэльгійскага нэўтралітэту немцамі было таксама мала нечаканым, як і аўстрыйскі ультыматум Сэрбіі. Мы аб гэтым ведалі і раней з размовы Пуанкарэ з Сазонавым (1912 г.), аб якой апошні даклаў Мікалаю. Лішняе, зусім канкрэтнае сьцьвярджэньне, вядома, не пашкодзіць таксама, як, зноў-такі, ужо вядомы факт грунтоўнага вывучэньня ангельскім

штабам у 1912 г. бельгійскіх берагоў, у прыватнасьці ваколці Зээбругэ, якія так праславіліся ў пэрыод падводнай вайны.

Але асабістыя ўспаміны Брыджа дадаюць сюды яшчэ некалькі цікавых рысак. У ангельскім штабе ён выконваў абавязкі перакладчыка. І вось, у першы-ж дзень вайны яму прышлося перакладаць дакумант, які зрабіў ангельскага маёра на ўсё жыццё антымпэрыялістам. Гэта была падрабязная згода паміж брытанскім і французскім урадамі адносна ўрэгуляваньня разьлікаў на ўтрыманьне брытанскага дапаможнага корпусу, які опэруе ў паўночнай Францыі. У разьліках надрабязна ўстаўляўся курс, па якім будуць рабіцца вышлаты, так што для кожнага разумнага чалавека было зусім ясна, што справа ішла ў дакуманце не аб невядома-далёкай будучыні, а аб гэтым годзе, самае далёкае. Хто-ж мог ведаць, які будзе курс праз некалькі год? А дакумант быў датаваны пачаткам лютага 1914 г.

Як бачым, у Лёндане былі ня менш прадугадлівыя, чым у Пецярбурзе: ведалі з дакладнасьцю ледзь ня Лігі Часу, калі злосныя немцы «нападдуць». Пасьля гэтага мы адносна Англіі ня будзем прычэплівымі да формальных тэрмінаў аб'яўленьня мобілізацыі, войнаў і да т. п. Які-небудзь пэдант мог-бы, бадай, прыдрацца да таго, што ў канцы ліпеня, калі немцы яшчэ ня мелі і часу парушыць бельгійскага нэўтралітэту, офіцэры мобілізацыйнага аддзелу ангельскага штабу ня спалі начаі над работай па расьсылцы адпаведных загадаў. Або да таго, што хаця Англія аб'явіла вайну 4 жніўня—ужо 2 жніўня сам Брыдж сядзеў за пэрлюстрацыяй пошты, якая ішла транзытам у Германію са Злучаных Штатаў, прычым яму было загадана выняць з лістоў усе цэнныя паперы (!). Гэта за два дні да аб'яўленьня вайны! Мы не пэданты і да гэтага прычэпляцца ня будзем: ужо такія «законы і звычаі» імперыяліцкіх краін. Калі пролетарыят зробіць канец імперыялізму, зьнікнуць і гэтыя звычаі. А да таго часу—на што-ж абурацца з тае прычыны, што вада мокрая, ды і калі яна ўзята з стаячай канавы, дык яна яшчэ і дрэнна сьмярдзіць...

Газета „Правда“ № 174,
30 ліпеня 1924 г.

ЦАРСКАЯ РАСІЯ І ВАЙНА УЗІМКУ 1914—1915 ГАДОУ.

(Да падрыхтоўкі сакрэтнай згоды аб Канстантынопалі і пратоках).

У публікі, якая чытае вельмі пашырана перакананьне, што нібыта, калі пачаліся ваенныя дзеянні, дык дыплёматам застаецца складаць чамаданы і ехаць у адпачынак. Замест «нот» ворагі пачынаюць абменьвацца артылерыйскімі знарадамі і «закежныя зносіны» знаходзяцца толькі ў рэляцыйх аб ваенных дзеяньнях.

Уяўленьне гэта сьведчыць толькі аб наўнасьці публікі, якая ўяўляе, што дыплёматычная бутафорыя, «ноты», прыманьне паслоў і да т. п.—гэта і ёсьць сапраўдная «закежная політыка», тады як у рэчаістасьці закежная політыка робіцца ў баку ад нясьціпных воч, у цшыні дыплёматычных габінэтаў. І ў гэтых габінэтах тром гармат ня толькі не заглушае звычайнай работы, а, наадварот, робіць яе, больш напружанай і энэргчнай як ніколі. Роўналежна з бойкамі, аб якіх апавядаюць «рэляцыі» (па сучаснаму «зводкі»), усякая вайна дае доўгую нітку дыплёматычных шахматных ходоў таго і другога боку, прычым шахматніцаю служаць, звычайна, габінэты нэўтральных дзяржаў, а калі вайна вядзецца не асобнымі краінамі, а саюзамі краін—дык і габінэты саюзнікаў.

Вайна 1914—1918 г. у гэтых адносінах ні чым не адрозьніваецца ад іншых войнаў буржуазнага сьвету. І ў яе былі два бакі: усім бачныя—чыста ваенны¹⁾, і нікому ня бачны—дыплёматычны. Гісторыя гэтай ваеннай дыплёматыі, калі яна будзе напісана, будзе ўяўляць з сябе кнігу, ня менш цікавую за гісторыю стратэгіі і так-

¹⁾ „Бачная“, між іншым, даволі ўмоўна, бо, як вядома, старога звычайу—зьмяшчаць у газэтах „рэляцыі“—трымаліся толькі немцы, праціўнікі абмяжоўваліся да таго ляконічнымі „зводкамі“, што зраўнець, што робіцца на тэатры вайны, было надзвычай цяжка.

тыкі імперыяліскай вайны. Ніжэйпаданы змест дасцьдз накідак толькі аднаму з разьдзелаў гэтай кнігі, таго разьдзелу, які можна назваць «перадгісторыяй згоды аб пратоках у сакавіку 1915 г.». Накідак і ў гэтай частцы, прызнаемся загадзя, ня поўны, але некаторыя вельмі цікавыя шахматныя ходы ён усё-ж такі намячае.

1 жніўня перад царскаю дыплёматэяй стаяла задача, якая была, бадай, складаней за ўсё, што ёй даводзілася прарабіць, ствараючы вайну¹⁾. Вайна вялася з-за Канстантынопаля і пратокаў, а Турцыя не ваявала,—мала таго: была небяспека, што яна зробіцца саюзніцаю.

Каб ацаніць увесь трагізм становішча Сазонава, становішча, якое адлюстравалася ў ніжэйдрукаваных — цалкам упяршыню—тэлеграмах расійскага пасла ў Канстантынополі, дык трэба вярнуцца на хвіліну да моманту «пачатку вайны», да восні 1913 г. 23 лістапада ст. стылю Сазонаў падаў Мікалаю запіску, дзе ўпяршыню пасля няўдачнай спробы Ізвольскага ў 1908 г., пытаньне аб захопе пратокаў ставіцца офіцыяльна і зусім практычна. Ахарактарызаваўшы настрой, які склаўся ў Эўропэйскіх кабінэтах пад уражаньнем толькі што распачатых балканскіх войнаў, Сазонаў працягвае: «У сувязі з такім настроем усё вялікія дзяржавы без выключэньня ўлічваюць ужо цяпер магчымасьць канчатковага распаду Отманскае імперыі і заняты пытаньнем аб заўчасным забеспячэньні сваіх правоў і інтарэсаў у розных абласцях Малой Азіі, імкнуцца стварыць і ўмацаваць асновы політычных дамаганьняў у будучай дзяльбе Отманскай імперыі».

Для Расіі «дамаганьні» ў першую чаргу былі, вядома, у «ключох ад уласнага дому». «Сумненьне ў моцнасьці і доўгавечнасьці Турцыі звязана для нас з пастаноўкаю гістарычнага пытаньня аб пратоках і з ацэнкаю ўсяго значэньня іх для нас з політычнага і эканамічнага пункту гледжаньня».

Далей даецца характарыстыка значэньня «пратокаў» для Расіі,— характарыстыка, якая да таго поўна і акрыта малое прагненьні расійскага імперыялізму, што яе варта падаць цалкам: «Згодна растлумачальнай запіскі міністра фінансаў да проекту дзяржаўнае росьпісі даходаў і расходаў на 1914 г., гандлёвы баяжис Расіі ў

¹⁾ Гл. артыкул „Як узнікла сусьветная вайна“ ў гэтым зборніку, стар. 125.

1912 г. быў на 100 млн. меншы ў параўнаньні з сярэднім актыўным сальдо за мінулыя тры гады. Прычынай гэтага міністэрства прызнае не даволі здавальняльную рэалізацыю ўраджаю; цяжкасьці ў вывазе хлеба, апрача стыхійных прычын, былі ў выніку часовага закрыцьця Дарданэлаў для гандлёвых суднаў усіх нацыяў. У сувязі з гэтым увесну было таксама падвышэньне дзяржаўным банкам уліку на 1/2 проц. для 3-месячных вэксалёў. Такім чынам, часовае закрыцьцё пратокаў адбілася на ўсім эаномічным жыцьці краіны, лішні раз надкрэсьліваючы ўсё першараднае значэньне для нас гэтага пытаньня. Калі цяпер ускладненьні ў Турцыі адбываюцца шматмільённымі стратамі для Расіі, хаця нам удавалася дабівацца скарачэньня часу закрыцьця пратокаў да параўнальна нязначных межаў,—што-ж будзе, калі замест Турцыі пратокамі будзе ўладаць дзяржава, якая здолее супраціўляцца вымаганьням Расіі? І для гэтага ня трэба, каб дзяржава, якая ўладае пратокамі, мела сама-па-сабе сілу вялікай дзяржавы. Яна няўхільна набывае гэтую сілу, умацаваўшыся на пратоках, з-за выключных географічных умоў. Сапраўды, той, хто заўладае пратокамі, атрымае ў свае рукі ня толькі ключы Чорнага і Міжземнага мораў, ён будзе мець ключы для паступовага руху ў Малую Азію і для гегемоніі на Балканах. У выніку гэтага дзяржава, якая заменіць Турцыю на берагах пратокаў, магчыма будзе імкнуцца пайсьці па шляхох, якія былі даўней пратопацы туркамі.

Вышэй было паказана на недапушчальнасьць для нас такога роду заўладаньня пратокамі з эаномічнага пункту гледжаньня. Але ці не ўяўляецца гэта таксама недапушчальным і з пункту гледжаньня палітычнага? Ці не ствараюць вышэйпаказанья тэндэнцыі да гегемоніі на Балканах і да праніканьня ў Малую Азію, нямінучасць рэзкага антагонізму паміж усякай новай дзяржаваю, якая стала-б на месца Турцыі і Расіі?..»

Нават у сакрэтных запісках да цара—офіцыяльных — прыходзілася вытрымліваць «абарончы» стыль і гаварыць аб «другой дзяржаве, якая магла-б і г. д.», тады як па сутнасьці справы ўсе выгады ад «паступовага руху на Малую Азію і для гегемоніі на Балканах» заставаліся на сваім месцы, калі-б пратокамі ўладала Расія. І для яе яны заставаліся-б «ключамі Чорнага і Міжземнага мораў» з усімі

астатнімі вынікамі. «Другая дзяржава» была фігавым лістком, наклееным на прагненні царскай Расіі, што зусім відавочна выцякае з маленькага гістарычнага агляду, які будзе ісці далей: «Ужо трыццаць год прайшло з таго часу, калі дзяржаўнай волі нябошчыка імператара Аляксандра III адрадіўся чорнаморскі флёт. Каля 60 год прайшло з таго часу, як з'явіўся гандлёвы паражны рух на Чорным моры. Абодвы пачынанні звязаны былі з думкамі аб магутнасці Расіі, аб магчымым замацаванні нашых інтарэсаў на пратоках. Сотні мільёнаў былі страчаны на гэтую справу, таксама як і на ўтрыманне войска, Адэскай ваеннай акругі, прызваных да сумесных операцый з нашым флётам. Як вядома, яшчэ ў 1895 г. у сувязі з армянскімі збойствамі было пастаўлена пытанне аб часовым заняцці Константинопаля нашымі войскамі з ведама і згоды найбольш небяспечнага з магчымых у той час для нас праціўнікаў—Англіі. Ад гэтага пляну прыйшлося адмовіцца з прычыны недахопу транспартных сродкаў і недасканаласці сухапутнай мобілізацыі».

Мікалаю заставадася толькі ісці па слядох свайго бацькі і зыдзейсніць мару свайго юнацтва. Тым больш, тут зноў пачынала гучэць сумная абарончая флейта,—што крывадушная Турцыя яўна клапоціцца аб павялічэнні сваіх морскіх сіл. Відавочна, што прасекты Ізвольскага і падрыхтоўка расійскага дэсанту ў часе першае балканскае вайны (аб чым тут-жа ўпамінае Сазонаў) не засталіся зусім таемнымі. Туркі заказвалі за граніцай усё новае і новае бронясцы і прыходзілася «прысці да вываду, што ў перыяд 1914—1916 г. Турэцкі ваенны флёт будзе мець перавагу над нашым у Чорным моры па якасці сваіх суднаў і па сіле іх артылерыі». «Расія ня можа не дапусціць у сучасны момант морскай перавагі Турцыі ў Чорным моры, ні ў будучым застацца бязуважнай да развязаўня пытанья аб пратоках. Паручыцца за тое, што гэтае пытанне ня будзе пастаўлена ў недалёкай будучыні, мы ня можам. А значыць дзяржаўная прадбачнасць патрабуе ад нас уважлівай падрыхтоўкі да выступлення, якое можа зрабіцца патрэбным. Указаная падрыхтоўка ня можа не насіць характару ўсебаковай плянавай праграмы з прыцягненнем да работы розных ведамстваў».

Але калі справа дайшла да такога дзелавога пункту, як «ўсебаковая плянамерная праграма», дык абарончыя аздобы можна было зняць. «Указаньяе пытанні ставяць на чаргу абмеркаваньне наступных кон-

крэтных мерапрыемстваў: 1) па паскарэнні мобілізацыі даволі вялікага лічбаю дэсантнага корпусу; 2) па абсталяванні патрэбных на гэта шляхоў зносін; 3) па правядзенні чорнаморскага флёту ў становішча, пры якім ён меў-бы перавагу над отоманскім флётам і мог-бы сумесна з арміяй выканаць задачу прарыву праз пратоку, каб іх часова або назаўсёды заняць, калі гэта стане патрэбным; 4) па павялічэнні нашых транспартных сродкаў да такіх размераў, якія-б адказвалі патрабаванням дэсантнай апэрацыі». Для гэтай мэты Сазонаў і меркаваў склікаць тую нараду, пратакол якой цалкам надрукаваны ў памянёным вышэй артыкуле «Вестника Нар. Ком. Ин. Дел». Але ён выразна бачыў, што апэрацыя ў пратоках ніякім чынам не магла застацца ізоляваным дзеяннем, з вока на вока паміж Расіяй і Турцыяй: «Паўтараючы выказанае ў пачатку пажаданне аб магчыма больш доўгім падтрыманні Status quo, прыходзіцца таксама вноў паўтараць, што пытанне аб пратоках наўрад ці можа высунуцца інакш, як у абстаноўцы агульна-эўропэйскіх ускладненняў».

І вось доўгачаканае «агульна-эўропэйскае ўскладненне» было ў наяўнасці, а да пратокаў было ўсё таксама далёка... Між тым у іх была ўся сутнасць справы. Без удзелу ў вайне Турцыі, і прытым супроць Расіі, гульня ня варта была сьвечак. Можна сабе ўявіць настрой Сазонава, калі ён атрымаў ад расійскага пасла ў Константинополі, Гірса, такую тэлеграму:

23 ліпеня / 5 жніўня 1914 г. № 628. Тэрмінова. Прашу тэрміновых указанняў. Па маім даручэнні генэрал Леонцьеў¹⁾ наведваў сёння Эвэр-пашу, які заявіў яму, што мобілізацыя накіравана зусім ня супроць Расіі, што калі гэта будзе адпавядаць інтарэсам Расіі і можа заспакоіць яе з боку Каўкаскай граніцы, дык яна (Турцыя) згодна ўзяць адтуль частку войска з 9 і 11 корпусаў. Далей ён заявіў, што Турцыя зараз ні з кім ня звязана і будзе дзейнічаць так, як таго патрабуюць яе інтарэсы. Калі-б Расія захацела звярнуць увагу на турэцкую армію і скарыстаць яе для сваіх мэтаў, дык ён такую камбінацыю лічыць магчымай. Гэтая армія магла быць скарыстана Расіяй, як для нэўтралізацыі арміі тае ці іншай балканскае дзяржавы, якая-б мела намер выступіць супроць Расіі, так і для садзейнічання арміям балканскіх дзяржаў супроць Аўстрыі, калі-б Расіі ўдалося прымірыць балканскія дзяржавы паміж сабой і з Турцыяй

¹⁾ Расійскі ваенны агент у Константинополі.

на ўмовах узаемных уступак. На пытаньне генэрала Леонцьева, якія іменна маглі быць гэтыя ўступкі, Энвэр адказаў, што яны маглі быць для Турцыі ў Эгейскіх астравах і ў вобласьці Заходняй Фракіі, прычым Грэцыя магла-б атрымаць кампэнсацыю ў Эпіры, Баўгарыя ў Македоніі, Сэрбія ў Босьніі і Герцэговіне. На рад сумненьняў, выказаных генэралам Леонцьевым, Энвэр адказаў сьцьвярджэньнем, што ён упэўнены ў магчымасьці такой камбінацыі з турэцкага боку. Да яе з радасьцю далучыцца і ўрад і турэцкі народ, калі толькі будуць ведаць, што яна можа даць рэальныя вынікі. Генэрал Леонцьеў просіць перадаць копію гэтай тэлеграмы ў ваеннае міністэрства. (Подпіс) Гірс».

«У Петраградзе» хацелі атрымаць турэцкую сталіцу, а ім прапанавалі турэцкую армію. Але захапіць сталіцу свайго саюзніка—гэтага не дазваляў нават імперыяліцкі кодэкс вайны. На першы выпадак спадзяваліся ўзяць небясьпечную авантуру зморам. На тэлеграму Гірса Сазонаў адказаў: «Лічылі-б пажаданым, каб генэрал Леонцьеў і надалей гаварыў з Энвэр-бэем у зычлівым сэнсе хоць-бы для таго, каб выпраць час, унікаючы ўсякіх заяў, якія зьвязвалі-б» (тэлеграма № 1705, ад 24 ліпеня (6 жніўня)). Але Энвэр быў упарты турак, а Гірс—крыху тупаваты дыплёматычны чыноўнік, які ўсё разглядаў з вышыні свае константынопальскае эваніцы. Праз тры дні Сазонаў атрымаў ад яго новую тэлеграму, якая ня была спакайнейшай.

«Тэрмінова. Прашу тэрміновых распараджэньняў. Згодна дэнаму даручэньню тэлеграмай № 1705, генэрал Леонцьеў сёньня зноў наведваў Энвэра. Ваенны міністр заявіў, што ён стаіць на тым самым пункце гледжаньня, г. зн. за саюз з Расіяй. Ён ня скрыў, што можа сустрэць моцную опозыцыю ў кіраўнічых колах, але спадзяецца яе перамагчы, тым больш, што армія ў яго руках. Насуперакі думкі, якая існуе, Турцыя яшчэ ня зьвязана з «Троістым саюзам»; ён ведае, што на ўрад робіцца вялікі націск з боку нямецкага і аўстрыйскага (паслоў). У апошнія дні пачалі формуляваць свае прапановы і баўгары, але ён упэўнены, што пры канкрэтнай пастаноўцы пытаньня перамогуць нацыянальныя отоманскія інтарэсы. Ваенны міністр ставіць пытаньне ясна і коратка: туркі забіраюць з каўкаскае францыі ўсё, што ў іх ёсьць, каб даць расійцам поўную гарантыю сваіх добрых намераў і вярнуць з Каўказу большую частку войска на заходнюю граніцу. Разам з тым у бліжэйшы тэрмін яны зьбіраюць моцную

армію ў Фракіі і аддаюць яе пад наш загад рушыць яе супроць усякай балканскай дзяржавы, у тым ліку супроць Баўгарыі, ці сумесна з намі супроць Аўстрыі. У дзень, калі будзе ўстаноўлена згода, ён бярэ на сябе абавязак звольніць з турэцкай службы ўсіх нямецкіх офіцэраў. У канцы Энвэр-паша ставіць умову: зьвярнуць Турцыі Заходнюю Фракію і Эгейскія астравы і завязаць з Расіяй абарончы саюз на тэрмін ад 5 да 10 год, каб Турцыя магла быць забяспечана ад помсты сваіх суседзяў на Балканскім паўвостраве. Энвэр-паша ўвесь час гаварыў спакойным і зычлівым тонам і з вялікаю шчырасьцю зусім правільна намаляваў генэралу Леонцэву малюнак агульнага політычнага становішча з пункту гледжання турэцкіх інтарэсаў. Выкліканы Леонцэвым, ён адказаў, што ён добра разумее, што Турцыі і Баўгарыі прызьвецца лічыцца з нянавісьцю немцаў, але, як ён сказаў, гэта яго не палохае, бо нават у выпадку перамогі немцаў, ім усё ж будзе зрабіць ёй сур'ёзную шкоду, бо ў іх няма агульных граніц і ён з прыкладу вайны ў Лівіі ведае, якое процідзеянне можа быць арганізавана супроць морскай экспэдыцыі. Генэрал Леонцэў пераканаўся, што справа можа быць зроблена, калі толькі рашэньне будзе прынята зараз-жа. Уся сіла цяпер у руках Энвэра, тым больш, што ён толькі што прызначаны галоўнакамандуючым. Генэрал Леонцэў, ня маючы часу шыфраваць, просіць копію гэтай тэлеграмы перадаць у ваеннае міністэрства. (Подпіс) Гірс» (тэлеграма ад 27 ліпеня/9 жніўня).

Прыходзілася ставіць усе кропкі над і, каб нават Гірс зразумеў. «Пакуль не атрымаем адказу з Софіі,—тэлеграфавалі Сазонаў (№ 1779 ад 28 ліпеня/10 жніўня),—майце на ўвазе неабходнасьць у перагаворах з Энвэрам выграць час. Майце на ўвазе, што дзеянні ў Турцыі непасрэдна супроць нас мы не баімося».

Апошнія (падкрэсленыя мною—М. П.) радкі павінны даць зразумець самаму тупому чалавеку, што турэцкая армія «Петраграду» зусім не патрэбна, а вайну з Турцыяй там зусім не разглядаюць як асобнае ліха. Але Гірс і тут ухітрыўся не зразумець чаго хоча начальства і працягваў засьпаць прапановамі турэцкага саюзу, як гарохам. За двое сутак, 9—10 жніўня па новым стылю, Сазонаў атрымаў ад яго адну за аднай тры тэлеграмы. Першая гаварыла: «Я бачыў вялікага візіра, які цяпер зусім у курсе перагавораў Энвэра з генэралам

Леонцьевым і, як відаць, спачувае ім, хоць офіцьяльна стаць на грунце захаванья поўнага нэўтралітэту Турцыяй, не згаджаючыся, што прысутнасьць германскіх офіцэраў парушае гэты нэўтралітэт. Наша спатканьне было да апошняй паездкі генэрала Леонцьева да Энівэра, так што я мог сказаць вялікаму візіру, што буду чакаць гэтых перагавораў, каб на іх выслухаць і яго водзыху». Другая: «Прашу тэрміновых указаньяў. Спасылаюся на тэлеграму 650. Лічу абавязкам выказаць, што нам трэба зараз-жа прыняць прапанову Энівэра, ні з кім не пачынаючы якіх-небудзь папярэдніх размоў, бо не дазваляе час. Калі перамога застанецца за намі, дык мы заўсёды здолеем узнагародзіць і Баўгарыю і Грэцыю. Між тым, наша адмаўленьне бязумоўна і беспаваротна кіне Турцыю ў адбымкі нашых ворагаў. Калі нават Энівэр ня цалкам шчыры, дык наша згода выясьніць становішча, якое ў сучасным абвостраным фазысе ня можа ня прывесці да крызісу і разрыву».

На другі дзень пашла трэцяя тэлеграма, самая катэгорычная.

«Тэрміновая. Прашу тэрміновых распараджэньняў. Спасылаюся на № 1769. Каб ня вышла непаразуменьня, і каб з-за яго ня было затрымкі ў заключэньні згоды вельмі важнай у політычных адносінах у сэнсе набывшья можа быць выключнага ўплыву на Балканскім паўвостраве, лічу абавязкам сказаць, што пытаньне аб адводзе 9 і 11 корпусаў высунута самым Энівэрам у выглядзе гарантыі шчырасьці Турцыі і само-па-сабе зьяўляецца пабочным. Адважаюся думаць, што яно магло быць вырашана як, між іншым, і ўсе іншыя пытаньні, якія датычацца організацыі і дзеяньняў турэцкае арміі, у поўнай адпаведнасьці з паказаньямі аўгустейшага вярхоўнага галоўнакамандуючага. Мэта, да якое нам неабходна імкнуцца, мае на ўвазе тое, каб зусім і назаўсёды знішчыць варожае нам панаваньне Германіі ў Турцыі. Каб дасягнуць гэтай мэты цяпер,—ёсьць надзвычай добры выпадак. Калі мы яго выпусьцім, дык беспаваротна кінем Турцыю ў адбымкі Германіі, якая нават аслабленая і пераможная ўсё-ж на Блізкім Усходзе будзе нам вельмі варожай. На сёньнешнім дыплёматычным прыёме вялікі візір даверліва выказаў мне, што ён спачувае імкненьню Энівэра зблізіцца з намі і гатоў даць сваё поўнае садзейчаньне хуткаму заключэньню згоды. Я заўважаў яму, што асабіста цалкам спачуваю згодзе Расіі з Турцыяй, але што ацэнка спосабу для ўмоў яе дасягненьня залежыць выключна ад імператарскага

ўраду. Я глыбока пераконаны, што настаў гістарычны момант, калі мы маем магчымасьць канчаткова падпарадкаваць сабе Турцыю і праз яе паралізаваць варожыя нам сілы на Балканскім паўвостраве, якія рыхтуюцца выступіць супроць нас».

Але ў «Петраградзе» Турцыя патрэбна была зусім ня ў ролі саюзьніцы, хаця-б і самай ціхай і паслухмянай. Там наогул патрэбна была Турцыя, а ня Константинопаль, а лепшаю прычэпкаю, каб ято заняць, была-б вайна з Турцыяй. А для гэтай вайны ў руках Сазонава была ўжо надзвычай добрая прычэпка: два германскіх ваенных караблі, «Гэбэн» і «Брэслаў», прышлі ў Дарданэлы і туркамі ня былі абяззброены. Гэта было больш сур'ёзнай за прысутнасьць у турэцкай арміі германскіх інструктараў, за што да гэтага часу чапляўся Сазонаў. Апошні адчуваў цяпер пад нагамі цвёрдую глебу, і Гірс не атрымаў ні тэрміновых, ні ніякіх наогул указаньняў на паднятае ім пытаньне. Уся далейшая перапіска расійскага міністэрства замежных спраў з расійскім пасольствам у Константинопалі прысьвечана «Гэбэну» і «Брэслаў». А праз пару тыдняў турка-германская згода стала рэальным фактам: «небясьпека» расійска-турэцкага саюзу, які мог-бы папсаваць усю гульню, была адхілена.

Як бачыць чытач, дыялектыка гісторыі іншы раз набывае самыя нечаканыя формы, і ў расійска-германскай вайне мог быць момант, калі расійскі міністр замежных спраў гатоў быў вітаць германскі броняносец, як свайго збаўцу. Да рэчы, паказаная перапіска¹⁾ выкрывае нам і сакрэт некалькі нечаканага зьяўленьня «Гэбэна» ў турэцкіх водах. Аб барацьбе партыі ў турэцкім міністэрстве за саюз з Расіяю і за саюз з Германіяй — было, зразумела, вядома і ў германскім пасольстве. Трэба было падмацаваць антыэнвэраўскі бок і даць перавагу нямецкай партыі. Што гэта было адначасова выгрышам і для Сазонава, для немцаў гэта ня мела ніякага значэньня, бо, вядома, у цэнтры іх увагі стаялі не расійскія прагнаньні да пратокаў (пры пэўных умовах ня супроць быў пайсьці нават на сустрач і Вільгэльм), а суперніцтва з-за Турцыі з Англіяй. Расійска-Турэцкі саюз аддаваў у ангельскія рукі Багдадзкую дарогу—стратэгічны падступ да Эгіпту і да Індыі. З нямецкага пункту гледжаньня гэтага няшчасця трэба ва ўсякім выпадку было-б унікнуць. Зьяў-

¹⁾ Ня ўся—я ўзяў толькі важнейшыя тэлеграмы Гірса.

леньне «Гэбэна» і «Брэслаў» кінула гіру на вагі ў той самы момант, калі «расійская» шалька пачала хутка перацягваць. А што гэтай справе дапамог і Сазонаў, дык гэта ўжо была дадатковая насьмешка гісторыі.

Але калі інцыдэнт з «Гэбэнам» «выратаваў» Расію ад небяспэкі турэцкага саюзу (і ад магчымасьці мець адным фронтам менш), дык яго ўсё-ж такі было недастаткова, каб уцягнуць Турцыю ў вайну. Гіры толькі ўроўнаважыліся з маленькім нахілам у германскі бок. Надыходзіў верасень, а Турцыя ўсё трымала нэўтралітэт, праўда, цяпер яўна сяброўскі да Германіі. І раптам пачала акрэсьлівацца новая небяспэка,—што вайна кончыцца наогул без удзелу Турцыі. Як-жа тады быць з «ключамі ад уласнага дому»?

1 верасьня¹⁾ расійскі пасол у Вашынгтоне Бахмееў паведаміў свайму начальству, што пасол германскі, Бэрнсторф, быў у тыя дні ў Браיאна—амэрыканскага міністра замежных спраў, прапануючы, каб прэзыдэнт Злучаных Штатаў Вільсон узяў на сябе паводле прыкладу Рузвэльта ў часе расійска-японскае вайны, пасярэдніцтва да пачатку мірных перагавораў паміж Англіяй і Германіяй з яе саюзнікамі. Спатканьне было настолькі сакрэтнае, што нават амэрыканскі друк нічога аб ім не прашохаў²⁾. Але дзяржавы, якія ваявалі, ведалі ў чым справа, і ў Вашынгтоне меўся нават адказ Францыі, які гучэў вельмі падазрона: у прынцыпе пажадана было-б спыніць вайну, але гэта магчыма толькі тады, калі ўмовы здавальняючыя і гарантыі дастатковы. Яшчэ больш было падазрона, што гэтага свайго адказу французскі ўрад не паведаміў сваім саюзнікам, а, наадварот расказваў, што ён «адхіліў прапанову» (тэлеграма Крупенскага з Рыму за тое-ж чысло³⁾).

Усё гэта было настолькі мала здавальняючым, што «старшыня» Антанты, якім тады была Англія, парашыў умяшчацца ў справу, прытым даволі ўрачыстым чынам і з тонам вельмі катэгорычным. 19 верасьня кароль Георг V паклікаў да сябе расійскага пасла ў Лёндане Бэнкэндорфа і выказаў яму сваю, ангельскага караля, расшучую думку⁴⁾, што «ніякі мір немагчымы пакуль падзеі не дазваляць

1) Далей мы бярэм усе чысла па новым стылі.

2) Гл. Дадатак II.

3) Гл. Дадатак III.

4) Гл. Дадатак IV.

навязавъ (d'imposer, — Бэнкэндорф, у якасьці дыплёмата клясычнай старой школы заўсёды пісаў свае дэпэшы па-французску). Германіі такі мір, які-б замацаваў канчатковы разгром яе ваеннай гегемоніі». «Кароль мне сказаў, — гаворыць Бэнкэндорф, — што яго думка на выпадак ускосных спробаў Амэрыкі была-б — пакінуць амэрыканскія прапановы бяз усяякага адказу, ігноруючы іх зусім. Кароль думае, што саюзным урадам няма ніякай патрэбы нават рабіць нарады (наконт гэтага): калі-б саюзныя ўрады ўвайшлі паміж сабою ў перагаворы, дык гэта вельмі хутка стала-б вядома ў Бэрліне і разглядалася-б там як адзнака нерашучасьці і слабасьці. Кароль мне сказаў, што ён хацеў зусім конфідэнцыйна паведаміць мне пра яго асабістую думку на гэты выпадак». Але відавочна, што «зусім конфідэнцыйнае» паведамленьне мела толькі слухачом фізычным Бэнкэндорфа, а па сутнасьці было зьвернута да Мікалая II. Зусім натуральна, што Георгу V адказаў іменна апошні, і адказаў у самым заспакойлівым напрамку. Бэнкэндорфу было паведамлена, што на яго дэпэшы Мікалей напісаў¹⁾. «Цалкам падзяляю кожную думку караля. Прашу графа Бэнкэндорфа катэгорычна запэўніць яго вялікасьць, што ня глядзячы ні на якія перашкоды ці страты, Расія будзе змагацца з яе ворагамі да канца» (апошнія словы падкрэсьлены Мікалаем).

Францыя была, такім чынам, ізолявана ў сваёй слабасьці (гэта можна яшчэ дадаваць, бо Мікалай моцна сядзеў яшчэ ў Пітэры, а Георг V у Лёндане, тады, як французскі ўрад толькі што павінен быў вельмі хутка пераехаць з Парыжу ў Бордо), і небясыпека «дачаснага» спынення крывяпраляцьця была адхілена. Непасьпех немцаў на заходнім фронце, які канчаткова выявіўся да гэтага часу, абяцаў зрабіць становішча даволі ўстойлівым. Але ў расійскім міністэрстве замежных спраў гэты маленькі інцыдэнт прымусіў задумацца, тым больш, што ў руках гэтага міністэрства была пералоўная расійскім тэлеграфам дэпэша Дэлькаса²⁾ да Палеолёга³⁾, з якое было відаць, што ангельцы, ня глядзячы на ўрачыстыя заявы караля, усё-ж выслухоўваюць амэрыканскія прапановы⁴⁾. Нежаданьне абгаварваць апошнія са сваімі саюзнікамі магло мець і адва-

¹⁾ Гл. Дадатак У і УІ.

²⁾ Францускі міністр чужаземных спраў.

³⁾ Францускі пасол у Расіі.

⁴⁾ Гл. Дадатак УІІ.

ротны бок... Праўда, усё гэта былі толькі далёкія магчымасці—ад асабістага спаткання з Бэрнсторфам ангельскі пасол у Вашынгтоне ўхіліўся. Але дыплёматы на тое і існуюць, каб улічваць нават і далёкія магчымасці. Было зусім ясна, што мір так ці іначай мог быць заключаны раней, чым «гістарычныя задачы» царскай Расіі будуць развязаны. Трэба было ўжыць захады.

Выпадкова ці не, але на другі-ж дзень пасля таго, як на тэлеграфіе была пералоўлена дэпэша Дэлькаса (якая заслужыла таго, што сам Мікалай зрабіў на ёй адзнаку), Палеолёга пажадаў бачыць міністр земляробства Крывашэін,—той самы, што потым быў у Врангеля і нядаўна памёр. «Па сваім асабістым аўторытэце і давер'ю да яго імператара, ён сапраўды старшыня савету міністраў—атэстуе яго Палеолёгу у сваёй дэпэшы Дэлькасу аб гэтым спатканні (таксама пералоўленая і таму захаваная ў архівах расійскага міністэрства замежных спраў). Номінальны старшыня савету Гарамыкін быў, як вядома, саломеным пужалам на крэсьле старшыні.

Крывашэін прышоў, вядома, да Палеолёга як прыватны чалавек—проста ў госьці. Размова была такога роду, што офіцыяльна весці не, як зараз убачым, было цяжка. «Ваенныя дзеянні — гаварыў Крывашэін,—могуць цягнуцца яшчэ доўга, але можа здарыцца, што па прычынах, якія не датычацца да стратэгіі, яны могуць скончыцца і даволі хутка. Урады «Троістай згоды» не павінны дапусьціць, каб мірныя прапановы засталі іх зьнянацку; трэба, ня трацячы вельмі многа часу, фіксаваць агульныя пажаданні».

Такім быў першы пункт, больш дакладна—уступ да гутаркі. Другі пункт ня быў навіной для Палеолёга, бо ён паўтараў толькі тое, што французскі пасол чуў ужо дзесяць дзён таму назад ад Сазонава. Але з тае прычыны, што чыгач гэтага ня чуў, дык на хвіліну трэба вярнуцца да другой, таксама перахопленай, дэпэшы Палеолёга ад 14 верасьня¹⁾.

У гэты дзень Палеолёг меў таксама надзвычай зьмястоўную гутарку, але толькі ня з Крывашэйным, а з Сазонавым. Гутарка адбывалася, як паказваюць даты, зараз-жа пасля таго, як толькі ў Пецярбурзе стала вядома аб амэрыканскай прапанове і аб мяккацеласьці, якую паказалі французы. Выходзячы з абстаноўкі, Сазонаў

¹⁾ Гл. Дадатак VIII.

і гутарыў з Палеолёгам не адзін на адзін, а ў прысутнасці Б'юкэнэна, ангельскага пасла. Апошніе прымушае разглядаць сазонаўскія прапановы, як узгодненыя з ангельцамі і тым больш цікавыя. Далей у перакладзе даецца тэкст асноўнай часткі перахопленай дэпешы.

«Г. Сазонаў у агульных рысах паведаміў нам як ён разумее тыя змены карты Эўропы, якія адпавядалі-б інтарэсам трох саюзнікаў (г. зн. Англіі, Расіі і Францыі).

1. Галоўная мэта саюзнікаў—зламаць магутнасць Германіі і яе прэтэнзіі на панаваньне ваеннае і палітычнае.

2. Тэрыторыяльныя змены павінны вызначацца прынцыпам нацыянальнасці.

3. Расія далучае да сябе ніжнюю плынь Нёмана і ўсходнюю частку Галіцыі, а да Царства Польскага яна далучае ўсходнюю Пазнань, Сылезію і заходнюю частку Галіцыі.

4. Францыя атрымлівае назад Эльзас-Лётарынгію, дадаўшы да яе якую хоча (à sa guise) частку рэйнскай Прусіі і Палацінату.

5. Бэльгія атрымлівае істотнае пашырэнне сваёй тэрыторыі.

6. Шлезвіг-Гольштынія аддаецца Даніі.

7. Аднаўляецца Ганаверскае каралеўства.

8. Аўстрыя ператвараецца ў тройстую монархію з Аўстрыйскай імперыі, каралеўства Богемскага і каралеўства Вэнгэрскага. Аўстрыйская імперыя ахопіць выключна «спадчыныя правінцыі», Богемскае каралеўства ўключыць у сябе ўласныя Богемію, Моравію і Славакію Вэнгэрскае каралеўства павінна будзе пагадзіцца з Румыніяй наконт Трансільваніі.

9. Сэрбія далучыць да сябе Босынію, Герцэговіну, Далмацыю і паўночную Альбанію.

10. Баўгарыя атрымае ад Сэрбіі ўзнагароду ў Македоніі.

11. Грэцыя далучыць да сябе поўдзень Альбаніі, за выключэннем Валены, якая будзе далучана да Італіі.

12. Англія, Францыя і Японія падзяляць паміж сабою германскія колёніі.

13. Германія і Аўстрыя заплацяць ваенную контрыбуцыю.

Г. Сазонаў вельмі прасіў сэра Д. Б'юкэнэна і мяне не прыдаваць ніякага афіцыйнага значэння гэтаму «эскізу малюнку, палатно

якога яшчэ ня выткана». Але некалькі слоў, якія ён мне шапнуў у баку, далі мне магчымасьць зразумець, што ён вельмі хоча цяпер-жа пазнаёміць нас са сваімі ідэямі і што ён больш як калі цэніць цесны контакт з намі».

Я знарок не перарываў гэтага чароўнага апавяданьня ніякімі ўласнымі заўвагамі, хаця і прасіліся яны пад асадку. Сапраўды, хіба не надзвычайны гэты вывад з «прынцыпу нацыянальнасьці», што Расіі патрэбна аддаць прускую Літву? Хіба-ж не чароўна гэтае сьвяткаваньне літаральна і на Антона і на Анупрэя: Літву бяру сабе, як імператар усерасійскі, а Пазнань і Заходнюю Галіцыю, як «цар польскі»? І ці адно толькі захапленьне гэтае зноў-жа такі ў імя «прынцыпу нацыянальнасьці», падзел Германіі—да таго нахабны, што яго спалохаўся нават Вэрсаль пасля поўнага разгрому імперыі Вільгельма? Зусім відавочна, што Сазонаў ня менш за ангельскага караля баяўся міра і таму вабіў французаў такімі пэрспектывамі, здзейсьніць якія ў верасьні 1914 г. ня было ніякіх разумных надзей. І зусім відавочна таксама, што пры Б'юкэнэну ён нешта не дагаварваў і што з Палеолёгам меркавалася нейкая яшчэ больш канфідэнцыйная гутарка. Восьці гэтую гутарку і прышоў 25 верасьня Крывашэін.

Яшчэ раз намаляваўшы прыемныя для французаў пэрспектывы поўнага зьнікненьня Германіі з карты Эўропы (што-б ад яе заста-лося, каб здзейсьніліся на справе пажаданні Сазонава?), Крывашэін перайшоў да самага далікатнага пункту гутаркі—да таго, чаго Б'юкэнэну пакуль што нельга было слухаць.

3. Наконт пратокаў П. Крывашэін думае, што яны павінны быць свабоднымі, што туркі павінны адыйсьці ў Азію і што Константынопаль павінен зрабіцца нэўтральным горадам і кіравацца на такіх самых умовах, як Танжэр¹⁾.

«Я выслухаў П. Крывашэіна, ня выказваючы яму сваёй думкі за выключэньнем пытаньня аб Константынопаля.—Гэта,—сказаў я,—пытаньне, якое выкліча вялікія супярэчнасьці з боку Англіі».

«П. Крывашэін запытаў мяне, ці ведаю я што-небудзь аб вашых (Дэлькасе) намерах. Я адказаў, што я іх зусім ня ведаю. У сваю чаргу, я ў яго запытаўся, ці меў ён выпадак пазнаёміць з сваімі дум-

¹⁾ У Мароко. Знаходзіцца пад міжнародным пратэктаратам.

камі імператара. «Так, учора (1),—адказаў ён,—але я вас уяўляю, што гэта цалкам мае асабістыя думкі».

Тут зараз-жа і выявілася, якога дрэннага дыплёмата трымала Францыя ў Пецярбурзе ў гэтыя рашучыя дні. Увесь сэнс візыту Крывашэйна быў у тым, каб за сьпіной ангельцаў пагадзіцца з Францыяй аб Канстантынопалі. А Палеолёг на другі-ж дзень пры Сазонаве аб усім гэтым раскаваў Б'юкэнэну. Сазонаву нічога не заставалася, як «зрабіць добры выгляд пры дрэннай гульні», выдаўшы за адно Крывашэйна, з якім ён нібыта «ня зусім згодзен». Але я, як і ён, думаю, што пры заключэньні міру мы павінны раз назаўсёды забясьпечыць сабе свабодны праход праз пратокі».

«Ён гаварыў далей вельмі цвёрдым тонам: «Туркі павінны застацца ў Канстантынопалі і ў ваколіцах. Што датычыцца свабоды праток, дык яны павінна быць нам гарантавана пад трыма ўмовамі: 1) што на берагах Дарданэлаў ня могуць будавацца ніякія ўмацаваньні; 2) што ў Дарданэлах і ў Мармуровым моры павінна быць даручана асобнай камісія, якая мела-б пад сваім загадам морскую сілу; 3) што Расія атрымлівае морскую стаянку каля ўваходу ў Босфор, напрыклад, у Буюкдэры. Гэтае пытаньне для нас вельмі важнае. Адкладваць разьвязаньне яго больш нельга».

«Сэр Д. Б'юкэнэн і я, мы абодвы атрымалі ўражаньне, што гаворачы такім чынам, п. Сазонаў паведаміў нам ня проста проект, але рашэньне».

Прадбачачы канец «справы», на якую яго нанялі, маўр патрабаваў гарантыі, што яму заплацяць. І з тае прычыны, што ўпартая Турцыя ўсё яшчэ не хацела ваяваць, дык прыходзілася ставіць ультыматум французам і ангельцам. Як сабе там хочаш, а пратокі давай! Невядома як-бы справіліся саюзьнікі Мікалая II з далікатнай задачай падзелу дзяржавы, якая ня прыймала ўдзелу ў вайне, каб на дапамогу ня прыйшлі немцы,—тыя самыя мілыя немцы, якія ўжо аднойчы выратавалі Сазонава ад небясьпекі расійска-турэцкага саюзу. Маючы на мэце, мы бачым свае ўласныя задачы, і не саромячыся, што іх шляхі на хвілінку супадаюць з шляхамі расійскага царызму, пад канец кастрычніка яны ўтаварылі Турцыю пачаць вайну. Пытаньне адразу надзвычай зьменшыла сваю складанасьць».

З 29 кастрычніка 1914 г. Турцыя ваявала. Формальных цяжкасьцяў да таго, каб офіцыяльна ўзьняць пытаньне аб пратоках».

больш ня было. Але пасля правалу першай спробы, у Пецяярбурзе хісталіся. А калі хістаньні спыніліся, дык новаму выступленью была надана да таго ўрачыстая форма, што дарагім саюзьнікам ня было ніякай магчымасьці ўхіліцца ад адказу, як гэта было ў першы раз. Ініцыятыву размовы ўзяў на сябе сам Мікалай.

У сярэдзіне лістапада, у пецяярбурскіх салёнах вялікі шум рабіў Вітэ. «Са спакойнаю фанабэрыстай дзэрзкасьцю», якая здзіўляла саюзных паслоў, ён усюды прапаведваў неабходнасьць «ліквідаваць гэтую недарэчную авантуру», а гэтым словам ён абзываў «вялікую вайну», ці прынамсі, удзел у ёй Расіі. Тое, што за такія прамовы Вітэ не арыштувалі і не высылалі, у саюзнай дыплёматыі выклікала вялікае замяшаньне. Ці не ўваскрасае фавор Вітэ? Адночы-ж ён ужо праз няміласьць ды опалы адпраўлены быў кіраваць лёсам расійскае замежнай політыкі ў Портсмуте. Але ці вяртаюцца дні Портсму зноў? Бяскарная «дзэрзкасьць» Вітэ да таго зьбівала з панталыку Палеолёга, што ён нават папрасіў растлумачэньня ў Сазонава. Тлумачэньне ён не атрымаў, а гэта, вядома, яшчэ больш узмацніла яго непакой. Але праз некалькі дзён ён атрымаў запрашэньне прыехаць у Царскае Сяло, дзе і ўзімку, і ўлетку бязвыезда жыву Мікалай і Аляксандра Тодараўна.

Саюзныя паслы зусім ня былі пастаяннымі гасьцямі ў раманаўскай бярозе. Палеолёг ня бачыў цара з першых дзён вайны. Нават у яго дзеньніку, надрукаваным, а фактычна мабыць і напісаным ужо ў тыя дні, калі раманаўская імперыя ўжо даўно была на тым сьведзе, адчуваецца, да чаго нязвычайным і прыгвабным эпізодам для францускага пасла была гэтая «інтымная» гутарка з Мікалаем. Яшчэ больш комэдыйна гэта дае сябе знаць у перапісцы нейтральных і саюзных дыплёматаў, кожнаму з якіх Палеолёг пасыпашыў паведамленьне «на вушка» аб зробленым яму гонары. Аб гэтым пісалі і японцы, і італьянцы і баўтары,—гэта толькі лічачы тыя тэлеграмы, якія расійскае міністэрства замежных спраў палічыла патрэбным перахапіць і расшыфраваць. Сам Палеолёг перадаў «гістарычную гутарку» цара з ім у чатырох спецыяльна зашыфраваных і звыш сакрэтных тэлеграмах Дэлькаса. У першых з іх старанна падкрэсьлена, што гутарка цягнулася гадзіну з чвэрткаю.

З тае прычыны, што вэрсія Палеолёга падана надзвычай блізка да яго тэлеграм у надрукаваных ім мэмуарах, перакладзеных на ра-

сійскую мову, дык падаваць яе падрабязна няма сэнсу. Ды Мікалай, па сутнасці, яму нічога новага і ня сказаў. Ён рабскі паўтарыў 21 лістапада верасньёўскія гутаркі двух сваіх міністраў Сазонава і Крывашэіна, іншы раз амаль літаральна тымі-ж самымі словамі (Палеолёг не паведамляе, ці ня было ў яго перад*вачыма шаргалкі), толькі зьмяніўшы парадак: тыя спачатку гаварылі аб падзеле Германіі і Аўстрыі, а пасля аб Канстантынопаля і пратоках, а Мікалай гаварыў наадварот. Цакавей таму на падставе захаваных трэцімі асобамі сьлядоў «няскромнасці» балбатлівага дыплёмата, аднавіць—знарок падрабязнасці, якія ён абмінуў (характарна, што аб гутарцы Сазонава 14 верасня ў сваіх мемуарах ён не гаворыць ні слова, а аб гутарцы з Крывашэіным 25 верасня толькі ўпамінае, не даючы падрабязна яе зместу).

Паводле японскага пераказу, Мікалай пачаў проста з таго, што снаслаўся на «некоторых асоб», якія «нядаўна» сьцьвярджалі, што «Расія цяпер хоча міру». Гэта было прамое скарыстаньне размоў Вітэ, пад уражаньнем якіх Палеолёг ехаў у Царскае Сяло. На гэтым фоне катэгорычная заява Мікалая, што ён будзе ваяваць «да канца», павінна была зрабіць надзвычайна моцны ўплыў. Баўгарская вэрсія апрача таго, што ў вельмі разгорнутым выглядзе дае кароткую заўвагу Мікалая ў «Мемуарах»: «Баўгарыя, калі будзе трымаць сябе прыстойна, атрымае ўзнагароду ад Сэрбіі ў Македоніі» (у тэлеграме Маджарава Радаслававу гэта ператворана ў цэлую праграму, з трыма магчымымі канцамі ў залежнасці ад паводзін Баўгарыі), апрача гэтага паведамляе, што Мікалай быў «у прыгнечаным настроі». Гэты «прыгнечаны настрой» павінен быў лішні раз напаміць французскаму паслу, што, Мікалай ня «цвёрды», але цярьпенню ўсё-ж ёсьць канец.

Хаця Палеолёг на другі дзень пасля гутаркі з бадзёрасьцю гаварыў японцу, што наконт пратокаў «няма чаго баяцца цяжкасцый паміж Расіяй і Англіяй»—гутарка Мікалая, на першы погляд, зрабіла ўплыў не на многа больш, чым гутаркі двух міністраў у верасні. Усё, чаго Мікалай мог дамагчыся, пры садзейнічаньні Францыі, дык гэта—што Б'юкэнэн «у лістападзе атрымаў інструкцыі, каб паведаміць расійскі ўрад, што, на выпадак нашай перамогі над Германіяй, лёс Канстантынопаля і пратокаў будзе вырашацца ў адпаведнасці з патрэбамі Расіі» (1). Сам ангельскі пасол павінен быў прызнаць-

што гэтае паведамленьне «ў моц сваёй неазначанасьці ненадоўга здаволіла расійскі ўрад»¹⁾. Каб з вуснаў ангельцаў пачуць мову больш членадзельную, чым выслоўе дэльфійскае піфій, дык прыйшлося пусьціць у ход сродкі больш энэргічныя, чым старэчая балбатня Вітэ.

На дапамогу прыйшлі зноў немцы. На працягу гэтага маленькага дасьледваньня камбінацыі Сазонаў—Германія не пакідала нас ні на адным этапе. У сярэдзіне сьнежня, на ўсіх дыплёматычных перакрываваньнях, раптам зноў узьняліся гутаркі аб міру. Ужо 6 аб гэтым тэлеграфавалі Бэртхольду²⁾ Палавічыні, аўстрыйскі пасол у Канстантынопалі, са слоў свайго германскага колегі Вангенгейма: на сцэне зноў было пасярэдніцтва Вільсона. Як Палавічыні даведаўся потым ужо непасрэдна ад амэрыканцаў—перагаворы наконт гэтага аднавіліся яшчэ ў лістападзе, але ад Аўстрыі іх на першы час хавалі. Ня маючы пад рукамі аўстрыйскіх дакументаў, цяжка гаварыць, ці па згодзе з Германіяй ці ў помсту за яе сэпаратынае выступленьне, але Аўстрыя, з свайго боку, пачала прымаць аналёгічныя крокі. З паловы сьнежня мы маем катэгорычную заяву аб міру, які Аўстрыя прапанавала Сэрбіі: аб гэтым Сазонаву тэлеграфавалі 3/16 сьнежня Бэнкэндорф з Лёндану, са слоў тамтэйшага сэрбскага прадстаўніка, як аб рэчы агульнавядомай, а тэлеграма Соньніно³⁾ да Карлоўцы⁴⁾ ад 10/XII проста так і звалася: «Аўстра-сэрбскі мір» (pace oustro-serbo).

Але «аўстра-сэрбскі мір» лёгічна ставіў пытаньне аб «аўстра-расійскім міру», бо формальна прычынаю разрыву Аўстрыі з Расіяй была іменная аўстра-сэрбская вайна. Па сутнасьці, мы ведаем, што проект падзелу Аўстра-Вэнгрыі існаваў у Пецярбурзе яшчэ задоўга да аўстрыйскага ўльтыматуму Сэрбіі і нават раней, чым зьявілася прычына да таго ўльтыматуму⁵⁾. Але ўраду Мікалая II было выгадна іншы раз і забыцца аб гэтай сутнасьці справы. Аўстрыя хоча мірыцца,—чаму-ж з ёю не пагаварыць?

І вось ад 4 студзеня мы маем дэпэшу дугараднага нэўтральнага дыплёмата, грэцкага пасла ў Пецярбурзе, Драгуміса Вэнізэлосу, дэ-

1) Дж. Б'юкэнэн. „Мемуары дыпломата“, стар. 130, рас. выд.

2) Аўстрыйскі міністр замежных спраў.

3) Італьянскі міністр замежных спраў.

4) Італьянскі пасол у Расіі.

5) Гл. артыкул „Як узьнікла сусьветная вайна“ ў гэтай кнізе.

шэшу¹⁾), якую прыходзіцца даць цалкам у шэракладзе (орыгінал на французскай мове). Яна таксама была перахопленая, зразумела, царскім тэлеграфам.

«Я даведаўся, што старшыня савету міністраў езьдзіў у стаўку, дзе знаходзіцца і імператар. Сэрбскі пасол паведамаляе, што, паводле вестак з генэральнага штабу, мэтай спатканья (Гарамыкіна з Мікалаем.—М. П.) было абгаварэньне пытанья аб асобным міру з Аўстрыяй. Умовы расійскага ўраду наступныя: Расія атрымае Галіцыю, Сэрбія—Босынію, Богемія робіцца аўтаномнаю. З другога боку, мне паведамаюць, што Германія і Аўстрыя, каб выратаваць перш за ўсё свае ўласныя тэрыторыі, схільны прызнаць за Расіяю права на пратокі. Сэрбскі пасол атрымаў загад хадайнічаць перад расійскім урадам аб руху расійскага войска ў Венгрыю».

Па супнасьці справы зусім аднолькава, ці меў месца факт аўстра-расійскіх перагавораў у сьнежні-студзені 1914—1915 г., ці не. Дзьве акалічнасьці ўказваюць на тое, што псыхолёгічна гэта было зусім магчыма. Па-першае, гэтая думка сустракаецца ў мэмуарах Палеолёга пад 1 студзеня, прычым ініцыятыву аўтар мэмуараў прыпісвае сабе, за што ён нібыта атрымаў наганяй ад Дэлькаса (запіс пад 9 студзеня). Трэба мець на ўвазе, што да Палеолёга адносіліся ў расійскім міністэрстве замежных спраў як да фігуры комічнай і таму надзвычай мала праўдападобна, каб Сазонаў зрабіў якія-небудзь практычныя крокі на падставе яго, Палеолёга, указаньяў. У той-жа час мы маем тэлеграму²⁾ ужо самога Сазонава Ізвольскаму³⁾ амаль на два тыдні пазьней за запіс Палеолёга (ад 6/19 сьнежня 1914 г.), дзе мы чытаем: «Сюды таксама даходзяць чуткі аб магчымай спробе Аўстрыі заключыць асобны мір, але пакуль што гэтыя чуткі яшчэ вельмі неакрэсьлены, і іх сьцьвярджэньне няпэўна. У кожным выпадку, пачатак гэтых перагавораў павінен належаць Аўстрыі, і нам неабходна будзе выслухаць яе прапановы, перш чым устанавіць нашыя ўмовы».

Аб прынцыповай адмове ад перагавораў, як бачым, тут няма і гутаркі. А імкненьне Палеолёга прыпісаць ініцыятыву сабе, мотывуючы пры гэтым імкненьне да аўстра-расійскага міру інтарэсамі Францыі,

1) Гл. дадатак XI.

2) Гл. дадатак X.

3) Расійскі пасол у Парыжу.

здаецца правільней за ўсё будзе разглядаць, як адзнаку, што перагаворы мелі месца і не бяз ведама французаў. Удзел апошніх нам зробіцца зусім зразумелым, калі мы прыпомнім адно месца з размовы Палеолёга з Мікалаем 21 лістапада. У канцы яе Палеолёг вельмі дамагаўся пачуць ад Мікалая, што «адзіным і канчатковым рухам расійскае арміі будзе рух да Бэрліну». Мікалаі гэта пацвердзіў, паспачуваўшы дарэчы цяжкаму становішчу французскае арміі. Сапраўды, на захадзе да гэтага часу адбылася «канчатковая стабілізацыя фронтаў», вынікі марнскага поспеху былі вычарпаны, саюзнікі зноў былі на абароне, а наступалі немцы,—словам адцягваньне ўвагі расійцаў да Вены было як нельга менш прыемна для французскага галоўнага командваньня. Заключэньне міру з Аўстрыяй раз назаўсёды фіксавала, як «адзіную ды канчатковую» мэту паходу, германскую сталіцу і дзеля гэтага варта было крыху здрадзіць ангельцам (каб адхіліць гэтае падазрэнне, Палеолёг робіць маўклівым сьведкам сваёй гутаркі з Сазонавым Б'юкэнэна, але наконт такіх падрабязнасьцяй яго мэмуары менш за ўсё надзейны).

Калі аўстра-расійскі мір не непакоіў Францыю і змог быць ёй нават на руку, справа зусім іначай была з ангельцамі. Выключэньне Аўстрыі з вайны наглуха адрэзвала Бэрлін ад Канстантынопалю і ададала Турцыю на ласку і няласку Расіі. Але ангельцы яшчэ далёка не пераварылі тае думкі, што расійцы будуць гаспадарамі Канстантынопалю. Што пратокі былі для ангельцаў нажывай на вудачцы, пры дапамозе якой была злоўлена такая буйная рыба, як царская Расія,—гэта бязумоўна, але нажыву на кручок насаджваюць не для таго, каб сур'ёзна карміць ёю рыбу. І менш за ўсё прыемны бывае для рыбака той момант, калі рыба нажыўку зьесьць, а з кручка сарвецца. А мір з Аўстрыяй іменна гэта і абяцаў. Атрымаўшы Галіцыю, а ўслед за гэтым лёгка змусіўшы Турцыю перадаць у расійскія рукі пратокі, навошта тады-б Мікалаі працягваў вайну?

Пэрспэктывы аўстра-расійскага міру ставілі перад ангельцамі зусім пэўную політычную задачу: зрабіць так, каб Канстантынопаль Мікалаі мог атрымаць толькі з рук Англіі. А гэта практычна прыводзіла да стратэгічнай задачы: быць у пратоках раней за расійцаў. 19 лютага 1915 г. ангельскі флёт пачаў бомбардаваць дарданэльскія фарты.

Гэта ня толькі выгадка гісторыка «заднім чыслом»: сучасная падзеям расійская дыпламатыя зусім так-жа ацэньвала становішча рэчаў. Пасол у Белградзе, кн. Гр. Трубешкой, тэлеграфавалі (13/26 лютага) Сазонаву¹⁾: «Пратока для нас ня толькі сродак, але і канчатковая мэта, якою асэнсоўваецца ўся замежная вайна і ахвяры, што прыносяцца ёй. Для мяне барацьба з Германіяй і Аўстрыяй і саюз з Францыяй да Англіяй толькі сродак для дасягнення гэтай народнай мэты. З гэтага пункту гледжання ня можа быць аб'ява, мы ці нашы саюзнікі заўладаем пратокамі. Адзін удзел іх з намі ў гэтай справе зьяўляецца ўжо вартым жалю, бо стварае ім небяспечныя для нас правы ў канчатковым разьвязанні пытання. Заўладаньне-ж пратокамі бяз нас было-б проста згубаю, і ў гэтым выпадку Канстантынопаль зрабіўся ў будучыні магілаю сучаснага нашага саюзу... Адносна канчатковага разьвязання пытання катэгорычна павінен зноў выказаць глыбокае пераконаньне, што толькі поўны і ўсеагульны контроль наш над абедзьвюма пратокамі можа быць прызнаны за сапраўднае разьвязаньне задачы, дапушчэньне-ж удзелу нашых саюзнікаў у контролі над Дарданэламі, хаця пад выглядам іх нэўтралізацыі можа паслужыць за пачатак канца нашых узаемных адносін і ўстанавіць для нас рэжым, менш забяспечаны чымся пры слабых турках. Таму, калі немагчыма вырашыць пытаньне цалкам у нашу карысьць, г. зн. прысуджэньнем нам граніцы Мідыя—Эніс, дык найменш дрэнным з наступных рашэньняў было-б пакінуць на пратоках Турцыю з устанавленьнем нашага ваенна-морскага контролю над пратокамі. Гэта фактычна прывяло-б Турцыю да становішча Бухары і ў той-жа час захавала-б фінансавыя і эканамічныя інтарэсы саюзнікаў, не сустракаючы, мабыць, непераможных перашкод у іх грамадзкай думцы. У кожным разе, толькі вычарпальны абмен думак з імі цяпер-жа здолён адхіліць самыя небяспечныя ўскладненьні ў бліжэйшым будучым».

Мы бачым дарэчы, чаму аб'ява было, ці мелі месца аўстра-расійскія перагаворы ў сапраўднасьці, ці тое, што казала Драгумісава дэпэша, было толькі зручнай чуткай, якая была пушчана расійскім галоўным штабам на конт тэй, што выклікала забойства Франца-Фэрдынанда ў чэрвені 1914 г.²⁾ Мікалай мог здрадзіць, і ангельцы

¹⁾ Гл. дэдатак XII.

²⁾ Гл. артыкул «Як узнікла сусьветная вайна» ў гэтай кнізе.

лічыліся з гэтай магчымасцю нават незалежна ад пытання, ці пача-лося яе рэалізаванне ці яшчэ не. А раз быў у наяўнасці аб'ектыўны факт атакі Дарданэлаў ангельцамі, французы ўдзельнічалі ў операцыі выразна неахвотна і ў даволі скромных размерах, «вычарпальны аб-мен думак» зьяўляўся таксама аб'ектыўна нямінным вынікам.

Пасрэднікам у «вычарпальным абмене думак», зноў, як у верасні і ў лістападзе магла быць толькі Францыя. Згодна Палеолёгу, Сазонаў зноў закрануў далікатную тэму 1 сакавіка, але мы маем дэпэшу Сазонава Ізвольскаму¹⁾ за некалькі дзён да гэтага тэрміну, якая сьведчыць, што глеба намацвалася ўжо даўно. Вось гэтая дэпэша (13/26 лютага): «Вашая тэлеграма № 86 атрымана. Мэтаю нашага ўмацавання на пратоках зьяўляецца выключна забеспячэнне для Расіі выхаду ў свабоднае мора, як у мірны, так і ў ваенны час. Нядаўнія прыклады скасавання Германія актаў, якія вымагалі ад яе павягі да нэўтралітэту, а таксама захады, якія ўжываліся Турцыяй за апошнія гады на пратоках з вялізнымі стратамі для нашага гандлю, зьяўляюцца доказам, што толькі прунтоўнае заснаванне наша на пратоках здолее служыць гарантыяй таго, што мы здолеем адбіць усякую спробу замкнуць нас у Чорным моры. Ніякіх зямельных прырашчэнняў для павялічэння нашай тэрыторыі мы ня шукаем. З прычыны гэтага ўраду заклапочаны вызначэннем таго мінімуму земляў, далучэнне якіх неабходна для дасягнення вызначанай вышэй мэты. Работа гэтая яшчэ ня скончана і зыходзіць пакуль што да наступнага: на эўропэйскім беразе павінен быць пакладзены канец турэцкаму панаваўню і лінія Энос-Мідыя павінна служыць граніцай паміж намі і Баўгарыяй. На азіяцкім беразе пагранічная лінія павінна прыкладна ісьці па рацэ Сакары, а пасля павінна быць забяспечана нашае становішча на пратоках з боку паўднёвага берагу Мармуровага мора. Эканомічныя інтарэсы, як Румыніі, Баўгарыі, магчыма рэшты Турцыі, а таксама інтарэсы міжнароднага гандлю будуць прыняты намі на ўвагу».

З Палеолёгам і Б'юкэнэнам загаварылі ўжо толькі тады, калі «пра-бота» была «скончана», прычым у пяршыню была інсцэніравана «прамадзкая думка»,—атака Дарданэлаў, аб якой было надрукавана ў газэтах, дала належную зачэпку. Некалькі тыдняў таму назад—казаў

¹⁾ Расійскі пасол у Парыжы.

Сазонаў,—я мог яшчэ думаць, што адкрыццё пратокаў ня ўключае ў сябе неабходна канчатковага окупавання Канстантынопаля. Сёння я павінен констатаваць, што ўся краіна патрабуе гэтага радыкальнага рашэння... Тым часам, сэр Эд. Грэй да гэтага часу адмежаваўся тым, што паведаміў нас, што пытаньне аб пратоках будзе вырашана згодна жаданьяў Расіі. Праўда, кароль Георг пайшоў далей, сказаўшы нашаму паслу Бэкэндорфу: «Канстантынопаль павінен быць ваш. (Constantinopole must be yours). Але надышоў час выказвацца больш дакладна. Расійскі народ ня можа больш ня ведаць, ці здолее ён разьлічваць на сваіх саюзнікаў пры вырашэнні сваёй нацыянальнай задачы. Англія і Францыя павінны годасна заявіць, што ў дзень заключэння міру яны згодзяцца на далучэнне Канстантынопаля да Расіі»¹⁾.

Цэрэмоніял быў зноў прароблен да канца, але на гэты раз прысьпешаным тэмпам. З сакавіка Палеолёг зноў быў запрошаны ў Царскае Сяло,—зачэпкаю быў візыт у Расію генэрала По, вядомага «сваім талентам, сумленнасьцю ды набожнасьцю». Такую выдатную асобу нельга было не пачаставаць царскім абедам, на якім нямінуча павінен быў прысутнічаць і французскі пасол. Падмацаваўшыся ежывам, Мікалай загаварыў «цывёрда». Адазваўшы Палеолёга ў бок, Мікалай сказаў яму: «Вы помніце гутарку, якая была ў нас з вамі ў лістападзе мінулага году. Мае погляды з таго часу не зьмяніліся. Але адзін пункт падзей вымушаюць укладніць: я хачу сказаць аб Канстантынопалі. Пытаньне аб пратоках у вышэйшай ступені хвалюе расійскую грамадскую думку. (!). Яго значэнне з кожным днём робіцца ўсё больш магутным. Я ня прызнаў-бы за сабою права ўскласці на мой народ страшныя ахвяры цяперашняе вайны, не забяспечыўшы яму, як узнагароду, ажыццяўленьне яго векавой мары (!!). Дык вось, маё рашэнне прынята, пан пасол. Я разьвязаю радыкальна задачу Канстантынопаля і пратокаў. Рашэнне, на якое я ўказваў вам у лістападзе, ёсць адзіна магчымае, адзіна практычнае. Горад Канстантынопаль і паўднёвая Фракія павінны ўвайсці ў склад маёй імперыі. Што датычыцца адміністрацыі гораду, я згодзен дапусьціць спецыяльны рэжым, які ўлічвае інтарэсы чужаземцаў... Вы ведаеце, што Англія дала ўжо мне сваю згоду. Кароль Георг сказаў нядаўна майму

¹⁾ Запіс Палеолёга пад 1 сакавіка 1915 г.

наслу: «Константынопаль павінен быць ваш». Гэтая заява гарантуе мне добрую волю брытанскага ўраду. Калі-б, аднак, узьніклі якія-небудзь ускладненні ў дэталях, я разьлічваю, што ваш урад дапаможа мне ўлагодзіць іх».

Тон Мікалая быў такі ўпэўнены, што, зьнясілены на той час прадэсам траўленьня ежы, Палеолёг здолеў толькі пралапатаць: «Ці магу я запэўніць мой урад, што намеры вашае вялікасьці не зьмяніліся і ў адносінах да проблем, якія непасрэдна цікавяць Францыю».

«Вядома,—быў адказ.—Я хачу, каб Францыя вышла з гэтай вайны такой-жа вялікай і магутнай, як толькі магчыма. Я загадзя падлісваюся пад усімі пажаданьнямі вашага ўраду. Бярэце левы бераг Рэйну, бярэце Майнц, бярэце Кобленц, ідзеце яшчэ далей, калі знаходзіце патрэбным. Я буду шчаслівы і горды за вас».

Бяры ўсё, што хочаш, толькі дай мне Константынопаль. Наступныя французскія ўрады не забыліся на гэтыя пасляабедзеньныя шчыраваньні Мікалая, і перад самаю Лютаўскай рэвалюцыяй яны былі фіксаваны ў асобнай згодзе. Але ўпэўнены тон, бязумоўна, тлумачыўся ня толькі вышптым шампанскім: атрыманая некалькі дзён пазьней дэлегацыя Дэлькаса павінна была паказаць Палеолёгу, што расійскі ўрад надкаваўся на гэты раз на ўсе чатыры нагі. Французскі ўрад выказваў сваю поўную гатоўнасьць дапамагчы Расіі ў «праліўнай» справе, ва ўсім яе аб'ёме, уключаючы Константынопаль. Наўрад ці можна сумнявацца, што Мікалай, вядучы размову з Палеолёгам, ужо ведаў праз Ізвольскага і Сазонава зьмест будучай дэлегацыі Дэлькаса. Наўны дыплёмат мог думаць, што ён слухае «натхнёную думку», а на справе гэта была такая-ж сустайная частка цэрэмоніялу, як і самы абед у гонар набожнага генэрала По.

Зусім зразумела, што, маючы згоду Дэлькаса, цэрэмоніял зрабілі не для Палеолёга. Што ён ня ўмеў трымаць язык за зубамі, было ўжо добра вядома, гаварыць з ім значыла гаварыць праз вакно на плошчу, і першы, хто павінен быў пачуць, былі ангельцы. «Упэўнены» тон Мікалая павінен быў падмацаваць «памятную запіску», якую назаўтра, 4 сакавіка, Сазонаў офіцыяльна перадаў Б'юкэнэну і Палеолёгу. Самы дзень перадачы, бязумоўна, быў не выпадковай сустайною часткаю ўсяго таго-ж цэрэмоніялу: 4 сакавіка новага стылю—гэта 19 лютага стылю старога, гадавіна Сан-Стэфанскага трактату 19 лютага 1878 г.

У адносінах да французай і самая перадача мэморандуму была простым цэрэмоніялам. Што-ж датычыцца ангельцаў, невядома, як адказалі-б яны, калі-б ангельскі флёт ужо стаяў перад Канстантынопалем. Але ён быў яшчэ на той бок Дарданэлаў. Магчымасьць сэпаратнага міру ўсё вісела яшчэ ў паветры. Першы ліст княгіні Васільчыкавай з Аўстрыі адносіцца іменна да гэтых дзён—ён датаваны 25 лютага/10 сакавіка 1915 г. Як дакумант ліст ня мае ніякіх адносін да перапіскі аб пратоках. Але Васільчыкава была адным з каналаў, праз якія йшлі расійска-аўстрыйскія сакрэтныя зносіны. Ня ведаючы самога лісту, ангельцы, калі ў іх было хоць крыху зносна наладжаныя шпійнаж, не маглі ня ведаць, што перапіска па даным сюжэце наогул праводзіцца. І, паўтараю, ім ня было патрэбы мець дакладныя весткі, ці ўвайшлі зносіны ўжо ў стадыю формальных перагавораў аб міру, ці ідзе толькі яшчэ «падрыхтоўка глебы». Канстантынопаль яшчэ ня быў у руках, а Расія магла ўцячы з рук. Увесь гэты ланцуг меркаваньняў трэба мець на ўвазе, чытаючы той выдатны дакумант, які Б'юкэнэн перадаў Сазонаву 12 сакавіка ў адказ на расійскі мэморандум ад 4-га. Ангельскі мэморандум¹⁾ варты зьмясьціць цалкам—у ім мы маем кароткі конспект усяе філэзофіі «сусьветнай вайны». Калі хто-небудзь надумаецца паўтарыць фразы аб інтарэсах цывілізацыі і культуры, даволі ў адказ яму прачытаць гэтую рэч,—самы наўны чалавек зразумее, аб якой «цывілізацыі» тут ішла справа.

«Патрабаваньні, выказаныя імператарскім урадам у яго памятнай запісцы ад 19 лютага /4 сакавіка 1915 г., далёка выходзяць за межы тых пажаданьняў, на якія рабіў намёкі п. Сазонаў за некалькі тыдняў таму назад. Перш, чым урад яго вялікасьці (г. зн. ангельскі) пасьпеў абмеркаваць, якія будуць яго ўласныя пажаданьні пры складаньні канчатковых умоў міру, Расія патрабуе поўнага абяцаньня здаволіць яе жаданьні ў адносінах таго, што зьяўляецца фактычна найбагацшаю здабычаю ўсяе вайны (1)²⁾. Сэр. Эд. Грэй спадзяецца таму, што п. Сазонаў прызнае, што ўрад яго вялікасьці ня можа даць большага доказу дружбы, чым згода на ўмовы вышэйпамянёнай памятнай запіскі. Гэты дакумант зьмяшчае ў сабе поўны пераварот у традыцыйнай палітыцы ўраду яго вялікасьці і знахо-

¹⁾ Гл. дадатак XIII. Тут мы падаем свой пераклад, які крыху адрозьніваецца ад перакладу міністэрства замежных спраў.

²⁾ „The richest prize of the entire war“.

дзіцца ў простым прэрэчанні з думкамі і поглядам ды пачуццямі, якія калісьці былі ўсеагульнымі ў Англіі, і якія ніякім чынам ня згаслі канчаткова. Сэр. Эд. Грэй спадзяецца таму, што імператарскі ўрад прызнае, што абяцанні агульнага характару, даныя нядаўна п. Сазонаву, ажыццёўлены самым лёяльным і поўным чынам. Падаючы цяпер свой мэморандум, урад яго вялікасьці верыць і спадзяецца, што ажыццёўленьне запрапанаванае згоды забяспечыць моцную дружбу паміж Расіяй і Вялікабрытаніяй.

З брытанскага мэморандуму выцякае, што пажаданыя ўраду яго вялікасьці, яксе-б значэньне яны ня мелі для брытанскіх інтарэсаў у іншых частках сьвету, не зьмяшчаюць у сабе ніводнае ўмовы, якая-б здолела перашкодзіць Расіі ажыццёўляць контроль у адносінах да тэрыторый, вызначаных у расійскай памятнай записцы ад 19 лютага/4 сакавіка 1915 г.

З прычыны таго, што Константынопаль заўсёды застаецца складачным пунктам для гандлю ў паўднёва-ўсходняй Эўропе і Малой Азіі, урад яго вялікасьці патрабуе, каб Расія, заўладаўшы ім, зрабіла яго «вольнай гаванню» для тавараў, якія ідуць не на расійскую і ня з расійскай тэрыторыі. Урад яго вялікасьці патрабуе таксама «свабоднага плаваньня комерцыйных суднаў праз пратокі, што п. Сазонаў ужо абяцаў.

Ня лічачыся з тэю карысьцю, якую могуць даць агульнай справе саюзнікаў морскія і сухапутныя опэрацыі, якія пачаліся ў сучасны момант урадам яго вялікасьці ў Дарданэлах, зразумела, што гэтыя опэрацыі, які-б пасьпех яны ня мелі, ня могуць даць ніякай карысьці ўраду яго вялікасьці пры канчатковым заключэньні міру. Адна Расія пажне непасрэдняя плады гэтых опэрацый, калі вайна будзе пераможнай. Таму, на думку ўраду яго вялікасьці, Расія не павінна ствараць перашкоды для якой-небудзь дзяржавы, якая на разумных пачатках запрапанавала-б сваё садзейнічаньне саюзнікам. Адзіная дзяржава, якая можа ўдзельнічаць у опэрацыях, што датычацца пратокаў, ёсьць Грэцыя. Адмірал Гардэн прасіў адміралцейства высласьць яму яшчэ «зынішальнікаў», але іх у распараджэньні адміралцейства больш няма. Дапамога прэцкае флётыліі, калі-б такая магла быць забяспечана, была-б таму надзвычай каштоўнаю для ўраду яго вялікасьці.

Аднай з галоўных мэт, якія меў урад яго вялікасьці, пачынаючы

операцыі ў Дарданэлах, было ўзбудзіць нэўтральныя балканскія дзяржавы на далучэньне да саюзнікаў. Урад яго вялікасьці спадзяецца, што Расія не пашкадуе сіл, каб супакойць непакойства Баўгарыі і Румыніі, нібы пераход праток і Канстантынопалю ў расійскія рукі будзе для іх нявыгадны. Урад яго вялікасьці спадзяецца таксама, што Расія зробіць усё магчымае, каб зрабіць супрацоўніцтва (з намі) гэтых дзвюх дзяржаў для іх прывабным.

Сэр Эд. Грэй указвае, што, як відаць, зьявіцца неабходнасьць абмеркаваць цалкам пытаньне аб будучых інтарэсах Францыі і Вялікабрытаніі ў тым, што цяпер зьяўляецца Азіяцкаю Турцыяй, формулюючы свае пажаданьні адносна Отманскай Імпэрыі, урад яго вялікасьці будзе раіцца з французскім і расійскім урадамі. Калі-ж аднак-жа, зробіцца вядома, што пасля сканчэньня вайны Расія атрымае Канстантынопаль, сэр Эд. Грэй пажодае констатаваць, што ў процэсе перагавораў урад яго вялікасьці стыпуляваў, што сьвятыя месцы мусульман і Аравіі застануцца пры ўсіх абставінах мусульманскімі дзяржавамі.

Сэр Эд. Грэй пакуль ня можа зрабіць ніякіх пэўных прапаноў адносна брытанскіх пажаданьяў; але адным з пунктаў апошніх будзе перагляд пэрсідзкае часткі ангельска-расійскае згоды 1907 г. у сэнсе прызнанья брытанскай сфэраю таго, што зьяўляецца цяпер сфэраю нэўтральнаю.

Пакуль саюзнікі ня змогуць даць балканскім дзяржавам, асабліва Баўгарыі ды Румыніі, здавальняючых гарантый у адносінах да тэрыторый, сумежных з іх граніцамі і далучэньня якіх яны жадаюць і пакуль згода адносна французскіх і брытанскіх пажаданьяў з прычыны канчатковых умоў міру ня высьвятляцца больш акрэсьлена, сэр Эд. Грэй лічыць у вышэйшай ступені пажаданым, каб згода, якая адбылася паміж расійскім, французскім і брытанскім урадам, заставалася таемнаю».

Расійскага мядзьведзя згаджаліся пусьціць у Царград, але толькі ў клетцы. Мы помнім з запіскі Сазонава ад 27 лістапада 1913 г., што ў Канстантынопалі ляжалі рознага роду ключы. Аб адным крычалі і направа і налева: гэта былі «ключы ад уласнага дому», свабода расійскага хлебага вывазу. Аб другіх гаварылі адзін аднаму, шпечучы на вушках: гэта былі «ключы да панаванья над Балканскім наўвостравам і Малаю Азіяй». Здавалася, што ад Канстантынопалю

абодва гатункі ключоў нельга аддзяліць. Але ангельцы здолелі правесці тонкую опэрацыю іх раздзяленьня. Вам хочацца Канстантынопалю і праток? Будзьце ласкавы, але толькі Канстантынопаль і толькі пратокі. Балканскі паўвостраў? Не, там ёсць законныя інтарэсы Баўгарыі і Румыніі, якія вы павінны паважаць. Малая Азія? Гэта мы яшчэ паглядзім. А колькі даўдзецца заплаціць за «паглядзім»?

А пакуль-што і за адну сьвятую Сафію давялося аддаць некаторыя рэальныя цэннасьці. «У кошт выплаты за зацьверджаньне плянаў Расіі на Канстантынопаль і пратокі, брытанскі ўрад патрабуе ад імператарскага ўраду згоды на тое, каб нэўтральная зона Пэрсіі (г. зн. увесь цэнтр Ірану, уключаючы вобласьць Іспагані) была ўключана ў ангельскую зону.

Сазонаў зараз-жа адказвае Б'юкэнэну:

— Вырашана.

Вось і ўладжана за адну хвіліну гэтае пытаньне аб Пэрсіі, якое на працягу двух стагодзьдзяў сварыла Англію з Расіяй»¹⁾.

У вялікай вайны за свабоду і цывілізацыю была ня толькі «найбагатшая здабыча», Канстантынопаль, але былі здабычцы другога і нават трэцяга гатунку (для дробных саюзнікаў). Агульнаю рысаю ўсіх «здабыч» было тое, што насельніцтва іх нават ніхто ня пытаўся, ці згодна яно з плянамі «вялікіх» дзяржаў наконт яго. Ніякім прадстаўніком Пэрсіі нават і трошкі ня пахне ва ўсіх гэтых перагаворах, а зьмянілася доля некалькіх міліёнаў, іменна пэрсаяў, якія трымалі строгі нэўтралітэт. І гэта, трэба сказаць, была адзіная рэальная зьмена ў выніку ўсяго шуму. Па-першае, ангельцы нават і «ключы ад уласнага дому» пастараліся зрабіць як мага менш рэальнымі. Чытач заўважыў, з якою дакладнасьцю ангельскі мэморандум адхіляе ўсякую думку аб магчымасьці расійскай таможні ў Дарданэлах. Ня толькі політычнае панаваньне над Балканама і Малай Азіяй, але і эаномічнае задушэньне расійскіх конкурэнтаў на хлебным рынку дунайскіх краін было загадзя выключана. Калі да гэтага дадаць, па-другое, што і ваеннае панаваньне Расіі ў Дарданэлах было пад вялікім сумнешнем, паколькі з выспаў камандуючая над выходамі з пратокі, самая моцная Лемнос, заставалася па-за расійскаю зонаю,—

¹⁾ Палеолёг, Запіс пад 12 сакавіка.

у яе ўваходзілі толькі дзеве, больш блізкіх, але менш важныя выспы, Ёмброс і Тэнэдос, так што магчымасьць замкнуць пратоку застава-лася за тэю дзяржаваю, у руках якое была Лемнос (тады ўжо заня-тая ангельцамі),—дык назва «найбагатшай здабычы ўсяе вайны» пачынала гучэць даволі гіронічна. Не аб такім Канстантыно-палі марылі апошнія Раманавы!

Невядома, колькі разоў пачухалі-б патыліцу Сазонаў з Міка-лаем, раскусіўшы сапраўдную цану «найвялікшага доказу» ангель-скае дружбы. Але мы ўжо бачылі, што фатальным чынам, бяз за-гадзя адбуманага намеру, але з назвычайнай трагінасьцю на вырчку расійскаму імперыялізму заўжды прыходзіў германскі. 18 сакавіка пры спробе прарваць Дарданэлы ангельскі флёт быў разбіты дашчэнтэ. Штурм ня ўдаўся, прыходзілася весці павольную аблогу (якую пасля нязлычаных ахвяр потым прыйшлося зьняць).

Ніводнай паперы ва ўсёй гэтай перапісцы Сазонаў не падпісаў, мабыць, з такім здавальненнем, як новы «падзячны» мэморандум Англіі 20 сакавіка¹⁾. Фактычна, гэта была толькі папера. Да Цар-тэраду ангельцам было так-жа далёка, як і расійцам. А вэксаль, хоць і з нявызначаным тэрмінам выплаты, усё-ж такі быў у кішэні. Калі аб'ектыўныя суадносіны сіл на ўсходнім тэатры вайны зробіцца спрыяючымі, яго можна прад'явіць да выплаты. А што аб'ектыўныя суадносіны сіл на ўсходнім тэатры вайны прывядуць расійскую армію праз шэсьць месяцаў на берагі не Босфору, а Заходняй Дзьвіны,—гэтага ў сакавіку 1915 г. ні Мікалаю, ні Сазонаву, зразумела, не магло прыйсці ў галаву.

Д а д а т к і

I

№ 11. 23 лістапада 1913 г.

На арыгінале ўласнай яго імператар-скае вялікасьці рукой напісана: «Эго-дзен». Лівадыя, 27 лістапада 1913 году.

Падзеі на Балканскім паўвостраве, якія стварылі няўстойлівае нятрывалае становішча на ўсім паўднёвым усходзе Эўропы і ў Малаазіяцкай Турцыі, высю-ваюць перад міністэрствам замежных спраў задачу вызначыць нашыя ўласныя адносіны да ўмоў новай палітычнай абстаноўцы.

¹⁾ Гл. дадатак XIV.

Дзякуючы міжусобнай вайне, што адбывалася паміж балканскіх дзяржаў, Турцыі ўдалося ўнесці ў ліквідацыю крызісу некаторыя папраўкі на сваю карысць і атрымаць граніцу, больш спрыячую для абароны сталіцы і праток супроць сухапутнага націску ворага. Такім чынам, да вядомай ступені зменшылася непасрэдная небяспека раптоўнага захопу Канстантынопаля баўгарамі, але ў той-жа час узмоцнілася небяспека морскага наступлення з боку Грэцыі. З другога боку можна сказаць, што ваенны паражэнні Турцыі ў сувязі з расхістаным унутраным становішчам і сумным становішчам яе дзяржаўных фінансаў стварылі ва ўсіх эўропэйскіх кабінэтах пераконанне ў тым, што на адраджэнне гэтай дзяржавы нельга вельмі спадзявацца, і што доўгавечнасць турэцкага панавання падлягае сур'ёзнаму сумненню.

У сувязі з такім настроем усе вялікія дзяржавы без выключэння ўлічваюць ужо цяпер магчымасць канчатковага распаду Отаманскай імперыі і займаюцца пытаннем аб заўчасных забеспячэннях сваіх праў і інтарэсаў у розных вобласцях Малой Азіі¹⁾, каб стварыць і ўмацаваць асновы політычных дамаганняў у будучым дзеляжы Отаманскай імперыі.

Праўда, трэба адзначыць, што канчатковае зруйнаванне Турцыі агалашаецца на працягу двух стагоддзядзяў. Але калі гэтая дзяржава выяўляе ўсё-ж яшчэ некаторую жывучасць, дык нельга ня прызнаць, што рад паражэнняў, асабліва тыя, якія вытрымала Отаманская імперыя якраз за перыод работы над яе ваенным адраджэннем, сведчаць аб тым, што для апошняга няма яшчэ патрэбных даных. Калі знадворныя ўмовы складуцца для Турцыі спрыяюча, яна можа яшчэ доўга цягнуць сваё існаванне, абгрунтоўваючы сваю адносную бласпечнасць на чужых непаладках і саборніцтвах. Але супроць рашучага ўдару звонку Турцыя наўрад ці знойдзе ў сабе сілы адбіць яго. Між тым хоць жаданне міру як-быццам пераважае ў сучасны момант паміж вялікіх дзяржаў, паручыцца за моцнасць агульнага політычнага становішча ў Эўропе не зьяўляецца магчымым. Гэтая няўпэўненасць умацняецца сучасным няўстойлівым становішчам на балканскай паўвостраве ў выніку Бухарэцкага міру.

Вышэй указаныя ўмовы, бязумоўна, ствараюць для Расіі вельмі складаныя і нялёгкае задачы. У нашых непасрэдных інтарэсах не ўваходзіць здабыванне якіх-небудзь зямельных прырашчэнняў. Усе патрэбы нашага ўнутранага развіцця ставяць задачу падтрымання міру на першае места. Не пакідаючы гэтай глагоўнай і першачарговай задачы, мы ня можам, аднак, закрываць вочы на небяспеку міжнароднага становішча, адхіленне якіх залежыць не ад нас адных. У сувязі з гэтым, мы, таксама як і іншыя дзяржавы, ня можам думаць аб неабходнасці заўчаснага забеспячэння сваіх правоў і інтарэсаў, калі-б падзеі высунулі перад намі абавязак ахаваць іх узброенай рукою.

Сумненне ў трываласці і доўгавечнасці Турцыі звязана для нас з пастаноўкаю гістарычнага пытання аб пратоках, ацэнкі ўсяго значэння іх для нас з політычнага і эканамічнага пунктаў гледжання.

¹⁾ Гэтым таумачыцца ўзмоцненая дзейнасць Германіі, Італіі і нават Аўстрыі, якая дагэтуль ня мела інтарэсаў у Малой Азіі.

Можна мець розныя погляды наконт таго, варта ці не Расіі імкнуцца да заўладання пратокамі. Калі мы паставім пытаньні аб патрэбных на гэта ахвярах і аб каштоўнасьці такога набытку, дык мы няўхільна спаткаемся з проціпалажэньнем адных аргументаў другім. На спрэчных базах нельга абгрунтоўваць кірунак замежнай політыкі ў гэткім першараднай важнасьці пытаньні. За апошні час пытаньне аб пратоках ускладнілася новымі ўмовамі, якія, з аднаго боку, узмацнілі эканамічнае значэньне праток для Расіі, а з другога—ускладнілі політычныя і стратэгічныя цяжкасьці па шляху да магчымага аўладання імі. Пытаньне так і застаецца адкрытым, і адзіны вынік, да якога можна прыйсьці цяпер,—гэта, што наўрад ці ў Расіі знойдзецца адказны політычны дзеяч, які ня прызнаў-бы, што ў выпадку зьмены становішча, якое існуе цяпер, Расія ня можа дапусьціць вырашэньня пытаньня насупер сваім інтарэсам, другімі словамі, пры пэўных умовах, ня можа заставацца бязудзельнай глядачкай падзей.

Ці дапушчальна з пункту гледжаньня інтарэсаў Расіі заўладаньне пратокамі іншай дзяржавай замест Турцыі? Каб адказаць на гэтае пытаньне, трэба спачатку ацаніць цяперашняе становішча—уладаньне пратокамі Турцыяй.

Складанае і цяжкае пытаньне аховы праток цяпер разьвязваецца па сутнасьці даволі здавальняюча з пункту гледжаньня нашых непасрэдных інтарэсаў. Турцыя зьяўляецца ня вельмі моцнаю, але і ня вельмі слабаю дзяржавай, няадольнай пагражаць нам і ў той-жа час вымушанай лічыцца з больш моцнаю Расіяй. Самыя недахопы Отаманскай імперыі—яе няадольнасьць адраджэцца на прававых і культурных асновах—да гэтага часу служылі на нашу карысьць, утвараючы тое прыцягненьне да праваслаўнай Расіі падуладных палумесьяццу народаў, якое складае адну з асноў нашага міжнароднага становішча на Ўсходзе і ў Эўропе.

Як-бы там ні было, але калі доўгавечнасьць Турцыі не забяспечана, дык нельга не падумаць аб тым, ці можам мы не рыхтавацца да надыходу падзей, якія карэнна зьменяць становішча Канстантынопаля ды праток. Пакідаючы адкрытым пытаньне аб дадатнай цэннасьці заўладаньня і тым і другім, а таксама аб патрэбных на гэта ахвярах, ці можам мы дапусьціць пераход праток у поўнаўладнае карыстаньне іншай дзяржавы?

Паставім гэтае пытаньне—усёроўна, што адказаць на яго адмоўна. Пратокі ў руках моцнай дзяржавы—гэта значыць поўнае падпарадкаваньне эканамічнага разьвіцьця ўсяго поўдня Расіі гэтай дзяржаве.

Згодна глумачальнай запіскі міністра фінансаў да прасектаў дзяржаўнага росьпісу даходаў і выдаткаў на 1914 г. гандлёвы балянс Расіі ў 1912 г. быў на 100 млн. меншы ў параўнаньні з сярэднім актыўным сальдо за папярэднія тры гады. За прычыну гэтага міністэрства прызнае неўвыстарчальна здавальняючую рэалізацыю ўрадаю; цяжкасьці ў вывазе хлеба, апрача стыхійных прычын, былі ў выніку часовага закрыцьця Дарданэлаў для гандлёвых суднаў усіх нацый. У сувязі з гэтым высяю Дзяржаўны банк падвоіў улік на ½ проц. для трохмесячных вэксалёў. Такім чынам часовае закрыцьцё праток адбілася на ўсім эканамічным жыцьці краіны, лішні раз падкрэсьліваючы ўсё першачарговае для нас значэньне гэтага пытаньня. Калі цяпер ускладненьні Турцыі адбіваюцца шматлікімі стратамі для Расіі, хаця нам удалося дабіцца скарачэньня часу

закрываць праток да нараўнальна нязначных разьмераў, дык што-ж будзе, калі замест Турцыі пратокамі заўладае дзяржава, зольная супраціўляцца дамаганьням Расіі? І для гэтага ня трэба, каб дзяржава, якая ўладае пратокамі, мела, сама па сабе, сілу вялікай дзяржавы, Яна нямінуча набывае гэтую сілу, абгрунтаваўшыся на пратоках з прычыны выключных географічных умоў. Сапраўды, той, хто заўладае пратокамі, атрымае ў свае рукі ня толькі ключы ад мораў Чорнага і Міжземнага. Ён будзе мець ключы для паступовага руху ў Малую Азію і для гегемоніі на Балканах. З прычыны гэтага дзяржава, якая замяніць Турцыю на берагах праток па ўсёй магчымасьці, будзе імкнуцца пайсьці на шляху, пратопа-ным у былы час туркамі.

Вышэй было ўказана на недапушчальнасьць для нас такога парадку чужога заўладаньня пратокамі з эаэномічнага пункту гледжаньня. Але ці не зьяўляецца гэта таксама мала дапушчальным з пункту гледжаньня палітычнага? Ці не ствараюць указаньня вышэй тэндэнцыі да гегемоніі на Балканах і пранікненьня ў Малую Азію нямінучасьць вострага антагонізму паміж Расіяй і ўсякай новай дзяржаваю, якая-б стала на месца Турцыі? Недапушчальнасьць для нас поўнаўласнага замацаваньня новай дзяржавы на пратоках дала зачэпку да меркаваньня аб магчымасьці ўнікнуць такога становішча праз стварэньне неўтралізаваньня праток, са зьнішчэньнем на іх умацаваньняў і забаронаю будаваць новыя. Наўрад, аднак, такая камбінацыя можа быць прызнана здавальняючай. Усякая прававая норма сапраўдна толькі на мірны час. Калі-ж надыходзіць вайна, дык для свае аховы яна патрабуе сілы. Бо вайна-ж можа пачацца з раптоўнага захопу іх ворагам і самая адсутнасьць умацаваньняў будзе толькі спрыяць такой апэрацыі, пасьпех якой і цяпер залежыць у значнай меры ад хуткасьці і нечаканасьці. Таму, калі-б нават былі знойдзены якія-небудзь умовы, пры якіх прызнавалася-б магчымасьць неўтралізаваньня праток, указаньня вышэй меркаваньні зрабілі неабходным для нас такое ўмацаваньне нашых ваенна-морскіх сіл на Чорным моры, якое-б дазволіла нам у кожную хвіліну папярэдзіць захоп праток усякай іншай дзяржавай.

У першы пэрыод балканскае вайны, разам з пасьпехамі Баўгарыі адзін час акрэсьлівалася імкненьне яе ганарыстых правадыроў заняць Канстантынопаль і ўмацаваць гегемонію на Балканах. Надмерная ганарлівасьць Баўгарыі зьяднала супраць яе нядаўніх саюзнікаў яе і Румынію і скончылася тым, што яе перамаглі. Але наўрад ці можна чакаць, каб Баўгарыя памірылася з такімі вынікамі. Ці ня больш праўдападобна будзе, што яна будзе шукаць выпадку зьвярнуць сабе адабранае? Ранейшая мара аб гегемоніі і аб умацаваньні на пратоках можа зноў адрадаіцца. Пры зьменчывасьці шчасьця і няздольнасьці Турцыі ўстрымаць удары лёсу, як урокі, ніхто ня можа вызначыць дня і гадзіны, калі Баўгарыя зноў рынецца на свайго суседа напорным націскам, на які здольны баўгары і які можа зрабіцца астатнім і фатальным для Отоманскай імперыі.

Ужо трыццаць год мінула ад таго часу, як дзяржаўнаю воляй нябожчыка Аляксандра III адрадаіўся чорнаморскі флёт. Каля 60 год прайшло ад часу зьяўленьня гандлёвага нараходнага руху на Чорным моры. Абодвы пачынаньні зьвязаны былі з думкаю аб магутнасьці Расіі, аб магчымым устанаўленьні нашых інтарэсаў на пратоках. Сотлі мільёнаў былі страчаны на гэтую справу, а таксама

і на ўтрыманьне войска Адэскай ваеннай акругі, далучанае да сумесных з нашым флэтам операцый. Як вядома, яшчэ ў 1895 г. у сувязі з армянскімі забойствамі было пастаўлена пытаньне, каб часова заняць Канстантынопаль нашым войскам з ведама і згоды найбольш небяспечнага з магчымых для нас у той час супернікаў—Англіі. Ад пляну гэтага прыйшлося адмовіцца з прычыны недахопу транспартных сродкаў і недасканалнасьці сухапутнай мобілізацыі.

З таго часу мінула 18 гадоў. Як і раней трацяцца многія сотні міліянаў і паранейшаму мы ні на адзін крок не пасунуліся да мэты. Будуюцца ваенныя судны, адпускаюцца штогодныя буйныя субсыды на падтрыманьне гандлёвага мораходзтва. Між тым калі пачынаецца гутарка аб пажаданасьці тое ці іншай буйнае дэсантнай операцыі, урад спыняецца амаль перад немагчымасьцю яе ажыццявіць.

У мінулым годзе, калі пачаліся гутаркі аб магчымым руху нашага войска на Канстантынопаль, высветлілася, што на працягу двух месяцаў мы можам паступова перавезьці два корпусы, прычым падрыхтоўка па мобілізацыі транспартных караблёў і падвоза войска заняла-б столькі часу, што операцыя не магла-б застацца ні для кога нечаканай. Іншымі словамі, яе проста нельга было ажыццявіць, не гаворачы аб тым, наколькі не адпавядала самая колькасьць салдатаў такой дэсантнай арміі тым задачам, якія ёй трэ́ было выканаць.

Аднак, у сучасны момант прыходзіцца гаварыць ня толькі аб магчымасьці сур'ёзных актыўных выступленьняў супраць Турцыі, але і аб недастатковай колькасьці нашых абаронных сродкаў супроць морскае праграмы, якую можа ажыццявіць у бліжэйшы час Турцыя.

На падставе даных, у розны час атрыманых міністэрствам замежных спраў, прыходзіцца зрабіць вывад, што за пэрыяд 1914—1916 г. г. турэцкі ваенны флёт будзе мець перавагу над нашым у Чорным моры па якасьці сваіх караблёў ды сіла іх артылерыі. Даньня, якія адносяцца да гэтага, згрупаваны ў далучанай да гэтага запісцы, у якой зроблена спроба ўказаць суадносіны паміж нашымі і турэцкімі морскімі сіламі ў бліжэйшыя гады. Морскаму ведамству належыць, вядома, праверка дакладнасьці прыведзеных у гэтай запісцы даных, якія ўзяты часткова з вестак, якія паведамляюцца праз друк, часткова з тых данясенняў імператарскага пасольства ў Канстантынопалі, якія прыводзіліся ў свой час і, марэшце, з меркаваньняў, якія паведамляліся ў розныя часы міністэрству замежных спраў з нашага морскага ведамства.

Калі нават і ў гэтых даных магла быць якія-небудзь недакладнасьці, па ўсякім выпадку агульнае становішча ў іх, як відаць, адпавядае сапраўднасьці.

Наўрад ці трэба даводзіць, што такое становішча ня можа лічыцца дапушчальным. Пасьля влізарных сродкаў, выдаткаваных на працягу раду год на стварэньне магутнай сілы ў басэйну Чорнага мора, Расія ня можа мірыцца са становішчам, пры якім яе морская перавага перад Турцыяй можа зрабіцца незабяспечанай. Штогодняе асыгнаваньне буйных дзяржаўных сродкаў на справу абароны ў басэйну Чорнага мора ўказвае на значэньне, якое надае яму ўрад. Тым больш найстойліва ўяўляецца неабходнасьць пераглядзець новыя ўмовы, пры якіх нашым ваенна-морскім сілам на Чорным моры павінны быць даны пэўныя заданьні і вызначаны мерапрыемствы для іх выкананьня. Расія ня можа

ці дапусціць у сучасны момант морскай перавагі Турцыі ў Чорным моры, ні ў будучым застацца бязудзельнаю да развязаання пытання аб пратоках. Паручыцца за тое, што пытаньне гэтае ня будзе пастаўлена ў недалёкім будучым, мы ня можам.

Значыцца, дзяржаўная прадбачнасьць вымагае ад нас уважлівае падрыхтоўкі да выступленьня, якое можа патрабавацца. Указаная падрыхтоўка ня можа не насіць характару ўсебаковай плянавай праграмы з прыцягненьнем да работы розных ведамстваў. Належыць высветліць: што можа быць ужыта для ўзмацненьня нашай ваеннай і морскай магутнасьці на Чорным моры? Якія мерапрыемствы будуць вымагацца з боку ваеннага і морскага ведамстваў для прысьпяшэньня мобілізацыі ў сувязі з абсталяваньнем новых шляхоў зносін і давядзеньнем нашых транспартных сродкаў да належных размераў? Якія задачы могуць, у адпаведнасьці з гэтымі сродкамі, быць намечаны і за які прыблізна час? Магчыма ці не паставіць у якасьці заданьня нашай арміі і флёту прарыў цераз пратокі і за ўладаньне Канстантынопалям, калі-б гэтага патрабавалі абставіны?

Вяртаючыся да памянёнага політычнага боку падрыхтоўкі, прыходзіцца зноў паўтарыць, што хуткі распад Турцыі ня можа быць для нас пажаданым і што ў межах дыплёматычнага ўздзейнічання трэба зрабіць усё магчымае для адтэрмінаваньня такой развязкі.

Указанія пытаньні ставіць на чаргу абмеркаваньне наступных канкрэтных мерапрыемстваў: 1) па прысьпяшэньні мобілізацыі дэсантнага корпусу дастатковай колькасьці; 2) па абсталяваньні патрэбных для гэтага шляхоў зносін; 3) па правядзеньні чорнаморскага флёту на становішча, пры якім ён-бы пераважаў сілы отоманскага флёту і мог-бы сумесна з арміяй выканаць задачу прарыву праз пратокі, каб іх назаўсёды ці часова заняць, калі гэта будзе патрэбна; 4) па павялічэньні нашых транспартных сродкаў да размераў, якія адпавядаюць патрэбным дэсантнай апэрацыі. Гэтае апошняе пытаньне цесна звязана з ростам нашага хлебага вывазу з Чорнага мора, які дагэтуль, нажаль, абслугоўваўся галоўным чынам чужаземнымі гандлёвымі суднамі. Минулаю восеньню нявыгоднасьць такога становішча вельмі ярка выявілася, калі ўзьнікла пытаньне аб пропуску праз пратокі грэцкіх караблёў з расійскім хлебам. Нашаму пасольству ў Канстантынопалі прыйшлося ўжыць нямала захадаў на тое, каб дамагчыся ад Порты гэтага пропуску, а гэтая цеганіна вельмі адбілася на нашым хлебным гандлі. Пытаньні аб захадах, якія могуць быць ужыты з мэтай забясьпечыць за нашых гандлёвым флётам перавагу над чужаземнымі суднамі па вывазе расійскага хлеба, стаіць у цеснай сувязі з мерапрыемствамі па ажыўленьні агульнага нашага тавараабмену праз порты Чорнага мора; і міністэрству гандлю і прамысловасьці трэба ўказаць, што можа быць зроблена ў гэтым напрамку для ажыўленьня гэтай дзяржаўнай задачы павялічэньня нашых транспартных сродкаў у Чорным моры, якой міністэрства замежных спраў ня можа не надаваць вельмі сур'ёзнага значэньня; 5) у радзе мерапрыемстваў па ўзмацненьні сродкаў абароны ў басэйну Чорнага мора і на граніцах Турцыі нельга не аднесьціся з асабліваю ўважнасьцю да ажыўленьня так званай перавальнай чыгункі на Кайказе. Міністэрству замежных спраў прыходзілася да гэтага часу напружваць значныя сілы, каб адтэрмінаваць па магчымасьці пабудову Турцыйяй чыгу-

нак у суседстве з нашай граніцай. На долю расійскай дыплёматыі выпадае няўдзячная задача адстаяваць канцэсіі на бездарожжа ў той час, як усе іяшыя вялікія дзяржавы адна перад адной прапануюць Турцыі свае паслугі па пракладанні ды ўдасканаленні шляхоў зносін. Натуральна, што нашая стараннасць толькі ўзбуджае падазронасць Турцыі і прымушае з тым большаю ўвагаю адносіцца да пытання аб няпрямых для Расіі шляхох зносін. Таму надоўга забяспечыць бездарожжа ў прылеглых да нас вобласцях Турцыі нам наўрад ці ўдасца. Тым часам, як хутка будзе здавальняюча вырашана пытанне аб нашых шляхох зносін на Каўказе і, асабліва, калі будзе пракладзена перавальная чыгунка, якая дасць магчымасць значна прысьпешыць згрупаванне нашага войска на турэцкай граніцы,—пытанне аб змычках турэцкіх чыгунак з нашымі ня толькі страціць небяспечны для нас бок, але і будзе цалкам адпавядаць нашым інтарэсам. У гэтым выпадку турэцкія чыгункі зробіцца далёка больш сродкам нашага пранікнення ў Турцыю, чымся зброяй турэцкае навалы на Каўказ. У адносінах да Турцыі мы будзем у становішчы тае-ж перавагі шляхоў зносін, якую маюць нашыя заходнія суседзі адносна Расіі, з тэю розніцаю, што Турцыя ня здолее запоўніць свой прабел утрыманнем у мірны час шматлікай арміі на нашай граніцы, як гэта мы робім у нашых заходніх губернях.

Такія галоўныя пытанні, якія становяцца на чаргу пры абмеркаванні будучыні Малой Азіі і тых захадаў унутранага парадку, якія выкалікаюцца клопатам аб абароне інтарэсаў Расіі. Само сабой зразумела, што нашае ваеннае і морскае ведамства маюць права, у сваю чаргу, паставіць міністэрству замежных спраў пытанне аб тым, што можа быць зроблена для стварэння найбольш спрыяючай політычнай абстаноўкі пры надыходзе падзей, якія могуць патрабаваць ад нас рашучых дзеянняў.

Паўтараючы выказанае спачатку пажаданне аб магчыма больш доўгім падтрыманні status quo, прыходзіцца зноў таксама паўтарыць, што пытанне аб пратоках наўрад ці можа высунуцца іначай, як у абстаноўцы агульнаеўропэйскіх ускладненняў. Апошнія, калі можна меркаваць на сучасных умовах, засталі-б нас у саюзе з Францыяй і магчымым, але далёка не забяспечаным саюзе з Англіяй ці-ж у добрасуседзкім нэўтралітэце гэтае апошняй. На Балканах мы, у выпадку агульнаеўропэйскіх ускладненняў, маглі-б разьлічваць на Сэрбію, а можа быць і на Румынію. Адсюль высвятляецца задача нашае дыплёматыі,—стварыць умовы для магчыма большага збліжэння з Румыніяй. Работа ў гэтым кірунку павінна быць настолькі-ж сталай, наколькі і асцярожнаю і далёкаю ад непатрэбных захапленняў. Становішча Румыніі на Балканах у шмат чым падобна да становішча Італіі ў Эўропе. Абедзве дзяржавы хварэюць на мэгаліманію і, ня маючы дастаткова сіл, каб адкрыта ажыццяўляць свае задачы, павінны забяўляцца політычным опартунізмам, выглядаючы, дзе ў даную хвіліну сіла, каб быць на яе баку.

У заўчасным падліку сіл было-б так-жа небяспечна загадзя спадзявацца на такія хісткія фактары, як было-б неразумна зусім ня лічыцца з імі.

У няўстойлівасці сучаснага становішча на Балканах два фактары адыгрываюць галоўную ролю: першы з іх—гэта Аўстра-Венгрыя, у якой узмацнілася брэнжэнне паміж плямённяў, выкаліканае поспехамі сэрбаў і румынаў і адно-

сінамі да гэтага іх адзінапляменных у межах Габсбургскай монархіі і другі фактар—гэта немагчымасць для Баўгарыі памірыцца з цяжкімі вынікамі Бухарэцкага дагавору.

Абедзве гэтыя дзяржавы могуць ці зьяднацца ў агульнай мэце наоў перакроіць Балканы, ці апынуцца ў процілеглых лягерах, калі Баўгарыя атрымае надзею іншым шляхам вярнуць сабе Македонію. Як ні цяжка зараз зьяднаць Сэрбію з Баўгарыяй, але толькі пры ўмове саюзу кожная з іх можа ставіць сабе далейшыя нацыянальныя ідэалы. Знаходзячыся ў варожасці, абедзве дзяржавы будуць скоўвацца ўзаемным бяссьільлем. Наадварот, Сэрбія можа ажыцьцявіць шырокі ідэал аб'яднаньня ўсяго сэрбскага народу, толькі ў тым выпадку, калі ёй ня будзе прарэчыць у гэтым ні нават дапамогаць Баўгарыя, замест звароту страчанай Македоніі. Але ня трэба сумнявацца, што і тое і другое можа здарыцца толькі, калі Расія ў гэты час будзе таксама ўцягнута ў разьвязаньне сваіх гістарычных задач і будзе з імі дзейнічаць, бо пакінутыя самі сабе балканскія дзяржавы нямінуча асуджаны на войны паміж сабой, якія могуць быць адхілены толькі прысутнасьцю Расіі, як кіраўнічай актыўнай сілы.

Аб усіх гэтых умовах прыходзіцца гаварыць ня з пункту гледжаньня адцягненых лятуценняў ці захапленьняў місіяй Расіі. Заглядаючы наперад і аддаючы сабе справадзачу ў тым, што захаваньне такога жаданага для нас міру не заўсёды будзе ў нашых руках, прыходзіцца ставіць сабе задачы не на адзін сёньнешні і заўтрашні дзень, каб ня апраўдаць закіду, які так часта робіцца, у тым, што нібы расійскі дзяржаўны карабель плыве па ветры і адносіцца плыняй бяз швэрдлага руля, які накіроўвае яго шлях.

Складаньня і адказныя пытаньні, якія тут закрануты, патрабуюць усебаковага абгаварэньня для прыняцьця тых ці іншых рашэньняў, якімі могуць быць пагоджаны як унутраныя нашыя мерапрыемствы, так і далейшы напрамак нашай замежнай політыкі.

Падаючы на найвышшы ласкавы разгляд вышэйпаданых меркаваньні, маюць смеласьць прасіць найміласьцівейшага дазволу вашай імператарскай вялікасьці наставіць іх на абгаварэньне Асобнай нарады.

(Подпіс) С а з о н а ў.

II

24.

Сакрэтная тэлеграма пасла ў Вашынгтонэ 29 жніўня (11 верасьня 1914 году).

Паўтарэньне тэлеграмы № 117.

Германскі пасол быў учора ў Брайана, але не ў прэзыдэнта з сваёй прапавою. Брайан зараз-жа тэлеграфавалі амэрыканскаму паслу ў Бэрліне просіць сьцьвярдзеньня і падрабязнасьці. З прычыны таго, што гэта было зроблена са згоды германскага пасла, дык можна меркаваць, што ініцыятыва па сутнасьці ішла з Бэрліну. Брайан таксама тэлеграфавалі у Парыж і Лёндан і, мабыць, у Петраград. З Парыжу адказана, што ўмовы аб міру ня могуць абгаварвацца

асобна і што, вядома, у прыныцшы было-б пажадана спыніць вайну, але гэта магчыма толькі, калі ўмовы здавальняючы і гарантыі дастатковы. Друк, як відаць, ня ведаў аб тасмнай гутарцы германскага пасла з Брайанам і толькі між іншым упамянуў аб ёй, выказваючы меркаваньне, што прэзыдэнт, які ўжо запрашанаваў свае прыцельскія паслугі, не паўторыць іх у гэтую хвіліну.

(Подпіс) Бахмееў.

III

Сакрэтная тэлеграма пасла ў Рыме
29 жніўня/11 верасьня 1914 г. № 118.

Францускі пасол даў мне конфідэнцыйна прачытаць тэлеграму свайго ўраду, у якой паведамляецца, што германскі пасол у Вашынгтоне заявіў прэзыдэнту ПАЗШ аб гатоўнасці згадзіцца на пасрэдніцтва прэзыдэнта Вільсона паміж Германіяй і астатнімі краінамі, якія ваююць, бо цяпер бач гонар германскай зброі выратаваны. Запрошаны з гэтай прычыны французскі ўрад, які ня ведае, ці хітрасьць гэта ці адзнака стомленасці германскіх войск, спаслаўшыся на лёнданскую расійска-ангельска-францускую згоду, адхіліў прапанову.

(Подпіс) Крупенскі.

IV

Сакрэтная тэлеграма пасла ў Лёндан
6/19 верасьня 1914 году № 494.

Асабова. Зусім конфідэнцыйна. Сёньня раніцай кароль заявіў мне, што магчыма спроба з боку прэзыдэнта Вільсона сыграць вельмі загадзя ролю Рузвэльта і што ён не баіцца няўмелых інтрыг Бэрнсторфа; але што Дэрнбург можа быць больш спрытным і пачаць амэрыканскую кампанію на карысьць міру. Кароль напамніў мне дэкларацыю яго ўраду і словы свай ўчарайшай прамовы ў Палаце Вобшчын. Ён паўтарыў мне, што ён больш чым калі пераконаны, што ніякі мір немагчымы, пакуль рашучыя падзеі не дазваляць навіязаць Германіі такі мір, які-б замацаваў канчатковы разгром яе ваеннай гегемоніі. Кароль мне сказаў, што яго думка зусім супадае з думкай яго ўраду на выпадак ускосных спроб з боку Амэрыкі, было-б пакінуць амэрыканскія прапановы бяз жаднага адказу, ігноруючы іх зусім. Кароль думае, што саюзным урадам няма аніякай патрэбы нават раіцца (наконт гэтага); калі-б саюзныя ўрады пачалі між сабой перагаворы, гэта вельмі хутка зрабілася-б вядома ў Бэрліне і разглядалася-б як адзнака нерашучасьці і слабасьці. Кароль мне сказаў, што ён хацеў зусім конфідэнцыйна паведаміць мне яго асабістую думку па гэтым пытаньні. Я падзякаваў яго вялікасьць і запэўніў яго, што я глыбока пераконаны, што цар цалкам падзяляе гэтую яго думку. Кароль скончыў гутарку са мною, растлумачыўшы мне ваеннае становішча і захапляючыся посьпехамі нашай зброі. Ён мне сказаў, што праз некалькі месцаў роля Англіі будзе заключацца

ў забеспячэнні Францыі неабходнымі рэсурсамі і выказаў надзею, што Англія дасць тады ў распараджэнне саюзнікаў 500.000 чалавек. Ён мне сказаў, што вытрыманасць і цвёрдасць неабходны цяпер больш чым калі-небудзь, што час працуе на карысць саюзнікаў і што на гэтым і ляжыць яго ўпэўненасць у неабходнасці аднесціся самым пасыўным чынам да ўсякае амерыканскае спробы ўзвыіць пытаньне аб міру.

(Подпіс) Бэнкэндорф.

V

Петраград, 7 верасня 1914 г.

У давяральнай гутарцы з імпер. паслом у Лёндане кароль Георг V выказаў пераконанне, што саюзнікам нельга заключаць міру з Германіяй, пакуль ня будзе канчаткова зламана ваенная магутнасць апошняе, якая зьяўляецца пастаяннай пагрозай для мірнага развіцця астатніх народаў.

Падаючы з гэтым на найміласцівейшы разгляд тэлеграму графа Бэнкэндорфа з выказаннем поглядаў караля на гэтае пытаньне, маю сьмеласць прасіць найвышэйшых указаньняў, ці ня будзе ў вашай імпер. вялікасьці пажадана загадаць паслу ў Лёндане перадаць каралю, што яго словы стрэлі спачувальны водгук у вашай вялікасьці.

На арыгінале яго імператарская вялікасьць ўласнаручна быў ласкавы напісаць: «Цалкам падзяляю кожную думку караля. Прашу графа Бэнкэндорфа катэгорычна запэўніць яго вялікасьць, што, не зважаючы ні на якія перашкоды і страты, Расія будзе змагацца з яе ворагамі да канца».

(Царскае Сяло
7 верасня 1914 г.).

VI

ПОЛІТЫЧНЫ АД ДЗЕЛ І КАНЦЫЛЯРЫЯ

Сакрэтная тэлеграма
расійскаму прадстаў-
ніку ў Лёндане.

Паведамляецца

ў
Адпраўлена 7 верасня
1914 г.
№ 2775.

III.

Д.

Л.

Шыфрав. Рэпнін.

Albus 494.

(Шыфрам С.).

З прычыны яе цару імператару ласка была ўласнаручна напісаць:

«Цалкам падзяляю кожную думку караля. Прашу графа Бэнкэндорфа катэгорычна запэўніць яго вялікасьць, што, ня гледзячы ні на якія перашкоды ці страты, Расія будзе змагацца з яе ворагамі да канца».

Апошнія два словы яго імператарскаю вялікасьцю падкрэслены.

Сазонаў.

1691 (чырв. ч.)

1498 (Чор. ч.)

VII

П. Дэлькасэ пану Палесолёгу, паслу ў
Петраградзе, Бардо, 24 верасня № 123.

Шыфравана.

Наш пасол у Вашынгтоне паведаміў мне, што Германія ня думае аб міру, але сакрэтна працягвае неофіцыйныя перагаворы з палкоўнікам Хаузам, прыцелам прэзydэнта Вільсона, на якога ў мінулым годзе была ўскладзена місія весці ў Берліне перагаворы аб абмежаванні ўзброенняў. М-р Хауз сказаў ангельскаму паслу, што добра было-б, калі-б Англія вызначыла свае ўмовы міру, якія, мяркуючы па ранейшых заявах Англіі, павінны заключацца ў задавальненні Бельгіі і ва ўстанаўленні гарантый супроць германскага мілітарызму. М-р Хауз сказаў, што граф Бэрнсторф гатоў перагаварыць з ангельскім паслом.

Сэр К. Спрынг-Райс абмежаваўся адказам, што спатканне яго з нямецкім паслом немагчыма, і што дзяржавы Троістай згоды ня будуць заключаць саратнага міру.

1574.	1575.	1576.
1388.	1389.	1390.

VIII

4348

Albus 675

Паслу ў Парыжы

Мір.

(Ш. К.) Сюдз таксама даходзіць чуткі аб магчымай спробе Аўстрыі заключыць асобны мір, але пакуль што гэтыя чуткі яшчэ вельмі неакрэсленыя і іх сцвярдженніе застаецца няпэўным. Але ва ўсякім разе, пачатак такіх перагавораў павінен належыць Аўстрыі і нам неабходна будзе выслухаць яе прапановы перш, чым устанавіць нашыя ўмовы.

Сазонаў.

Тэлеграма адпраўлена.

6 снежня 1914 году

за № 4348.

Набор рабілі Палякоў і Багвут.

IX

410. 403.

Сакрэтная тэлеграма пасла ў Белградзе
13/26 лютага 1915 году № 201.

Асабовая. Працяг № 200.

Хаця пытанне аб пратоках выходзіць з сучаснай маёй компэтэнцыі, аднак важнасьць хвіліны і шматтадовая практыка на... прымушаюць мяне падаць на ваш разгляд наступныя меркаваньні. Захоп Канстантынопалю і праток для нашых саюзнікаў зьяўляецца пытаннем сродкаў у агульным плане ваенных опе-

рацій. Розв'язуючы пытаньне морскіх зносінаў, робячы вялікі ўплыў на Баўгарыю і на Румынію, за ўладаньне пратокамі можа, бязумоўна, вельмі садзейнічаць скарачэньню перамозе нашых агульных праціўнікаў, што для французцаў і ангельцаў зьяўляецца канчатковай мэтай, ня толькі ваеннай, але і політычнай. Тым часам пратока і для нас ня толькі сродак, але і канчатковая мэта, якою асэнсоўваецца ўся цяперашняя вайна і ахвары, якія ёй прыносяцца. Для мяне барацьба з Германіяй і Аўстрыяй і саюз з Францыяй і Англіяй толькі сродак для дасягненьня гэтай народнай мэты. З гэтага пункту гледжаньня ня можа быць абмыслова, мы ці нашыя саюзьнікі заўладаем пратокамі. Адзін удзел і з намі ў (гэтай) справе зьяўляецца ўжо вартым жалаю, бо стварае ім небяспечныя для нас правы ў канчатковым разьвязаньні пытаньня. Заўладаньне-ж пратокамі бяз нас было-б проста згубаю і ў гэтым выпадку Канстантынопаль зрабіўся-б і ў будучым магілаю гэтага нашага саюзу. Тым часам, ня ведаючы цяперашняга становішча, я ўсё-ж сумняваюся, ці магчымы ў сучасную хвіліну наш дзейны ўдзел у заўладаньне пратокамі. Калі не памыляюся, з пункту гледжаньня ваенна-морскага форсаваньне Босфору пры даных суадносінах морскіх сілаў нашых і турэцкіх зьяўляецца операцыяй, якую цяжка ажыццявіць. Ня менш цяжка здаецца магчымаць дэсантнае операцыі, бо не хапае як перавозачных сродкаў, так і свабоднага войска. Нарэшце, з гэтага боку, становішча, мабыць, змянілася, бо, калі ў нас знаходзіцца войска для пасылкі ў Сэрбію, значыць, знойдзецца і для разьвязаньня нашай важнейшай задачы; бо наўрад ці можна рызыкаваць пасылкаю ў Сэрбію войска горшае якасьці, якое-б лічылася ня здатным супроць турак. У гэтым выпадку, аднак, здавалася-б што нашае войска вельмі непажадана ўжываць у якасьці толькі дывэрсіі, якая садзейнічае англа-францускаму руху на Канстантынопаль. Наадварот, мы самі лгчэй-бы зрабілі дэсант у свой час, як толькі турэцкае войска будзе адцягнута нашымі саюзьнікамі. Гэта было-б толькі справядлова,—бо на заходнім фронце мы ўжо даволі паслужылі адцягваньнем на сябе сіл. Адносна канчатковага разьвязаньня пытаньня катэгорычна зноў павінен выказаць глыбокае пераконаньне, што толькі поўны контроль нашад (абедзьвум) пратокамі можа быць прызнаны за спраўднае разьвязаньне задачы, дапушчэньне-ж удзелу нашых саюзьнікаў у контролі над Дарданэламі, хоць-бы і пад выглядам іх нэўтралізацыі, можа служыць за пачатак канца нашых узаемных адносін і ўстанавіць для нас (рэжым) менш забяспечаны, чымся пры слабых турках. Таму, калі немагчыма вырашыць пытаньне цалкам на нашу карысьць, г. зн. прысуджэньнем нам граніцы Мідыя-Энос, дык найменш дрэнным з усіх прынятых рашэньняў было-б пакінуць на пратоках Турцыю з устанавленьнем нашага ваенна-морскага контролю на пратоках. Гэта фактычна прывяло-б Турцыю да становішча Бухары і ў той-жа час абараняла-б фінансавы і эканомічныя інтарэсы саюзьнікаў, не сустракаючы, мабыць, пераможных перашкодаў у іх грамадзкай думцы. У кожным разе, толькі вычарпальны абмен думак з імі цяпер-жа здолена адхіліць самыя небяспечныя ўскладненьні ў бліжэйшым будучым. Усё гэта дазваляю сабе выказаць, выходзячы з меркаваньня, што нашыя саюзьнікі рашылі давесць справу да канца. У процілеглым выпадку няўдачная спроба дэсанту ў Гальліполі можа толькі ўмацаваць непажаданы настрой нэўтральных.

(Подпіс) Трубецкой.

Сакрэтная тэлеграма міністра замежных
спраў паслу ў Лёндане. 7 сакавіка 1915 г.,
1265.

Спасылаючыся на мэморандум тутэйшага вялікабрытанскага пасольства 12 сакавіка, будзьце ласкавы выказаць Грэю глыбокую ўдзячнасьць імператарскага ўраду за поўную і канчатковую згоду Вялікабрытаніі на разьвязаньне пытаньня аб пратоках і Канстантынопалі згодна жаданьняў Расіі. Імператарскі ўрад зусім ацэньвае пачуцьці вялікабрытанскага ўраду і ўпэўнены, што шчырае прызнаньне ўзаемных інтарэсаў забясьпечыць назаўсёды моцную дружбу паміж Расіяю і Вялікабрытаніяй. Даўшы ўжо абяцаньні адносна ўмоў гандлю на пратоках і ў Канстантынопалі, імператарскі ўрад ня бачыць перашкод да падьвярджэньня сваёй згоды на ўстанаўленьне: 1) свабоды транзіту праз Канстантынопаль тавараў, якія ня ідуць з Расіі і ў Расію, а таксама 2) свабоды праходу праз пратокі комерцыйных суднаў.

Каб зрабіць больш лёгкім распачаты саюзнікамі прарыў праз Дарданэлы, імператарскі ўрад гатоў садзейнічаць прыцягненьню да гэтых справы, на разумных пачатках, тых з дзяржаў, садзейнічаньне якіх зьяўляецца карысным Вялікабрытаніі і Францыі.

Імператарскі ўрад зусім падзяляе думку вялікабрытанскага ўраду, што сьвятыя мусульманскія месцы павінны і надалей заставацца пад незалежным мусульманскім уладаньнем. Пажадана высветліць цяпер-жа, ці маецца на ўвазе пакінуць гэтыя месцы пад уладаю Турцыі, з захаваньнем за султанам годнасьці халіфа, ці-ж мяркуецца стварыць новыя самастойныя дзяржавы, бо толькі ў сувяз з тым, ці іншым становішчам імператарскі ўрад здолее формуляваць свае пажаданьні. З свайго боку імператарскі ўрад лічыў-бы вельмі пажаданым аддзяліць халіфат ад Турцыі. Свабода паломніцтва павінна быць цалкам забясьпечана.

Імператарскі ўрад сьцьвярджае цалкам сваю згоду на ўключэньне ў ангельскую сфэру ўплыву нэўтральнае зоны Пэрсіі. Пры гэтым ён лічыць, аднак, справядлівым выгаварыць, каб раёны гарадоў Ісфагані і Іездэ, якія складаюць з апошнімі адно непарыўнае цэлае, былі замацаваны за Расіяй з прычыны расійскіх інтарэсаў, якія там ствараліся.

Нэўтральная зона цяпер урэзваецца клінам паміж расійскай і афганскаю граніцай і падыходзіць да самай расійскай граніцы каля Зульгафару. Таму прыдзецца частку гэтага кліну далучыць да расійскае сфэры ўплыву.

Істотную важнасьць мае для імператарскага ўраду пытаньне аб чыгуначным будаўніцтве ў нэўтральнай зоне, якое будзе вымагаць далейшага прыцельскага абмеркаваньня.

1) Гэты дакумант быў ужо надрукаваны ў выданьні „Падзеі Азіяцкай Турцыі“.

Імпэратарскі ўрад разьлічвае надалей на прызнаньне за ім поўнай свабоды дзеяньняў у адмежаванай яму сфэры ўплыву, з перадачай яму, у прыватнасьці, права пераважнага разьвіцьця ў гэтай сфэры яго фінансавых і эканамічных начынаньняў.

Нарэшце, імпэратарскі ўрад лічыць пажаданым адначасовае разьвязаньне пьтаньняў у сумежным з Расіяй паўночным Афганістане ў сэнсе выказаных на конт гэтага імпэратарскім міністэрствам пажаданьняў у папярэдніх у мінулым годзе перагавораў.

(Подпіс) Сазонаў.

ПРАДМОВА ЗБОРНІКУ ЦЭНТРАЛЬНАГА АРХІВУ «ЦАРСКАЯ РОССІЯ В МИРОВОЙ ВОЙНЕ»

Выданьне надрукаваных ніжэй дакумантаў рыхтавалася да дзесяцігодзьдзя разрыву імператарскай Расіі з Турцыяй (у кастрычніку 1914 г.). «Турэцкімі» дакумантамі зборнік і пачынаецца. Цэлы рад прычын затрымаў выданьне і яно выходзіць з некаторым спазьненнем, да дзесяцігодзьдзя ўступленьня ў вайну Італіі: перапіскаю па італьянскіх справах канчаецца гэты том.

«Баўгарскія» і «румьынскія» дакуманты, што ляжаць у прамежку, дамалёўваюць карціну. У цэнтры яе ўвесь час, ад Турцыі да Італіі, застаюцца Балканы. Об'ектам вайны для Мікалая II ды яго дыплёматаў быў Царград: асярод міру ў сусьветнай вайне для Расіі, але «найбагатшая здабыгча ўсяе вайны» і для Англіі. Перад царскай дыплёматыяй на шляху да мэты ляжаў цэлы рад перашкод—і рад складаных камбінацый прыходзілася ствараць, каб гэтыя перашкоды перамагчы. Першаю з іх, якая сарвалася раней за іншыя, было і з о л я в а н ь н е Т у р ц ы і. «Пратокі», якія абараняліся германскай тэхнікай, былі недаступны—ангельцам хутка прышлося ў гэтым пераканацца на вопыце. Ня пусьціць немцаў у пратокі, адрэзаць Турцыю ад Германіі—было першапачатковай задачай. Гэта прасьцей за ўсё было дасягнуць, уцягнуўшы ў вайну Баўгарыю: баўгарскі заслон быў-бы самы бліжэйшы да цэнтру дзеяньня і самы надзейны.

Стратэгічна гэта было бясспрэчна. Але перш чым стратэгія магла перайсьці да дзеяньняў, прыходзілася вырашыць рад палітычных праблем, і тут далёка ня ўсё было проста. Высьветлілася, што Баўгарыя, змучаная і яшчэ з незагоенымі ранамі ад часу экзэкуцыі, якая была ўчынена над ёю ў 1913 г. пад кіраўніцтвам яе «вызваліцелькі» Расіі, апрача вельмі горкага асадку ад экзэкуцыі, якая кан-

чаткова выгнала ўсякія сантымэнтальныя ўспаміны аб «вызваленні»¹⁾, можа выступіць толькі дзеля аднаго аб'екту: Македоніі. Спроба падкупіць баўгар турэцкай Фракіяй ні да чаго не прывяла, апрача канфузных тлумачэньняў з туркамі, да ведама якіх гэтая спроба зараз-жа дайшла²⁾. «Македонія займае ў думках і пачуцьцях усіх баўгар зусім выключнае месца»,— тэлеграфавалі расійскі пасол у Софіі (26 кастр. ст. ст.). «З Фракіяй у баўгар зьвязаны вельмі цяжкія ўспаміны і, апрача таго, яны лічаць, што на гэтую тэрыторыю ў іх няма конкурэнтаў; да Добруджы яны адносяцца парэальна халадней, а Македонія зрабілася цяпер для ўсіх проста недаступнай мараю»... «Баўгары лічаць такой цэннай Македонію, што я ўпэўнен, што калі са згоды і па пачыне Сэрбіі мы-б запрапанавалі адкрыта гэтую камбінацыю, дык ніводзін урад ня ўступіў-бы перад націскам грамадзкай думкі. З прычыны вастраты сэрбска-баўгарскіх адносін можна было-б паклапаціцца, каб дзьева арміі дзейнічалі ў розных мясцовасьцях і ня былі зьвязаны агульным командваньнем». Пікантнасьць апошняга сказу чытач ацэніць і бяз нашай дапамогі. «Браты»-славяне на Балканах трымалі сябе так, як і належыць братом, якія дзеляць спадчыну (у гэтым выпадку турэцкую). Сэрбы ўсіма дзесяцьма пальцамі ўчапіліся за «сваё» і ніякім чынам не згаджаліся выпусьціць яе з рук., Праз некалькі дзён таму-ж Савінскаму прыходзілася тэлеграфавалі: «Францускі пасол паведаміў мне атрыманую ім з Бардо тэлеграму з весткай, што п. Спалайковіч з такім-жа

¹⁾ На запытаньне аднаго русафіла лідэру адной з баўгарскіх партый, які расьпінаўся за ўступленьне Баўгарыі ў вайну на баку Германіі: «А што-ж вы будзеце рабіць з магіламі 200.000 расійцаў, што ахвяравалі сваё жыцьцё за вызваленьне Баўгарыі?— быў даны адказ: „будзем с... хадзіць на іх“. Гл. „Архив русской революции“, т. XVI, стар. 157.

²⁾ 17-30 жніўня 1914 г. Гірэ тэлеграфавалі з Константынопаля: «Лічу за абавязак перасьцерагчы супраць якіх-бы там ні было аб'яданьняў Баўгарыі магчымых узнагарод за кошт Турцыі. Такія толькі маглі-б узбудзіць сумненьні ў шчырасьці нашых да яе адносін, у той час, калі мы выступім з абавязцельствам павяжаць яе тэрытарыяльную недатычынасьць. Джавід-бей указваў францускаму паслу, што яму вядома ад турэцкага пасла ў Бухарэстэ, са слоў Радзева, што нібы мы прапанавалі Баўгарыі, бяз яе сядзейнічаньня ў гэтай вайне, — зварот ёй турэцкіх уладзеньняў на поўнач ад лініі Энос Міды». На пытаньне-ж, каму будзе належаць вобласьць на поўдзень ад азначанай лініі, нібы атрымаўся адказ: вядома, Расіі. Такія, прыпісваемыя водзвыны могуць быць выкарыстаны немцамі, і ксьцьварджэньне ўзьведзеных імі-ж на нас абвінавачаньняў і, залучы туркаў, штурхаць іх на разрыў з намі. Па маім глыбокім перакананні, кампаньцыі, якія мы можам прапанаваць Баўгарыі, павінны быць спачатку ўстаноўлены з ведама зацікаўленых і абгрунтаваных выключна на нашым моральным праве патрабаваць іх». Параўнай яго-ж тэлеграму ад 26 жніўня/6 верасня.

злачынным шовінізмам, як сэрбскі пасол у Атэнах—тэлеграма Дзямідава № 298 аб'яўляе аб немагчымасьці ніякіх уступак для Сэрбіі, што ён лепш пакіне ўсю Сэрбію аўстрыйцам, чым аддасць адзін кавалачак Македоніі баўгарам. Гэтыя асьлепленыя сваімі дробязнымі падбіваньнямі і разьлікамі людзі ня хочуць бачыць, што яны дзейнічаюць на карысьць Аўстрыі, якая ня спыняе працаваць тут ўсімі сіламі на карысьць выступленьня Баўгарыі ў бок Македоніі. Работа гэтая хутчэй удзячна, і калі-б яна ўдалася, і калі-б сэрбскія квазіпатрыёты выканалі сваё (пропуск), дык плян Аўстрыі лёгка-б ажыццявіўся. Раздушыўшы Сэрбію, яна заняла-б Македонію, часова прапанаваўшы яе Баўгарыі і яна купіла-б за гэтую цану Баўгарыю, а сама-б прайшла да Салёнікаў і Канстантынопалю».

Спроба ангельцаў, з уласьцівым ім напрамкам кампромісу знайсці сярэдняе рашэньне, купіўшы Баўгарыю кавалкам Македоніі, ні да чаго прывесць не магла-б¹⁾. Аўстрыйцы, якія гатовы было-б уступіць Баўгарыі кожную частку сэрбскай тэрыторыі, якая будзе занята сэрбскім войскам, мелі ў руках бяспроігрышную гульню, і ўжо ў сьнежні 1914 г. у Тарноўскага (аўстрыйскага пасла ў Софіі) і Радаславава (баўгарскага прэм'ера) адбываліся такія гутаркі. «Я сказаў яму»,—тэлеграфавалі ў Вену Тарноўскі (копія тэлеграмы была выкрадзена расійскім пасольствам, чаму і трапіла ў нашыя архівы),—«што становішча сур'ёзнае, што як ураду, так і каралю добра вядома, што толькі пры дапамозе Імпэрыі яны могуць атрымаць Македонію, што выключна склала-б каштоўны набытак для Баўгарыі, што міністр-старшыня павінен даць сабе справаздачу ў сапраўдным становішчы рэчаў. Мы і Германія хочам, каб Баўгарыя пачала дзеянні, і ня хочам ніякага маруджаньня. Міністр-старшыня заўсёды адгаварваецца тым, што Баўгарыя не падрыхтавана-яшчэ да вайны, ён аднак, ня кажа, што як толькі яна падрыхтуецца, дык зараз-жа выступіць».

¹⁾ Дэпэша таго-ж Савінскага ад 28 кастр. /10 лістапада 1914 г.: П. Панаф'е і я зусім не разумеем, на чым могуць грунтавацца прапановы Айронсайда. На падставе самага дакладнага дасьледваньня агульнага становішча рэчаў у даны момант мы прышлі да цьвёрдага пераконаньня, што лінія Энос-Мідья ня мае ў сучасны момант у вачох Баўгарыі таго-б, што-б змусіла яе ісьці супроць Турцыі; што датычаць лініі Вардара, дык трэба было-б зусім не разумець рэчаіснасьці, каб меркаваць, што яна магла задаволіць Баўгарыю, якая добра ведае, што самі сэрбы, пры ўсёй іх упартасьці, усё-ж прызнаюць, што гэтая лінія павінна адасьці да Баўгарыі нават без сапраўднай дапамогі саюзьнікам з ле боку*. Панаф'е—французскі пасол у Софіі; Айронсайд—ангельскі.

«Мой суразмоўнік адказаў на гэта, што Баўгарыя добра ведае, што заўладаньне Македоніі немагчыма без ваеннага выступленьня, таму яны і рыхтуюцца да яго сур'ёзна.

«Я запытаўся, ці не выклікаецца тая акалічнасьць, што Баўгарыя яшчэ ня зусім гатова, недахопам вайсковага знараджэньня,—мой суразмоўнік адказаў, што, на яго думку, гэта іменна так і ёсьць, але дадаў, што ваенны міністр спадзяецца быць у поўнай баявой падрыхтаванасьці да 15-га. «Тады Баўгарыя зараз-жа распачне ваенныя дзеянні»,—сказаў я, і пачуў у адказ, што гэтае пытаньне будзе развязана ўрадам, сам-жа міністр-старшыня ня можа адзін вызначыць тэрмін. Я сказаў, што гэта далёка ня пэўны адказ, суразмоўнік-жа мой заўважыў, што ён жадае нашае перамогі і што, калі-б ён быў пераконаны, што яна залежыць ад баўгарскага выступленьня, дык ён зараз-бы пачаў яго; ён перакананы, аднак, што становішча ад гэтага толькі пагоршыцца, бо Румынія і Грэцыя таксама не застануцца нейтральнымі. Тым часам, калі-б Баўгарыя яшчэ на некаторы час захавала спакой, а мы разьбілі-б Сэрбію, дык ні Грэцыя, ні Румынія тады ўжо ня сталі-б на бок Сэрбіі і вось тут баўгарскае выступленьне сапраўды нам дапамагло-б.

«Міністр-старшыня выказаў надзею, што ён атрымае ўсё-ж ад нас і Германіі пісьмовае абяцаньне, як ён аб гэтым прасіў. Ён зьвярнуўся з тым-жа і да германскага пасла».

Асьцярожная баўгарская буржуазія патрабавала вэксэль, а пакуль яго ня было, далей прыязнага нейтралітэту цэнтральным дзяржавам ня ішла. Але і гэты нейтралітэт хітрыя «прадпрыемчы»¹⁾ хацелі аплаціць за кошт Антанты. Баўгарскі прэм'ер тэлеграфавалі свайму паслу ў Лёндане: «З прычыны таго, што становішча ўсё яшчэ ня высветлілася і вынікі невядомы, прашу вас унікаць перагавораў. Выкарыстайце авансы, якія вам робяць і працягвайце падкрэсьліваць баўгарскі тэзіс суролага, але карыснага для Троістай (згоды) нейтралітэту і патрабуйце за яго Добруджу, Македонію з Кавалай і інш.»... «І да гэтага часу Баўгарыя не жадае нічога чужога, але за паслугі, якія робіць дзяржавам, якія ваююць, захоўваючы нейтралітэт, яна спадзяецца вярнуць страчанае і ўпэўнена, што Англія ў межах справядлівасьці з павагаю аднясецца да сваіх лістападаўскіх абяцаньняў

¹⁾ Прадпрыемцы — баўгарскі тэрмін для буйнае буржуазіі.

і дагавору, так энэргічна падтрыманага ёю ў Лёндане. На гэтую тэму вы можаце гаварыць, калі трапіць выпадак падкрэсьліць прэтэнзіі Баўгарыі на кампэнсацыі за нэўтралітэт, які яна захоўвае».

Гэта было напярэдадні ўступленьня балканскага пытаньня ў новую крытычную зону, дзякуючы пачатаму ангельска-францускім флётам форсаваньню Дарданэл. Першая крытычная зона, якая скончылася ўступленьнем у вайну Турцыі, прайшла бяз удзелу Баўгарыі на вялікае расчараваньне расійскага ўраду. На Баўгарыю да зьдўленьня расійскага дэсанту каля берагоў Босфору па расійскіх плянах ускладалася галоўная задача. Праўда, успамінаючы 1912 г., вельмі клапаціліся аб тым, каб баўгары ня выперадзілі расійцаў¹⁾. Але зусім бяз баўгар опэраваць у эўропэйскай Турцыі было амаль немагчыма—на што-небудзь расійскі дэсант павінен быў абалерціся. І, глядзячы на баўгарскі «нэўтралітэт», Сазонаў не бяз камяння быць можа ўспамінаў мудрую парадку французаў, якое ён не паслухаўся. Яшчэ 11 жніўня, тыдзень пачакаўшы пасля пачатку вайны, Ізвольскі тэлеграфавалі яму: «У гутарцы са мною Думэрг пацьвердзіў меркаваньні, выказаныя панам Понсо дарадцу пасольства, а іменна, што Турцыя баіцца, што мы выкарыстаем абставіны і магчымую перамогу над Аўстрыяй і Германіяй, каб захапіць Канстантынопаль і пратокі, і што было-б вельмі пажадана, каб мы яе супакоілі на конт гэтага, напрыклад, запрапанавалі ёй гавантаваць непарушанасьць яе ўладаньняў. На думку Думэрга, гэта не перашкодзіла-б нам пры ліквідацыі вайны вырашыць згодна нашых плянаў пытаньне аб пратоках».

Думэрг ня ведаў, што Турцыя ў гэтыя дні прапанавала больш чым просты нэўтралітэт, што Энвэр-паша аддаваў пад загад Расіі турэцкую армію—ці супроць Баўгарыі, ці супроць Аўстрыі, як Расія знойдзе патрэбным²⁾. Гэты эпізод адзін з найбольш сэнсацыйных у пачатку вайны быў ужо асьветлены ў літаратуры³⁾, і тут мы на ім ня

1) Тэлеграма Сазонава паслу ў Бухарэсьце 3-16 сьнежня 1914 г. «З пункту гледжаньня выгляд для Расіі, ваеннае выступленьне Баўгарыі можа быць найбольш карысным, калі яно будзе накіравана супроць Турцыі. Яно будзе, аднак, сваячасовым толькі тады, калі расійскае войска высадзіцца на Балканскай паўвостры».

2) Сакрэтная дэпеша пасла ў Канстантынопаль ад 27 ліпеня/9 жніўня.

3) Гл. брошуру аўгара гэтых радкоў, «Царская Расія і вайна», (стар. 194 гэтага зборніку) і «Падзел Авіяцкай Турцыі», выд. Нар. ком. зам спраў. Поўнасьцю дакуманты ўпершыню апублікуюцца ў зборніку «Царская Расія ў сусьветнай вайне».

спыняемся. Але калі Сазонаў так рашуча адхіліў тады прапанову Энвэра, дык іменна разьлічваючы, што Баўгарыя выступіць зараз-жа. Тое, што гэтае выступленьне не адбылося, разьбіла ўвесь расійскі плян і, перш за ўсё другое, аддало Дарданэлы ў рукі немцаў.

Іх трэ́ было цяпер выбіваць, і як толькі гэты момант набліжўся, Баўгарыя зноў набывала інтарэс, але ўжо ня столькі для Расіі, колькі для яе саюзнікаў. У пачатку новай зоны і стаіць таму візыт у Софію Герцога Гіз, аднаго з патомкаў Люі-Філіпа, пасланага «ўсёю орлеанскай сям'ёю», каб утаварыць анямечанага кузена (Фэрдынад Баўгарскі быў сын прынцэсы Орлеанскага дому). Гэтая сувязь орлеанскай дынастыі і французскае дэмакратычнае рэспублікі, якая выгнала прэтэндэнтаў са свае тэрыторыі, ва ўсякі іншы час дало-б шмат вясёлых хвілін чытачам соцыялістычнай ці нават проста радыкальнай прэсы; але я ня помню, каб у тыя дні з гэтай прычыны хоць-бы зьлёгка ўсьміхнуўся які-небудзь ня тое, што радыкал, але хоць-бы соцыяліст з офіцыяльнай партыі. Соцыялісты-ж неофіцыяльныя, таксама інтэрнацыяналісты і паражэнды, мелі занадта малую колькасць газетных слупкоў, каб знайсці на іх месца герцогу Гіз. Германія ня мела ў сваім распараджэньні орлеанскіх прынцаў—яна зрабіла прасьцеі, даўшы Баўгарыі пазыку на 150 млн. франкаў. Пасьля гэтага цар Фэрдынад заявіў свайму кузэну, што «пасля сталага абмеркаваньня пытаньня з компэтэнтнымі асобамі, ён бачыць, што ня можа выступіць супроць Турцыі¹⁾».

Пасьля таго, як неофіцыяльныя дыплёматы ня мелі посьпеху, выпусцілі на сцэну офіцыяльных, якія адразу загаварылі з упартымі рашучым тонам. 25 сакавіка Маджараў (баўгарскі пасол у Пецярсурзе) тэлеграфававу цару Фэрдынанду (а расійскі тэлеграф перахапіў) ніжэйпаднае:

«Францускі пасол Палеолёг, якога я бачыў учора ўвечары, прасіў мяне заверыць асабіста вашай вялікасьці наступныя яго словы:

Цяпер Баўгарыі выпадае самы зручны момант для аднаўленьня свайго народнага адзінства. Для форсаваньня Дарданэлаў патрэбна самае больш 2 месяцы, але, можа быць, гэта адбудзецца і раней.

Калі Баўгарыя аб'явіць, што выступіць з Троістай згодай і вызначыць на гэта пэўны тэрмін, дык я гарантую ёй граніцы на лініі Мідыя—Энос, выкананьне дагавору 1912 г., Пецярсбургскага прото-

¹⁾ Дзёпэша Савінскага ад 8/21 лютага 1915 г.

колу, Кавалу і ўсе фінансавыя палёгкі. Троістая згода гатова таксама забяспечыць Баўгарыю ад магчэмага выступленьня Румыніі і Грэцыі.

Для дэсанту ў Турцыі ў нас даволі войска: з боку Расіі—100.000, Англіі—60.000, Францыі—50.000. Колькасць войска можа быць павялічана, калі Баўгарыя не пажадае ўступіць у вайну.

Я кажу вам аб гэтым толькі як прыцель вашага цара і Баўгарыі, аб якой я хаваю самыя найлепшыя ўспаміны.

Ваша ўмяшаньне ў вайну неабходна зараз-жа, бо потым яно будзе залішнім.

Гісторыя прызначыла вам бліскучую ролю, і ад вас саміх залежыць выканаць яе ці не.

Хаця пытаньне аб будучыні Канстантынопалю яшчэ ня вырашана, але саюз з трох дзяржаў застанецца непарушаным і пасья вайны. Гэта будзе магутны фактар і кожны, хто яму будзе супраціўляцца... (пропуск) ад безграшоўя.

Пасья падзення Вэнзілэса кароль Канстантын запрасіў нашага пасла і заявіў яму, што ні ён, ні яго краіна ня выступяць праціўнікамі Троістай згоды і што Грэцыя будзе трымацца тэй-жа політыкі ў адносінах да Троістай згоды, як і за Вэнзілэсам.

Вось чаму Баўгарыя павінна сьпяшацца заняць месца, якое належыць ёй, як самай жыцьцёзольнай з балканскіх дзяржаў.

У канцы Палеолёг сказаў: «Такое паведамленьне, можа быць, зробіць вам і Б'юкэнэн. У сваім рапарце я данёс вашай вялікасці, што і Сазонаў зрабіў мне такую-ж заяву».

На хвіліну пагроза падзейнічала: пасья гэтага ў паводзінах Фэрдынанда «пачала заўважацца поўная нерашучасьць» (Савінскі, 1 красавіка 1915 г.), а Радаславаў быў «замешаны» (ён-жа, 3 красавіка) галоўным чынам, тым, што македонскія банды, ня вытрымаўшы, зрабілі напад на абяцаную Македонскую тэрыторыю—якая юрыдычна была тэрыторыяй Сэрбіі. Але-ж гэтая акалічнасьць і выратавала баўгараў. 14/27 красавіка Сазонаў павінен быў тэлеграфаваль у Парыж і ў Лёндан: «Сэрбскі пасол паведаміў мне ад імя свайго ўраду, што ён рашуча адмаўляецца ад нават паабяцаных ім (!) зямельных узнагарод на карысьць Баўгарыі, з прычыны яе варажых паводзін. Пасья гэтага на ператварэньне паводзін Баўгарыі ў прыязныя прышлося пакінуць усякую надзею».

А між тым, Баўгарыя цяпер была патрэбна ня толькі Англіі і Францыі: артылерыйская фалынга Макэнзэна пачала ўжо дзейнічаць у Галіцыі, і расійскі фронт пачаў гнуцца. 15/28 мая Сазонаў тэлеграфавалі у Рым (копіі ў Парыж, Лёндан, Софію): «Лічу вельмі пажаданым, каб італьянскаму паслу ў Софіі было даручана падтрымаць заяву паслу Згоды баўгарскаму ўраду, якое мае мэтай уцягнуць Баўгарыю ў ваенныя дзеянні супроць Турцыі. Дзяржавы абцягаюць за гэта Баўгарыі: Македонію ў межах дагавору 1912 г., Фракію да лініі Энос—Мідыя; яны абавязваюцца таксама зрабіць магчымае да атрымання Кавалы ад Грэцыі і гатовы садзейнічаць, звыш таго, у перагаворах, якія Баўгарыя і Румынія наждалі-б весці па пытанні аб Добруджы. Тэкст заявы паведамлены ўжо тром паслом. У выпадку атрымання вашымі французскімі і вялікабрытанскімі таварышамі такіх-жа ўказанняў будзьце ласкавы выказацца па зьмесьце гэтай тэлеграмы з міністрам замежных спраў».

Калі-б усё гэта запрапанавалі Баўгарыі ў верасні 1914 г., магчыма, што яна-б ня ўтрымалася перад спакусай. І на гэты раз яна даволі доўга хісталася, і Радаславаў скардзіўся Савінскаму «на цяжкасьць свайго становішча» (Савінскі, 4 чэрвеня). Але фалынга Макэнзэна нястрымна рушылася наперад, расійцы страцілі спачатку Перамышль, пасля Львоў, і 28 чэрвеня Савінскі тэлеграфавалі: «За апошні час тут заўважаецца моцная зьмена настрою, якая знаходзіць свой выраз у політычных разгаворах і прэсе і не выключаючы офіцыйных органаў. Пад уплывам ваенных падзей і нашага маўчанья, якое ўзмоцнена тлумачыцца і тут, і баўгарскімі прадстаўнікамі ў чатырох саюзных сталіцах, як указаньне, што на нас сур'ёзна разьлічваліся нельга, за зьмену ранейшае альтэрнатывы: нэўтралітэт ці коопэрацыя з намі, зьяўляецца другая альтэрнатыва: коопэрацыя з намі, ці ўскоснае выступленьне супроць нас шляхам захопу Македоніі. Баўгары бачаць, што заставацца нэўтральнымі яны больш ня могуць і сканчэньне ўборкі ўраджаю тыдняў праз шэсьць будзе сыгналам да прыняцьця таго ці іншага рашэньня, бо яны ўсвядомляюць, што ім трэба думаць аб уласных інтарэсах політычных і эканамічных, якія звязаны з вывазам ураджаю. У даную хвіліну ў баўгараў закрыты абодва выходы—Дунай і Дэдэагач, і ўсе газэты і партыі ў адзін голас патрабуюць спыненьня гэтага эканамічнага ізоляваньня, асабліва з прычыны добрага ўраджаю ў гэтым годзе. Ваенныя заказы для захопу

Македоніі ўжо прыняты: тры паўднёвыя дывізіі ўзмоцнены складам, а на канец жніўня назначаны на грэка-сэрбскай граніцы манэўры».

Але тым часам і сэрбы ўсвядомілі безнадзейнасьць свайго становішча—а няскільны Пашыч па сваёй уласнай ініцыятыве пачаў перагаворы з Радаслававым аб Македоніі (Савінскі, 18 і 28 жніўня). Апошні раз расійская—на гэты раз яна была зноў куды больш расійскай, чым антантаўскай—шалька вагаў скочыла ўгару і Савінаў тэлеграфавалі Савінскаму (21 жніўня): «Будзьце ласкавы, скарыстаўшы свабодную хвіліну, заявіце, сумесна з вашымі таварышамі, Радаслававу, што якія-б ні былі абставіны, дзяржавы прымаюць на сябе паручку ў тым, што Баўгарыя атрымае пасля сканчэньня вайны Македонію па лініі 1912 г., калі яна выступіць супроць Турцыі ў згодзе з патрабаваньнямі дзяржаў».

Але ў Германіі знайшоўся свой прынец, крыху лепшы за францускага і 31 жніўня ад Савінскага ішла тэлеграма, якая разьбівала апошнія падзеі: «З крыніц, блізкіх да Радаславава, даведваюся, што герцогу Мэкленбург-Швэрынскаму даручана пераканаць караля і ўрад далучыцца да германска-аўстрыйскага саюзу і выступіць супроць Сэрбіі. Выказаньня ім Радаслававу доказы наступныя: разгром Расіі ўжо пачаўся, кожны дзень можна чакаць, што будзе занята Вільня з пагрозай Петрограду, распрацоўваецца плян руху на Кіеў і заўладаньне сумежных з Румыніяй вобласьцямі з мэтай аддзяліць апошняю ад Расіі, каб такім шляхам прымусіць яе пайсьці на саюз з Германіяй. Аргумэнтацыя герцога, па тых-жа крыніцах, зрабіла, нібы, моцнае ўражаньне на Радаславава».

Германскаму прынцу дапамаглі сэрбы. Ужо адчуваючы на горле калезную руку праціўніка, яны ўсё яшчэ сударажна чапляліся за «сваё». Ужо Макэнзэн быў на Дунаі, а Пашыч усё яшчэ таргаваўся аб Македоніі і «не знаходзіў магчымым уступіць (нават!) бяспрэчную зону па ўласнай ініцыятыве» (Савінскі, 25 верасьня). Упаўшы ў роспач, Савінскі прасіў свайго колегу ў Нішы пераканаць сэрбаў, каб яны ўступілі Македонію... асабіста Мікалаю II. А той ужо пераўступіць яе баўгарам. Але апошнія ўжо аб'явілі ўсеагульную мобілізацыю, і Радаславаў заявіў (у той-жа дзень) Савінскаму, што «Македонія павінна быць баўгарскай і што Баўгарыя сама дабудзе спрэчную і бяспрэчную зоны, калі ёй гэтага ня хочуць даць». 27 верасьня паслы чацьвернай (з Італіяй) згоды ўжо абмяркоўвалі проект ультыматуму Баўгарыі з прычыны аб'яўленай ёю мобілізацыі, а 2 кастрыч-

міка Савінскі перадаў Радаслававу, што «прадстаўнік Расіі, зьвязанай з Баўгарыяй незабыўнай памяццю яе вызваленьня ад турэцкага іга, ня можа заставацца ў краіне, у якой рыхтуецца братазабойственае нападзеьне на саюзны славянскі народ. Імпэратарскі пасол атрымаў загад пакінуць Баўгарыю з усім складам місіі і консульстваў, калі ў 24-гадзінны тэрмін баўгарскі ўрад не парве адкрыта з ворагамі славянства і Расіі і ня зробіць захадаў да таго, каб выключыць з арміі офіцэраў дзяржаў, якія ваююць з дзяржавамі «Згоды». Баўгарскі ўрад адказаў «ўрачыстай заявай», якая канчалася словамі: «Пагражаючы пакінуць Баўгарыю, калі ў 24-гадзінны тэрмін баўгарскі ўрад не парве адкрыта зьнісі з варажэю Расіяй групай дзяржаў, якія ваююць, імпэратарскі пасол заклікае Баўгарыю выйсьці з цяперашняга яе нэўтралітэту, вынік якога на карысьць Расіі бяспрэчны. Няма сумненьня, што, працягваючы сваю сучасную політыку, Баўгарыя зусім ня мае магчымасьці ўзьдзеінічаць на адмену прынятага імпэратарскім урадам рашэньня, Ён застаецца з засмучэньнем сэрца шчыра пашкадаваць, што пакладзеныя да гэтага часу баўгарскім народам і ўрадам намаганьні да шчыльнага аднаўленьня з братэрскаю Расіяй раскідаюцца не па яе пачыне і ініцыятыве».

Гэта была вайна—і вайна іменная з Расіяй. Апрача ўсяго іншага гэта біла ў твар ілюзію адзінага славянскага фронту, якая так старанна стваралася супроць немцаў. Вось чаму Петроград, сказаўшы «а», ніяк не хацеў сказаць «б», і Сазонаў тэлеграфававу командзіру чорнаморскага флёту: «Адклікаючы паслоў, мы вайны не аб'яўляем. Ваенныя дзеянні, як і нападзеьне на баўгарскія берагі і судны не павінны пачынаць мы. Гэта адштурхнула-б ад нас опозыцыю краіны. Зразумела, практычна, калі каля баўгарскіх тэрыторыяльных вод будзь сустрэты турэцкія судны, дык іх трэба тапіць, але ніякім парадкам нельга першым нам страляць па балгарах. Нота паслана пакуль толькі Расіяй, а ня Згодай».

Усё-ж такі спадзявацца цяпер заставалася толькі на «адзінаверную» яшчэ пакуль—дзякуў богу!—але ўжо не «адзінакроўную» Румынію.

Румынія была тэй краінай, пры дапамозе якой Расія Мікалая другога экзэкутавала ў 1913 г. Баўгарыю, якая зрабіла замах, у асобе цара Фэрдынанда, на здаўна падрыхтаваную для расійскіх імпэратараў бізантыйскую карону. На ўспамін аб сваёй ганаровай мі-

сі 1913 г. Румынія атрымала ад Расіі баўгарскую Добруджу. Гэтым спадзяваліся адразу і прыструніць Баўгарыю і разарваць дэ-факто, калі не дэ-юре, ваенную конвенцыю, якая звязвала румынаў з Тройстым саюзам і тэрмін якое канчаўся толькі ў 1916 г. Для таго, каб больш прыгалубіць Румынію, Мікалай езьдзіў з спецыяльным візітам да румынскага караля ў Констанцу. Усё гэта павінна было абяцаць, што «вораг свабоды і цывілізацыі», немец, сустрэне ў Румыніі адразу-ж задятага праціўніка, Антанта-ж—вернага саюзніка, ня гледзячы на германскае паходжаньне румынскай дынастыі, якая насіла з Вільгельмам II адно нават прозьвішча Гогенцолернаў. На Румынію таму з самага пачатку ўскладаліся надзеі, амаль такія-ж сталыя, як і на Баўгарыю. Весткі, што Румынія «нібы схільна ці да абсалютнага нейтралітэту, ці нават да агульных дзеяньняў з Аўстрыяй», выклікалі таму трывогу ў Парыжы, і Ізвольскі сьпяшаўся пераслаць Сазонаву думку Пуанкарэ, «што трэба, ня трацячы часу, зрабіць уплыў на Румынію, паабядаўшы ёй Трансыльванію». Парада спазьнілася, ужо за два дні да гэтай тэлеграмы (1 жніўня) Сазонаў яшчэ 30 ліпеня (значыцца, да аб'яўленьня вайны ў самы дзень усеагульнай расійскай мобілізацыі) тэлеграфавалі паслу ў Бухарэсьце Паклеўскаму: «Вельмі дзярмальна.—Калі лічыце магчымым перайсьці да больш канкрэтнага азначэньня выгад, на якія можа разьлічваць Румынія ў выпадку ўдзелу ў вайне супроць Аўстрыі, можаце напэўна заявіць Браціяно, што мы гатовы падтрымліваць далучэньне да Румыніі Трансыльваніі».

Але ў «крывадумнага» ворага быў сродак уплыву на Румынію ня менш сапраўдны, чым на Баўгарыю, і, ў кожным выпадку, больш няпрыймае для Расіі, 3 жніўня Паклеўскі паведаміў: «Па верагодных вестках, якія ёсьць у мяне, германская і аўстрыйская дыплёматыя патрабуюць ад Румыніі аб'яўленьня нам вайны пад пагрозай, што яе нейтралітэт будзе палічаны за варожыя адносіны да Тройстага саюзу. Апошні дае таксама Румыніі гарантыі адносна Баўгарыі, прапануе Бэсарабію і даліну Цімока і ўпэўняе ў адсутнасьці нашага войска ў Бэсарабіі. Адначасна пускаюцца чуткі аб нямінучасьці перамогі Тройстага саюзу і аб загадка вырашанай перакройцы карты Эўропы, што робіць ва ўсіх колах грамадзтва прыгнятальнае ўражаньне».

У той-жа час Баўгарыя прапанавала Румыніі «прызнаць назаўсёды заўладаньню ёю Добруджаю ў замену поўнай свабоды ў дзеяньнях яе ў сучасным крызісу». (Паклеўскі, 5 жніўня).

У адрозьненне ад бурьданава асла, Румынія была не паміж двух а паміж трох вязанак сена. Асёл памёр з голаду, Румынія-ж вырашыла захаваць нэўтралітэт. Браціано (румынскі прэм'ер) запытваў Паклеўскага, ці палічыць Расія захаваўшыя Румыніяй нэўтралітэту за выказваньне да яе (Расіі) дружбы? Паклеўскі, каб зьбегчы горшага, павінен быў адказаць сьцьвярдзальна, за што Браціано падзякаваў.

Далей, вядома, Румынія пачала гандляваць сваім аўторытэтам— чым яна горай за Баўгарыю, на самай справе? Ужо 1 верасьня Паклеўскі тэлеграфавалі: «Некаторыя тутэйшыя дзяржаўныя асобы пачынаюць ужо выказваць непакой наконт таго, што нэўтралітэт Румыніі недастаткова намі ацэньваецца, і што нам трэба было-б даць наконт гэтага якія-небудзь пэўныя абяцаньні. У гэтых асоб і ў некаторых органах друку праягала нават надзея, што Расія аддасць Румыніі за яе нэўтралітэт частку Бэсарабіі». Браціано намякаў, што ўжо не захоўваньне конвенцыі, заключанай з Аўстрыяй (аб гэтым, вядома, можна было гаварыць толькі намёкамі—конвенцыя была сакрэтная), ёсьць «дзяржаўнае злчынства» і згаджаўся гутарыць аб прызным у адносінах да Антанты нэўтралітэце толькі пры ўмове, што аб гэтых гутарках ня будзе вядома ні каралю, ні каму-небудзь у Румыніі, ні нават французскаму і ангельскаму паслом—апошнія, прынамсі, да пары да часу.

Адным словам, румыны ўспіраліся і пыталіся няясносна, не паддаючыся пры гэтым ні на якія самыя паважныя спакусы. Ужо на працягу першага месяца вайны расійскае войска акупавала частку Букавіны, заселенай напалавіну румынамі, напалавіну украінцамі. Сазонаў выстуліў з падступнай прапановай—уступіць з а р а з - ж а румынскі раён акупаванай тэрыторыі Румыніі. Але пастка была занадта прастая—і Браціано, зноў падзякаваўшы (ён быў далікатна ветлівы ўвесь час), прапанову адхіліў, слухна ўказаўшы, што «прыняцьце яе з а р а з - ж а роўнамоцна аб'яўленьню Румыніяй вайны Аўстрыі» (П а к л е ў с к і, 2 і верасьня). Сазонаў вельмі злавалі, што яго так хутка і проста расшыфравалі, але нічога не дабіўся. апрача дадатковай няпрыемнасьці дзедацца, што Румынскую Букавіну абяцала Румыніі і Аўстрыя. Пайдзі тут, выперадзі!

Нарэшце прышлося заключыць з румынамі згоду, якая забясьпечвала ім пасля сканчэньня вайны далучэньне румынскіх вобласьцяў Аўстра-Вэнгрыі, пры гарантыі захаваўшыя за імі нярумынскія Добруджы,—у абмен на адзін толькі «спрыяльны нэўтралітэт»

(Паклеўскі, 3 кастрычніка), прычым прыйшлося яшчэ раз растлумачыць, што пад «спрыяльным» нэўтралітэтам трэба разумець закрыцьцё транзіту праз Румынію для грошай і баявых прыпасаў з Германіі ў Турцыю (якая яшчэ не ваявала, але была ўжо поўнай саюзьніцаю цэнтральных дзяржаў). Наконт ваенных прыпасаў Браціано абяцаў «катэгорычна», а наконт золата сказаў: паглядзім; мне яшчэ трэба з міністрам фінансаў пагаварыць.

Згода з Румыніяй была тым, што, згодна прыказцы, атрымліваюць з ліхой сабакі; і ня дзіўна, што ў Сазонава яна выклікала пароксызмы гістэрыкі. 10 студзеня 1915 г., напрыклад, ён тэлеграфавалі Паклеўскаму: «Я сказаў сёньня Дыямандзі¹⁾, што паводзіны румынскага ўраду здаюцца вельмі загадкавымі. Усе надзеі румын на ажыццяўленьне нацыянальнага ідэалу ў Трансыльваніі аснованы выключна на нашай вайне з Аўстрыяй. Між тым, з аднаго боку і ў друку і нават у румынскіх ваенных колах ідзе ўвесь час гутарка аб падрыхтоўцы да выступленьня супроць Аўстрыі; з другога-ж боку да мяне даходзяць сьцьвярджэньні, што Румынія не адважыцца аб'явіць вайну і што яна ўступае ў нейкую лігу нэўтральных дзяржаў, накіраваную супроць панаваньня славянства на Балканах. Заключаная з Румыніяй згода абавязвае Браціано быць з намі больш адкрытым і мне было-б вельмі каштоўна атрымаць ад яго пэўныя растлумачэньні адносна бліжэйшых яго намераў».

Справа канчаткова псавалася, калі высветлілася, што Румынія зусім ня згодна абмежаваць «ажыццяўленьне свайго нацыянальнага ідэалу» напалову нямецкай Трансыльваніяй і мае на мэце пашырыць яе на паўукраінскую Бэсарэбію,—прычым апошняя сустракае яўнае спачуваньне саюзьнікаў Мікалая II у барацьбе «за свабоду і цывілізацыю». 23 красавіка 1915 г. французскі пасол у Бахарэсьце Блэндэль тэлеграфавалі Дэлькасэ: «Калі Расія, апэтыты якой павялічваюцца, бо яна лічыць сваю перамогу даволі блізкай, застанецца няскільнаю і не зразумее, што для таго, каб загладзіць успаміны 1878 г. і змусіць Румынію да выступленьня на баку Троістае згоды, што магло-б пацягнуць за сабою ўсеагульнае ахалоджваньне ўсіх цэнтральных краін да Германіі і Аўстрыі, ёй трэба было праявіць больш міралюбнасьці,—яна зробіць памылку, якая будзе важней за зробленую ёю ў верасьні мінулага году».

¹⁾ Дыямандзі—румынскі пасол у Петраградзе.

Вестка аб тым, што Палеолёгу загадана падтрымліваць румынскія нацыянальныя дамаганьні ва ўсім іх абьёме, выклікала ўжо зусім злосную рэпліку расійскага міністэрства замежных спраў. Нератаў, які замяняў Сазонава, тэлеграфавалі ў Парыж: «З свайго боку, прашу вас сказаць Дэлькасэ, што, калі, адступаючы ад этнографічнага пачатку, Румынія будзе настойваць на тым, каб уладаць амаль усёй Бухавінай на шкоду расійскім інтарэсам і ўсяго Баната за кошт сэрбаў, дык згода на такой глебе можа спаткаць пераможныя цяжкасьці. Таму я спадзяюся, што саюзныя ўрады ня толькі не падтрымаюць Румынію ва ўказаным напрамку, але дадуць зразумець у Бухарэсьце, што калі там сапраўды жадаюць дагаварыцца з намі, неабходна абмежаваць свае нічым ні апраўданыя прагненьні».

Міністэрству замежных спраў уторылі ваянныя сфэры. Мікалай «вялікі», «вялікі» князь, талоўнакомандуючы, пісаў Нератаву: «Ня маючы вестак з Міністэрства замежных спраў аб тым, што прывёз Дыямандзі, я, грунтуючыся на прыватных вестках, якія гавораць аб нейкіх надмерных папрабаваньнях Румыніі і яе фанабэрыстым тоне, лічу патрэбным высказаць міністру замежных спраў свой погляд з ваяннага пункту гледжаньня. Выступленьне Італіі дае нам такі істотны плас, што выступленьне Румыніі набывае другараднае значэньне. З прычыны гэтага я лічу, што ёй трэба даць зразумець, што яе выступленьне можа быць дапушчана, але што відавочна, яе прагненьні надмерны і іх зусім нельга прыняць».

У той-жа час румыны, падбадзёраныя спачуваньнем Францыі— а пазьней, як мы ўбачым, і Англіі—разгаварвалі самым ультыматыўным тонам. «Браціано сёньня заявіў тутэйшаму французкаму паслу, што калі мы ня згодзімся даць Румыніі лінію Прута і Тысы да Сэгедзіна, дык Румынія будзе ўдзельнічаць у вайне, і ніякая сіла ў сьведзе ня прымусяць Браціано згадзіцца на актыўнае выступленьне яго бацькаўшчыны. Ён дадаў, што ў выпадку прыняцьця румынскіх папрабаваньняў ён гатоў абяцаць выступіць каля 15 мая старога стылю»... «Браціано ніякіх адзнак уступчывасьці не выяўляе і заўчора зноў паўтарыў французкаму паслу, што Румынія ня выступіць, калі ёй ня будуць гарантаваныя граніцы, якія яна просіць». (Паклеўскі 4 і 13 мая). Гэта выклікала гнеўныя рэплікі Сазонава, што аб прыняцьці румынскіх умоў і «гутаркі быць ня можа» (сакрэтная дэпэша Паклеўскаму ад 5 мая), спасылаючыся на тое, што «з ваяннага пункту

гледжанья найвышшы галоўнакомандуючы ўжо не надае цяпер румынскаму выступленьню ранейшага значэньня».

Аднак! Макэнзэн і тут веў справу да пераацэнкі ўсіх цэннасьцяй. Ужо 14 мая Сазонаву прыходзілася прызнавацца, што «ваеннае супрацоўніцтва Румыніі было-б бязумоўна сустрэнута ў нас са здавальненьнем», а 19 мая ён вымушаны быў тэлеграфаваль Ізвольскаму: «Указваючы на аслабляе значэньне выступленьня Румыніі пры абстаноўцы, якая цяпер складася ў Галіцыі і на Карпатах, Палеолёг прасіў мяне прыняць прадраканнае Дэлькасэ прыміральнае рашэньне, згодна якога Румынія атрымала-б Букавіну па Сэрат і паўночна-ўсходнюю частку Тарантальскай акругі ў Банаце. Каб зняць з сябе перад саюзнікамі ўсякую адказнасьць за магчымую няўдачу перагавораў з Румыніяй, я згадзіўся на гэтую прапанову на ўказаных у маёй тэлегране Паклеўскаму ўмовах. Было-б пажадана, аднак, каб французы зрабілі больш лёгкім нашае становішча ў Галіцыі ўзмацненьнем пачатага імі наступленьня на іх усходняй граніцы».

Але Макэнзэн, натуральным чынам, зрабіў і румын больш асьцярожнымі і 12 чэрвеня Браціано ўжо заявіў Паклеўскаму, «што ён ня можа дакладна вызначыць тэрміну аб'яўленьня вайны Аўстра-Вэнгрыі, ня параіўшыся загадзя з тутэйшымі ваеннымі і што, калі яму і ўдасца вызначыць такі тэрмін, дык ён па неабходнасьці павінен быць максымальным у сэнсе адтэрміноўкі». Цяпер ужо і ў штабе вярхоўнага галоўнакомандуючага інакш адносіліся да «надмерных патрабаваньяў», і «фанабэрыстаму тону» Румыніі. 20 чэрвеня Янушкевіч (нач. галоўнага штабу) тэлеграфаваль: «Бяручы пад ўвагу сучасную ваенную абстаноўку, якая ня можа зьмяніцца да лепшага ў бліжнім будучым, лічу дужа важным не адхіляць прапанову Браціано. Сапраўднае ваеннае выступленьне Румыніі было-б, вядома, найбольш каштоўным зараз-жа, але з прычыны таго, што гэта недасяжна, дык можна з ваеннага пункту гледжанья памірыцца і з яе выступленьнем праз пяць тыдняў, бо найбольш спрыяючы момант для яе коопэрацыі ўжо прайшоў. Цяпер-жа самае важнае не прапусьціць моманту для замацаваньня Румыніі ў нашым лягеры, бо пераход яе ў лягер праціўніка, у выпадку магчымага нашага адступленьня з Галіцыі, не падлягае сумненьню. Для дасягненьня гэтага, на маю думку, мы можам прыняць усе політычныя ўмовы, якія пастаўлены Браціано». А праз тры дні Браціано ўжо выказваў «глыбокую радасьць з прычыны далучэньня да Румыніі Букавіны па Прут з горадам Чарновіцамі» (П а к л е ў-

скі 23 чэрвеня), г. зн. іменна таго, аб чым 5 мая «і гутаркі быць не магло».

Але далей «глыбокае радасьці» Браціано справа пакуль ня ішла і румынскае арміі ў полі і нават каля поля бою не заўважалася. У Парыжы пачыналі ад гэтага прыходзіць у глыбокую роспач, і вінавацілі Расію. Тут нельга не падаць цалкам цікавай і незалежна ад румынскага пытання тэлеграмы Ізвольскага ад 29 чэрвеня: «Хаця ў гутарцы са мною Дэлькаса старанна ўстрымліваўся ад якой-небудзь крытыкі па нашым адрасе ці спробы зрабіць уплыў на наша рашэньне, я ня мог не заўважыць, што зацяжка нашых перагавораў з Румыніяй узбуджае ў ім непакой. Зварот, які набылі ваенныя падзеі як у Галіцыі, так і на тутэйшым тэатры выклікае тут вельмі нэрвовы настрой. Пачаты больш за месяц перад гэтым наступальны рух французскай арміі, ня глядзячы на ўпарты характар барацьбы і на вялізарныя страты, да гэтага часу скончыўся толькі частковымі посьпехамі і тут пачынаюць сумнявацца ў магчымасьці, шляхам фронтальнай атакі, прабіць германскія лініі і адкінуць ворага за межы Францыі. Узнімае небяспека другой зімовай кампаніі ў траншэях ці перакіданьне сюды з усходняга фронту буйных германскіх сіл і масавага наступленьня на Кале ці на Парыж. Ратунку тут усё яшчэ чакаюць ад флянговага руху Італіі і Румыніі, выступленьню якіх таму надаецца надзвычайнае значэньне. Ва ўрадавых колах да гэтага часу не заўважаецца маладушнасьці ці стомленасьці, але і ў грамадскім настроі ўжо назіраюцца некаторыя трывожныя сымптомы, з якімі неабходна лічыцца. Другая зімовая кампанія ў траншэях ці варожы налёт могуць выклікаць тут прыпадак роспачы ці ўнутраныя хваляваньні. Хаця Дэлькаса і яго таварышы адкрыта гэтага ня выказваюць, для мяне зразумела, што яны падзяляюць думку парляманцкіх колаў, што пры сучасных абставінах ваенныя меркаваньні павінны мець рашучае значэньне, і што з гэтае прычыны садзейнічаць Румыніі павінна быць куплена якою-бы то ні было цаною».

Сазонаў мог адказаць на гэта толькі лямантам, што «для прыцягненьня Румыніі Расія рашыла згадзіцца на ўсе патрабаваньні румынаў у Буквіне»—чаго яшчэ ад яе патрабуюць...—і гатоў быў ухапіцца за крысо нават італьянцаў, аб якіх за два месяцы перад гэтым гаварыў з пагардай: яны чамусьці павінны былі даць згоду на ўступку Румыніі сэрбскага Баната. Але Браціано быў не такі просты, каб лезьці пад пушкі Макэнзэна, нават з-за Баната. І ўся трагікомедыя

гэтага перыяду заканчваецца тэлеграмаю Сазонава «усім, усім, усім» (паслом у Парыжы, Лёндане, Рыме, паслу ў Бухарэсьце) ад 14 ліпеня: «З прычыны таго, што робіцца ўсё выразней, што пры сучасных абставінах Румынія ні за якія ўступкі ня згодзіцца выступіць супроць Аўстра-Вэнгрыі ў вызначаны тэрмін, лічу за лепшае, перш чым зрабіць у Бахарэсьце дапушчальную заяву аб згодзе дзяржаў на ўступку Банату, па-сяброўску запытаць Браціано, ці гатоў ён наогул устанавіць тэрмін выступленьня Румыніі, калі ўсе да гэтага часу высунутыя ім патрабаванні будуць здаволены дзяржавамі».

Такі канец справы выклікаў у саюзнікаў выбух абурэння супроць Расіі. Тэлеграму Ізвольскага, якая адносіцца да гэтага, трэба зноў падаць цалкам, бо яна добра асьвятляе ўсю падкладку сітуацыі. «Не магу захаваць ад вас, што ўзбуджэньне супроць Расіі, у выніку сумненняў ў нашай гатоўнасці ўдзельнічаць у ваенных дзеяннях на Балканах, з кожным днём узмацняецца ў тутэйшых парляманцкіх, газетных і нават урадавых колах. З аднаго боку, нас выстаўляюць галоўнымі вінаваіцамі створанага на Балканах становішча, выкліканага нібы нашай неагаворлівасцю ў адносінах да Румыніі і сыстэматычнаю пераважнасцю да Баўгарыі. З другога—указваюць, што адсутнасць нашага войска ня толькі-б ударыла па саюзным прэстыжы і гістарычным становішчы Расіі сярод балканскіх народаў, але паставіла-б і Францыю і Англію ў самае нявыгаднае ды небяспечнае становішча, укараніўшы супроць іх сказаным народам сумненне ў аднаньні саюзнікаў. Новаму фазісу вялікай вайны, што адкрываецца на Балканах, тут надаюць вялізарнае значэнне і лічаць, што адкрыццё аўстра-германцамі шляху ў Константынопаль, апрача таго, што яно спыніць доступ да Расіі, дасць Аўстрыі і Германіі магчымасць атрымліваць у неабмежаванай колькасці з Малое Азіі продукты і людзей. Таму грамадзкая думка ўголас патрабуе, каб гэтаму новаму напору былі супроцьстаўлены зьяднанія сілы ўсіх чатырох саюзных дзяржаў; у процілеглым выпадку ўзьнікае пытанне, ці можа Францыя, бяз упэўненасці ў падтрыманні на Балканах, рызыкаваць паслабіць свае сілы на галоўным сваім фронце. Указваюць на тое, што Расія павінна атрымаць пасыла вайны за кошт Турцыі найбольшыя выгады, і што, калі яна ня будзе ўдзельнічаць у агульным... (пропуск), Францыя і Англія павінны будуць пераглядзець свае рашэнні адносна Константынопаля і праток. Артыкул у гэтым сэнсе з'явіўся ў такім сур'ёзным органе, як «Журнал-дэ-дэба». Сёння не-

жаторыя ўплывовыя газеты, зноў выказваюцца, што, каб выратаваць становішча і прыцягненне Румыніі, Расія павінна ахвяраваць часткаю Бэсарабіі. Усё гэта стварае тут вельмі няспрыяльную для нас атмасферу і можа сур'эзна адбіцца на нашых адносінах з Францыяй. Між іншым, на гэтай глебе адбываецца жорсткая кампанія супроць Дэлькаса і Палеолёга, якая можа скончыцца іх звальненнем». (Сакарэтная тэлеграма пасла ў Парыжы, 12 кастрычніка 1915 г.).

Выкарыстаўшы баўгарскі заслон, Расія пажадала застацца з вока на-вока з Турцыяй, але саюзнікі зусім не жадалі гэткага *tête-a-tête*. Для таго, каб патрабаваць ад Расіі пры заключэньні міру ўмовы на-конт «праток», ім патрэбна было ўцягнуць у барацьбу адну з дзяржаў, якія маюць, нараўне з Расіяй, у гэтых «пратоках» інтарэсы: такой дзяржавай і была Румынія. Што ўцягненне апошняй у вайну, пры пастаноўцы пытання аб Бэсарабіі, з пункту гледжаньня рэальных інтарэсаў расійскае політыкі, было нявыгадна,—а пры нязначнасьці ваднага падтрыманьня, якое магло даць Румынія, ня варта шкурка вырабу была,—гэта Антанту займала менш за ўсё. У тэлеграме Ізвольскага—ключ да сапраўднага сэнсу сакавіковае згоды аб Канстантынопаля. Царград давалі Мікалаю не за прыгожыя вочы яго, а за рэальнае падтрыманьне францускага ды ангельскага імперыялізму супроць імперыялізму германскага; а калі ты гэтага падтрыманьня даць ня можаш, самому патрэбна падтрыманьне, ня толькі не дадуць табе праток, а ты дай яшчэ і Бэсарабію. Увесь бязмежны цьнізм імперыяліцкіх звычаяў толькі ў адным месцы яшчэ знайшоў сабе гэткае-ж яскравае выяўленьне, як у гэтай тэлеграме Ізвольскага: у слаўным выслоўі Лейд-Джорджа, што ён будзе трымацца да апошняга расійскага салдата.

Але на Румынію ўжо ня дзейнічалі ні французская гістэрыка, ні зусім рэальныя хабары ангельцаў, якія куплялі ў Румыніі пшаніцу, якой яны не маглі вывезьці, абы яна ня прадала яе Германіі, і якія перадалі Румыніі на пачатак 1916 г. 12 млн. фунт. стэрлінгаў. Усё гэта ніколькі ні пашкодзіла румынам захоўваць нэўтралітэт і заключыць гандлёвую згоду таксама з Германіяй. Паклеўскі меў, бязумоўна, рацыю, калі звязваў выступленьне Румыніі (у сваім лісьце Сазонаву ад 2/15 лістапада 1915 г.) з «папаўненьнем сіл, узбраеньня і баявых прыпасаў» у расійскай арміі і з «тым момантам, калі апошняя здолее зноў перайсьці ў наступленьне».

Удачнае наступленне Брусілава ўвесну 1916 г., каля самых гра-
жц Румыніі, і растапіла канчаткова румынскі лёд. Праўда, цяпер са
стратэгічнага пункту гледжання, румыны былі ня вельмі патрэбны;
ж і да мая 1915 г., новы начальнік штаба Аляксеў знаходзіў роз-
ныя зачэпкі да проекту ваеннай конавенцыі з Румыніяй (дэпэша Ба-
зілі, з стаўкі, 28 ліпеня) і Ізвольскаму зноў прыйшлося яшчэ раз
вярнуцца да свае ролі штурхача. 1 жніўня 1916 г. ён тэлеграфаваў
Сазонаву: «Я мог упэўніцца, што французскі ўрад вельмі ўзыспа-
коены кірункам перагавораў у Бухарэсце і лічыць, што мы выказ-
ваем залішняю ўпартасць па ўказаных у маёй тэлеграме № 545 двух
пунктах, якім не надаюць тут вялікага практычнага значэння. Тут
пераконаны, што выступленне Румыніі скароціць вайну на некалькі
месяцаў і канчатковая няўдача сказаных перагавораў зробіць вельмі
цяжкае ўражанне на французскую грамадскую думку, якая не пра-
міне ўскласці адказнасць за яе на нас». Але на гэты раз Румынія
лічыла момант максымальна спрыячым: цяпер ці ніколі. І нашая
сэрэя дакумантаў канчаецца наступнай тэлеграмаю ад 15/28 жніўня
са стаўкі: «Начальнік штаба Адэскай ваеннай акругі тэлеграфуе ад
гэтага-ж тэрміну: Згодна вестак прымежнае варты ў 10 гадз. 30 хві-
лін 15 жніўня ў Румыніі аб'яўлена ўсеагульная мобілізацыя».

Аб Бэсарабіі на гэты раз не заходзіла і гутарка.

Калі Баўгарыя—з прычыны яе канчатковага зьнясілення пасля
крывяпускання 1913 г.—здавалася ўраду Мікалая II найбольш па-
жаданым саюзнікам на Балканах, Румынія, з прычыны яе бэсараб-
скіх аспірацый,—ужо куды менш пажаданым,—а з прычыны адда-
ленасці яе да Босфору менш патрэбным,—дык Італія, якая ўзмац-
няла ў пратоках фронт «морскіх дзяржаў», якая на Адрыятыцы вы-
ступала вельмі няпрыемным конкурэнтам Сербіі, ішла ў ліку саюз-
нікаў за трэці гатунак. Яе выступленню, да разгрому расійскай арміі
ў Галіцыі, надавалася выключна «моральнае» значэнне (дэпэша Са-
зонава, 4 красавіка). Толькі разгром Мікалая Мікалаевіча Раманава
ў Галіцыі прымусіў на хвіліну лічыцца і з італьянцамі, як з рэаль-
най сілай, але калі хутка іх рэальнасць сталася слабаватай, вярнуліся
да ранейшых адносін. З пункту гледжання імперыяліцкага «побыту»
італьянскія дакуманты належаць, мабыць, да найбольш малаўнічых.
Пачалося, вядома, з самага нахабнага запытання. 11 верасня Пак-
леўскі тэлеграфаваў з Бухарэсту: «Ад самага пачатку вайны тутэйшы

італьянскі пасол выказваў у размовах са мною нікадаваньне аб тым, што Францыя ня робіць Італіі даволі прывабных прапановаў, каб дабіцца яе ўзброенага садзейнічання. Ён разам з тым баяўся, што ваяныя пасьпехі Германіі могуць зрабіць і ў далейшым заключэньне такой згоды больш цяжкім. У сучасны момант Фашыюці наступным парадкам рэзюмуе пункт гледжанья Італіі. Ён лічыць, што толькі ўзбуджэньне пытанья аб заканчэньні нацыянальнага аб'яднанья Італіі можа прымусіць да ўзброенага выступленьня супроць Германіі і Аўстрыі, а іменна, што Францыя вярта было-б уступіць і графства Ніцу па рацэ Вар, і востраў Корсіку і Італіі-ж павінна быць паабячана далучэньне Адрыятычнага ўзбярэжжа да Істрыі ўключна. Пры гэтым Корсіка магла-б потым быць абменена на частку Тунісу, за выключэньнем Бізэрти. Італьянскі-ж пасол таксама, як і я лічыць больш чым праўдападобным, што Румынія не замарудзіць усьлед за Італіяй выступіць актыўна на нашым баку. Браціано прасіў яго гэтымі днямі папярэдзіць румынскі ўрад хаця-б за 48 гадзін да таго, як Італія вырашыць аб'явіць вайну Германіі і Аўстрыі. Дазваляю сабе паведаміць аб вышэйзаданым, з прычыны асаблівай даверлівасьці, з якой італьянскі ўрад адносіўся да свайго тутэйшага пасада. Апошні, як відаць, таксама жадаў, каб я пераказваў вашай высокаўважальнасьці весткі, якія ён паведаміў мне, і асабіста прасіў у выпадку далейшых перагавораў ніяк не памінаць яго імя».

Але паколькі першы шквал прайшоў, Англія не навалілася, справа абшлася і без уступкі Корсікі і Тунісу за прыцельскія паслугі Італіі, то я адносінах да яе вельмі ўзняўся, асабліва з боку Расіі. За прыклад можа служыць цыркуляр Сазонава ад 9 сакавіка. «З прычыны таго, што ангельскі і французскі ўрады надаюць, як відаць значэньне супрацоўніцтву Італіі, п. Сазонаў ня мае намеру стаць гэтакім якія-небудзь перашкоды. Ён мяркуе, аднак, што перавага, якую саюзная дзяржава магла-б даць Італіі за гэта, павінны былі-б знаходзіцца ў адпаведнасьці з тым, наколькі яны выйграюць у ваяных і політычных адносінах ад выступленьня Італіі. У гэтым сэнсе было-б карысна перагледзіць прапановы, якія дзяржавы гатовы былі зрабіць Італіі шэсьць месяцаў таму назад. Для таго, каб узгодніць іх з сучасным становішчам, п. Сазонаў лічыць неабходным, каб ініцыятыва перагавораў з Італіяй з гэтай прычыны была дана ёй самою і мяркуе, што Італія магла-б быць дапушчана да сумесных з дзяржавамі дзеяньняў супроць Аўстра-Вянгрыі».

Гэтае «дапушчэньне» Італіі да вайны, непараўнаўча, вядома; але сама Італія ў гэтую хвіліну гатова была глядзець на сябе ня іначай. «Тутэйшы італьянскі пасол заўсёды пытаецца мяне, чаму дзяржавы Троістай згоды не пачынаюць перагавораў з Італіяй. Мой колега скаваў мне сёньня, што яго ўрад пачынае думаць, што мы хочам выключыць Італію ад удзелу ў падзеле турэцкае спадчыны», зноў тэлеграфававу з Бухарэсту Паклеўскі. Але ў Пецяярбурзе гатовы былі на ахвяры для Італіі яшчэ менш, як для Румыніі. Сазонаў тэлеграфававу 25 сакавіка ў Лёндан Бэнкэндорфу: «Грэй, мабыць, пазнаёміў вас з ходам сваіх перагавораў з італьянскім паслом і з тымі меркаваньнямі, якія ён выказаў у тэлегране Бюкенэну на карысьць новых уступак з нашага боку Італіі. На мой погляд, пры ўсёй пажаданасьці падняць апошняю да хутчэйшага выступленьня супроць Аўстрыі, наша пераступчывасьць павінна мець пэўную граніцу. Мы ўжо згадзіліся на вельмі буйныя набыткі Італіі, якія наўрад ці адпавядаюць яе баявому значэньню. Канчатковае-ж прынясьсёнае ў ахвяру італьянскім замерам Сэрбіі і Чорнагорыі, ня можа быць апраўдана. Пры вядзеньні намі перагавораў з рымскім кабінэтам ня трэба забываць, што для Італіі ня менш важна, як для нас, дасягнуць згоды, бо толькі гэтым шляхам, яна можа разьлічваць на атрыманьне, пры параўнальна невялікім напружаньні вайсковае сілы, буйных набыткаў як за кошт Аўстрыі, так і ў Турцыі. У Рыме павінны ўсьведоміваць, што, пры няўдачным канцы лёнданскіх перагавораў, Італіі прыдзецца адмовіцца ня толькі ад Трыесту, Далмацыі і Адаліі, але мабыць і ад Трэвіза, бо калі Германія і Аўстрыя даведаюцца, што згода з саюзнікамі не адбылася, яны наўрад ці палічаць за патрэбнае пайсьці на зямельныя ўступкі на карысьць Італіі, каб сутрымаць яе ад удзелу ў вайне. Дапусьціць-жа магчымасьць пераходу Італіі на бок аўстрагерманцаў пры пэўным настроі італьянскага народу і з прычыны выразнага, у гэтым выпадку нязьдэсёньсеньня мар аб панаваньні на Адрыятыцы—уяўляецца немагчымым. Паведамляецца ў Парыж. Сазонаў. На орыгінале царская адзнака: «Добра». Царскае сяло».

Мікалаю гэта спадабалася.

Каб гордыя пераможцы Перамышлю ўшанавалі сваёю ўвагаю цяшчасных італьянцаў, патрэбны быў націск з боку «дарагіх саюзнікаў»: ім, наадварот, Італія была вельмі патрэбна, па тых-жа прыблізна мотывах, як і Румынія. «Уступаючы настойлівым просьбам

Грэй», — тэлеграфавай Сазонаў Бэкэндорфу 31 сакавіка 1915 г., — «я згадзіўся на новыя, на гэты раз апошнія (!) уступкі Італіі... «Але калі Сазонаў яшчэ паддаваўся на просьбы Грэя, дык Мікалая прыходзілася ўмалваць самому Пуанкарэ. «Дарагі і высокі дружа», — пісай цару прэзыдэнт французскае рэспублікі, — «Няхай будзе мне дазволена вашай вялікасьцю выказаць яму, наколькі небясьпечным здаецца мне замаруджаньне ў далучэньні саюзьнікаў да італьянскага мэморандуму.

«Генэрал Жофр, таксама як і яго імператарская высокасьць вялікі князь Мікалай Мікалаевіч, жадае, каб выступленьне Італіі адбылося як мага хутчэй, але адзіны спосаб прысьпешыць справу, гэта падпісаць згоду. Да таго часу, пакуль яна ня будзе падпісана, можна баяцца, каб перагаворы ня былі нечакана перапынены з прычыны якіх-небудзь непрадугледжаных абставін. Узяўшы-ж на сябе абавязак падпісаньнем згоды, Італія, наадварот, была-б ужо вымушана пачаць дзеянні, як толькі-б яна атрымала матэрыяльную магчымасьць гэта зрабіць і мы будзем старацца пасунуць яе на гэтае рашэньне. Адтэрміноўка, якую яна просіць, магла-б быць скасавана, паколькі яна сапраўды будзе нашым саюзьнікам, але тады мы будзем мець упэўненасьць і падставы меркаваць, што яна просіць яе не таму, каб ухіліцца ад дзеяньняў, што ёй сапраўды неабходны некаторыя папярэднія падрыхтаваньні, што, адмаўляючы ёй у невяліччай адтэрміноўцы, мы-б рызыкавалі тым, што яна засталася-б у нэўтралітэце. Няхай яна лепш далучыцца пазьней, як не далучыцца ніколі».

Найбольш комічным пасагам з усяго зьяўляецца тэлеграма Сазонава ў стаўку 6 красавіка: «Пасьля ўсепаданае справаздачы мае цару імператару меркаваньняў вашай імператарскай высокасьці ў сувязі з агульным становішчам яго імператарскай вялікасьці ласка была загадаць мне паведаміць вялікабрытанскі ўрад аб нашай згодзе на прапанову Дэлькасэ ўступіць Італіі спрэчныя выспы, працягваючы настаіваць на прысуджэньні Сэрбіі Сабіончэле. У выпадку-ж калі ня ўдасца дасягнуць згоды на гэтай глебе, цар імператар меў ласку ўпаўнаважыць мяне зрабіць яшчэ апошняю ўступку, згадзіўшыся аддаць і Сабіончэле Італіі пад умоваю яго нэўтралізацыі і абавязатэльна Італіі выступіць супроць Аўстрыі не пазьней канца красавіка пэвага стылю».

Ці былі ўжо ў так вялікадушна «ўступленым» Сабіончэле земскія начальнікі, гісторыя ўмаўчвае...

У перагаворах з Італіяй быў, вядома, вялікі і сур'ёзны бок—падзел Турцыі. Але з прычыны таго, што гэтая тэма хронолёгічна выходзіць за межы нашага зборніку, дык я яе тут не закранаю.

Зборнік Цэнтрархіва «Царская Рос-
сія в мировой войне». Анг. 1926 г.

ПРАДМОВА К «СОЛДАТСКИМ ПИСЬМАМ».

«Самай буйнай, найбольш яскравай праявай дробна-буржуазнае хвалі, што заліла «амаль усё», трэба прызнаць рэволюцыйнае абарончства»,— пісаў Ленін у красавіку 1917 г. «Іменна яна найбольш злосны вораг далейшага руху і посьпеху расійскай рэволюцыі... «Лёзунг «Прэч вайну» правільны, вядома, але ён ня ўлічвае сваяасаблі-васьці задач моманту, неабходнасьці іначай падьсыці да шырокай масы. Ён падобен па-мойму, да лёзунгу «прэч цара», з якім няўмелы агітатар «добрага старога часу» ішоў проста і адкрыта ў вёску, а там яго білі. Масавыя прадстаўнікі рэволюцыйнага абарончства добра-сумленны не ў асабовым сэнсе, а ў клясавым, г. зн. яны належаць да такіх кляс (рабочыя і бяднейшыя сяляне), якія сапраўды ад анэк-сіі і ад задушэньня чужых народаў ня выігрываюць».

Мы цяпер ведаем, што лёзунг «прэч цара» гучэў дзе-ні-дзе ў ра-сійскай вёсцы 1905 г. назалежна ад якіх-небудзь агітатараў, гучэў вуснамі саміх сялян, асабліва там, дзе сяляне былі «ўдзельныя», не-калі належалі царскай фаміліі, дзе, значыць, цар і памешчыкі зьліва-ліся ў аднэй асобе. Тысяму разоў праўду казаў Ленін, што совацца ў кожную вёску з лёзунгам «прэч цара» значыла ў дзевяці выпадках на дзесьць атрымаць біцьцё. Але дзесьць тысяч разоў памыляліся кадэты, што соладка сьпявалі аб «стыхійным монархізьме» сялянскае масы. На справе 99 проц. гэтае масы проста адносіліся да гэтага пы-таньня зусім несьвядома, а адзін процант, які пачаў самавызначацца ў політычных адносінах, самавызначаўся і ў антымонархічным кі-рунку. Трэба было цярпліва і павольна дапамагаць гэтаму самавы-значэньню, «тлумачыць і тлумачыць»,—і посьпех быў забяспечаны, «ня вельмі хуткі, але пэўны і сталы»¹⁾.

Ленін, т. XIV, ч. 1, стар. 45.

Ці-ж гэта было з «добрасумленным абарончаствам»? Ці быў гэта сапраўдны масавы стыхійны настрой, ці масы проста пасыўна за-свайвалі лёзунгі, што кідаліся зверху, пакуль яны, масы, проста яшчэ ні ў чым не разбіраліся, а як толькі пачыналі дзе-што разумець, па-кідалі быць абаронцамі? У нас для адказу на гэтае пытаньне ёсьць матэрыял, пэўны ня менш, а нават больш за тых губэрнатарскія і жандарскія паведамленьні, па якіх мы маглі скласьці сабе блізкае да праўды ўяўленьне аб сапраўдным настроі сялянскіх мас у 1905 г. Гэта, па-першае, нагляданьне над масавымі настроймі арміі царскай ахранкі і яе сакрэтныя паведамленьні каму трэба. Дакумант зусім аналёгічны губэрнатарскім і жандарскім паведамленьням 1905 г. І там і тут з выключна дзелавых меркаваньняў ня толькі не патрэбна было, але і немагчыма было захаваць праўду. Калі-б ахраннікі пачалі проста паўтараць тую «патрыётычную» недарэчнасьць, якая друкавалася ў газетах, іх-бы прагналі да чорта, як нікуды нявартых інформатараў.

Але ў адносінах да салдацкай масы 1917 г. у нас ёсьць штосьці лепшае. Усе лісты з фронту акуратна чыталіся ваеннай цензураю і яна падавала па начальству падрабязныя зводкі аб усім, што яна знаходзіла ў гэтых лістох цікавага. Праўда, тут трэба зрабіць дзьве заўвагі: па-першае—ваеннае начальства—а цензура была яму падпарадкавана—ня ў прыклад ахранцы мела інтарэс паказаць настрой на фронце ў ружовым сьвеце; імкненьне паказаць, што «ўсё ідзе як належыць» вельмі выразна прабіваецца ва ўсіх цензарскіх зводках. Але тым каштоўней тое, што нават у іх прарывалася. Па-другое, добра ведаючы аб цензуры, салдаты, вядома, у лістох, як агульнае правіла, ня былі шчырымі. Гэтага не маглі не разумець і самі цензары. «Параўнальная бескаляровасьць карэспондэнцыі,—заўважае адна са зводак,—да некатрай ступені (!) тлумачыцца наяўнасьцю цензуры, і лісты, якія найбольш правільна адлюстроўваюць сапраўдны характар настрою, праходзяць міма цензуры. Але гэта яшчэ адзін доказ таго, як каштоўны тых нешматлікія прыклады неказённых настройў, што трапляліся нават у прагледжаных цензурай лістох. Гэтыя настроі адлюстроўваліся ў апошнія ня больш як у адным процанце, калі нават яшчэ ня ў меншай долі. Адным словам, гэта толькі маленечкі куточак сапраўднасьці, але самай праўдзівай сапраўднасьці, больш пэўнае, як усе паведамленьні «назіральнікаў» з дэпартаманту воліцы. Гэты апошні ўжо ў кастрычніку 1916 г. мог констатаваць

поўную адсутнасць па фронце казённае добрачыннасці. Да гэтага часу належыць справаздача пецярбурскай ахранкі, надрукаваная нядаўна ў «Красном Архиве». «У арміі настрой зрабіўся вельмі неспакойным, калі не сказаць рэвалюцыйны» — гаворыцца там. «Дарагоўля жыццця і нястача продуктаў, якія цяжка вытрымліваюцца салдатамі, вельмі добра вядомы арміі ад саміх салдатаў, што часова прыяжджаюць сюды па «пабыўку». Чуткі аб голадзе ў Петраградзе, што цыркулююць зараз у арміі, дасягнулі непраўдападобных разьмераў і зараз мяжуюць з галінаю чыстае фантазыі: па словах саміх салдатаў, у арміі ёсць весткі, што ў сталіцы «фунт хлеба цяпер каштуе рубель», «што мяса даюць толькі дваранам і памешчыкам», што ўжо быццам адкрыты новыя могілкі для памершых з голаду і г. д. Непакой салдатаў за пакінутыя на бацькаўшчыне сем'і больш чым зразумелы і законны, але дрэнна тое, што ён з кожным днём усё больш і больш павялічваецца і зьяўляецца вельмі ўдзячнай глебай для посьпехаў прапанды ня толькі рэвалюцыйнай, а пры вядомых умовах і германскай».

Няма патрэбы тлумачыць, што пад «германскай» прапандай разумелася прапанда іменна антываенная: хто-ж будзе крычаць «прэч вайну», калі не нямецкі шпэг? і якраз гэтая іменна прапанда рабіла вялікія посьпехі. На думку аднаго «ўпаўнаважанага земскага саюзу», справаздача якога трапіла ў рукі ахранкі, «усякі, хто пабыў блізка арміі, павінен вынесці поўнае і пераконанае ўражаньне аб бязуючым моральным разлажэньні войска. Салдаты ўказваюць на неабходнасць міру ўжо даўно, але ніколі гэта не рабілася так адкрыта і з гэткаю сілай, як цяпер. Офіцэры часта нават адмаўляюцца весткі каманды ў бой, з прычыны небясьпекі быць забітымі сваімі-ж людзьмі». Прадбачачы, што шмат чаго тут можа быць аднесена яе чытачамі на рахунак індывідуальных настройаў «ўпаўнаважанага», ахранка зараз-жа дадае, што аб тым-жа расказвае і «рад дактароў», што вярнуліся з дзейнай арміі. Аб гэтым-жа расказваюць, — магла-б дадаць ахранка, і гэта было-б у шмат разоў больш пераконана, — ваенныя цэнзары, якія чытаюць салдацкія лісты. Цэнзуры адной толькі 5-ай арміі ужо на 15 студзеня 1917 г. удалося злавіць 443 «антываенных» лісты, якія складалі, паўтараем, вядома, мізэрную долю «антываеннага», што маглі-б сказаць салдаты, калі-б яны загаварылі шчыра. З 15 па 23 студзеня ў гэтай арміі «паніжэньне колькасці бадзёрых лістоў ідзе далей і ўзрастае колькасць прыгнечаных».

ных. Процент бадзёрых лістоў даходзіць да 7,6 пры 2,5 лістоў прыгнечанага зместу»: на тры «ура» чулася ўжо адно «прэч вайну», хоць і прыглушаным голасам.

Зразумела, цензура ўпэўнівала, што наогул настрой «бадзёры» і «ўздымаецца». Але цікава, што нават у сэрый «бадзёрых» цытат трапляецца такая: «Апрыкла да немагчымасьці гэтая неразьбераха. Жаданы мір, кажуць, яшчэ доўга ня прыдзе,—час-бы абдумацца і пачаць мірныя перагаворы. Хаця тут і ўсяго хапае, але ў тыле робяцца страшэнныя непарадкі». Цэнзару, як відаць, спадабалася, што на фронце «ўсяго хапае»: сярод граду скаргаў на дрэнную ежу (асабліва ўзьненавідзілі салдаты сачавіцу: «раней карміць ёю баяліся нават коньні,—пісаў адзін салдат,—таму што ад яе поўсьць аблазіць, а цяпер і людзей корміць») ужо і гэта было «промнём сьвятла». Але промняў сьвятла рабілася ўсё менш. У лютым ужо казакі пісалі: «Вайне краю ня відаць. Бог ведае, калі скончыцца гэтае забойства няшчаснага люду. Апрыкла глядзець на гэтую губцельку народу. Бог ведае, завошта тры гады вайны. А забойства ўсё павялічваецца. Колькі сірат, удоў, калек, што паміраюць з голаду, а канца ўсё няма, ды няма». Калі так пісалі казакі, дык чаго-ж ужо чакаць ад пяхоты ды артылерыі? «Якія навіны ў вас, што пішуць газеты, ці пішуць яны наконт міру?»—пытаў адзін пяхотны ліст. «Божухна, як хацелася-б міру ды хутчэй дамоў». «Ужо занадта зацягнулася гэтая брудная справа і, не зважаючы на тое, што праходзяць тры гады, канца ня відаць»,—гаварыў другі пяхотны ліст. «У нас занадта лапочуць аб міру, ды ня ведаю ці будзе справа». Але і артылерыстам «ужо напрыкрыла цягацца па чужых краінах. «Калі толькі будзе ўсяму канец...» Сумны сказ «хоць-бы хутчэй быў канец» мы сустракаем нават у офіцэрскім лісьце. І ён дадаваў: «Тут, тымчасам, аб гэтым гавораць вельмі многа». Гаварылі нават бязумоўныя «добрасумленныя абаронцы». «Буду прасіцца зноў на пазыцыю,—пісаў салдат 1-га каўкаскага стралковага артылерыйскага дывізіёну,—пайду біць ворага, каб хутчэй быў мір». Аб гэтым-жа гаварылі, трэба дадаць, і лісты з дому да салдатаў. «Клянем усіх і кожнага, хто паставіў людзей ў такое становішча,—пісалі ў адным лісьце, які казаў аб «страшэнным голадзе» на бацькаўшчыне. «Няўжо яны (!) лепш ня прыдумалі, як гэтую вайну». Паміж фронтам і тылам тут была поўная гармонія. Цікавей за ўсё—па зусім зразумелых прычынах радзей за ўсё—тэя ўказаньні ў гэтых лістох, цалкам дарэволюцыйнага пэрыоду, якія

гавораць аб пачатку братанья: «З тэй прычыны, што нашы і германскія акопы вельмі блізка адны да адных, дык мы часта сыходзімся з немцамі»—пісалі ў Маскву, у пачатку лютага. «Мы даем ім хлеба, а яны нам папярост, і калі нашы і германскія офіцеры ня бачаць, дык разыходзімся добра». «Стаю на пазыцыі 40—50 крокаў ад немцаў,—пісалі ў другім лісьце,—немец, сволач, жэрці хоча, раніцюю крыгчыць: «дай хлеба і цукру!» А як яны бягуць, калі ўбачаць, што нашы нясуць хлеб,—відаць, што галадаюць». Аўтару ліста і ў галаву не трапляла, да чаго гэта з пункту гледжанья «абароны бацькаўшчыны» гэта ненормальны малюнак: кармленьне хлебам галоднага ворага.

Усё гэта было да рэволюцыі—цытаваная зводка, напісаная ўжо ў сакавіку, канчаецца словамі: «што датычыцца апошніх падзей, дык лютаўскімі справаздачамі яны яшчэ не адзначаны». А на палёх пагардлівая адзнака вайскавага начальства: «Гэта ўжо застарэлыя весткі». Ваенныя людзі ня толькі стараліся ўнзўніць іншых, але і самі наўна верылі, што калі Мікалаю ўсенародна далі па шапцы, усякія кіслыя лісты з фронту адразу як рукою здыме. Складаючы сакавіковую зводку, цэнзар 5-е арміі пісаў: «За першы пэрыод (калі яшчэ весткі аб перавароце не да ўсіх дайшлі) настрой наогул бадзёры, і характар лістоў нічым не адрозніваецца ад паказанай папярэдняй справаздачы за люты месяц». Мы ўжо бачылі толькі што, што гэта быў за «бадзёры» настрой. «За другі пэрыод настрой узнята бадзёры, з пераважным жаданьнем працягваць вайну да пераможнага канца». Але ж! Расчараваньне было блізка. Ужо статыстыка паказвала, што калі што змянілася, дык, з пункту гледжанья «пераможнага канца»,—на горшас. За сакавік месяц, супроць 11 проц. лістоў аб неабходнасьці вайны да пераможнага канца, 8 проц. лістоў гаварылі аб «неадкладным міру і спыненні вайны». У студзені быў адзін «паражэнцкі» ліст на тры «абарончых»; цяпер на 4 «абарончых» «паражэнцкіх» прыпадала тры. А з лістоў прыходзілася цытаваць такія: «Вайна нам ужо апыкрыла. Мы мяркуем зрабіць самі мір, таму, што за нас ніхто ня хоча старацца». «Наша начальства гаворыць, што міру ня будзе, пакуль не разаб'ём германца, але з нашым начальствам нічога ня зробіш. У нас хабарніцтва, і яны за грошы прадаюцца, а хочуць, каб мы грудзямі адбілі. Не, мы ў наступленьне ня пойдзем бяз нашага начальства. Даволі ўжо нас ашукваць за 75 капеек на месяц. Хлеба не хапае, мяса праз дзень, а то рыба прышсу-

тая, цукру мала; для пузаноў хапае ўсяго, а нам няма нічога». Гэта было ў сакавіку. Пад красавік цэнзарскі оптымiзм пачаў здаваць. «За красавік месяц настрой наогул бадзёры» (ужо ня ўзнята бадзёры)—казала зводка. «У прыватнасьці, у некаторых лістох па старому заўважана жаданьне міру, незадавальненне ежаю, братаньне з немцамі». Гэта было ў 5-й арміі. Цэнзар 1-й арміі глядзеў на рэчы яшчэ больш хмура. «Настрой войска згодна даных ваеннай цэнзуры ў сучасны момант робіць вельмі зьмешанае ўражаньне. Неразуменьне сутнасьці зробленага перавароту, сумбурнасьць уяўленьняў, моральная хісткасьць зноў пераважаюць». У 1-й арміі сапраўды былі людзі сьвядомыя. «Вы ні ў якім разе не ўступайце буржуазнай клясе,—пісалі з 538 палка,—бо яны-ж могуць быць у авечай скуры. Цалкам контролёваць іх і прасіць камітэты ісьці поруч з Саветам салдацкіх і рабочых дэпутатаў. Мілюковым і Гучковым няма веры. Гэта той-жа капіталізм, яны на сваім рубяжы, а ім ахвотна застацца на ім, г. зн. давесьці вайну да пераможнага канца, на сваю нажыву. Мы хочам вызваліць усе народы ад ганебнага нявольніцтва. Даволі нам разьліваць мора непавіннай крыві на жыцьцё капіталістаў. Бо ў аднаго-ж Мікалая 60 млн. дзесьцін, больш за ўсю Германію, на ўтрыманьне дому Раманавых на год 80 млн., вось за гэта мы аддавалі сваё жыцьцё. Мы ўсе як адзін хочам міру без анэксіі і контрыбуцый, а ня так, як хочуць Мілюковы. Ём патрэбен Канстантынопаль і пратокі, каб напакваць свае кішэні золатам, але мы гэтага ня хочам, мы ня хочам ліць больш крыві. У нашых руках стрэльбы і нашая свабода». Ад чытаньня гэтага ліста цэнзара канчаткова апанаваў смутак і ў яго прарвалася: «Жаданьне міру—агульнае». А перадыхнуўшы крыху ён пачынае цытаваць ужо 537 полк: «Калі гэтая вайна хутка ня скончыцца, дык здаецца, будзе дрэнная гісторыя. Калі ўжо нарэшце паніпаваюцца крыві нашы крыважэрныя тоўстапузья буржуазы! І няхай толькі яны наважацца яшчэ вайну зацягнуць на некаторы час, так мы ўжо рушым на іх са зброяю ў руках і тады ўжо нікому ня будзе зьлітаваньня. У нас уся армія просіць і чакае міру, але ўся пракалятая буржуазія ня хоча нам яго даць і чакае таго, каб мы пагалоўна выразалі...». З 539 палка пісалі: «З тае прычыны, што ў нас аб міру гавораць, у нас міру ня хоцьць офіцэры і генэралы, ну няхай яшчэ прабудзем да 15 мая, калі ня будзе, дык мы пойдзем самапраўна». І ўсяму зрабіў вывады украінец 717 палка: «Немец уся праўду ведае, што ў нас робіцца ўсюды, ён ведае ў гарадох, а таксама»

і пра нас ён так гаворыць, што мы ня ворагі, а ворагі тыя, што пры-
мусілі нас біцца».

Калі нарада галоўнакомандуючых у пачатку мая констатавала
адзінадушны настрой салдатаў супроць вайны, яна не пераўвядлівала.
За май па аднэй 5-й арміі «паражэнцкіх» лістоў цензура налічвала
12.413; «абарончых» цензар ужо ня лічыў, з гэтай прычыны іх суад-
носіні мы ня ведаем. Суадносіны-ж «паражэнцкіх» лістоў ад студзеня
да мая будзе як 350 : 12.413. Рэвалюцыя ня выратавала вайны, як
спадзявалася буржуазія. І калі пецярбургскія рабочыя выступілі ў
лютым з падвойным лёзунгам: «прэч монархію!», «прэч вайну!»¹⁾,
яны адлюстроўвалі настрой ня толькі пролетарыяту, а і салдацкае
масы. Спайку паміж рабочым і селянінам у 1917 г. ўпяршыню нама-
цаў іменна лёзунг «прэч вайну» — лёзунг зямлі высуноўся пазьней.
Спачатку трэ' было скончыць вайну, пасля дзяліць зямлю.

Але ня трэба думаць, каб гэтая лёгкіная паслядоўнасьць пы-
таньняў была такою-ж і гістарычна. На справе — і гэта надзвычай ці-
кавая зьява, — пытаньне пра зямлю паўстала зараз-жа пасля па-
дзення самаўладства і ў непасрэднай сувязі з гэтым зьвяржэньнем:
надзвычайны ўзор чужасці к л а с я м. Ужо ў цензарскіх зводках
за красавік месяц (а весткі аб рэвалюцыі, якія штучна затрымліва-
ліся, дайшлі да фронту шмат дзе толькі ў палавіне сакавіка) мы чы-
таем такія вытрымкі: «Вы, дарагія бацькі, ня думайце, што будзе го-
рай без цара, не, наадварот, будзе лепш. Бо нам вядома, што гэтая
зямля, якая была ў розных міністраў і князёў, а таксама і па-
мешчыкаў, хутка перэйдзе ўся да сялян, так
што вы не клапацецеся, што цара няма...

У іншых лістох гэтая політычная сувязь ня так кідаецца ў вочы.
але затое канкрэтнасьць у іншых мясцох атрымліваецца проста жах-
лівая — для памешчыкаў, зразумела. З Лівінскага палка пісалі:
«Прашу, жывёлу бяз усякага ўсяго пускайце па памешчыцкай зямлі
і арэце зямлю, ня пытайце іх, сабак тоўстапузых — даволі ім цяпер
ціць нашу кроў. Глядзеце, бярэце ў рукі зараз, і мы тут ня кінем
зброі, пакуль усяго не ўстанавім, дамоў прыдзем з вінтоў-
камі». «Зямлю, дзе ёсьць вольная, арэце, але грошай не плацеце, —
пісаў салдат Бароўскага полка, — і за гарод грошай не плацеце, таму

¹⁾ З паведамленьня ахранкі аб першых днёх лютаўскага руху. Гл. „Февраль-
ская революция и охранное отделение“, „Былое“, 1918 г., № 1, стар. 167 і 174.

што проект апублікаваны. Гэта будзе разглядацца ва Устаноўчым сходзе, арэнды знішчаны будуць і ад наяўнае ўласнасці адлучаецца ўвесь жывы і мёртвы інвэнтар, а таксама палатны розныя, машыны, плугі, сохі, бароны і жывы інвэнтар, жывёла, напрыклад. Шмат у Расіі конскіх заводаў, ёсць заводы валоў, усё павінна быць агульна-народным. Цяпер уся ўласнасць знішчылася—усё будзе агульнае». Не плацеце ні капейкі больш памешчыкам,—пісалі з 154 запаснага палка,—ня слухайце іх больш, бо цяпер у кожнага жыццё свабоднае, ці ён жабрак, ці ён пан. У кожнага свая воля. Чакаем толькі канца вайны, тады ўжо разьлічымся з памешчыкамі».

У 70-х гадох тагачасныя памешчыкі, тыпу Чычэрына, шмат гаварылі на тую тэму, што аграрныя прасекты народнікаў ёсць пачатак сацыялістычнай рэвалюцыі: пачнуць з зямлі, а там дабяруцца і да ўсякай іншае ўласнасці. 17-ты год паказаў, што ўся гэтая клясавая лёгкіка вельмі добра адчувалася і на другім полюсе. «Зямлю арэце, грошай не плацеце—цяпер усякая ўласнасць знішчана». І з гэтага канца, наколькі нечакана для тых людзей, якія лічылі нацыяналізацыю зямлі за шкодныя выдумкі бальшавікоў, Лютаўская рэвалюцыя пачынала сабою Кастрычніцкую.

Зб. «Садацкія лісты 1917 г.» М.
1927 г.

ПРАДМОВА ДА ЗБОРНІКУ «ОКТЯБРЬ ЗА РУБЕЖОМ»

Для аўтара гэтых радкоў успаміны аб расійскім атрадзе ва Францыі назаўсёды застануцца неадлучна звязанымі з першымі днямі рэвалюцыі 1917 г. Параненыя шпіталю Мішлэ былі першым узорам расійскае народнае масы, які мне, эмігранту, удалося пабачыць пасля дзесяці год, на працягу іх я бачыў расійцаў у якасці такіх-жа эмігрантаў, як я сам.

Я ніколі не забуду яснай, цёплай, веснавой парыскай раніцы, калі я накіроўваўся на першую лекцыю не перад эмігранцкім гуртком, а перад расійскімі рабочымі і сялянамі, воляй царскай воінскай павінасці ператвораных у абаронцаў французскае бацькаўшчыны. Ішоў я не без хвалявання. Хаця з першай сваёй партыйнай лекцыі я бесьперастанку праводзіў літаратурную барацьбу супроць меншавіцка-кадзюкіх забабонаў накіонт «глыбокага монархізму» расійскай народнай масы, але там была літаратура, а тут рэчаіснасць. І я не без дыплёматый падыходзіў да пытання, якое было асяродкавым пытаннем майго дакладу: чаму ў Расіі ня толькі Мікалай, але наогул цар не патрэбен?

Уражаньне, якое мяне чакала, было дужа нечаканае. Мне ня было ніякае патрэбы, як высветлілася, тлумачыць, аб непатрэбнасці цара для Расіі; бо цар быў для маіх слухачоў, наперад усяго іншага, зусім няцікавы. Увесь час, пакуль я гаварыў аб цару і аб шкоднасці монархіі, над маёю аўдыторыяю насілася прыстойная, але выразная нуда.

І як рэзка змяніўся малюнак, калі я, адказваючы на адну з пазаных запісак, загаварыў аб вайне! Нічога падобнага да нуды, як ня было. Такой жывой аўдыторыі, як гэтая маса пакалечаных і, здавалася-б, даволі занятых сваім асабістым горам людзей, я не сустракаў нават у 1905 г. Цара зусім забылі. Аб гэтай няшчаснай

істоце, «адданасьці» якому народу так баяліся кадэты і меншавікі, ніхто і не памінаў. Затое жывы і страшны вораг працоўных, імперыялізм, упяршыню рабіўся зразумелы ва ўсёй сваёй канкрэтнасьці ня толькі маім слухачом, але, здаецца, і мне самому.

Так закінутыя воляю імперыялізму за дзьве тысячы вёрст ад бацькаўшчыны расійскія рабочыя і сяляне адразу вылучылі мяне ад закаранелага гістарычнага забабону і паказалі мне навочна, у чым сьніс пачатай другой расійскай рэвалюцыі.

І пасля гэтае першай сустрэчы мне прыпамінаецца другая. Не прасторны двор і зеляніна шпіталю Мішлэ, а вузкі, цесненькі пакойчык, дзе мела прытулак бюро комітэту па звароце расійскіх эмігрантаў на бацькаўшчыну. Комітэт быў не бальшавіцкі, але, за адзіночнымі выключэньнямі двух-трох асоб, уяўляючых сабой адшчапенцаў,—інтэрнацыяналісткі. Абаронцы, што глядзелі адшчапенцамі, зьяўляліся ў ім рэдка, ды і то для таго, каб зрабіць чарговы скандал. Уся дзелавая работа вялася інтэрнацыяналістамі.

І вось у гэтым маленькім пакоі я, як цяпер, бачу дваіх землякоў у салдацкіх шынілях старой царскай формы, якія гутарылі з інтэрнацыяналістамі аб агульнай справе. Гэта дэлегаты ад расійскае дывізіі з фронту. Дывізія—францускае камандваньне вельмі ахвотна і спрытна падстаўляла пад удар не французскія часьці—толькі што з вялізнымі стратамі ўзяла рад германскіх пазыцый. Але яна цвёрда вырашыла, што гэта будзе яе апошні бой з немцамі. І калі яна пайдзе біцца яшчэ раз, дык гэта будзе ўжо з іншым ворагам.

Справа была страшэнна цяжкая—вывесці адну дывізію з бойні, у якую ўцягнуты былі мільёны людзей. Мы, эмігранты, былі да таго-ж дрэнна дасьведчаны. Мы ня ведалі, што і сам французскі фронт трашчаў у той час. Французскі галоўны штаб сурова захоўваў, што ў гэты час, вясною 1917 г., на фронце быў цэлы рад салдацкіх паўстаньняў, і французскія салдаты цэлымі дывізіямі ўцякалі з акапаў. Каб мы добра ведалі гэтую абстаноўку, можа быць мы-б здолелі парайць землякам які-небудзь практычны выхад. Пакуль-жа, колькі я помню, мы не пайшлі далей парады арганізавацца і весьці прапаганду.

Ці магло-б паўстаньне расійскай дывізіі ў тыя дні сарваць фронт і паслужыць за пролёг да такога сканчэньня вайны, якое па-мастацку-праўдзіва, але гістарычна няправільна дана ў вядомай французскай п'есе? Цяжка аб гэтым гадаць цяпер. Як-бы там ні было, тое, што расійскія салдаты ва Францыі не паўсталі, не выратавала іх, як

убачыць чытач гэтай кніжкі, ад лютае расправы ашалелых імперыялістаў.

Сьведкамі гэтае расправы нам быць ужо ня прышлося. У той дзень, калі адбываўся расстрэл Курцінскага лягера, два паракходы з 6 сотнямі эмігрантаў уваходзілі ў Паўночную Дзвіну. Трэгедыя зрабілася вядомаю нам ужо ў Маскве, але вядома так глуха, што ўвесь яе жах я адчуў толькі цяпер, чытаючы ўспаміны таварышоў, якія былі яе ахвяраю. Але мне прыпамінаецца адна акалічнасьць, якую мне адасца, ня будзе лішнім дадаць да апавяданьня.

Да жніўня месяца 1917 г. мы ўсё чакалі масавае адпраўкі нас на бацькаўшчыну. Эмігрантаў за гэты час выехала даволі многа, але невялічкімі партыямі, праз Англію. Толькі ў сярэдзіне ліпеня—эмігранцкі комітэт атрымаў у сваё распараджэньне два вялікіх паракходы былога Ўсходня-азіяцкага таварыства—«Дзвінск» і «Царыцу». Яны маглі б падняць у выпадку патрэбы ўсіх, хто яшчэ заставаўся ва Францыі.

Наша дэлегацыя зьездзіла ў Брэст, агледзела паракходы, зрабіла захады да іх ачысткі і дэзынфэкцыі і вярнулася ў Парыж падрыхтоўваць масавую адпраўку. І раптам, як гром з яснага неба, паведамленьне расійскага морскага агента, што паракходаў нам не дадуць: яны патрэбны на іншую мэту.

Мы кінуліся да агента і тут даведаліся, хутчэй здагадаліся з нагадак і красамойных недаказаў, што паракходы (якія маглі падняць, пры поўнай нагрузцы, да 6.000 чалавек) спатрэбіліся на адпраўку ў Расію расійскае дывізіі, якая непажадала больш ваяваць.

Вось, значыць, які выхад у той час насіўся перад вачыма начальства, якое бачыла немагчымасьць прымусіць салдатаў ісьці ў бой і які не абнаглеў яшчэ настолькі, каб рабстрэльваць сваіх бяззбройных землякоў. Я ня ведаю, што ў апошнюю хвіліну зьмяніла плян. Але паракходы нарэшце засталіся за намі і да нас толькі была дадана невялікая, чалавек 400, партыя расійскіх інвалідаў, якія даўно чакалі адпраўкі.

Але, ня ведаючы напэўна, што было прычынаю зьмены, няцяжка здагадацца аб сапраўднай сувязі рэчаў. У той час быў ужо загад Керанскага, які затрымліваў наогул зварот расійцаў з-за граніцы. Але калі наогул расійскі рэволюцыянэр, які варочаўся з выгнаньня, быў небясьпечным чалавекам для Керанскага, дык наколькі небясьпечней

былі гэтыя рэвалюцыйныя салдаты, якія самымі фактам свайго існавання павінны былі неадступна сьведчыць аб імперыяліцкім характары вайны, якую імкнуліся паказаць за абарону бацькаўшчыны. На самай справе, якую бацькаўшчыну баранілі расійцы ў Шампані ці пад Салёнікамі? Ніякія сакрэтныя дакуманты не маглі-б лепш адкрыць вочы расійскай народнай масе, на сапраўдны сэнс вайны, якую вёў Керанскі, чымся апавяданьні таварышоў-салдатаў аб тым, што яны бачылі і ў чым удзельнічалі.

Закапаць іх жывых у труну за граніцай патрэбна было для таго, каб захаваць вялікую тайну сусьветных эксплэататараў. Вось у чым сэнс трагедыі і Курцінскага лягеру і ўсіх наступных. Але, як кажа прымоўка, няпраўдай сьвет пройдзеш, ды назад ня вернешся. Ніякая мана не магла пашкодзіць расплюшчыцца вачом расійскіх народных мас. І калі гэта адбылося, кераншчына была зьнішчана, ня гледзячы на ўсе кітайскія сьцены, якія будаваліся ёю паміж народнай масаю і сапраўднасьцю. І далей заставалася мучыць тых, хто мог-бы адкрыць гэтую сапраўднасьць на два месяцы раней, ужо толькі ад тупое злоснае помсты.

І людзі, якія былі непасрэднымі вінавайцамі ва ўсіх апісаных далей жахах, цяпер гатовы працягнуць нам руку. Наша кніжка выходзіць якраз дарэчы. Праўда, сорам ня дым, вачэй ня есьць; але апусьціць вочы ад сорама каго колечы з тых, хто цяпер расьпінаецца аб вечнай дружбе, што зьвязвала Расію і Францыю, гэтая кніжка прымусіць. З французскімі працоўнымі масамі нашы салдаты заўсёды былі прыяцелямі: але якімі «прыяцелямі» паказалі сябе тыя, хто забраў у рукі командзёрскую палачку над гэтымі масамі! Было-б вельмі добра, калі-б апавяданьні, што ідуць далей, былі-б перакладзены на французскую мову. Гэта быў-бы адзін з найлепшых спосабаў нашай агітацыі, які падзейнічаў-бы нават на найбольш адсталыя часткі французскіх рабочых і сялян.

«Кастрычнік за рубяжом». М., 1924.

ПАМ'ЯЦІ КУРЦІНСКАГА РАССТРЭЛУ.

(18 верасня 1917 г.—18 верасня 1927 г.)

Сярод нашых юбілейных дзён бываюць радасныя, якія напамінаюць нам аб вялікіх уздымах і вялікіх поспехах рэволюцыі, бываюць і сумныя, якія напамінаюць нам толькі аб ахвярах, якія былі прынесены справе рэволюцыі. Бываюць даты, вядомыя ўсім, як лішнёвыя дні,— бываюць мала каму вядомыя, але аб якіх трэба помніць. Тое здарэнне, аб якім хочацца сказаць некалькі слоў якраз да ліку менш вядомых у шырокіх колах. Але аб ім нельга ня ўспомніць, хаця-б таму, што зараз мы зноў стайм напярэдадні жорсткае сутычкі з эўропэйскім капіталізмам, а дзесяць год таму назад іменна і здарылася тое, што жменька нашых адназемцаў, будучых грамадзян нашага Саюзу, апынулася ў жалезных кліцюрэх гэтага імперыялізму. Ён папражаў ім не далёк, як ён нам цяпер пагражае, а непасрэдна, штыкамі, кулямі і бомбамі.

Для французцаў, якія расстрэльвалі Курцінскі лягер, яго няшчасныя насельнікі былі, вядома, «большавікі». Пэўна ў сучасны момант тыя з іх, якія засталіся жывымі і зьяўляюцца большавікамі на самай справе. Але іх расстралялі тады не за адданасць ідэям рэволюцыйнага марксызму, а за рэволюцыйнасць проста, за тое, што яны былі рэволюцыйнамі, якія патрабавалі ажыццяўлення элементарных грамадзкіх свабод, абвешчаных яшчэ Лютаўскаю рэволюцыяй. Францускі імперыялізм быў ужо супраць усякай рэволюцыі, хаця-б нават і «буржуазнай», згодна старога азначэння, ён ужо тады задушыў усякую свабоду ў сябе дома і ня мог зносіць свабодных людзей на сваёй тэрыторыі.

Расійская дывізія, якая білася на французскім фронце, ад самага пачатку была асуджана на ролю зброі гэтага імперыялізму. Яна была яго зброяй ня столькі вайскавай, колькі моральнай і палітычнай.

Вядома, ад таго, што да сотні дывізіі ангельска-францускага фронту шрыбавілася адна расійская, стратэгічна абсалютна нічога не змянілася. Але да другога году вайны сярод французскіх мас пачалі ўжо зьяўляцца сумненні наконт таго, што цар Мікалай зьяўляецца сапраўдным і пэўным прыцелем французскай дэмакратыі. Пагроза сепаратнага міру расійскага і германскага імперыялізмаў ужо насілася ў паветры. Францускі ўрад у барацьбе з такога парадку сумненнямі французскае масы і прышоў да думкі—атрымаць ва Францыі некаторую колькасць жывых расійскіх салдатаў, якія сваім выглядам кожную хвіліну напамінала-б, што расійцы—яшчэ саюзнікі. Цікава, што расійскаму ўраду і ў думкі ня прышло патрабаваць у гэтым пытанні ўзаемнасці—патрабаваць, каб і на расійскі фронт была прыслана французская дывізія. І з сваімі-ж ледзь упраўляліся, а тут яшчэ з французскімі вазіся. Наадварот, ёсць указанні, што падбіраючы асабовы склад расійскае дывізіі ў адносінах да салдатаў, ня супроць былі збыць ва Францыю тых, хто ўжо выяўляў адзнакі «ненадзейнасці». Да некаторай ступені гэткаму падбору спрыяла і тое, што саюзнікам хацелі паказаць ня самых тупых і адсталых з падданных расійскага цара. Выбіралі народ жывейшы, больш развіты і пісьменны—і ў выніку падабралі, можа быць найбольш сьвядомыя па складзе салдацкае масы палкі расійскае арміі.

Але калі салдатаў падбіралі па адзнацы інтэлігентнасці, дык офіцэраў падбіралі па зусім іншых адзнаках. Францыя і ў часе вайны была перапоўнена расійскімі політычнымі эмігрантамі. Паслаць туды славурых «прапаршчыкаў запасу» з учарайшых адвокатаў ды настаўнікаў гэта значыла пусьціць шчупака ў рэчку. Гэтага ўсяк трэба было, з пункту гледжання расійскага ўраду, унікаць і камандны склад расійскае дывізіі ва Францыі склаўся з найбольш махровых чорнасоценьнікаў, якіх толькі можна было адшукаць у арміі Мікалая II.

У прыяцельскую і саюзную рэспубліку, самі гэтага не ўсвядомліваючы, пасылаі бомбу з на дэва моцным выбуховым знарадам. І крывавыя сутычкі салдатаў з начальствам пачаліся адразу-ж як узышлі на французскую тэрыторыю: командзір аднаго з палкоў быў забіты «сваімі» яшчэ задоўга да таго як ён мог сустрэцца з германскай куляй. Які настрой павінен быў стварыць гэты пачатак, ня цяжка здагадацца.

Францускія ўражанні павінны былі штурхаць развіцьцё далей на тым-жа шляху. Дысцыпліна французскае арміі, вельмі суровая.

асабліва ў адносінах да салдатаў рэволюцыянераў, не змяшчала ў сябе, аднак-жа, ніякіх сьлядоў прыгонніцкага халопства, якім была прасякнута дысцыпліна царскай арміі.

Францускі офіцэр ня «пан», а французскі салдат ня «мужык», які павінен лісьліва глядзець у вочы свайму пану. На вуліцы, у трамвай, у кафэ французскі салдат адчувае і трымае сябе, як і ўсе астатнія грамадзяне, і забарона салдатам езьдзіць у трамвай ці сядзець за сталікам у кафэ, як сядзіць офіцэры, зрабіла-б ва Францыі гэтакае-ж уражаньне, як у нас загад імператара Паўла, які забараняў танцаваць вальс. Для расійскіх салдат 1916 г. гэта было зусім навіною—гэта блытала і разьбівала ўсе звычкі і ўдэленьні расійскае казармы. У той-жа самы час салдаты не маглі ня бачыць, што ўсе гэтыя вольнасьці—для французаў, і што іх пазбаўлены два разрады ваякаў, якія ваююць на тым-жа фронце: іх ня ведаюць чорныя, прывезеныя Французамі з Афрыкі, і іх ня ведаюць расійцы, прыгнаныя воляй цара Мікалая на раўніны Шампані.

У той-жа час нашы землякі не маглі ня бачыць і другога: што галоўны цяжар і галоўная ахвяра вайны падаюць іменна на гэтых «парыяў» заходняга фронту, на чорных і на расійцаў. І адных і другіх пасылалі ў самыя небясьпечныя месцы. Дэманстрацыйныя мэты, якія выклікалі зьяўленьне расійскае дывізіі на заходнім фронце, ніколькі не перашкаджалі таму, што гэтую дывізію выкарыстоўвалі дашчэнт, губячы яе ўсюды, дзе гэтым шляхам можна было зьберагчы французскія часьці. Салдаты гэта бачылі, добра разумелі, што ў гэтым моры гарматнага мяса іх лічаць за самы танны; самы апошні гатунак,— і моўчкі чакалі, сьцяўшы зубы, калі прыдзе іх гадзіна.

Гэта гадзіна прышла ў сакавіку 1917 г. Француская цензура доўга захоўвала расійскую рэволюцыю ня толькі ад салдатаў на фронце, але і ад насельніцтва Парыжу. Але калі адгокся Мікалай II, яна спакусілася: ёй здалося, што заняпад «германофільскага» ўраду можа быць удала выкарыстаны для фальсыфікацыі расійскае рэволюцыі. Часткова гэта ўдалося, але, паколькі справа тычылася расійцаў, які самохаць ці мімавольмі заставаліся ва Францыі, удалося толькі на пару дзён. Успаміны аб 1905 г. былі ў нас занадта жывыя, мы ўсе занадта добра ведалі, што значыць у Расіі рэволюцыя, каб пагадзіць гэтую апошнюю з далейшым праліцьдём крыві за інтарэсы французскіх і ангельскіх імперыялістаў. Можа быць крыху пазьней чым полі-

тычная эміграцыя, але гэта ўсвядомілі і расійцы на французскім фронце.

Францускае начальства, нібы ўсвєдамляючы, што на гэтым фронце ўтварыўся рэволюцыйны прарыў, пасьпяшыла зараз-жа кінудь расійскую дывізію ў самае жудаснае пекла. Дывізія выканалала ўсе заданні, мела вялізарныя страты, але пасьля паставіла пытаньне аб тым, што-ж будзе далей? Не падлягае сумненьню, што настрой пераважнае большасьці салдатаў быў яшчэ ў гэтую хвіліну «добрасумленна-абарончы», але нельга было прыдумаць лепшага сродку выкрыць абаронцтва, як паставіць людзей у тыя ўмовы, у якіх знаходзілася расійская дывізія на заходнім фронце. Што тут было абараняць расійскім салдатам? Горад Парыж? Винаграднікі Шампані? Але якое ўсё гэта мела дачыненне да Расіі?

І вось, не адмаўляючыся пакуль ваяваць, салдаты пачалі патрабаваць, каб іх паслалі ваяваць туды, дзе іх землякі абараняюць сваю зямлю. Дывізія, г. зн. салдацкі склад—офіцэрства пасьля першых спроб супраціўленьня зусім знікнула—патрабавала, каб яе накіравалі ў Расію. Комічным спосабам, з гэтай думкай расійскіх салдатаў гатоў быў пагадзіцца і французскі ўрад: расійская рэволюцыйная дывізія, з яе выбарнымі саветамі і камітэтамі, пагражала зрабіцца такою-ж крыніцаю пошасьці для французскага фронту, што французскія міністры ўважалі за лепшае ўбачыць яе адплываючай у кірунку Архангельску.

Расійскае начальства ва Францыі хісталася. Але ня хістаўся Керанскі, інстынктыўна разумеючы, што ў асобе расійцаў, якія бачылі сапраўды, бяз усякіх падмалёвак, імперыяліцкі фронт, уражаньне якога нельга было замазаць ніякімі гучнымі абарончымі словамі, ён атрымае найбольш «левы» атрад расійскае арміі, гатовых будучых бальшавікоў. Расійскія эмігранты, паводле ўласнага ўражаньня ведаюць, што ня было нічога лягчэй, як выкрыць імперыяліцкі характар вайны перад салдатамі расійскае дывізіі. Ад «добрасумленнага абаронцтва» да «пераможніцтва» яны ішлі вельмі хуткімі крокамі. Да таго-ж усё гэта, напомним, былі людзі, па сьвядомасьці значна вышэй тагачаснага сярэдняга салдацкага ўзроўню.

Керанскі катэгорычна адмовіў у звароце расійскае дывізіі. Расійскае начальства ва Францыі хістнулася яшчэ раз—у сярэдзіне жніўня быў момант, калі здавалася, што нашу дывізію вось-вось павязуць дадому. Адплываючы з Брэсту, расійскія эмігранты бачылі паракорды.

якія, ім казалі, прызначаны для расійскіх салдатаў. Але павезлі толькі падлеглых эвакуацыі, хворых і параненых: дарэчы гэта была публіка з найбольшым антываенным настроем паводле ўсіх сьведчаньняў; ад яго, відаць французы парашылі чаго-б гэта ні каштавала пазбаўца. Здаровыя-ж расійскія салдаты былі зняты з фронту і заччаны ў далёкі тыл, дзе іх трымалі ў шчыльным акружэньні французскага войска. Рэволюцыйныя салдаты, як і можна было чакаць, у імперыялістычнай абстаноўцы пачыналі ператварацца ў політычных арыштантаў.

Далей чытачы знойдуць уласнае апавяданьне аб тэй гальгофе, якую ім давялося перажыць. Да апошняй хвіліны яны спадзяваліся, што сярод імперыялістаў, пад ярэмамі імперыяліцкага ўраду яны могуць заставацца тымі свабоднымі грамадзянамі, якімі іх рабіў расійскі Люты. Расійскае і французскае начальства, на гэты раз у поўнай добрай згодзе, выкарыстоўвалі ўсе сродкі прыводацы і інтрыгі, каб раскалоць салдат, пасварыць іх між сабой, нарэшце, выклікаць які-небудзь «бунт», які з «прыстойнасьцю» можна было-б уціхамірыць. У паасобных выпадках політыка начальства мела некаторы посьпех—але ўвогуле цалкам большая частка дывізіі, што займала Курцінскі лягер, трымалася моцна. Начальству прыйшлося пусьціць у ход адкрытую сілу—і 18 верасьня артылерыя прымусіла амаль бязбройных (у іх былі толькі вінтоўкі) курцінцаў здацца.

Далей пачынаецца самая цёмная, і самая агідная ў той-жа час, старонка гэтай трагедыі. Пасьля 18 верасьня ператварэньне расійскіх салдатаў ва Францыі ў французскіх політычных арыштантаў зрабілася канчатковым. Гэта ня былі больш саюзьнікі, няхай сабе і крыху падазроныя, гэта былі ваеннапалонныя самай жорсткай вайны, грамадзянскай вайны. З германскімі палоннымі ва Францыі ніколі не абыходзіліся так жорстка, як з расійскімі салдатамі, якія пралілі столькі крыві на абарону «прыгожай Францыі». І, у поўнай згодзе з гэтай лёгкай заключэньня міру паміж Расіяй і Германіяй у Брэсьце ня толькі не палешыла, але ў дзесяць разоў пагоршыла становішча гэтай катэгорыі ваеннапалонных. Французскі імперыялізм не знайшоў у сябе грамадзянскай мужнасьці аб'явіць вайну бальшавіцкаму ўраду, але ён трымаў сябе гэтак у адносінах да расійскіх салдатаў, нібы ён меў справу з пастаўшымі жыхарамі якое-небудзь з шматлікіх французскіх колёній. Нездарма сасланьня ў найбольш няпрытульную частку Алжыру расійцы надзвычай хутка знаходзілі агульную мову з араб-

скімі сялянамі, як ні мала лінгвістычна-агульнага паміж расійскімі і арабскімі мовамі.

Ніякай «юрыдычнай падставы» пад гэтыя паводзіны французскага ўраду тых дзён падвесьці немагчыма. Расійскім салдатам прапаноўвалі на выбар: ці вярнуцца назад на анты-германскі фронт, г. зн. парушыць закон свае краіны і загад свайго ўраду, ці ісьці на катаргу. У міжнародных звычаях нават XVIII ст. цяжка было-б знайсці што-небудзь, што магло-б апраўдаць такія паводзіны. Разыюшаны імперыяліст зьяўляецца, мабыць, ці ня самым лепшым выяўніком усяе фальшы буржуазнага праўнага «парадку». Мы бачылі з таго часу шмат прыкладаў гэтага, і нас гэтым ня здзівіш,— але гісторыя павінна адзначыць, што ўпаршыню ў галіне міжнародных адносін імперыялісты скінулі ўсякую маску іменна ў гэтай справе, у справе расійскае дывізіі, якая ваявала на французскім фронце.

Дый няхай-жа будзе гэты дзень незабыўнай памяцьцю аб імперыяліцкай злосьці, імперыяліцкай жорсткасьці і імперыяліцкай здрады. Напярэдадні нашай новай сутычкі з імперыялізмам няхай напамніць ён нам, чаго мы павіны чакаць ад гэтага зьвера. Няхай зьнішчыць ён усякія ілюзіі наконт «дэмакратыі» і «справядлівага парадку» там, дзе маюць месца інтарэсы паноў капіталістаў, і ў асобе былых курціндаў з таварыскім прывітаньнем сустрэнем першых, хто спаткнуўся з гэтым зьверам яшчэ раней, як першы салдат інтэрвэнцый ступіў на глебу нашае краіны.

„Праўда“ 18 верасьня 1927 г.

АНТАНТА

Антанта, ці «Троістая Згода», так завецца саюз Англіі, Францыі і Расіі, які ўзьнік паміж 1904—1907 гг. (але не аформлены якім-небудзь спецыяльным дагаворам да верасня 1914 г.) і праіснаваў да 1917—1919 гг., калі ён распаўся ў сувязі з расійскай рэвалюцыяй і сканчэньнем імперыялісцкай вайны. Узьнікненне апошняй было справаю, галоўным чынам, Антанты, якая адыграла ролю рашаючага фактара ў сусветнай політыцы пачатку XX ст. Знадворным бокам Антанта ўтварылася шляхам далучэньня Англіі да расійска-францускага саюзу, які існаваў з 1892 г. зусім формальна. Але Антанта ні ў якім разе ня была простым пашырэньнем гэтага апошняга. Расійска-францускі саюз, сам па сабе, яшчэ ня веў абавязкова да сусветнай вайны і ў вачох расійскага ўраду ня меў нават сваім няўхільным вынікам разрыў і вайну з Германіяй. З канца XIX стагодзьдзя паміж гэтай апошняй і Расіяй узьнікае шчыльнае супрацоўніцтва ў галіне далёкаўсходніх захапаў, прычым пры першым выступленьні Расіі на гэтай арэне, яе ўмяшаньні ў кітайска-японскую вайну ў 1895 г., Расію падтрымлівалі адначасова і Германія і Францыя, хоць і тая і другая даволі вяла. Пазьней, пасля таго, як Германія ўзяла паводле згоды абодвух бакоў Кіао-Чау, а Расія—Порт-Артур (у 1897—1898 г.), падтрыманьне Германіі зрабілася значна больш энэргічным, і да часу расійска-японскай вайны можна было гаварыць аб нечым нахшталь «расійска-германскай згоды», якую Вільгэльм II рабіў спробу замацаваць у 1905 г. формальным дагаворам, з удзелам і Францыі. Няўдача спробы тлумачыцца, галоўным чынам, тым, што Францыя ў гэты час была ўжо звязана згодаю з Англіяй. Да гэтай згоды расійска-францускі саюз мог павярнуцца і супроць апошняй: у расійска-францускую ваенную конвэнцыю 1900 г. быў уключаны артыкул, які прадугледжваў згрупаваньне расійскае арміі на гра-

ніцах Афганістану ў выпадку сутычкі Францыі з Англіяй (адна такая сутычка, на глебе афрыканскай колёніяльнай політыкі Францыі, не-задоўга перад гэтым адбылася). І пазьней, унутры Антанты, расійска-францускі саюз захоўваў пэўную самастойнасць, што выяўлялася, напрыклад, у часе імперыяліскай вайны, у прыватных згодах Францыі і Расіі, часамі за сьпіною Англіі.

Толькі далучэньне апошняй зрабіла Антанту тым, чым яна была—антыгерманскай коаліцыяй, якая няўхільна вяла да сусветнай вайны. Сутнасць Антанты, такім чынам, у ангельска-германскім «конфлікце», а сутнасць гэтага канфлікту—у морскім суперніцтве Англіі і Германіі. Гэта зусім выразна ўсьведамлялася абодвымі бакамі. Ангельскі міністр Ч. Гардзінг гаварыў Ізвольскаму ў часе рэвельскага спатканьня Эдуарда VII з Мікалаем II у 1908 г.:

«Нельга закрываць вочы на тое, што калі Германія будзе і надалей павялічваць, тым-жа напружаным тэмпам свае морскія ўзброеныя, дык праз 7 або 8 год у Эўропе можа ўзьнікнуць вельмі трывожнае і напружанае становішча». На год пазьней Грэй, які стаяў на чале ангельскага міністэрства замежных спраў, гаварыў расійскаму паслу. Бэнкэндорфу, што немцы, выканаўшы сваю судна-будаўнічую праграму, уладалі-б у бліжэйшым суседзтве з берагамі Вялікабрытаніі 33 дрэдноутамі, ці флётам, нябачным дасюль па сваёй сіле. Гэта накладае на Англію абавязак перабудаваць увесь свой флёт і зрабіць яго найбольш магутным у сьвеце. Гутарка канчалася вельмі выразнаю пагрозай па адрасе Германіі: «Англія ня можа пагадзіцца з панаваньнем на контыгенце аднэй якой-небудзь дзяржавы, якая дыктавала-б Англіі сваю політыку». З свайго боку кіраўнікі германскай політыкі ня бачылі ніякай магчымасьці адмовіцца ад сваёй морскай праграмы. «Да сусветнае магутнасці, апрача пабудовы флёту, для нас іншага шляху не існавала... Морская сіла была натуральнаю і неабходнаю функцыяй нашай народнай гаспадаркі, якая ў сэнсе сусветнага ўплыву спрачалася за прышынство з Англіяй і Амэрыкай, а ўсе астатнія народы ўжо выперадзіла. Такое становішча хавае ў сабе небясьпеку; яно робіцца нявыносным, калі ў наяўнасці няма значнай морскай сілы, якая робіць для конкурэнта рызыкаўнай усякую спробу зьнішчыць свайго шчасьлівага суперніка» (адмірал Тырпіц). Эканамічнай базай, такім чынам, было тут суперніцтва за монопалію акіянскага транспарту, якая, у сваю чаргу, была неабходнай умовай монопаліі на сусветным рынку. Гэта падводзіць ангельска-германскае су-

перніцтва за монополію акеанскага транспарту пад агульную формулу і імперыяліцкіх супярэчнасцяў, хаця ў першыя гады XX стагоддзя сусветны рынак сам па сабе быў яшчэ даволі ёмісты, і на ім покуль знаходзілася месца для ўсіх трох імперыяліцкіх коласаў: як Германія, так і Англіі і Амэрыкі.

Гэтая апошняя акалічнасць натуральным спосабам выклікала ў дыплёматаў абодвух бакоў спробу згаварыцца, абыйсціся хаця да часу без вайны, магчымыя наўхільныя вынікі якой цалкам усведамляліся. У перыяд ангельска-бурскай вайны 1899—1901 гг. больш цяжкім было становішча Англіі—таму першыя спробы згоды ішлі ад яе. Ужо ў канцы 1899 г. тагачасны кіраўнік ангельскай палітыкі Чэ́мбэрлен выступіў з праектам «Новага тройстага саюзу» (намёк на Тройсты саюз Германіі, Аўстрыі і Італіі 1879—1882 гг., які процістаяў Антанце): Англіі, Злучаных Штатаў і Германіі. Канкрэтнай мэтай было супраціўленьне расійскім захопніцкім плянам на Далёкім Усходзе, якія на справе былі расійска-германскімі плянамі. Пры такіх умовах перагаворы, якія цягнуліся да 1901 г., ні да чаго прывесці не маглі, даўшы толькі магчымасць Вільгэ́льму, на глебе іх, шантаваць сваіх супраціўнікаў, а часамі і свайго саюзніка Мікалая II. Калі ў Лёндане зразумелі гульню германскага імператара, там крута і рашуча павярнулі ў другі бок. У студзені 1902 г. быў складзены ангельска-японскі саюз (да якога неформальна далучыліся і Злучаныя Штаты), накіраваны адкрыта супроць Расіі, а паколькі за ёю на Далёкім Усходзе стаяла Германія—і супроць апошняй. А потым Англія канчаткова выходзіць са свайго «бліскучага адзіноцтва» (*Splendid isolation*,—тэрмін, якім характарызавалі політыку Англіі ў 2-ой палове XIX стагоддзя, калі яна сьвядома ўхілялася ад сувязі з контынэнтальнымі саюзамі), заключыўшы 8 красавіка 1904 г. з Францыяй, дасюль яе колёніяльнай суперніцы, згоду па ўсіх колёніяльных пытаннях, спецыяльна па пытанні аб Мароко, чарговым прадмеце французскіх колёніяльных прагненняў. Расійска-японская вайна (з лютага гэтага-ж году), якая часова пазбавіла ўсякага ваеннага сэнсу расійска-французскі саюз, паколькі і расійская армія і расійскі флёт былі моцна заклінаваны на Далёкім Усходзе, зрабіла куды лягчэйшай для Англіі гэтую операцыю, бо Францыя адчувала сябе ў гэтую хвіліну зусім безабароннай.

З ангельска-французскае згоды 1904 г. можна датаваць пачатак Антанты. Разгром Расіі на Далёкім Усходзе палегчыў далейшае разь-

вiщыё антыгерманскай коалiцыi. Да канца 1905 г. Мiкалай II быў на-
пярэдаднi банкруцтва. Новая пазыка была неабходна, а яе можна
было атрымаць толькi ў Парыжы. Тым часам, у Парыжы Вiтэ, які
ехаў на перагаворы з японцамi ў Амэрыку, атрымаў катэгорычную
заяву, што Расiя не атрымае нi сантыма, пакуль: 1) не заключыць
згоды з Японiяй, 2) ня стане ў пытаннi аб Мароко рашуча ў бок
Францыi супроць Германii, якая таксама прад'яўляла ў гэты час на
Мароко свае «правы»; апошнiе патрэбна было, галоўным чынам, як
вiдавочны доказ разрыву Расii з Германiяй: рэальнага падтрыманнiя
Францыi Расiя ў гэтую хвiлiну даць, вядома, не магла, ды Францыя,
якая мела за сьпiною Англiю, гэтае падтрыманнiе ня было патрэбна.
Выканаўшы гэтыя дзьеў ўмовы, Мiкалай II атрымаў 2¹/₂ млрд. фран-
каў, якія дапамаглі яму лiквідаваць першую расiйскую рэвалюцыю.
Падпiсаны ў Б'ёрку (лiпень 1905 г.) расiйска-германскi дагавор быў
мёртвай лiтарай, рэальнасьць была расiйска-француская ваенная кон-
вэнцыя (1906 г.), завостраная ўжо проста супроць Германii, два дру-
гiя члены Троiстага саюзу, Аўстрыя i Италiя, якіх зазвычай бралi пад
увагу ў такіх выпадках, на гэты раз былі пакiнуты ў баку, прычым
калi адносна Италii да гэтага была поўная падстава, паколькi Италiя
сакрэтнай згодай 1902 г. абавязвалася ня браць удзелу ў вайне су-
проць Францыi, дык iгнораваннiе Аўстрыi магло значыць толькi тое,
што Францыя iшла цяпер цалкам па ангельскiм фарватары, ухiляю-
чыся ўводзiць у гульню Балканы—тэатр расiйска-аўстрыйскага кон-
флiкту. Хутка царскi ўрад павiнен быў у гэтым пераканацца навочна.
Тым часам, i вельмi хутка, ён сам трапiў у той-жа ангельскi фарва-
тар. Ужо ўвосень 1906 г. пачалiся расiйска-ангельскiя перагаворы,
якi скончылiся ў жнiўнi 1907 г. конвэнцыяй, дзе Англiя разьмежа-
валася з Расiяй па азицкiх справах амаль так-жа выразна, як у
1904 г. з Францыяй па афрыканскiх. Расiя атрымала ў якасьцi
«сфэры ўплыву» паўночную Пэрсiю, адмовiўшыся ад усякага ўмя-
шаннiя ў справу Афганiстану. Два месяцы раней быў канчаткова
ўладжаны расiйска-японскай конвэнцыяй далёка-ўсходнi крызiс. Ад
чорнага мора да Цiхага акiяну англа-расiйскай конфлiкт, які цягнуўся
тры чвэрткi стагодзьдзя, быў зняты. А ў 1908 г. у расiйска-францу-
скую конвэнцыю мiнiстр замежных спраў Iзвольскi прапанаваў ўклю-
чыць пункт, які прадугледжваў мобiлiзацыю расiйскае армii, на вы-
падак сутычкi Германii з Англiяй.

Калі верыць сьведчаньням ваенна-морскіх спецыялістаў (адмірал Калчак і генэрал Паліванаў), з гэтага часу нясупынна і надзвычай актыўна ідзе падрыхтоўка расійска-германскай вайны 1914 г. На самай справе шлях Антанты далёка ня быў такім гладкім, «згода» спачатку была такою няпоўнаю, што ў расійскіх дыплёматаў былі хвіліны роспачы, і тады ім здавалася, што самае існаваньне Антанты ня больш даказана, як «існаваньне морскай зьмяі». Першы-ж выбай на дарозе Антанта стрэла вельмі сора, у 1908—1909 гг. Ангельска-расійская згода 1907 г. пакідала пад пытаньнем адзін пункт, але якраз для расійскага ўраду самы важны: пытаньне аб будучым лёсе Канстантынополю і прылеглых да яго пратокаў, якія вядуць з Чорнага мора ў Міжземнае. Аўладаньне тым ці іншым спосабам гэтымі пратокамі было няўхільным знадворна-політычным бокам сталыпіншчыны. Паколькі апошняя ставіла сваёй задачай утварэньне ў Расіі буржуазнага зямляўладаньня ў падмацаваньне дваранскаму, забесьпячэньне свабоднага выхаду памешчыцкаму і кулацкаму хлебу на сусветны рынак было адной з абавязковых умоў яе посьпеху. У 1906—1908 гг. 89 проц. расійскага хлебнага экспарту ішло з чорнаморскіх партоў, г. зн. праз «пратокі». Любы супернік, зрабўшы ўплыў на Турцыю, якая формальна ўладала «пратокамі», мог закрыць гэты канал і гэтым сарваць увесь расійскі хлебны вываз. Права кантролю над пратокамі было, такім чынам, для сталыпінскай Расіі важнейшым, чымся ўсе Афганістаны, Пэрсіі і нават Манчжуры. А расійска-ангельская згода аб гэтым маўчала. Спадзяючыся на дапамогу Антанты, Ізвольскі ўвайшоў у згоду з Аўстрыяй і, забясьпечыўшы апошняй анэксію Босьніі і Герцэговіны («часова окупаваных» Аўстрыяй у 1878 г. паводле Бэрлінскага трактату і фактычна ўжо вельмі даўно стаўшых аўстрыйскімі правінцыямі; у 1881 г. Расія і формальна згадзілася на анэксію), патрабаваў; у выглядзе хабару, падтрыманьня Аўстрыі ў пытаньні аб адкрыцьці пратокаў для расійскіх ваенных суднаў. Аўстрыйскі міністр замежных спраў Эрэнталь абдурьў Ізвольскага: Аўстрыя аб'явіла Босьнію і Герцэговіну сустаўною часткаю імперыі, што выклікала вялікае абурэньне сэрбаў, якія лічылі гэтыя краіны сваімі, а калі Расія патрабавала свайго «могарыча», Эрэнталь прыпразіў апублікаваць сакрэтныя перагаворы з Ізвольскім, што пагражала Расіі стратаю ўсякага аўторытэту сярод балканскіх славян. Ізвольскі кінуўся да новых саюзнікаў. Але тут высветлілася, што спачуваньне Францыі ў гэтым пытаньні цалкам

на баку Аўстрыі, а не Расіі: адарваўшы ад Германіі Італію, Францыя ня траціла надзеі дасягнуць таго-ж і з Аўстрыяй, думка-ж аб удзеле ў вайне з-за балканскіх спраў была яшчэ ў гэты час зусім далёкаю ўраду трэцяй рэспублікі—патрэбен быў рад год, каб ён да гэтай думкі прывык. З Англіяй выйшла яшчэ горш. Яна, па-першае, загадзя аб'явіла, што можа падтрымаць Расію толькі «дыплёматычна» (г. зн. на словах), а потым умовай і гэтага падтрыманьня ставіла адкрыцьцё пратокаў не для расійскіх толькі, а для ўсіх ваенных суднаў. Замест магчымасьці выхаду расійскага чорнаморскага флёту ў Міжземнае мора, атрымалася магчымасьць уваходу ангельскага або германскага флёту ў Чорнае мора, г. зн., атрымалася проста процілеглае таго, да чаго імкнуўся Ізвольскі. Антанта відавочна дала шчыліну. Расія пачынае цяпер дамагацца свайго абыходнымі шляхамі апрача Антантаў. У лістападзе 1909 г. заключаецца дагавор з Італіяй у Раконіджы, які ўзаемна забяспечвае правы Італіі на Трыполі і Расіі на пратокі. У снежні таго-ж году робіцца спроба заключыць сакрэтную ваенную конвенцыю з Баўгарыяй, якая пачынае сабой даўгі рад таемных махінацый расійскага ўраду на Балканах, якія скончыліся заключэньнем сакрэтнага сэрбска-баўгарскага дагавору лютага 1912 г. і такой-жа ваеннай конвенцыі красавіка гэтага году, накіраваных аднолькава і супроць Турцыі і супроць Аўстрыі. Адначасова пачалося і нешта нахшталт адражэньня расійска-германскай «добрай згоды» першых год стагодзьдзя. Вільгельм, на здэўуленьне расійскіх дыплёматаў быў у пытаньні аб пратоках больш уважлівы да інтарэсаў Расіі, чымся яе саюзьнікі. У прапанаваным ім проекце згоды (1909 г.) Расія атрымлівала тое, да чаго імкнуўся Ізвольскі, але з адною абавязковаю ўмоваю: разрыву з Англіяй. Так далёка назад пасяля ўсяго таго, што адбылося, Мікалай пайсьці ня мог і проект згоды 1909 г. не дайшоў нават да стадыі Б'ёрскага дагавору—застаўся не падпісаным. Гэта не пашкодзіла таму, што ў кастрычніку наступнага 1910 г. у Потсдаме адбылося спатканьне Вільгельма з Мікалаем, вынікам якога зьявілася расійска-германская згода па пытаньні аб чыгунцы ў Пярэдняй Азіі, у прыватнасьці аб пабудове лініі ад Багдадзкай чыгункі, якую будаваў «Нямецкі Банк» да пэрсыйскай граніцы. Багдадзкая чыгунка, хоць і ня была прычынай англа-германскіх нязгод, усё-ж была вельмі няпрыемнай для Англіі, падводзячы чужую рэйкавую каляю падазронна блізкаю да Эгіпту, Суэцкаму каналу і да Індыі—месцам.

дзе Англія ўжывала за лепшае быць аднёю,—тым больш, што шві-
ністычны германскі друк не захаваў іменна стратэгічнага значэння
гэтае каляі. Ангельскія політычныя дзеячы адкрыта пагражалі ўз-
броеным канфліктам, калі немцы адважыцца ступіць на бераг Пяр-
сыцкае затокі, абяцаючы «пусьціць у ход усе свае сродкі, каб атры-
маць непарушную нашу (г. зн. ангельскую) пазыцыю» ў гэтых мяс-
цах (Грэй, у сакавіку 1911 г.). Згода Расіі з Германіяй іменна па чы-
гуначным пытанні (падпісаная ў канчатковай форме ў жніўні
1911 г.) павінна была моцна ўсхваляваць ангельскую грамадскую
думку, а за ёю, часткова па спачуваньні, часткова ўстрыжваньня сымп-
томамі адраджэння расійска-германскай дружбы, захваліваліся і
французы. Апошнія ўжо даўно былі звязаны з Англіяй амаль тах-жа
формальна, як і з Расіяй. Сувязь гэта была так формулявана
Пуанкарэ ў гутарцы з наступнікам Ізвольскага Сазонавым (у жніўні
1912 г.): «Хаця паміж Францыяй і Англіяй ня існуе ніякага пісанага
дагавору, тым ня менш, як сухаземныя, так і морскія генэральныя
штабы абодвух дзяржаў знаходзяцца між сабой у пчыльным
яднанні і нясупынна паведамляюць адзін аднаму з поўнай шчы-
расцю ўсе весткі, якія могуць іх цікавіць. Гэты сталы абмен думак
меў сваім вынікам заключэнне паміж французскім і ангельскім ура-
дамі вуснае згоды, у моц якой Англія выказала гатоўнасць дапа-
магчы Францыі на выпадак нападу з боку Германіі як морскімі, так
і сухаземнымі сіламі. На сухазем'і Англія абяцала падтрымаць
Францыю пасылкаю стотысячнага атраду на бэльгійскую граніцу
для «адпору налёту германскай арміі на Францыю праз Бэльгію, які
чакаўся французскім генэральным штабам» (па дана Сазонавым).

Пералом ва ўнутраных адносінах Антанты, дакладней кажучы,
ператварэнне яе з «морскае зямлі» ў зусім рэальную істоту, звя-
заны з прыходам да ўлады ва Францыі Пуанкарэ, спачатку ў якасці
прэм'ера (студзень 1912 г.), потым у якасці прэзыдэнта рэспублікі
(студзень 1913 г.). У асобе Пуанкарэ перамагла правая Францускага
парляманту: гаворачы эаанамічна, цяжкая індустрыя і сындыкаваная
прамысловасць наогул узялі верх над фінансавай буржуазіяй ста-
рога тыпу, якая падтрымлівала радыкалаў і ў знадворнай політыцы
была вельмі асыярожнай хаця-бы з боязнні за вялізныя капіталы,
ёмешчаныя французскімі банкамі за граніцай, у тым ліку, і ў Гер-
маніі. З заняпадам радыкалаў і пераходам улады да правых усякая
асыярожнасць была адкінута. Радыкалы і думаць не хацелі аб маг-

чымасьці для Францыі ўпустаца ў балканскую політыку Расіі. Пуанкарэ пачаў свае перагаворы з расійскім паслом (Ізвольскім) са скаргі, што расійцы ў недастатковай ступені знаёмяць Францыю са сваімі балканскімі справамі. Спачатку ён толькі агаварваўся, што в а я в а ц ь Францыя з-за гэтых спраў непасрэдна ўсё-ж ня будзе, але і гэтая рэштка былой асыярожнасьці хутка зьнікла. Радыкалы ўсякімі спосабамі стараліся ўнікнуць вострых канфліктаў з Германіяй і калі апошняя ў адказ на саботаж з боку французскага ўраду даўнейшых згод адносна Марока, паслала ўлетку 1911 г. сваё ваеннае судно ў адну з мароканскіх прыстаняў, тагачасны радыкальны прэм'ер Кайо не падняў палчаткі і, ня глядзячы на адкрытае падтрыманьне Англіі, дабіўся ўладжаньня канфлікту. Пуанкарэ, апраўдваючы сваю будучую мянушку («Пуанкарэ-Вайна»), шукаў канфліктаў. Калі сфабрыкаваны Расіяй сэрбска-баўгарскі дагавор даў свае вынікі, калі пачалася вайна балканскіх славян і Грэцыі супроць Турцыі і пасля неспадзяваных для ўсіх бліскучых перамог сэрбаў, устрывожаная Аўстрыя пачала ўмешвацца ў справу, пагражаючы сваёй маленькай, але хутка растучай суперніцы Сэрбіі,—францускі ўрад зрабіўся больш ваяўнічым за расійскі. Ізвольскі пісаў з Парыжу: «Тады, як да гэтага часу Францыя заяўляла нам, што мясцовыя, так скажаць, чыста балканскія, падзеі могуць выклікаць з яе боку толькі дыплёматычныя, але ні ў якім разе не актыўныя дзеянні, сёньня яна як-быццам прызнае, што тэрыторыяльны захоп з боку Аўстрыі закранае агульную эўропэйскую роўнавагу, а таму—уласныя інтарэсы Францыі. Я заўважыў п. Пуанкарэ, што, прапануючы абмеркаваць сумесна з намі і Англіяй спосабы адхіліць такі захоп, ён гэтым самым ставіць пытаньне аб практычных выніках мяркуемае ім згоды. З яго адказу я мог зразумець, што ён выразна ўяўляе сабе тое, што Францыя можа быць удягнута на гэтай глебе ў ваенныя дзеянні» (ліст ад 25 кастрычніка—7 лістапада 1912 г.). А французскі ваенны міністр Мільеран пытаў расійскага ваеннага агента—ніяўжо Расія ў адказ на аўстрыйскую мобілізацыю не распачне ніякіх расчучых дзеяньняў? Расія-ж у гэтую хвіліну больш за ўсё была занята думкаю—як-бы баўгары, бліскучых перамог якіх ніхто не чакаў, не заўладалі Канстантынопалям. А з тае прычыны, што Германія сваячасова ўтрымала Аўстрыю ад далейшых выступленьняў, дык канфлікт вырашыўся мірным парадкам, што некалькі расчаравала французскіх рэакцыянэраў.

Ваяўнічы запал апошніх, прынамсі часткова, бясспрэчна падбухторваўся рэзкім абвастрэньнем англа-германскіх адносін у тым-жа 1912 г. У лютым гэтага году Германія выступіла з самай грандыёзнай з сваіх морскіх програм. Апошні раз была зроблена спроба дабіцца англа-германскай згоды па пытаньні аб флётах (згода аб Багдадзкай дарозе ўжо адбылася ў 1911 г.). Ангельскі ваенны міністр Хольдэн прыехаў у Бэрлін па запрашэньні Вільгэльма, але торг скончыўся нічым—ангельцы стаялі на сваёй традыцыйнай формуле: «два кіля супроць аднаго», немцы прапаноўвалі суадносіны 2 : 3. Згода ня была дасягнута, і ў Англіі панавала такое абурэньне супроць Германіі, як ніколі. Увосень 1912 г. расійскі міністр замежных спраў Сазонаў быў у Англіі, і Грэй казаў яму аб гатоўнасьці ангельскага ўраду «ўжыць усе захады, каб нанесці удар германскай морскай магутнасьці», а Георг V паабядаў нават «тапіць кожнае германскае гандлёвае судно, якое трапіць у рукі ангельцаў». Пры гэтым ангельцы, са свайго боку, авіаёмлі Сазанова з сакрэтама свае ваеннае конвенцыі з Францыяй, аб чым Сазонаў ужо ведаў ад Пуанкарэ.

Гэтае давер'е ясна паказвала, што Расія канчаткова прынята ў Антанту і што на яе ўскладаюцца вялікія надзеі. Антанта была зусім гатова і «старэйшыя» яе члены сьпяшаліся падрыхтаваць «малодшага» для вызначанай яму ролі. Пры гэтым, зусім натуральна, Францыя клапацілася аб сухаземным тэатры будучае вайны, Англія аб морскім. Калі Расіі патрэбна была новая пазыка і яна зьвярнулася, паводле звычаю ў Парыж, адтуль загаварылі такім-жа ўпэўненым тонам, як у 1905 г., але зьмест слоў быў іншым. Згаджаліся на працягу 3 год даць яшчэ 1 1/2 млрд. франкаў пад дзьве абавязковыя ўмовы: 1) колькаснага павялічэньня расійскай арміі і 2) пабудовы ў Расіі сеткі стратэгічных чыгунак. Таго-ж настойліва дабіваўся і прыехаўшы ў Расію генэрал Жофр, будучы галоўнакамандуючы імперыяліцкай вайны, які асабліва патрабаваў, каб стратэгічныя шляхі будаваліся як мага хутчэй. Прыехаўшага ў Парыж за пазыкаю расійскага прэм'ера Кокаўцава шантажавалі чуткамі, што інакш Францыя дасьць грошай хоць каму—Сэрбіі, Баўгарыі, Румыніі, Турцыі і нават Аўстрыі, але не Расіі. Сэрбію, хоць і фактычна субсыдавалі вельмі пчодра—відавочна, роля, якую павінна была адыграць гэтая маленькая дзяржава ў якасьці непасрэднага пачынальніка вайны, была ўжо прадугледжана (першы проект забойства Франца-Фэрдынанда адносіцца яшчэ да сьнежня 1913 г.). Расійскі офіцыяльны ўрад у асобе Кокаўцава, меў міралюбны

настрой і наўна шукаў адзнакаў такога-ж міралюбства ў французаў. Але ваенная партыя, у асобе Сазонава і Сухамлінава, была ўжо зусім падрыхтаванаю, і дні Кокаўцава, як прэм'ера, былі зьлічаны. З красавіка 1914 г. пры пасярэдніцтве Францыі, пачынаюцца перагаворы аб англа-расійскай ваенна-морскай конвенцыі. У Пецярбурзе вельмі баяліся зьяўленьня грознага германскага флёту перад Кронштадтам і германскае высадкі на расійскіх берагах—ангельскі флёт браў на сябе задачу адцягнуць германскія морскія сілы да Паўночнага мора. На ўсе тутаркі аб непасрэднай дапамозе ангельскага флёту расійскаму ў Бальтыцкім моры яшчэ Грэй у 1912 г. растлумачыў Сазонаву, што калі ангельскаму флёту і няцяжка было-б увайсці ў Бальтыцкае мора, дык затое потым амаль немагчыма адтуль выйсці. Затое расійцы дамагаліся згрупаваньня ў расійскіх партых Бальтыцкага мора вялікай колькасці ангельскіх гандлёвых параходаў, што дало-б магчымасць пагражаць Германіі высадкаю ў Помэраніі. Англа-расійскую морскую конвенцыю не ўдалося падпісаць, бо выбухнула вайна, па ініцыятыве, бяспрэчна, Антанты, але ці было гэта вынікам абдуманых пляну, ці выпадкова дачасна выбухнула міна, падрыхтаваная на больш даўгі тэрмін, пры цяперашняй нашай дасведчанасці сказаць цяжка. Некаторыя выкрыцці з ангельскіх крыніц робяць больш праўдападобным першае меркаваньне, але весткі занадта няпоўныя.

Вайна ператварыла Антанту ў сапраўдны саюз: верасьнёўскай згодай 1914 г. краіны Антанты ўзялі на сябе абавязак весці вайну да канца і ні ў якім разе не заключаць сэпаратнага міру (чуткі аб заўвагах па гэтым пункце ніякімі дакумантамі пакуль што не даведзены). Згода была выклікана спробаю Германіі заключыць мір праз пасярэдніцтва Злучаных Штатаў, да чаго катэгорычна адмоўна аднесліся Англія і Расія і больш «мякка» Францыя, ваеннае становішча якое ў гэты час было найбольш крытычным. Гэта была ня першая і не апошняя шчыліна ў Антанце ўжо ваеннага часу. Расія ўступіла ў вайну ня маючы формальнай гарантыі па пытанні, якое найбольш яе цікавіла—аб пратоках. Ёй давялося дамагацца гэтай гарантыі ўжо ў процэсе вайны, абпіраючыся на Францыю супроць Англіі, якая да канца адносілася вельмі неспагадна да думкі аб заняцці расійцамі Канстантынопалю. Згода аб пратоках (сакавік 1915 г.) была падпісана Англіяй з такім відавочным нежаданьнем, што рэальнасці гэтай згоды расійскія дыплёматы ніколі цалкам не давалі веры: адсюль

спроба замацаваць яе сэпаратнаю ўмоваю з Францыяй, гарантуючы апошняй левы бераг Рэйну ў абмен за Дарданэлы. Апошняя такая згода мела месца амаль напярэдадні Лютаўскай рэвалюцыі. Расійская рэвалюцыя нанесла першы формальны ўдар «Троістай згодзе»: дзякуючы выхаду Расіі з вайны яна ўжо ня была «троістаю». Фактычна згоды эўропэйскіх удзельнікаў антыгерманскай коаліцыі ўжо з лютага 1917 г. занялі другараднае месца, паколькі ў вайну ўступілі Злучаныя Штаты, якія вельмі хутка зрабіліся сапраўдным гаспадаром становішча. З гэтага моманту, а асабліва з часу разгрому Германіі і Вэрсальскага міру, дзяржавы орыентуюцца па лініі—з Амэрыкаю ці супроць яе, старыя-ж антантаўскія сувязі настолькі аслаблі, што Англія амаль адкрыта падтрымлівае на Бліжнім Усходзе паўстанні тубыльцаў супроць Францыі, якая ў сваю чаргу, карыстаючыся пратэктарствам Амэрыкі, дазваляе сабе крокі, выразна варожыя адносна Англіі (напрыклад заняцьце Рурскага басэйну ў 1923 г.). Таму, хоць у нас і ў гэты пэрыод яшчэ гавораць, паводле старога звычаю аб Антанце, але гэтае слова робіцца проста сымболом для азначэння капіталістычнага абкружэння Савецкага Саюзу.

БСЭ, т. 3.

ВЫХАД РАСІІ З ВАЙНЫ —

Уступленне Расіі ў вайну было прадметам многіх і рознастайных апавяданняў і дасьледваньняў. Самым апошнім, з вялікім спазьненнем, выступіў на арэну найбольш непасрэды «вінавайца» з расійскага боку былы міністр замежных спраў Мікалая П Сазонаў¹⁾. Безнадзейна застарэла агульная канцэпцыя (аж да запэўненьняў у «поўнай недатычнасьці» сэрбскага ўраду да забойства Франца-Фэрдынанда—вось мабыць сьмяюцца ў Сэрбіі, чытаючы цяпер такую недарэчнасьць!) ня шкодзіць таму, што некаторае новае сьвятло на падзеі ліпеня 1914 г. лье і Сазонаў. Надзвычай цікавыя яго «дыплёматычныя» намёкі на провокатарскую ролю, якую іграла ва ўсёй справе Англія, якой, як правільна ўказвае Сазонаў, нічога не каштавала спыніць Вільгельма ў пачатку канфлікту. Яму наўмысна далі «зарвацца», каб у Германіі былі адрэзаны ўсякія шляхі да адступленьня. Але гэта толькі новыя рыскі ў малюнку, даўно напісаным,—пры тым рыскі, якія не паслабляюць, а ўзмацняюць асноўны колёрыт малюнку. Можна з упэўненасьцю сказаць, што ў гэтай галіне, у галіне пачатку вайны, з расійскага боку ніякіх вялікіх выкрыцьцяў больш чакаць нельга. У асноўным, што можна ведаць, мы ўжо ведаем.

Зусім іначай стаіць справа з канцом вайны для Расіі. Тут ніякіх дасьледваньняў, уласна кажучы, пакуль няма. Асноўныя дакуманты надрукаваны ў вельмі няпоўным выглядзе, прытым з зусім неправеранымі памылкамі і памылкамі друку²⁾. Калі нядаўна прышлося

¹⁾ Гл. „Современные записки“, т. XXXII, 1927 г.

²⁾ Пададзім два прыклады: 16-ы тэзіс Леніна аб міру чытаецца ў Зборніку твораў так: „Бяднейшае сялянства ў Расіі здольна падтрымаць соцыялістычную рэвалюцыю, якой кіруе рабочая кляса: яно здольнае неадкладна, у даны момант пайсьці на сур'ёзную рэвалюцыйную вайну“ (т. XV, стар. 63). Што за недарэчнасьць, скажа чытач, калі Ленін мог напісаць такое? Маленькая „памылка друку“ дарэгі чытач: у першым сказе прапушчана не. Другі прыклад: на стар. 623 таго-ж тому сумы галасоў пры галасаваньнях ЦК 22 (9) студзеня даюць у адным выпадку 14, у другім—13, у трэцім—18. Колькі-ж членаў ЦК галасавала на самай справе?

даручыць напісаньне артыкулу аб Брэскім міру аднаму вельмі таленавітаму маладому гісторыку, ён ня здолеў даць нават знадворна правільнага ва ўсіх падрабязнасьцях малюнку падзей, раду таварышоў прыйшлося дадаваць і выпраўляць «паводле асабістых успамінаў». Ня здолеў не таму, каб ня ўмеў, сьцьвярджаю, гэта вельмі таленавіты чалавек. Але ўдзельнікам перагавораў ён ня быў, блізка да «цэнтраў» у той час не стаяў, а дакуманты, якімі ён мог карыстацца, вельмі недасканала і няпоўна адлюстравалі тое, што адбывалася.

У выніку, калі не гаварыць аб нашай унутрыпартыйнай дыскусіі, зьвязанай з Брэстам, аб чыста аб'ектыўным канкрэтна-гістарычным боку крызісу больш можна даведацца з замежных, чымся з нашых крыніц. Людэндорф, Чэрнін, Гофман, з аднаго боку, Садуль, Робінс, Б'юкенэн—з другога, даюць хоць вельмі блытаны, але надзвычай багатыя фактамі камэнтары да офіцыяльных нот і стэнограм. Грунтоўны аналіз гэтых і многіх іншых анолёгічных крыніц, побач з больш шырокім, чымся гэта было і магло быць да гэтага часу, выкарыстаньнем нашых уласных архіваў, толькі і могуць аднавіць малюнак Брэсту з знадворнага боку такім, якім ён сапраўды быў. Даны нарыс уяўляе сабою толькі самы першапачатковы падыход да такога працы, але ўжо і гэты пачатак дазваляе—такое, прынамсі, суб'ектыўнае ўражаньне аўтара—лепш зразумець нават і нашу партыйную лінію ў гэтым пытаньні. Аўтар павінен дадаць, што ён карыстаўся выключна д р у к а в а н ы м і крыніцамі.

Гэта ў галіне фактаў. У галіне-ж д а с ь л е д в а н ь н я да-сюль ня зусім вырашаным застаецца пытаньне: з якога вайны мы выходзілі ў 1917 г.? Ніхто не спрачаўся і не спрачаецца, што гэта ня была вайна на цыяналяная, што гэта была вайна імпэрыяліцкай рыяліцкай. Але ці была гэтая вайна для Расіі імпэрыяліцкай якраз у такім-жа сэнсе, як для Англіі ці Германіі? Ці для Расіі тэрмін «імпэрыяліцкі» трэба разумець з некаторымі абмежаваньнямі? Мы ведаем ад Леніна, што сьмешна было-б чакаць «чыстай» соцыялістычнай рэвалюцыі; ці ня так-жа стаіць справа з «чыстай» імпэрыяліцкай вайною? Наконт гэтага, як мы ўбачым, маюцца зусім выразныя ўказаньні і Леніна. Але раней чым перайсьці да іх, закранем у двух словах гэтае пытаньне, як яно стаяла і стаіць у спецыяльнай літаратуры.

«Агульная думка» ў нашых колах у часе вайны зводзілася да таго, што вайна і для Расіі павінна быць імпэрыяліцкай у звычайным «ка-

пітаістычным разуменьні слова «імперыялізм», таму што інакш як-жа ў Расіі магчыма соцыялістычная рэволюцыя? Я ня буду разглядаць пытаньня, сьведома ці несьведома тут адлюстроўваўся трагіцкі пункт гледжаньня, згодна якому Расія ў пэрыод вайны стаяла непасрэдна перад соцыялістычнай рэволюцыяй. Для нашай задачы больш важна адзначыць, што ў найноўшай літаратуры ад гэтага пункту гледжаньня пад уплывам вывучэньня фактаў, галоўным чынам фактаў эканомічных, пачалі адыходзіць. Рад дасьледваньняў у галіне гісторыі расійскага фінансавага капіталу (Ванаг, Ронін і г. д.) прывёў да вываду, як лепш за ўсё перадаць словамі самага аўторытэтнага прадстаўніка гэтае пляшні Л. Н. Крыцмана: «У выніку замест сыстэмы расійскага фінансавага капіталу мы мелі на тэрыторыі Расіі часткі трох магутных сыстэм фінансавага капіталізму—францускай, германскай і ангельскай (з якіх дзьве, французская і ангельская, зрабіліся, як вядома, да часу вайны часткамі магутнае коаліцыі «Згоды») ¹⁾».

Такім чынам «расійскі імперыялізм» ня можа быць азначаны інакш, як з дапамогаю дужак, двукосьсяў або іншых дапаможных друкарскіх знакаў. Гэта ня ёсьць імперыялізм у тым «чыстым» яго разуменьні, якое датычыцца імперыялізму французскага або ангельскага. Мы ўбачым, што друкарскія знакі ў прыстасаваньні да расійскага імперыялізму пачалі ўжываць задоўга перад зьяўленьнем у сьвет першых твораў «школы Крыцмана». Але, ня гледзячы на вельмі аўторытэтных папярэднікаў, якіх мела «школа», яна зараз-жа спаткала адпор, і ў гэтым адпору выразна чуюцца водгукі тае тэорыі, якая панавала ў шырокіх колах у часе вайны. Творы крыгтыкаў т. Крыцмана і яго вучняў ня ўсё яшчэ апублікаваны: два з іх—праца т. А. Сідарава (у першым томе «Нарысаў гісторыі Кастрычніцкай рэволюцыі», выд. Інстытуту чырвонай профэсуры) і другі—артыкул т. Граноўскага, які павінен зьявіцца ў адным з выданьняў Комуністычнай акадэміі—выйдуць у сьвет, мабыць, адначасова з гэтым артыкулам ці нават крыху пазьней за яго ²⁾). Таму я ня буду цытаваць іх тут. Няма ніякага сумненьня, што т. т. Крыцман, Ванаг і Ронін будуць ім прарэчыць, калі гэтыя працы зьявяцца ў сьвет. Я спынюся толькі на некаторых даных, што прыводзяцца аўтарам, які належыць у пэўнай ступені, да таго-ж напрамку, што і тт. Сідараў, і Граноўскі, хсць падыходзяць да пытаньня з другога боку і, трэба

¹⁾ Ронін, „Иностраный капитал и русские банки“, прадмова, стар. V.

²⁾ Цяпер і той і другі ўжо надрукаваны.

заўважыць, пісаў адначасова з Ванагам і Роніным, хоць яго кніга і вышла пазьней. Гэта—т. І. Ф. Гіндзін, які выпусціў сёлета сваю працу «Банкі і прамысловасьць у Расіі». Тэорэтычная «навіна» аўтара, якая выявілася ў спробе абгрунтаваць дзьве формы фінансавага капіталу, прамысловую і банкаўскую, нас тут мала цікавіць. Значна цікавей другое: т. Гіндзін схільны вельмі скэптычна адносіцца да «засілья» замежнага капіталу над расійскімі банкамі, а праз іх і расійскай прамысловасьцю. Яму здаецца, што «нацыянальны» капітал адыграў у эканоміцы Расіі перад вайной значна больш сур'ёзную ролю, чым гэта прыпісвае яму крыцманаўская школа.

І аднак-жа, вось да якога рэзультату прыходзіць Гіндзін адносна асноўнай прамысловасьці сучаснае індустрыі, мэталюргіі ў Расіі перад 1914 г.: «Падводзячы агульныя вынікі, можна адзначыць, што ў галінах жалезапрацоўчых—з 125 прадпрыемстваў з капіталам у 370 мільёнаў рублёў, 39 буйнейшых прадпрыемстваў з капіталам у 233 млн. руб. (больш за 60 проц.), знаходзілася ў гэі ці іншай форме пад моцным уплывам расійскіх банкаў (да гэтага трэба дадаць яшчэ два камбінаваньня прадпрыемствы з капіталам у 19 млн. руб.). 37 замежных прадпрыемстваў мелі толькі 89 млн. руб. капіталу (менш за 25 проц.), нарэшце, на 47 расійскіх таварыстваў прыпадала ўсяго 29,1 млн., або менш за 10 проц. капіталу, укладзенага ў акцыянерныя таварыствы данае галіны. Гэты малюнак некалькі зьменіцца на карысьць замежнага капіталу, калі мы будзем сумаваць лічбы, якія адносяцца да жалезавыплаўчай і жалезапрацоўчай прамысловасьці!».

Для паўнаты малюнку трэба паглядзець, што-ж уяўлялі з сябе гэтыя «расійскія» банкі, якія командавалі над расійскай ужо бяз усякіх двухосьяў мэталюргіяй. І наконт гэтага Гіндзін дае вычарпальныя ўказаньні, асабліва каштоўныя ў сувязі з яго агульным пунктам гледжаньня. «У некалькіх буйнейшых прадпрыемствах расійскія банкі зрабіліся натуральнымі прадстаўнікамі прыяцельскіх замежных банкаў, прычым «дружба» ў гэтым выпадку выявілася ў сумесных фінансавых трансэкцыях з паперамі гэтых прадпрыемстваў. Іх акцыі, популярныя як на пецярбургскай, так і на парыскай біржах, робяцца ўлюбёнымі аб'ектам фондавага арбітражу. Так стаяла справа ў чатырох з пяці блізкіх банкам прадпрыемствах Юга. Аднак, трэба пайсьці яшчэ далей і адзначыць, што па ступені ўплыву расійскіх банкаў адносіны ў памянённых 4 прадпрыемстваў былі ня зусім падоб-

нымі. Два з іх пры значным удзеле замежных капіталаў—пры на-
яўнасці, ва ўсякім выпадку, у адным моцнай замежнай групы прад-
прыемцаў—выяўлялі значны ўплыў на іх політыкі расійскіх банкаў.
Наадварот, у двух друпіх прадстаўнічая роля расійскіх банкаў выяў-
лялася вельмі моцна—колькасць акцый, якія яны прадстаўлялі на схо-
дах, была значна меншай за тую, якая лічылася за французскімі крэ-
дытнымі ўстановамі, лік месц у праўленьні быў таксама вельмі ня-
значным. Нарэшце, у синдкатычных опэрацыях яны выступалі, як
прадстаўнікі замежных крэдытных устаноў, і само кіраўніцтва расій-
скаю групаю ў гэтым выпадку залежыла, як відаць, не ад блізкасці
расійскіх банкаў да прадпрыемства непасрэдна, а да кіруючае фран-
цускае ўстановы»¹⁾).

У агульным і цэлым, такім чынам, сьцьвярджэньне т. Гіндзіна
вельмі мала пахіснула той тэзіс т. Крышмана, які мы прывялі спач-
чатку. Нарэшце, прадугледжваючы да некаторай ступені полеміку з
працамі тт. А. Сідарава і Граноўскага, якія яшчэ не канчаткова нара-
дзіліся на сьвет, можна сказаць, што спрэчкі ідуць на вельмі вузкай
паласе, у межах аднаго-двух дзесяткаў процантаў, якія сьведчаць аб
залежнасці расійскай індустрыі ад замежнага капіталу. Паводле Ва-
нага выходзіць процантаў 70—75, паводле А. Сідарева—ня больш
за 60. Але што расійскі капітал перад вайною ў вельмі значнай сту-
пені быў філіялам антантаўскага,—гэта сьцьвярджэньне можна лічыць
непахіснутым, і ў гэтым сэнсе «расійскі імперыялізм» прыходзіцца
браць у двукоссе.

Пытаньні, ці зьяўляецца гэта тэорэтычна ў нашай расійскай літа-
ратуры якою-небудзь навіною? Ні ў якім разе. Вазьмеце ленінскія
«Лісты здалёк», ліст 4, «Як дабіцца міру», і вы там прачытаеце: «Расія
вядзе вайну не на свае грошы. Расійскі капітал зьяўляецца ў д з е л ь-
нікам англа-францускага. Расія вядзе вайну, каб абрабаваць Арме-
нію, Турцыю, Галіцыю. Гучкоў, Львоў, Мілюкоў, нашыя сучасныя
міністры,—не выпадковыя людзі. Яны—прадстаўнікі і правядыры
ўсяе клясы памешчыкаў і капіталістаў. Яны зьвязаны інтарэсамі ка-
піталу. Капіталісты ня могуць адмовіцца ад сваіх інтарэсаў, як ня
можа чалавек сам сябе падняць за валасы. Па-другое, Гучкоў-Мілю-
коў і К^о з ь в ь з а н ы англа-францускім капіталам. Яны на чужыя
грошы вялі і вядуць вайну. Яны абяцалі за пазычаныя мільярды

¹⁾ Гіндзін, собр. соч., стар. 148 і 149.

плаціць што год процантаў сотні мільёнаў і вымагаць гэтую даніну з расійскіх рабочых і расійскіх сялян».

Словы Леніна ўносяць толькі тую папраўку ў малюнак гегемоніі антантаўскага капіталу над расійскім, што гэтая гегемонія дасягнула сваіх максымальных размераў іменна ў часе вайны, г. зн. у 1917 г. была яшчэ большай, чымся ў 1914. Але сваясаблівасьці расійскага імперыялізму, яго няпоўнага падабенства з імперыялізмам Англіі ці Германіі словы Леніна ні ў якой ступені не адмаўляюць. І ня могуць адмаўляць, бо і наогул Ленін ня мог пісаць аб «расійскім» імперыялізме без дапамогі тых друкарскіх знакаў, да якіх прымушаны заўсёды звяртацца мы. Вось дзёве цытаты з усім вядомага артыкулу Леніна «Аб дзёвюх лініях рэволюцыі», надрукаванага яшчэ ў лістападзе 1915 г. Пярэчачы Троцкаму (мы бачылі, што «агульнапрынятая» ў дні вайны канцэпцыя была, па сутнасці, трацкіцкаю), Ленін гаворыць: «Вось пацешны прыклад «гульні ў слаўдо»: імперыялізм. Калі ў Расіі ўжо супроцьстаіць пролетарыят «буржуазнай нацыі», тады, значыць, Расія стаіць проста перад соцыялістычнай рэволюцыяй, тады ня правільным зьяўляецца лёзунг «конфіскацыі памешчыцкіх земляў» (які паўтараецца Троцкім у 1915 г., услед за студзеньскай канфэрэнцыяй 1912 г.), тады трэба гаварыць не аб «рэволюцыйным рабочым», а аб «рабочым соцыялістычным урадзе» (!!!). Да якіх меж даходзіць блытаніна ў Троцкага,—відаць з яго слоў, што рашучасьцю пролетарыят пацягне і «непролетарскія (!) народныя масы» (№ 217)!!! Троцкі не падумаў, што калі пролетарыят пацягне непролетарскія масы вёскі на конфіскацыю памешчыцкіх земляў і скіне монархію, дык гэта і будзе завяршэньнем «нацыянальнай буржуазнай рэволюцыі» ў Расіі, гэта і будзе рэволюцыйна-дэмакратычнай дыктатурай пролетарыяту і сялянства». І далей: «Пролетарыят змагаецца і будзе аддана змагацца за завяёву ўлады, за рэспубліку, за конфіскацыю земляў, гэта значыць за прыцягненьне сялянства, за вычарпаньне яго рэволюцыйных сіл, за ўдзел «непролетарскіх народных мас» у вызваленьні буржуазнай Расіі ад ваенна-фэўдальнага «імперыялізму» (= царызму). І гэтае вызваленьне буржуазнай Расіі ад царызму, ад зямельнай улады памешчыкаў пролетарыят бясспрэчна скарыстае не для дапамогі заможным сялянам у іх барацьбе з сельскім рабочым, а для ўтварэньня соцыялістычнай рэволюцыі ў саюзе з пролетарыятам Эўропы».

Бачыце, колькі патрэбна было дапаможных друкарскіх сродкаў Леніну, калі ён загаварыў аб расійскім імперыялізме. «Ваенна-феўдальны» ён падкрэсліў, імперыялізм узяў у двухосьце, ды яшчэ побач у дужках паставіў «царызм». Вельмі вялікая сваясаблівасць тае ролі, якую адыгрывала Расія ў імперыяліцкіх камбінацыях, была ўстаноўлена такім чынам, задоўга перад Л. Н. Крыцманам. Яго пастаноўка ні ў чым не супярэчыць ленінскаму разуменьню расійскага імперыялізму. Бязумоўна, для Расіі вайна ні ў якім разе ня была нацыянальнай вайной, як для Германіі 1870—71 гт. Але яна ня была і такою імперыяліцкай вайною, як для Германіі вайна 1914 г. Зусім насуперакі мэтафізічнаму, цвёрдаму, як дрэва, разуменьню слова «імперыялізм», але ў поўнай згодзе з дыялектычным разуменьнем імперыялізму, вайна 1914 г. для Расіі была пераходам ад «ваенна-феўдальнага імперыялізму» (= замежнай політыцы гандлёва-феўдальнае дзяржавы) да імперыялізму перыяду капіталістычных монопалій (= замежнай політыцы фінансавага капіталу). Іменна сама вайна і павінна была быць тэй ступенню, прайшоўшы якую, расійскі фінансавы капітал з васала павінен быў зрабіцца сюзерэнам. Сэнс «пераможнага канца» іменна ў гэтым і павінен быў заключацца. Разгром Расіі ў 1915 г. спусціў васала, аднак-жа, яшчэ адной прыступкай ніжэй — зрабіў яго, працягваючы параўнаньне, «ар’ер-васалам». Адсюль—Расія пасьля лютага 1917 г. была ў большай ступені імперыяліцкай краінай, чымся ў 1914 г., але яшчэ ў меншай ступені самастойна-імперыяліцкай краінай, чымся да вайны.

У самой вайне ня было і не магло быць, такім чынам, нічога нацыянальнага. Але ў пэўным сэнсе «нацыянальнае» прысутнічала ў нашым выхадзе з вайны. Ленін з надзвычайнаю трапнасцю падкрэсліў у адным са сваіх тэзісаў, што калі-б Расія ў лютым 1918 г. пайшла на рэвалюцыйную вайну, яна вяла-б, па сутнасці, вайну нацыянальную, толькі за нацыянальныя інтарэсы не самога вялікарускага племя. У 21-м тэзісе ён піша: «Сапраўды рэвалюцыйнаю вайною ў сучасны момант была-б вайна соцыялістычнай рэспублікі супроць буржуазных краін з выразнаю і цалкам ухваленаю з боку соцыялістычнай арміі мэтаю зьвяржэньня буржуазіі ў другіх краінах. Тымчасам гэтай мэты ў даны момант мы сабе заведам а ня можам яшчэ паставіць. Мы ваявалі-б цяпер, аб’ектыўна, з-за вывадзеньня Польшчы, Літвы і Курляндыі. Але ніводзін марксыст, не

парываючы з асновамі марксызму і соцыялізму наогул, ня можа адмаўляць, што інтарэсы соцыялізму стаяць вышэй, чымся інтарэсы права нацый на самавызначэнне. Наша соцыялістычная рэспубліка зрабіла ўсё, што магла, і робіць і надалей для ажыццяўлення права на самавызначэнне Фінляндыі, Украіны і інш. Але калі канкрэтнае становішча спраў склалася так, што існаванне соцыялістычнай рэспублікі небяспечна ў даны момант з-за парушэння права на самавызначэнне некалькіх нацый (Польшча, Літва, Курляндія ды інш.), дык, зразумела, інтарэсы захавання соцыялістычнай рэспублікі стаяць вышэй».

Тая вайна, чыста клясавая вайна, аб якой казаў тут Ленін, пачалася фактычна ў маі 1918 г., калі французская, ангельская і амерыканская буржуазія нанялі спачатку чэха-славакаў, пасля Калчака, пасля Дзянікіна, Юдзеніча, Врангеля, каб скінуць уладу пролетарыату, які ўмацаваўся ў Расіі. Наша грамадзянская вайна была іменна тэй клясавай вайною, аб якой гаварыў Ленін. Брэст-жа, заканчваючы пераходную для Расіі «імперыялістычную» вайну, нямінуча павінен быў змяшчаць у сябе вядомы «нацыянальны» момант, хоць на нацыянальна-рэвалюцыйную вайну мы і не пайшлі. Гэтым нацыянальным момантам было вызваленне расійскай народнай масы ад абавязальстваў плаціць даўгі, заключаныя царскай уладай для таго, каб задушыць рэвалюцыю і весьці вайну. Гэтым Расія, як Расія, як пэўная краіна, скінула з сябе тое ярмо Антанты, якое абумоўлівала ўступленне Расіі ў вайну. Трэба сказаць, што і гэты бок Брэсцкага міру быў прадбачаны Леніным яшчэ ў сакавіку 1917 г. У тым-жа выданым вышэй 4-м «Лісьце здалёк» («Як дабіцца міру»), нацытаваным праграму міру, які павінна была заключыць Савецкая рэспубліка, Ленін пісаў (п. 6-ы): «... ён («Усерасійскі савет рабочых, салдацкіх і сялянскіх дэпутатаў») заявіў-бы, што мільярдныя даўгі, якія заключылі буржуазныя ўрады, каб весьці гэтую злачынную рабаўніцкую вайну, могуць выплачваць самі пань-капіталісты, а рабочыя і сяляне гэтых даўгоў не прызнаюць. Плаціць процанты па гэтых пазыках—значыць плаціць шмат гадоў даніну капіталістам за тое, што яны літасьціва дазволілі рабочым забіваць адзін аднаго за падзел капіталістычнае здабычы».

Могуць супярэчыць, што цяпер, праз дзесяць год, мы ўсё-ж такі згаджаемся плаціць гэтыя даўгі. Нічога падобнага: перагаворы, якія вядуцца цяпер аб уплаце невялікай часткі заключаных

царскай Расіі даўгоў іменна і сьведчаць, што з асноўным фактам неплацяжу прымірыліся нават і былыя дзяржавы Антанты. Правіла прызнана,—але ў нас пытаюцца: а ці ня будзе з правіла маленькага выключэньня? Мы адказваем, што, калі выключэньне выгадна для нас, дык мы згодны. Але выключэньні толькі сьцьвярджаюць правілы. І нацыянальны сэнс Брэсту—тое, што Кастрычніцкая рэвалюцыя палажыла канец гегемоніі заходня-эўропэйскага імперыялізму над нашай краінай—застаецца ў поўнай моцы.

Сэнс Брэсту быў, такім чынам, ня столькі ў міру з Германіяй, колькі ў разрыве з Антантай. Якраз тое, з прычыны чаго чуўся няшчыры лямант расійскае буржуазіі, тая «здрада», тая «ганьба», а якой буржуазія крычала і было асноўным нацыянальным зьместам выхаду Расіі з вайны. Што энкі буржуазіі былі іменна няшчырыя, — гэта вельмі добра разумеў Ленін, які гаварыў, між іншым, на паседжаньні Цэнтральнага выканаўчага камітэту 8 сакавіка (23 лютага): «Не падавайцеся на провокацыю, якая выходзіць з буржуазных газэт праціўнікаў савецкай улады: так, у іх няма іншага слова як «пахабны мір», і крыкаў «ганьба»! адносна гэтага міру, а сапраўды гэтая буржуазія з захапленьнем сустракае нямецкіх заваявальнікаў. Яны кажуць: «вось немцы, нарэшце, прыдуць і дадуць нам парадак»,—вось чаго яны хочуць і цюкуюць крыкамі «пахабны мір, ганебны мір». Яны хочуць, каб савецкая ўлада дала бой, нячуваны бой, ведаючы, што ў нас няма сілы і яны цягнуць у канчатковае зьнявольнэне да нямецкіх імперыялістаў, каб наладзіць згоду з нямецкімі поліцэйскімі».

Гэта прыкрытае лахманамі антантаўскае лёльнасьці гермафільства расійскае буржуазіі магло заўважыць нават куды менш праніклае вока, чымся вока Леніна. Амэрыканскі палкоўнік Томсон, папярэднік Робінса на чале амэрыканскага Чырвонага крыжу ў Расіі казаў Робінсу: «Робінс, я чалавек справы, петраградзкія дзелавыя людзі—людзі, якіх я разумею. Я-б хацеў мець з імі справу. Але гэта немагчыма. Я з імі гаварыў. Я іх прамацваў, Робінс: яны за немцаў».

Фальшыўныя энкі аб «здрядзе» былі апошнія «ваеннай маноя», якую пасьпела пусьціць у ход перад сваім канцом расійская імперыяліцкая буржуазія. Варта спыніцца на хвіліну на тых прычынах, якія абумовілі прагерманскую пазыцыю гэтае буржуазіі перад Кастрычнікам, тым больш, што на гэтым баку ў нашай літаратуры мала сілы

няліся. Няма ніякага сумнення, што, узяўшы крыху нечакана для са-
 міх, сябе, уладу ў рукі ў сакавіку 1917 г., нашы імперыялісты ўпя-
 ршыню пачулі свае рукі развязаанымі. Першым міністрам замежных
 спраў, які пачаў імперыяліцкую політыку, не абмежаваны ніякімі ды-
 настычнымі меркаваннямі, ніякімі раманаўскімі традыцыямі, быў Мі-
 люкоў. Няма патрэбы гаварыць, што гэта зусім ня менш, а як-
 раз б о л ь ш імперыяліцкая політыка, чым політыка Сазонава.
 У артыкуле т. Рубінштэйна, які зьявіцца ў тым-жа зборніку прац
 Інстытуту Чырвонай профэсуры, дзе і артыкул т. А. Сідарава¹⁾ чы-
 тачы знойдуць цікавыя падрабязнасьці аб імперыяліцкай політыцы
 Мілюкова, аб яго яскравых імперыяліцкіх выступленьях у Пэр-
 сій і г. д. Але ўсё гэта мела толькі вынікам, што Мілюкоў адразу
 страціў сымпатыі сваіх нядаўніх ангельскіх прыхільнікаў. Яны
 раптам пачынаюць заўважаць, што Мілюкоў «да плачу слабы», што
 яго «так апанавала адна ідэя Константынопалю,—якая для спэцыялі-
 стаў увасабляе імперыяліцкую політыку старога рэжыму, што ён ні-
 колі не выяўляў погляду ўраду, як цэлага». Дзёўным чынам гэтая
 раптоўная непопулярнасьць Мілюкова пашырылася і на другіх ім-
 перыялістаў. «Гучкоў хварэе слабасьцю сэрца і наўрад ці стаіць на
 вышыні. Яго погляды на дысцыпліну ў арміі вельмі здаровыя, але
 ён ня здольны перадаць іх сваім колегам. Апрача таго, ён ня мае
 ніякага падтрыманьня ў масах, а гэта самае галоўнае,—бо ён не
 ўладае здольнасьцю асабістага магнэтызму Керанскага». Зусім ін-
 шая справа—Керанскі. «Керанскі быў адзіным міністрам, асоба якога
 хоць і ня зусім сымпатычная, хавала ў сябе нешта такое, што пры-
 цягвала ўвагу і імпонавала. У якасьці прамоўцы ён уладаў гіпно-
 тызуючай сілаю, якая зачароўвае аўдыторыю, і ў першыя дні рэво-
 люцыі ён няспынна імкнуўся перадаць рабочым і салдатам часцінку
 в е б е р е ж е н і т ь в л у ч е н е в л е н ь ч л и ч б л е п в л е н с е в л ь о д л я в о
 няючы процес вайны да канца, ён адмаў-
 ляў усякую думку аб заваёвах, і тады, як
 Мілюкоў гаварыў аб заўладаньні Констан-
 тынопалю, як аб адной з мэт Расіі ў вайне,
 ён энэргічна адракаўся ад солідарнасьці
 з ім. Дзякуючы сваёй здольнасьці кіраваць масамі, асабістаму
 ўплыву на таварышоў па ўрадзе і адсутнасьці колькі-небудзь здоль-

1) Зборнік гэты ўжо вышаў з друку.

ных супернікаў, Керанскі быў адзіным чалавекам, ад якога маглі чакаць, што ён здолее ўтрымаць Расію ў вайне»¹⁾.

Тыя «шчыліны» паміж імперыялізмам, аб якіх казаў Бухарын на VII з'ездзе партыі,—Ленін, па словах Бухарына, захацеў пралезці ў адну з іх,—гэтыя шчыліны пачалі ўтварацца задоўга перад пачаткам Брэсцкіх перагавораў, і першаю з іх была шчыліна паміж расійскім і ангельскім імперыялізмам. Керанскі быў высунуты ня толькі таму, што ён «умеў кіраваць масамі», але і таму, што ён быў менш сьвядомым і далёка менш здольным імперыялістам, чым Мілюкоў і Гучкоў. А калі выявілася, што няздольнасьць Керанскага мае і свой адваротны бок і што яго спробы «перадаць рабочым і салдатам часьцінку свайго патрыятычнага запалу» ня мелі посьпеху, Б'юкэнэн ставіць стаўку на Карнілава, які здаваўся больш здольным, чым Керанскі, у справе ўдзіхамірваньня рэвалюцыі, але ў якога нельга было знайсці нават і сьледу хоць-бы разуменьня таго, што разумее Мілюкоў. А субсыдаваньне Керанскага перайшло да амэрыканцаў. І той-жа Томсон, які так быў засмучаны германофільствам расійскае буржуазіі, са свае ўласнае кішэні ахвяраваў мільён даляраў спэцыяльна на ўзмацненьне «гіпнотызуючай сілы» Керанскага. Грошы гэтыя былі даны асобнаму камітэту, на чале якога стаялі «бабуля расійскае рэвалюцыі» Брэшка-Брэшкоўская і дзядуня гэтае-ж рэвалюцыі—Чайкоўскі, які нядаўна памёр за граніцай, пазьней старшыня архангельскага белага ўраду, і дзе Керанскі быў прадстаўлены сваім асабовым сакратаром Соскісам. Томсон прасіў для гэтай шаноўнай кампаніі, у дадатак да свайго ўласнага мільёна, яшчэ чатыры мільёны ад амэрыканскага ўраду, але Вільсон іх ня даў²⁾.

Нарэшце, такім чынам, выявілася, што і амэрыканцам офіцыйным Керанскі не патрэбен, і Тамсонаўскі мільён застаўся прыемнымі ўспамінамі, які, здаецца, і дасюль каго-колечы жывіць і сагравае. А расійскай буржуазіі на хвіліну стала непатрэбнай і нават вельмі агіднай Антанта. Толькі на хвіліну,—бо з моманту чэхаславацкага паўстаньня Антанта зноў зрабілася мілай і далікатнай і перад ёю пачалі кленчыць яшчэ больш гарача, чым раней. Прагненьняў наконт самастойнага імперыялізму больш ня было—трэба было ратаваць скуру.

¹⁾ Б'юкэнэн. Мемуары дыпламата, стар. 209 і 221. Разрадка мая. М. П.

²⁾ Raymond Robins Own Story, by William Nard, стар. 36—37.

Супроцьстаўленьне германскага і антыгерманскага імперыялізму ляжала ў роўніцы буржуазнай ідэолёгіі: пролетарыяту патрэбна было іменна «пралезці ў шчыліну», г. зн. зманэўраваць так, каб застацца па-за межамі дасягнення як для таго, так і для другога. З пункту гледжаньня гэтага манэўра асабліва няўдалым захадам была-б рэвалюцыйная вайна, якая—казаў Ленін (тэзіс 10-ы)—«у даны момант зрабіла-б нас аб'ектыўна агентамі англа-францускага імперыялізму, даючы яму дапаможныя яго мэтам сілы... Калі мы ні капейкі ня возьмем ад англа-французаў, мы ўсё-ж аб'ектыўна будзем дапамагаць ім, адцягваючы частку нямецкага войска». Пролетарыяту ў даны момант патрэбен быў мір, як такі, выхад з вайны, тады як буржуазіі патрэбен быў саюз з тым ці іншым імперыялізмам: ня з тым, дык другім. І не таму зусім патрэбен быў мір, што «сялянства змарылася»,—гэты аргумант Ленін прыводзіў толькі паміж іншым, ілюструючы матэрыяльную немагчымасьць ваяваць. Але з гэтага канца з мірам маглі пагадзіцца і дробнабуржуазныя партыі, якія стаялі перад кастрычнікам на абарончай пазыцыі. «Б'юкэнэн у сваім дзеньніку расказвае чароўны і ня досыць популярны ў нас—менш, чым ён гэтага заслугоўвае—анэkdот з гэтай галіны: «Маскоўскі гарадзкі галава Руднёў, Гоц, які належаў да левага крыла соцыялістаў-рэвалюцыянэраў, і петраградзкі гарадзкі галава гэтымі днямі паведамілі мне, што яны хочуць мяне бачыць і прапаноўвалі мне сустрэцца з імі ў Летнім садзе, каб ня прыцягваць увагі. Я адмовіўся ад такой таёмнай сустрэчы з імі, але сказаў, калі яны зьявіцца ў пасольства, дык я буду рад іх бачыць. Руднёў і Гоц прышлі сёньня позна ўвечары, як відаць, прыняўшы ўсе магчымыя меры асьцярогі, каб іх не прасачылі. Вельмі сымптоматычна для часу, у якім мы жывем, што соцыяліст з крайнімі поглядамі, якім зьяўляецца Гоц, павінен прыходзіць у пасольства потайкам з баязьні быць арыштаваным як контррэвалюцыянэр. Яны казалі, што яны зьявіліся запытаць мяне, якімі былі-б нашы адносіны, калі-б Устаноўчы сход запрасіў нас ператварыць сучасныя перагаворы аб сэпаратым міру ў перагаворы аб усеагульным міру. Затэж яны зьявіліся да мяне з наступным пытаньнем: калі Расіі, якая ня можа працягваць вайны, прыдзецца заключыць сэпаратыны мір, дык ці ня можам мы чым-небудзь дапамагчы ёй у тых адносінах, каб яна была ня прымушана прыняць умовы, шкодныя для інтарэсаў саюзнікаў? Нарэшце, яны пажадалі даведацца, ці зьяўляецца сур'ёзным

ці ўяўляе сабой блеф у адносінах да немцаў заява п. Лейд-Джорджа аб тым, што Англія мае намер працягнуць вайну да канца. Я адказаў на ўсе гэтыя пытаньні так, каб ня браць на сябе ніякіх абавязкаў і, пасля таго, як я растлумачыў падставы, якія прымушаюць нас працягнуць вайну, яны запэўнілі мяне, што соцыялісты-рэволюцыянеры лічаць не Англію, але Германію адказнаю за працяг вайны. Калі яны адыходзілі, дык Руднёў сказаў мне, што мае крэсла ў зале гарадзкой думы заўсёды ў маім распараджэньні, бо Маскоўская дума не бальшавіцкая. Аднак мяне ня вельмі спакушае займаць яго пры сучаснай абстаноўцы».

Гэтая гутарка адбывалася 23/10 сьнежня—якраз у самы разгар першай стадыі брэсцкіх перагавораў ужо аб міру, а не аб зьмірэньні (першае паседжаньне «мірнай» канфэрэнцыі адбывалася 9 па старым стыле). Ужо тады і эсэры і меншавікі гатовы былі заключыць мір, і аб гэтым было шырока вядома ў саюзынцкіх колах. «У прыватных гутарках я ўсімі сіламі змагаюся з думкаю агульнапашыранай сярод с.-р. і с.-д., што ў выпадку разрыву брэсцкіх перагавораў Устаноўчы сход павінен безадкладна пачаць новую спробу»,—запісаў Садуль праз дзесяць дзён. «Усе, каго я бачу, значна больш схіляюцца ў бок капітуляцыі, чымся бальшавікі,—больш спагадна адносяцца да ўступак у пытаньнях пра Курляндыю, Літву, Польшчу і г. д., аб праве народаў на самавызначэньне, аб разбраеньні і іншае»¹⁾.

Проста пакласьці зброю—гэта зноў не бальшавіцкая, не пролетарская тактыка. Што мы павінны былі падпісаць, нарэшце, іменна такі мір,—гэта была ня ўдача нашай тактыкі. Ленін і на гэта пайшоў, бо нават і такі мір, з пункту гледжаньня інтарэсаў соцыялістычнай рэволюцыі быў лепш, чым вайна. Але асноўная ленинская схэма была не такой. Няма нічога больш памылковага, як уяўляць сабе Леніна нейкім сваясаблівым бальшавіцкім пацыфістам: гэта амаль тое самае, што лічыць яго праціўнікам марксавай тэорыі пэрманэнтнай рэволюцыі. І ў тым і ў другім выпадку Ленін быў заўзятым праціўнікам скажэньня марксызму—у даным, брэсцкім, выпадку—заўзятым праціўнікам дробнабуржуазнага скажэньня ідэі рэволюцыйнай вайны. Напомнім яго адпаведны тэзіс (12-ы): «Кажуць, што мы проста «абяцалі» ў радзе партыйных заяў рэволюцыйную вайну і што за-

¹⁾ Б'юкэнэн, расійскае выданьне, стар. 289—290; Садуль, стар. 81.

ключэньне сэпаратнага міру будзе здрадаю нашаму слову. Гэта ня правільна. Мы казалі аб неабходнасьці «падрых-тоўваць і весьці» рэволюцыйную вайну для соцыялістычнага ўраду ў эпоху імперыялізму; мы казалі гэта, каб змагацца з абстрактным пацыфізмам, з тэорыяй поўнага адмаўленьня «абароны бацькаўшчыны» ў эпоху імперыялізму, нарэшце, з чыста шкурнымі інстынктамі часткі салдатаў, але мы ня бралі на сябе абавязкаў пачынаць рэволюцыйную вайну, ня ўлічыўшы таго, наколькі магчыма весьці яе ў той ці іншы момант. Мы і зараз, бязуюма, павінны рыхтаваць рэволюцыйную вайну. Мы выканаем гэтае сваё абяцаньне, як выконвалі наогул усе нашыя абяцаньні, якія можна было адразу выканаць: скасавалі тайныя дагаворы, прапанавалі ўсім народам справядлівы мір, адтэрміноўвалі ўсякімі спосабамі і некалькі разоў мірныя перагаворы, каб даць час далучыцца другім народам. Але пытаньне аб тым, ці можна зараз, безадкладна весьці рэволюцыйную вайну, трэба вырашыць, улічваючы, выключна матэрыяльныя ўмовы выпадальнасьці гэтага і інтарэсы соцыялістычнай рэволюцыі, якая ўжо пачалася».

Ленін ня толькі гаварыў, але, як заўсёды, і рабіў тое, што гаварыў: «Падрыхтоўка да вайны» ў яго вуснах была менш за ўсё рэволюцыйным сказам. Дзеньнік Садуля, успаміны Робінса зьяўляюцца бясспрэчным сьведчаньнем таго, што Ленін шукаў усюды, дзе можна было спадзявацца знайсці, зброю, грошы, харчовыя прыпасы, тэхнічнае кіраўніцтва—усё, што патрабна для вайны. Тэорыя «перадшыкі» склалася зусім не ў пэрыод нямецкіх ультыматумаў, яна ёсьць цалкам у тэзісах, якія былі толькі надрукаваны пасля ультыматуму, а агалошаны (у ЦК) за тры тыдні да яго, задуманы-ж і пісаліся вядома яшчэ раней (быццам на працягу сьнежня). А там стаіць (тэзіс 20-ы): «Заключаючы сэпараты мір, мы ў найбольшай магчымай для данага моманту ступені вызваляемся ад абодвух варожых міжсабою імперыяліцкіх груп, выкарыстоўваючы іх варожасьць і вайну, якая робіць цяжкай іх змову супроць нас, выкарыстаем поўны пэрыод разьвязаных рук для працягу і замацаваньня соцыялістычнай рэволюцыі. Рэарганізацыя Расіі на аснове дыктатуры пролетарыяту, на аснове нацыяналізацыі банкаў і буйнай прамысловасьці, пры натуральным абмене продуктаў з вясковымі спажывецкімі таварыствамі дробных сялян, эканомічна зусім магчыма, пры ўмове забеспячэньня некалькіх ме-

сяцаў мірнае працы. А такая рэарганізацыя зробіць соцыялізм пераможным і ў Расіі і ва ўсім свеце, ствараючы разам з тым цвёрдую эканамічную базу для магутнай рабона-сялянскай Чырвонай арміі».

Але трэба сказаць аб гэтым з усёй шчырасцю. Ленінскі пункт погляду да канца лютага быў у партыі ў меншасці. У партыі былі ня толькі нерэвалюцыйныя дробныя буржуа, якія протэставалі супроць кастрычніцкага выступлення, — у партыі былі і рэвалюцыйныя дробныя буржуа гатовыя на выступленне заўсёды і ўсюды, дзе патрэбна і непатрэбна, дзе магчыма і немагчыма. Гэтых дробных буржуа ні ў якім разе нельга агулам мяшаць з «левым камунізмам» лютага — сакавіка. «Левы камунізм (які ўключае ў сабе, вядома, і гэтыя элементы) быў вельмі складанаю зьяваю. Людзі, на сто процантаў згодныя з ленінскаю тактыкай, ухіляліся ў «левы камунізм», проста з роспачы, калі, дзякуючы антыленінскай тактыцы, нічога не застаўся, як уклечыць перад немцамі і прытым уклечыць, можа быць, дарэмна, паколькі немцы ўжо бачылі, што мы безабаронныя, і ўсёроўна возьмуць усё, што захочуць. Ці-ж варта штаны пэдкаць? Лепш ужо памерці ў чыстых. Тут была, вядома, п с ы х о л ё г і я р о с п а ч ы, і Ленін меў рацыю, што ганьбіў за яе, бо распач вельмі няпрыстойная рэч для рэвалюцыянера, а асабліва марксыста. Але тут ня было яшчэ дробнабуржуазнай тактыкі, тут ня было наогул ніякай тактыкі, паколькі ня можа быць гутаркі аб «тактыцы» чалавека, які выскаквае з шостага паверху дому, які гарыць, уважаючы за лепшае разьбіцца на бруку, чымся згарэць жывым. Аб тактыцы можна гаварыць для папярэдняга перыяду, калі яшчэ быў в ы б а р: заключыць мір ці весці вайну. І тут, сапраўды, побач з ленінскай намячалася другая тактыка.

Яе формулу па сьвежых сьлядох, запісаў Садуль, у якога наўрад ці маюцца якія-небудзь разумныя падставы падазраваць у паклёпе, бо ён стаяў зусім па-за нашай унутрыпартыйнай барацьбой (быў у той час соцыялістам-абаронцам, толькі не расійскім, а французскім) і аб апошнім, як відаць, проста нічога ня ведаў. Прытым складаючы дзелавую інфармацыю для свайго сябра Албэра Тома — інфармацыю, якая павінна была ў французскіх міністэрскіх колах конкураваць з офіцыйнай інфармацыяй Нуланса і Ніесэля — павінен быў клапаціцца аб максымальнай дакладнасці. І вось 21 (8) лістапада, да пачатку перагавораў нават аб з а м і р ё н ь н і (першае паседжаньне

«замірэння» адбылося 3 сьнежня (20 лістапада), Садуль запісаў: «Троцкі перакананы, што нямецкі ўрад, ня гледзячы на націск з боку соцьял-дэмократыі, ня прыме прапановы замірэння аснованага на прынцыпах міру, абвешчаных расійскай рэволюцыяй: ні анэксій, ні контрыбуцый, права народаў на самавызначэнне, Гогенцолерны не адважацца, сапраўды, падлісаць свой уласны сьмяротны прысуд.

Ітак, калі Германія адмовіць? Тады мы дэкрэтыруем рэволюцыйную вайну, сьвяшчэнную вайну, не на аснове нацыянальнай абароны і павагі да існуючага парадку, але на асновах інтэрнацыянальнай абароны пролетарыяту і соцьялістычнай рэволюцыі. Тое напружаньне сіл, якога расійскія ўрады, лічачы і царызм, не маглі дабіцца ад свае арміі,—мы яго атрымаем ад нашых салдатаў, калі мы пакажам, атрымаўшы ад саюзнікаў перагляд мэты вайны, зрабіўшы спробу сумленна і энэргічна адкрыць перагаворы аб міру на аснове, прынятых усімі соцьялістамі,—дакажам ім, што яны будуць біцца не за ангельскі або францускі імперыялізм, але супроць германскага імперыялізму і за ўсеагульны мір»¹⁾.

Як-быццам зусім паводле ленинскага ліста «Як дабіцца міру»,—і Троцкі суб'ектыўна, няма сумнення, быў перакананы, што ён разважае зусім «па-ленинску», і калі пачуў потым ад Ленина, што гэта зусім ня тое, што трэба, быў лэўны, што гэта Ленин зноў «пераўзброіўся», пасля нямецкага ўльтыматуму, а ён, Троцкі застаўся верным сапраўднай ленинскай тактыцы (гл. прамову Троцкага на VII зьездзе партыі). На справе-ж гэта было чыста мэтафізычнае разуменьне ленинскай формулы, узятай па-за часам і прасторай. На справе гэта было тыпова-дробнабуржуазнай пераацэнкаю **формальнага** боку справы (мір абавязкова на «прынцыпах» прынятых усімі соцьялістамі) і псыхолёгічны падыход да масы: салдаты, калі ім растлумачыць, зразумеюць і г. д. Перачытайце н і б ы падобны чацьверты ленинскі «Ліст здалёк»—вы ўбачыце, што там і сьледу няма намеру «даказаць» салдатам, што яны сядзяць цяпер у акопах не за імперыялізм, а за соцьялізм. У Ленина гутарка ідзе аб вайне савецкай рэспублікі «супроць усякага буржуазнага ўраду і супроць усіх буржуазных урадаў сьвету», а зусім не аб працягу вайны з Германіяй,—вайны, якая зрабілася справядлівай таму, што немцы адхілілі прынцыпы, «прынятыя ўсімі соцьялістамі».

¹⁾ Sadoul, Notes, sur la Revolution bolchevique, p. 16.

З немцамі трэба было заключыць мір, каб рыхтавацца да тэй клясавай вайны, якую меў на ўвазе Ленін. Што Ленін пры гэтым ашукваў нямецкіх імперыялістаў,—гэта само сабой зразумела: ва ўсе часы ўсе рэволюцыянеры ашуквалі ўрады, якія яны зьбіраліся скінуць, і толькі дрэнныя рэволюцыянеры маглі дапусьціць, каб іх ашуквалі, як гэта эдарылася з намі ў Брэсьце. Але чалавек, які за гэта кінуў-бы ў Леніна камень, быў-бы настолькі-ж сьмешны, як чалавек, які год шэсьць—дзесяць назад, з патасам накінуўся-б на «крывадушнага» Гарыбальдзі, сярод поўнага міру (ніякае вайны не абвяшчалася!), «які напярэ» са сваёй «тысячай» на беднага караля Франчэска.

Але ўся гэтая сур'ёзная падрыхтоўка сапраўднай рэволюцыйнай вайны была для Троцкага такою-ж кнігай з сямю пячаткамі, як і сапраўдная марксаўская тэорыя пэрманэнтнай рэволюцыі. Яго разуменьне становішча было нават яшчэ больш спрошчаным, чым гэта паказвае Садуль. «Да мірных перагавораў мы падыходзілі з надзеяй разварушыць рабочыя масы як Германіі і Аўстра-Вэнгрыі, так і краін Антанты, піша Троцкі ў сваіх успамінах аб Леніну. З гэтаю мэтай трэба было як мага даўжэй цягнуць перагаворы, каб даць эўропэйскім рабочым час успрыняць, як след самы факт савецкае рэволюцыі і, у прыватнасьці, яе політыку міра»¹⁾. Дарэмна Ленін спрабаваў яму растлумачыць, што «зараз няма нічога больш важнага ў сьвеце, чым наша рэволюцыя», што вызваліць з-пад улады якога-б там ні было імперыялізму адну сёмую частку сухазем'я і стварыць на гэтым вялізарным раёне базу для пабудовы соцыялізму бясконца больш важна, чым зрабіць тое ці іншае ўражаньне на рабочых Германіі і Аўстра-Вэнгрыі. Псыхалёгізм Троцкага быў няўмольным. «Ну, а калі немцы ўсё-ж такі адновяць вайну?» (справа была пасля прыстасаваньня на практыцы славутай формулы: «ні мір, ні вайна»),—пытаў Ленін. «Гады мы прымушаны будзем падпісаць мір, і тады для ўсіх будзе ясна, што ў нас няма іншага выхаду. Гэтым адным мы нанясем рашучы ўдар легендзе аб нашай закуліснай сувязі з Гогенцолернам»²⁾.

Той, хто піша гэтыя радкі, разьбіў за свой век нязьлічонае мноства ўсякіх легенд, але павінен сказаць, што гэты занятак больш прыстойны для кніжнага чарвяка, якім ён сябе лічыць, чымся для пра-

¹⁾ „Пра Леніна“, стар. 78.

²⁾ „Пра Леніна“, стар. 81. Разрадка мая. М. П.

вадыра рэвалюцыі, якім сябе лічыць Троцкі. Аб чым клапаціўся чалавек! Пасля таго, як мы ўзялі ўладу ў рукі ледзь не на ўсёй тэрыторыі старой Расіі, пасля таго, як мы з поспехам разagnaлі ўстаноўчы сход, — клапаціцца аб знешчэньні паклёпаў Алексінскага і К°, калі нават амэрыканцы і французы ўжо даўно прызналі, што галоўныя прагерманцы ў Расіі—гэта расійская буржуазія. Перамагла, можна сказаць, псыхолёгія... Самае сумнае ва ўсім гэтым, сьцьвярджаю, што большасьць ЦК была ў гэты час (лістапад—студзень) бліжэй да Троцкага, чым да Леніна. Ні ў якім разе нельга сказаць, што гэтая большасьць была цалкам на трацкіцкай пазыцыі, але яна падзялала думку, што трэба «зацягваць», не ўяўляючы сабе, што гэтае зацягваньне з кожным тыднем робіцца больш небясьпечным і што ўжо да пачатку студзеня «для штучнага зацягваньня перагавораў мы ўжо зрабілі ўсё магчымае і немагчымае» (8-ы тэзіс Леніна ад 20 (7) студзеня). Гэтая тэндэнцыя «зацягваньня» была настолькі моцнай, што ёй уступаў і Ленін, на паседжаньні ЦК 22 (9) студзеня, калі ён не настаіваў на сваёй формуле. З тае прычыны, што трацкіцкі псыхолёгізм для большасьці ЦК быў далёкім, дык прыходзіцца шукаць іншых тлумачэньняў тактыкі «зацягваньня». Карацей гэтае тлумачэньне можна формуляваць так: у нас былі перакананы, што немцы самі блізка падышлі да капітуляцыі. І хоць гэтае перакананьне было памылковым, для яго былі некаторыя аб'ектыўныя падставы.

Троцкі, мы бачылі, быў перакананы, што Германія не падпіша міру колькі-небудзь для нас прыймальнага. У гэтым сэнсе ён лічыў магчымым выказвацца нават перад чужаземцамі, г. зн. у паўофіцыйных гутарках. У гутарках прыватных, між сабою, ішлі далей: немцы проста не захочуць з намі гаварыць. Перакананьне гэтае было так шырока распаўсюджана, што пранікла нават у некаторыя популярныя апавяданьні аб Брэсьце, там можна прачытаць аб надзвычайнай грубасьці і задзірлівасьці нібы нямецкай ваеншчыны пры перагаворах аб замірэньні і г. д. Так гэта да гэтага часу здавалася і здаецца «натуральным» і «зусім зразумелым». Можна сабе ўявіць прыемнае расчараваньне нашых таварышоў, калі Савецкую Расію ў Брэсьце пачалі трактаваць як сапраўдную вялікую дзяржаву, якую перамаглі, праўда, але якая ня выпала з рангу вялікіх дзяржаў. Гэтае ўражаньне лепш за ўсё перадаць словамі. Садуля, які пісаў пад сьвежым уражаньнем гутарак з дэлегатамі, якія вярнуліся з Брэсту. 8 сьнежня (25 лістапада) (менш чым праз тыдзень пасля таго, як

пачалі перагаворы аб замірэнні) ён запісваў у сваім дзеньніку: «Я бачыў сёння ўвечары Каменева і Сакольнікава, якія вярнуліся з Брэст-Літоўску. Я яшчэ буду гаварыць аб тым, што ў іх апавяданнях адносілася да самай сутнасці расійска-германскіх перагавораў. Будзе апублікаваны вельмі дакладны проток. Але варта пазнаёміцца і з абстаноўкай гэтых перагавораў. Перш за ўсё, сардэчнасць, з якую былі прыняты большавіцкія дэлегаты. Прускія офіцеры, звычайна ганарыстыя, прымалі з далікатнасцю, якая межавалася з забяганнем, прадстаўнікоў расійскае дэмакратыі, да якіх яны павінны былі адчуваць глыбокую агіду, і сярод якіх былі: салдат, рабочы, селянін і жанчына. Як відаць генэрал Гофман і яго аўстра-германскія таварышы атрымалі вельмі дакладныя інструкцыі аб тым, як сябе трымаць, і аб тым, што трэба захоўваць вытрыманасць»¹⁾).

Такія практычныя людзі, як мы, большавікі, не маглі не зацікавіцца пытаннем, якое зараз-жа ўзьнікла і ў Садуля: што за гэтым хаваецца? Чаму немцы так распынаюцца? Ясна, ім патрэбен мір да зарэзу. Ясна, сякера рэвалюцыі ўжо вісіць над іх галавою, і, каб адтэрмінаваць удар хоць на хвіліну, яны сьпяшаюцца задаволіць народныя масы хоць чым-небудзь, хоць-бы мірам з большавікамі. Калі яны сьпяшаюцца, — нам трэба цягнуць як мага даўжэй: калі яны хочучь заключыць мір, каб адхіліць удар, — нам трэба дачакацца ўдару, каб мірыцца ўжо не з германскім імперыялізмам, а са спартакаўцамі, якія ўзялі ўладу ў рукі. Схэма нашае палітыкі — дакладней, палітыкі Троцкага — была гатова: за цягваць як мага даўжэй. І гэта здавалася цяпер такім-жа «натуральным і само сабой зразумелым», як раней тое, што немцы не захочучь з намі гаварыць.

Ці было за гэтай формулай «немцам патрэбен да зарэзу мір», што-небудзь рэальнае? Часткова бяспрэчна, было. Перш за ўсё, агульна вядомы факт: харчовае становішча саюзнікаў Германіі было вельмі цяжкае. Аглядаючыся назад, Чэрнін пісаў у сваім дзеньніку: «Мір з Украінай адбыўся пад ціскам сапраўднага голаду, які тады пачынаўся. Ён носіць на сабе ўсе адзнакі свайго паходжаньня. Гэта праўда. Але ня менш справядліва і тое, што хоць мы і атрымалі з Украіны значна менш за тое, на што разлічвалі, бяз гэтага падтрыманьня мы і зусім не маглі-б пратрымацца да новага ўраджаю. Статыстыка паказвае, што вясною і ўлетку 1918 г. з Украіны прышло

¹⁾ Цыт. твор., стар. 62.

42.000 вагонаў. Гэты харч больш ня было адкуль атрымаць. Няхай тыя, хто асуджае мір, памянь, што гэтыя запасы 'выратавалі мільёны людзей ад галоднай сьмерці»¹⁾.

У гэтай абстаноўцы Аўстрыя зноў даходзіла да пагроз сьпартным мірам (першыя спробы сьпартных перагавораў былі яшчэ ўзімку 1916—17 г.). І хоць Гофман, робячы добры выгляд у дрэннай гульні, і імкнецца паказаць справу так, што сьпартны мір Аўстрыі быў-бы нават выгадным для немцаў у стратэгічных адносінах, скарачаючы іх фронт²⁾, але гэта відавочна блэф: пераход Аўстрыі ў становішча нейтралітэту адрэзваў Германію ад Турцыі і ад Баўгарыі, вёў няўхільна да сьпартнага міру і гэтых апошніх, вызваляючы ўсе сілы Антанты, занятыя ў Азіі і на Балканах. У самой Германіі толькі што прашла хваля вялікіх забастовак,—першых вялікіх забастовак з пачатку вайны—і яшчэ больш сьвежым быў зусім грозны напамінак: паўстаньне на флёце. Тром чвэрткам германскай коаліцыі мір быў сапраўды патрэбен да зарэзу, а самой Германіі ён быў вельмі патрэбен. «У агульным і цэлым неабходныя ўмовы былі выпрацаваны галоўным камандваньнем загадзя і паведамлены камандуючаму ўсходнім фронтам,—піша Гофман аб заключэньні замірэньня.—Яны зводзіліся да таго, што з усходнім фронтам неабходна скончыць чаго-б гэта ні каштавала, і ня мелі ў сабе нічога несправядлівага ці зьневажальнага для расійцаў. Варожыя дзеянні павінны былі спыніцца, і кожны бок захоўваў свае ранейшыя пазыцыі»³⁾.

Абодва бакі хітравалі. Нам патрэбен быў мір, каб атрымаць «перадышку» для пачатку соцыялістычнага будаўніцтва і падрыхтоўкі да рэволюцыйнай вайны. Германіі патрэбен быў мір, каб атрымаць перадышку для падрыхтоўкі рашучага наступленьня на заходнім фронце—наступленьня, якое павінна было даць Германіі «ганаровы» ў буржуазным разуменьні мір. Аб большым Германія ўжо ня марыла, і дыплёматычныя яе колы ня вельмі спадзяваліся і на наступленьне. «Расійская прапанова гаварыла аб міру без анэксіі,—піша Гофман,—статс-сакратар Кюльман трымаўся таго погляду, што Германія можа прыняць гэтую прапанову, калі гэтым самым ёй уда с ца э р а-

¹⁾ Чэрнін, В дни мировой войны, расійск. пер., стар. 269.

²⁾ „Война упущенных возможностей“, стар. 173.

³⁾ „Война упущенных возможностей“, стар. 161. Разрядке мая. М. П.

біць уплыў на дзяржавы Антанты, каб яны таксама пачалі мірныя перагаворы»¹⁾.

У «правага» (у сэнсе меншага ваеннага радыкалізму) крыла германцаў была, як бачым, нават думка: праз бальшавікоў завязаць не адкладна перагаворы з Антантай, не чакаючы няпэўнага па сваіх выніках наступленьня на Захадзе. Для нашай дыплёматычнай гульні адкрываліся выключныя бліскучыя магчымасьці. Але мы ніякай дыплёматычнай гульні ў Брэсьце не вялі. Я ня ведаю добра гэта ці дрэнна—гэта проста факт. У Брэсьце вялася агітацыя, бліскучыя якасьці якое былі ацэнены нават такімі наглядальнікамі, як граф Чэрнін²⁾, але, на вялікае здзіўленьне дыплёматаў чатырох дзяржаў, якія сабраліся туды, «дыплёматыяй» там—не займаліся. Немцы з украінцамі за нашай сьпіной займаліся вельмі пасьпяхова. Нашы-ж дэлегаты, ад'яджаючы на перагаворы, атрымлівалі наказы «зусім не захапляцца рэальнай політыкай». Бо меркавалася—усе гэтыя Кюльманы і Чэрніны адна дэкарацыя, якая ўжо хістаецца і хутка скінецца.

Як адносіўся да гэтай недыплёматычнай гульні Ленін? Тут прабелы нашых дакументаў робяцца асабліва цяжкімі. Ёх сэррыя пачынаецца з тэзісаў 20 (7) студзеня. Але тэзісы так дэтальна прадуманы і так адшліфаваны, што нельга ўявіць, каб яны былі напісаны за адну ноч. Яны падрыхтоўваліся тыднямі,—гэта бясспрэчна. Бясспрэчна таксама, што, ня маючы на сваім баку большасьці ЦК, Ленін, з уласьцівай яму заўсёды ва ўнутрыпартыйных справах лэйяльнасьцю, нічога падобнага на свае тэзісы не даваў адчуваць радавым членам партыі, з якімі яму прыходзілася абменьвацца думкамі аб брэсцкіх перагаворах. Словы «не захапляйцеся рэальнай політыкай» я чуў іменна з яго вуснаў, накіроўваючыся ў Брэст,—праўда у здзівіўшай мяне тады яшчэ занадта ўжо «об'ектыўнай форме (літаральна было сказана: «Кажуць, што Каменёў захапляецца рэальнаю політыкай; трэба было яго ў гэтых адносінах стрымліваць»,—запісваю словы, вядома, прыблізна, але за змест ручаюся). І ад Леніна-ж я чуў, што вельмі шкада, што нельга замест мяне паслаць якога-небудзь «нахабніка, які ў адзін момант дабіўся-б разрыву з немцамі» (але зноў гэта гучэла так, як-быццам Ленін выказваў жаль толькі з прычыны

1) „Война упущенных возможностей“, стар. 169. Разрадка мая. М. П.

2) Гл. яго кнігу, расійск. пер., стар. 253.

тэхнічнай няздатнасці выбранага для гульні інструманту, а ці ўхваляецца сама гульня—не адчувалася). Разрыў часовы—з немцамі лічыўся неабходным, як адзін з элементаў зацягвання: гэта патрэбна было для таго, каб германскія рабочыя бачылі, пераканаліся і г. д. Патрэбна было для стварэння адпаведнага на строю ў Германіі і Аўстра-Венгрыі. У сваіх успамінах Троцкі ідзе нават далей—аж да таго, што «трэба (было) даць магчымасць Гофману перайсці ў фактычнае наступленне». «Трэба было, каб германскі салдат фактычна, з боем увайшоў на савецкую тэрыторыю. Трэба, каб аб гэтым даведаліся германскія рабочыя, з аднаго боку, французскія і ангельскія—з другога». На такуюю конскую дозу псыхолёгіі Ленін, аднак, ужо не пайшоў і катэгорычна заявіў, што «адкладваць» (з прыняццем германскага ўльтыматуму) нельга¹⁾.

Для аднаго боку—боку, які панаваў да канца лютага (нават напярэдадні канчатковага германскага наступлення прапанова Леніна аднавіць перагаворы яшчэ не сабрала большасці ў ЦК)—мэта заключалася ў тым, каб, выкарыстаўшы перагаворы выключна, як сродак агітацыі, шляхам іх, штурхнуць рэвалюцыю на Захадзе. Для другога—выкарыстаць хоць-бы часовы мір з Германіяй, каб выратаваць рэвалюцыю ў Расіі. Па сутнасці справы пытанне аб будаўніцтве сацыялізму ў адной краіне было пастаўлена іменна тады—і ў бліжэйшыя наступныя гады вырашана гісторыяй зусім яўна. Спрэчкі нашых дзён уяўляюць сабой толькі ўсё новыя і новыя спосабы выратаваць тэорыю, якая ня вытрымала фактычнай праверкі ўжо ў 1918 г.

Часопіс «Пролетарская рэвалюцыя» № 10, 1927 г.

¹⁾ «Про Ленина», стар. 85.

ГІСТАРЫЧНАЕ ЗНАЧЭНЬНЕ КАСТРЫЧНІЦКАЙ РЭВОЛЮЦЫІ

Усім вядома фраза Леніна ў адным з яго «Лістоў здалёк», што расійская буржуазія ваявала не на свае грошы,— што расійскі капіталізм быў удзельнікам (партнёрам) ангельска-францускага. Як вельмі часта здаралася з кінутымі мімаходзь ленінскімі характарыстыкамі, увесь глыбокі рэалізм гэтага азначэння зрабіўся зразумелым для нас толькі цяпер, пасля цэлага раду даўтх дэталёвых даследванняў. Даследванні гэтыя бяспрэчна выявілі, што расійская буйная прамысловасць і расійскія банкі напярэдадні вайны былі сапраўднымі падданымі замежнага капіталу, і што розныя групы замежных капіталістаў вялі між сабой барацьбу на расійскай тэрыторыі задоўга перад тым, як групы гэтыя сплаліся ў сьмяротнай сутычцы сусветнай вайны. Перамозе ў Расіі антантаўскай орыентацыі дакладна адпавядала паступовае выцісканьне з расійскае гаспадаркі германскага капіталу, які панаваў ці ўпэўненым крокам ішоў да панаваньня да 1910 г. Гэтую барацьбу мы можам прасачыць да самых дробных дэталей да таго, напрыклад як адзін завод, што вырабляў розныя часткі для мінаносцаў пад эгідаю найбуйнейшай англа-францускай фірмы, адразу-ж спыніў гэты выраб, як толькі яго акцыі апынуліся ў партфэлі аднаго з берлінскіх банкаў. Банкавыя дзеяньні вельмі дакладна, хоць і бяскроўна, адпавядалі операцыйным лініям будучай вайны.

У 1914 г. залежнасьць Расіі іменна ад англа-францускага, антантаўскага капіталізму ўжо цалкам выявілася. Выбару больш ня было. Характарна, да якое ступені рабскі расійскі імперыялізм слухаўся сваіх «старэйшых». Як кожнаму імперыялізму, расійскаму ў перспэктыве быў патрэбен выхад на акіяны— таму што, толькі валодаючы акіянскімі шляхамі, можна сур'ёзна казаць аб падзеле сьвету. Усім

вядома, што англа-германская сутычка была раней за ўсё іншае сутычкай у галіне морскіх інтарэсаў і морскага ўзбраення. Расійскі імперыялізм перад 1914 г. меў таксама «морскія» мэты. Але чаму яго прывабіла такое вузенькае мора, як тое, што ляжыць паміж Чорным і Міжземным і якое вяло расійскі імперыялізм, нарэшце нават не да акіяну, а толькі да аднаго з замкнутых мораў, толькі ў некалькі разоў большага, за нашае Чорнае? Чаму, паўставала натуральнае пытаньне, царская Расія не зрабіла спробы выйсьці на прамы акіянінскі шлях праз Мурман, які прыйшлося ўсё-ж нарэшце выкарыстаць, але пасля ўжо таго, як вайна за Дарданэлы пачалася? Цяпер мы ведаем, што гэта была зусім не дарэчная кара дасужых аматараў географіі—што за апошнія дзесяцігодзьдзе перад вайною існаваў сталы плян выкарыстаць Мурманскае ўзбярэжжа як базу для расійскага ваеннага і гандлёвага флёту. Але проект гэты ніякага «далейшага прасоўвання» не атрымаў і Мурманскі шлях пабудавалі, як вядома, толькі ў часе вайны. Зусім зразумела, чаму так было: на Мурмане, г. зн. на Атлянтычным акіяне (так званы Ледавіты акіян ёсьць, па сутнасці, толькі затока Атлянтычнага), Расія магла сустрэцца толькі з Англіяй і англа-францускаму імперыялізму, якію командаваў імперыяліцкай Расіяй, гэта было зусім непатрэбна. А на Босфоры і ў Дарданэлах расійскія імперыялісты сутыкаліся з германскімі і іх вялізным плянам чыгункі ад Берліну да Багдаду. Таму «ключоў ад уласнага дому» і трэба было чакаць на берагох Залатога Рога, а не на берагох Варангер-фіёрда. Застаецца толькі дадаць, што «Мурманскі» проект належаў нікому іншаму, як Вітэ, германофільства якога ўсім добра вядома. І на гэтым вучастку мы маем, такім чынам, перамогу антантаўскага капіталізму над германскім.

У часе вайны залежнасьць ад Антанты ператварылася ў ярмо. Ангельскі пасол у Пецярбурзе быў другім імператарам, і калі першы імператар яго не паслухаўся, другі зрабіў захады, каб яго ссадзіць. І калі гэта не ўдалося ажыццявіць, дык толькі дзякуючы «зусім непрадбачаным акалічнасьцям»,— у вобразе выступленьня на сцэну рабчай клясы. А пазбавіўшыся ад імператара, Антанта пачала прызначаць і скідаць міністраў. Дзеньнікі Б'юкэнэна і Палеолёга не пакідаюць ніякага сумненьня наконт таго, што Керанскі быў абраны Антантай значна раней чым яго «абралі» меншавікі і эсэры, якія ў гэтым выпадку на нашай тэрыторыі адыгрывалі тую-ж ролю, якую гэтага гатунку людзі адыгрывалі і адыгрываюць усюды ў адносінах да

ўсіх імперыялістаў. Менш вядома—а варта аб гэтым успамянуць,— што і Мілюкоў быў скінуты так лёгка таму, што ён не дагадзіў Антанце, занадта надакучыўшы напамінкамі аб Дарданэлах, а пры гэтых напамінках Англія заўсёды крывілася. Нетактоўнага найміта ня тое, каб прагналі—прагналі яго масы,—але яго не баранілі «адалі на ахвяру». А праз 4 месяцы, калі расчараваліся і ў Керанскім, на яго месца высунулі Карнілава—дзеньнік Б'юкэнэна не пакідае ніякага сумнення наконт таго, хто іменна гэта зрабіў. У гэты самы час амэрыканскі капіталізм, больш схільны да «эканамічнага» ціску, як да ваенных змоў, узяў эсэраўскую верхавінку проста на пэнсію, прытым што асабліва пікантна і цікава, на п р ы в а т н у ю пэнсію, на асабісты рахунак аднаго амэрыканскага мільянера. Далей гэтай «паслугі» ўжо не маглі ісьці.

І трэба было бачыць перапалох у гэтым лягеры, калі масы, сапраўдныя масы, а не статысты Керанскага, узялі ўладу. Цяпер, перад намі навочныя дакумантальныя рэшткі гэтага перапалоху. Гэта глупства, нібы большавікі заключылі тады мір супроць рашучага пратэсту ўчарайшых «саюзнікаў», якія напаміналі Расіі аб «гонару», «сумленьні» і г. д., прычым праклятыя большавікі, зразумела, не зьвярнулі на гэтыя пратэсты ніякае ўвагі. На самай справе п о б а ч з гэтымі офіцыяльнымі пратэстамі ішло неофіцыяльнае шушуканьне ангельцаў, амэрыканцаў і іншых антантаўцаў са скінутымі Кастрычніцкай рэвалюцыяй дробнабуржуазнымі партыямі—шушуканьне, сэнс якога каротка можна перадаць так: што-ж вы, дурні, сваячасова не згадзіліся мір заключыць? Гэта-ж цяпер большавікі гэтым козырам вас дарэшткі пакрыюць! І вось пачынаюць па абедзе лыжку шукаць. Ангельскі пасол Б'юкэнэн, учарайшы некаранаваны імператар, а цяпер паднаглядны «нежаданы элемент» у Петраградзе, тэлеграфуе свайму міністру, што было-б куды больш выгадна «вызваляць Расію ад данага слова», раз яна ваяваць ня хоча. Ня хоча—дык ня хоча, нічога з ёю ня зробіш. А калі сілком гналі расійскіх салдатаў зноў у бой пры Керанскім, аб гэтым забыліся! Накшталт гэтага пачалі вараўшыцца думкі і ў тугіх мазгах амэрыканскага паўпрэда Фрэнсіса. А на фронце ў гэты час кераншчыкі,—што страцілі ўладу чухалі ўсёй пярняй патыліцу і прыдумвалі, як-бы гэта зрабіць, каб заключэньне міру трапіла ў рукі ня Леніна, а... Чарнова. І дадумаліся нарэшце: хутка па фронце гуляла самая бяэглудая і ганебная проклёмацья, якая з нячуванаю бессаромнасьцю сьцьвярджала, што галоў-

наю перашкодаю да заключэння міру зьяўляюцца іменна бальшавікі. Бо іх-жа ніхто не прызнае,— хто з імі будзе весьці перагаворы? А вось, калі паставіць на чале дзяржавы ўрад «з соцыялістычных партый» з Віктарам Міхайлавічам Чарновым на чале—тады зусім іншая будзе музыка. З гэтым шанюўным чалавекам і з яго шанюўнымі колегамі кожны палічыць за гонар гаварыць, і мір, якога «краіна чакае—не прычкае аж тры гады» (як-быццам у лік гэтых трох год Кераншчына з яе спробамі ўтрымаць Расію ў вайне зусім і не ўваходзіла!), будзе заключаны зараз-жа. А генэрал Духонін, які адмовіўся весьці перагаворы з германцамі паводле загаду Савету Народных Камісараў, у прыватных гутарках заяўляў, што ён міру зусім не праціўнік і ня мае нічога супроць таго, каб весьці перагаворы з кім хочаш,— але каб не ад імя бальшавікоў, вядома. Замежныя-ж ваенныя прадстаўнікі, якія ў першую хвіліну пагрозай адказалі на загад Саўнаркому аб перагаворах, раптам пасья памягчэлі, пачалі гаварыць, што яны, уласна кажучы, ня супроць міру,— а супроць непарадку, гэта значыць, зноў-такі, супроць бальшавікоў. А ўжо зусім шчыра (але, аднак-жа, з дапамогаю тэлефону) заяўлялі, што яны і іх урады нават раіць як мага хутчэй заключыць мір. Потым, вядома, калі высветлілася, што генэрала Духоніна і яго памочнікаў на ўсім Фронце слушаюцца толькі дзеве роты ўдарнікаў ды тры эскадрыны польскіх уланаў і што галоўнакамандуючы Заходняга фронту колькі-небудзь бясъпечна сябе адчувае толькі ў стаўцы польскага генэрала Доўбар-Мусьніцкага,—тэлеграма была абвешчана фальшываю.

А тым часам у Смольны пачалі хадзіць «спакушальнікі». Людзі без офіцыяльных годнасьцяй, імёны якіх офіцыяльныя дыплёматы стараліся нават не спамянаць, яны былі неофіцыяльна зьвязаны з самымі вярхамі антантаўскай коаліцыі і абяцалі бальшавікам залатыя горы, калі бальшавікі выпусьцяць з рук той козыр, якога ніхто пакрыць ня мог,—адмовяцца ад заключэння міру. Сярод спакушальнікаў былі людзі ўсякіх гатункаў: быў і наўны французскі абаронца Садуль, які пазьней зрабіўся камуністам, быў і дужа няпэўны амэрыканскі чалавек Робінс, які сумягчаў у сабе самыя рознастайныя якасьці: шахцёра, палкоўніка і папа: быў і сапраўды ангельскі шпэг Лёкарт, быў і французскі монархіст граф дэ-Любэрсак, які «злымі вачыма» глядзеў на Леніна, але прызнаваў, што заключыць мір—самая разумная справа. З усёю гэтай стракатай публікай гутарылі, спадзяючыся выціснуць з яе тое, што было так шільна патрэбна нованароджанай ра-

бочай рэспубліцы для таго, каб у будучым, бліжэйшым будучым, пачаць страшэнную барацьбу з усім буржуазным сьветам: лёкомотывы і самалёты, знарады і кулямёты, харчавыя запасы і вайсковых тэхнікаў. Некаторыя з гэтых людзей так і засталіся з перакананьнем, што каб вась тая тэлеграма прыйшла на тыдзень раней, дык напэўна Расія вярнулася-б у вайну на бок Антанты. А Ленін хітравата прыжмурваў вока і рыхтаваў вайну ня супроць якога-небудзь аднаго імперыялізму, а супроць імперыялізму наогул.

Увесь гэты антантаўскі гармідар каля заключэньня міру з Германіяй яшчэ раз напамінае, да якой ступені важным і патрэбным быў мір у гэтую хвіліну не большавікам, як аб гэтым крычаў падкуплены буржуазны друк, а к р а і н е, усёй краіне, усёй Расіі. Рэакцыя для Расіі ў гэты момант выразілася-б у звароце да вайны: вась чаму, перш за ўсё іншае, рэакцыя была немагчымай. У гэтых адносінах Расія 1917—1918 гг. і Германія наступнай зімы была ў дыямэтральна-продзілеглым становішчы. Германская буржуазія была, як выявілася, крыху хітрайшая за Керанскага з кампаніяй і заключыла мір сама, не чакаючы пакуль яго прыдзецца заключаць пераможнаму пролетарскаму ўраду. І гэта надсякала карэньні германскаму рэвалюцыйнаму руху: рэвалюцыя ня толькі не дала міру, а, наадварот, ставіла пад пагрозу неадкладнай інтэрвенцыі з боку пераможніцы Антанты. Інтэрвенцыя была і ў нас, але ў нас у разгары апошняе сутычкі двух імперыялізмаў, якія змагаліся—антантаўскага і германскага, яна не магла набыць хоць крыху сур'ёзных разьмераў. Арміі Антанты былі «заняты», а перад германскай, рэвалюцыйнай стаяла «вызваленая» Антанта.

Але такая акалічнасьць, што пролетарская рэвалюцыя азначала для Расіі выхад з вайны, дзейнічала і доўга пасля таго, як мір быў заключаны, у пэўным сэнсе дзейнічае і да гэтага часу. Бо ў Брэсцкім міры, гэта ня ўсе тады зразумелі, быў ня столькі важны мір з германцамі, колькі р а з р ы ў з Антантаю. Буржуазія лемантавала, што мір «ганебны», пахабны, а на самой справе мір выводзіў Расію з самага ганебнага становішча, якое можна сабе ўявіць у якой-бы там ня было краіне, калі замежны пасол зьяўляецца ў гэтай краіне некаранаваным імператарам. Яму Антанты над Расіяй быў пакладзены канец, і гэта яскравей за ўсё выявілася ня ў тым нават, што мы заключылі мір, колькі ў тым, што мы адмовіліся п л а ц і ц ь у с я к і я ваенныя і даваенныя д а ў г і. Мы ня былі ўжо «ўдзельнікамі», парт-

нэрамі якога-б там ня было капіталізму і імперыялізму, і ў гэта раб-
скае становішча нас ніхто ўжо не загоніць. Калі ў 1917 г. «рэакцыя»
азначала «вайну», дык зараз рэакцыя азначае даніну ў сотні міль-
ёнаў, накладзеную на рабочых і сялян Савецкага Саюзу. І недарма
разумныя белавардзейцы даўно заўважылі, што найбольш цяжкім
бокам «рэстаўрацыі» зьяўляецца іменна пытаньне аб даўгох. Калі-б
расійскі буржуа мог зьявіцца дадому з граматай, якою ўсе замежныя
буржуа велікадушна вызвалялі-б сваіх насьледнікаў нябожчыцы Ра-
сійскай імперыі ад усіх і ўсякіх пазычковых абавязацельстваў, заклю-
чаных гэтай апошняй! Але буржуа на тое і буржуа, каб нікому не
дараваць ніколі ніводнае пазычанай капейкі. А пакуль «рэакцыя»
азначае «даніну», датуль ніякае рэакцыі, што мае форму ўзброенага
шападу звонку, быць ня можа.

Такой была міжнародная ўмова, якая адзначыла, што
наша рэволюцыя, у адрозьненьне ад усіх сваіх папярэдніх, будзе рэ-
волюцыяй без рэакцыі.

«Часопіс «Комуністычная рэволюцыя» № 20, 1927 г.

АПУБЛІКАВАНЬНЕ ТАЙНЫХ ДАГАВАРОЎ

(10—22 лістапада 1927 г.)

Буржуазная дэмократыя хваліцца, што толькі дэмакратычныя, буржуазнага тыпу, установы даюць народу магчымасьць «кіраваць сваім лёсам». Дзесяткі мільёнаў людзей дасюль схільны верыць гэтаму.

Тымчасам няма больш наіўнай памылкі. З цягам часу на гэтыя сьцьвярджэньні буржуазных дэмакратаў будуць глядзець таксама, як на казкі аб лясунох і дамавікох. Падданы буржуазнай дэмократыі мае ўладу над тым, хто будзе «прадстаўляць» яго ў парляманце,— гаварыць у яго імя больш-менш красамоўныя словы. Да пэўнае ступені ён мае ўладу нават над тым, хто будзе «стаяць на чале» дзяржавы,—будзе гаварыць прамовы і прымаць паслоў ад імя ўсяе краіны. Падданы буржуазнай дэмократыі ня мае ўлады ў адной самай маленькай справе: у сваім жыцьці і сьмерці. Ні ён, ні нават яго красамоўны прадстаўнік у парляманце ня ведаюць, калі ім прыдзецца ўскінуць на сьпіну ранец, узяць у рукі вінтоўку і ісьці паміраць—за што? Гэтага яны таксама ня ведаюць. І тое і другое ведаюць некалькі чалавек ва ўсёй краіне.

У буржуазнай дэмократыі поўная свабода друку, слова, сходаў. Але ў гэтым друку і на гэтых сходах не гавораць аб дзвюх рэчах: аб фінансавых згодах банкіраў і спэкулянтаў, ад якіх залежаць дарагоўля ці таннае жыцьцё, голад ці збытак ды пра міжнародныя змовы, ад якіх залежыць само жыцьцё, сытае ці галоднае, ўсёроўна. Не гавораць не таму, каб гэта было забаронена,—божа барані. Не гавораць таму, што ня ведаюць. Тайная дыплёматыя ёсьць такая-ж неабходная прыналежнасьць буржуазнай дэмократыі, як комэрцыйная тайна ці тайная падача галасоў.

Толькі што ўзьнікла, пры ўсеагульнай радасьці германскага народу, германская імперыя. Сьцягі, якімі былі аздоблены вуліцы з гэ-

тае прычыны, мабыць, не пасьпелі яшчэ зьліняць,—былі зусім сьвежыя. І ніхто з тых, хто радаваўся, ня ведаў, што яго жыцьцё ўжо запрадана расійскаму цару Аляксандру II, якому толькі што каранаваны германскі кайзэр даў у распараджэньне «дзэвесьці тысяч чалавек бояздольнага войска»,—германскага войска. Аб ваеннай конвэнцыі 6 мая 1873 г. ведалі на ўсім сьвеце толькі шэсьць чалавек: Вільгэльм I, Бісмарк і Мольтке з германскага боку, Аляксандр II, канцлер Гарчакаў і фэльдмаршал Бэрг (рукою якога напісана конвэнцыя)—з расійскага. Расія-ж была тады самаўладнаю монархіяй—з яе нічога ня возьмеш, але ў Германіі была ўсеагульная і тайная падача галасоў і многія буржуазныя свабоды, якія спакушалі шмат каго з расійцаў ня толькі 1870 г., а значна пазьней, і ня было нават яшчэ выключнага закону супроць соцыялістаў: ён выданы праз шэсьць год, калі ад конвэнцыі ўжо нічога не засталася, акрамя сьпісанага аркушу паперы.

«Трывога» 1875 г., калі ледзь не аднавілася франка-пруская вайна, паказала Бісмарку, што на дапамогу Расіі на выпадак вайны з Францыяй разьлічваць нельга,—а небясьпека францускага рэваншу была галоўным, чаго баяўся Бісмарк. Калі Аляксандр II пасьля гэтага зьвярнуўся ў Бэрлін з просьбаю аб дапамозе супроць Аўстрыі, якая стаяла расійцам уоперак дарогі ў Канстантынопаль, Бісмарк зрабіў здзіўленыя вочы: з Аўстрыяй? Ніколі ў жыцьці ня зьбіраўся ваяваць. Тут нейкае непаразуменьне. У Аляксандра ня было смеласьці апублікаваць конвэнцыю—ды гэта-б нічога і ня дало: толькі ўвесь сьвет сьмяяўся-б як расійскага цара абдуралі. Скрыгаючы зубамі ад ярасьці, паехаў Аляксандр у Аўстрыю—і заключыў там новую тайную згоду. Вайна, якую ён хацеў пачынаць, называлася вайною «за вызваленьне славян». Дык вось з гэтае прычыны палавіну славянскага, сэрбскага народу, тую, што жыве ў Босьніі і Герцэговіне, Аляксандр аддаў Аўстрыі. Трэба сказаць, што гэта была ў той момант (1876 г.) адзіная частка балканскіх славян, якая актыўна змагалася за сваё вызваленьне. Змова магла быць толькі вельмі тайнай—і Аляксандр II не азнаёміў з ёй ня толькі свайго пасла ў Канстантынопаль—Ігнацьцева, галоўнага, па сутнасьці, кіраўніка расійскай замежнай політыкі ў тых дні, але і свайго ўласнага сына, будучага Аляксандра III. Гэтак было больш надзеяна.

Застаецца дадаць, што праз 10 год Бісмарк палічыў выгадным прадаць і Аўстрыю, з якой тым часам Германія заключыла сапраўдны

саюз (у 1879 г.), 18 чэрвеня 1877 г. Бісмарк і заключыў дагавор ужо з Аляксандрам III, накіраваны супроць Аўстрыі. На нашай мове такія рэчы завуцця шальмоўствам. Але дыплёматы назвалі гэта «перастрахоўкаю», пад імем «дагавору аб перастрахоўцы» (ці яшчэ інакш: «трактату з падвойным дном» — з прычыны яго асаблівай сакрэтнасці) гэтая дыплёматычная операцыя і вядома ў гісторыі.

Дваццатае стагодзьдзе прынесла тое ўдасканаленне, што найбольш сакрэтныя дагаворы ўжо не давяраліся такому ненадзейнаму матэрыялу, як папера. І змова Аляксандра II з Аўстрыяй за кошт сэрбаў, і трактат «з падвойным дном» трапілі ўсё-ж у друк і былі распаўсюджаны газэтамі, хоць і ў перакручаным выглядзе і праз некалькі год. У XX стагодзьдзі найбольш «сур'ёзныя» згоды пачалі заключацца вусна. Так, ваенная конвенцыя Англіі і Францыі, якая загадзя вызначыла па сутнасці вайну 1914 г. (якая вызначала з усімі дэталямі, напрыклад, тое, што вайна пачнецца ў Бельгіі: шмат хто яшчэ помніць, якім ударам грому з яснага неба было «неспадзявана» для ўсіх «сумленных людзей» парушэнне бельгійскага нэўтралітэту германцамі), ня мела зусім пісьмовае формы, — была толькі «вуснаю згодай» паміж ангельскімі і французскімі штабамі. Як відаць, у такім-жа парадку была заключана і некалькі больш раньня згода Францыі з Італіяй. Апошняя належала да «Троістага саюзу», Германіі, Аўстрыі і Італіі, які быў накіраван супроць Францыі і Расіі. Італьянская армія па ўсіх разьліках уваходзіла ў склад варожых апошнім сіл, а на справе Італія яшчэ ў 1903 г. звязалася сакрэтным дагаворам з Францыяй аб узаемным нэўтралітэце на выпадак вайны. У лістападзе 1909 г. Італія заключыла дагавор і з Расіяй: Мікалай II гарантаваў Віктару-Эмануілу Трыполі, а той яму — Канстантынопаль і пратокі.

З набліжэннем імперыяліцкай вайны сетка тайных дагавораў рабілася ўсё гусцейшай, а ў часе самой вайны яны пачалі сыпацца бяз ліку. Найбольш вядомым з іх зьяўляецца дагавор Расіі з Англіяй і Францыяй усё аб тым-жа Канстантынопалі (сакавік 1915 г.), але гэты сакрэт па сутнасці быў «адкрытай тайнай»; аб гэтым лёгка было здагадацца, што нашы публіцысты (у парыскім «Нашем Слове», напрыклад) пісалі аб гэтай згодзе, як аб факту, ня маючым ніякага ўяўлення аб тэксце згоды. А Ленін ішоў значна далей і ставіў пытаньне аб будучых, пасля вайны, адносінах царскай Расіі і імперыяліцкай Англіі. Але самым агідным узорам тайнай дыплёматыі быў,

вядома, зрыў мірных перагавораў, якія пачаліся Германіяй (праз пасярэдняцтва Злуч. Штатаў) ужо ў верасні 1914 г. Сарваны яны былі дружнымі намаганнямі і Георга V і Мікалая II: першы не разграміў яшчэ германскага флёту, другі—не атрымаў яшчэ Канстантынопалю: ім «зарана» было мірыцца з Вільгельмам. Падумаць толькі, што вайна магла-б скончыцца ўжо ў 1914 г. і каштавала-б замест дзесяці мільёнаў чалавек паўмільёна.*

Нельга сабе ўявіць «сусветнай вайны» без тайнай дыплематыі: такога яе разгулу ня ведала яшчэ ніводная эпоха. У гэты іменна час Амэрыка зрабіла новы крок наперад у тэхніцы гэтае справы. Яна не заключала згод, нават і вусных. Проста па ахопленай вайною Эўропе ездзіў «асабісты прыяцель» прэзідэнта Вільсона палкоўнік Хаус—так сабе, прыватны чалавек, без усякіх паўнамоцтваў, зразумела. Прыяжджаў гэты «прыватны чалавек» у Бэрлін і ўпэўняў там, як Вільсон любіць немцаў. Пасья гэтага Вільгельм падымаў нос ўгару на 120 градусаў, пачынаў марыць аб саюзе са Злучанымі Штатамі і рашыў, зразумела, ваяваць «да пераможнага канца». А потым «прыватны чалавек» Хаус ехаў у Лёндан і так расказваў, як прэзідэнт Вільсон паважае Антанту і спачувае яе справядлівай вайне. Антантаўскія дыплематы глядзелі пасья гэтага адзін на аднаго бліскучымі вачыма і весела пахлопвалі адзін аднаго па плячы, прыгаварваючы: «Што, Амэрыка-ж бо наша». А іх урады таксама, зразумела, рашалі трымацца «да пераможнага канца». І чым больш цякло крызінь палёх Эўропы, тым больш цякло загазаў да амэрыканскіх заводчыкаў. Гэты ўзор тайнай дыплематыі, калі замежная політыка «найвялікшае дэмакратыі сьвету» тварылася асобаю, якая ні перад кім, апроча свайго «асабістага прыяцеля», прэзідэнта, не адказвала, складае, здаецца, вышэйшае дасягненьне. «дэмакратычных» звычайў у гэтай галіне.

Выкрыцьцё ўсяе гэтае брыдоты, апублікаваньне тайных дагавораў у часе імперыяліцкай вайны складала, такім чынам, непарыўную частку ўсяе сыстэмы выкрыцьця «дэмакратычнага ашуканства»—непарыўную частку соцыялістычнай рэвалюцыі. Накідаючы, яшчэ з-за граніцы «програму міру» ўсерасійскага савету рабочых дэпутатаў. Ленін пісаў: 1) Усерасійскі савет рабочых, салдацкіх і сялянскіх дэпутатаў (ці Пецярбургскі савет, які замяняе яго часова) зазначыў-бы зараз, што ніякімі дагаворамі ні царскай монархіі, ні буржуазных урадаў ён ня звязаны. 2) Ён апублікаваў-бы зараз усе гэтыя дагаворы,

каб аддаць на ўсеагульную ганьбу рабаўніцкія мэты царскай монархіі і ўсіх бяз выключэньня буржуазных урадаў¹⁾).

У процілегласьць Кауцкаму, які выкрыў толькі германскі імператарскі ўрад, Ленін, такім чынам, меў на ўвазе выкрыць «усе бяз выключэньня буржуазныя ўрады» абодвых варожых бакоў. Бо для Леніна, сьдвьярджаем, «выбух» тайнай дыплёматыі быў непарыўнаю сустаўною часткаю соцыялістычнай рэволюцыі. І да пэўнай ступені гэтая вельмі дзёркая для 1917 г. мэта была дасягнута. Вядома, таемная дыплёматыя яшчэ ня скончыла свайго існаваньня—зараз, напэўна, існуе ня менш як 10 год назад, але тайны свайёй перадваенае політыкі імперыялісты павінны былі прыадкрыць: і ня толькі германскія імперыялісты, але і ангельскія, зьбіраюцца, здаецца, і францускія. А штуршком да гэтага, штуршком непераможным, зьявіліся іменна пачатыя намі ў Расіі публікацыі. «Факты, выкрытыя расійскаю «Чорнай кнігай» адносна эўропэйскай вайны і плянаў падрыхтоўкі да яе Ізвольскага і Пуанкарэ ніякім чынам не абвергнуты публікацыямі, якія выйшлі пасля 1924 г.», піша вядомы спэцыяліст па пытаньні аб «вінавайцах вайны» амэрыканец Бэрнс; а гэты аўтар, ці то паводле няведаньня рускай мовы, ці то з прычыны боязьні амэрыканскае буржуазіі перад бальшавікамі (ён буржуазны пацыфіст, зразумела), вельмі неахвотна цытуе нашы выданьні і рэдка нават спамінае аб іх. Але робячы агульны агляд пытаньня, не пачаць з гэтых выданьняў ён ня мог.

А тым часам як сьціпла ўсё гэта пачыналася. У сваім дзеньніку 22 лістапада 1917 г. Садуль запісаў аб тым, што заўтра зьбіраюцца пачаць публікацыю дыплёматычных дакумантаў. «З тае прычыны, што архівы папярэднія 1914 г., амаль зусім зьніклі (!), бальшавікі не знайшлі яшчэ ніякіх сьлядоў перагавораў, якія павінны былі праводзіцца ў Потсдаме і ў іншых мясцох... «Такім чынам, у нашым Наркомзамспраў у першыя дні яго існаваньня на ведалі нават аб тым, што перадваенныя архівы (апрача «сакрэтнага архіву міністра») Керанскі эвакуяваў у Кірылава-Белазёрскі манастыр. На чале справы публікацыі стала асоба, у вышэйшай ступені дзіўная для кожнага нерэволюцыянэра і надзвычай блізкая і свая для ўсякага рэволюцыянэра. Гэта быў матрос—звычайны матрос з тых, што бралі Зімовы палац, таварыш Маркін. Больш нязвычайнага рэдактара ня

¹⁾ Чацьверты „Лист издадека“—„Как добиться мира“.

мела, вядома, ніводнае выданне дыплёматычных дакумантаў. І ўявецца сабе, паважаныя буржуазныя колегі, рэдактар быў ня дрэнны. Для матроса архіў павінен быў здавацца такою-ж загадкавай рэччу, як для архівіста броняносец: напэўна ніводзін архівіст ня здолеў-бы здабыць з броняносеца ніякай карысьці, а вось матрос, хоць і хаотычна, здабыў з архіву паміж усякага рызьзя такія каштоўныя рэчы, як сэрба-баўгарская ваенная конвенцыя 1912 г., якая на думку сучасных спецыялістаў (таго-ж Бэрнса) зьяўляецца адным з выходных пунктаў катастрофы 1914 г. Ва ўсякім выпадку, агітацыйнае ўражаньне «выкрываньняў» атрымалася ад публікацыі Маркіна поўнае. Вядома, ён ня сам усё рабіў, але нялёгка было ў хаосе першых дзён рэвалюцыі падшукаць толькі неабходны персонал, пачынаючы нават з машыністак, канчаючы перакладчыкамі і тэхнічнымі рэдактарамі. Цяпер, калі мы маем ня толькі поўны падбор перадваенных германскіх і аўстрыйскіх дакумантаў, але і падбор дакумантаў ангельскіх, які прэтэндуе на такую-ж паўнату, можна ацаніць, які гіганцкі зрух быў зроблены ў свой час рукою рэвалюцыйнага матроса. А ён глядзеў на сваю справу, як на ўсякую іншую рэвалюцыйную справу, і, скончыўшы яе, уліўся зноў у матроскую масу, каб знайсці ў яе радок героічную сьмерць, як і належыць рэвалюцыйнаму матросу¹⁾.

Я не магу лепш скончыць свой артыкул, як падаўшы тую «адозву»—інакш не назавеш,—якая была надрукавана на першай старонцы першага выпуску «Зборніку сакрэтных дакумантаў з архіву былога міністэрства замежных спраў»: «Прэч тайную дыплёматыю. Няхай жыве адкрытая сумленная згода. Мэтаю гэтага зборніку зьяўляецца азнаямленьне шырокіх мас са зьместам дакумантаў, якія захоўваліся ў броніраваных пакоях і незгаральных шафах былога міністэрства замежных спраў, як аднаго з філіяльных аддзяленьняў буржуазіі ўсіх краін. Кожны дакумант ёсьць здрада народу. Кожны дакумант ёсьць ганебнае кліймо прыпнятальянкам. Усё на сьвет боскі. Усё наверх. Няхай ведаюць працоўныя ўсяго сьвету, як за іх сьпінамі дыплёматы ў габінэтах прадавалі іх жыцьцё. Анэксавалі землі. Нахабна зьяввольвалі дробныя нацыі, прыпняталі політычна і эканомічна. Заключалі ганебныя дагаворы. Няхай ведае кожны, як імперыялісты росчыркам пяра, адрэзвалі цэлыя вобласьці. Акраплялі палі чалавечай крывёю. Кожны знойдзены дакумант ёсьць найвастрэйшая зброя супроць буржуазіі».

¹⁾ Апісаньне яго пагібелі гл. у Ларысы Рэйснэр. „Сочинения“, т. I, стар 63—68.

Мінула дзесяць год—і як мала мы яшчэ выкарысталі гэтую «найвастрэйшую зброю». Але трэба навучыцца ўладаць ёю так-жа добра, як нябожчык Маркін уладаў кулямётам. Ня я адзін, як выявілася, памятаю, як ён выпрабавваў кулямёт (любіў гэтую зброю!) у калідорах былога міністэрства замежных спраў. Кулямётам наша Чырвоная армія аўладала добра. А вось тайнікі нашых архіваў да гэтага часу тайнікі для шмат каго, хто ня можа ў іх непасрэдна працаваць. Мы апублікавалі вельмі многа, але сыстэматычнага збору дакументаў тайнай дыплёматыі імперыяліцкае вайны ў нас яшчэ няма. А тымчасам, якраз тут мы яшчэ раз маглі-б сказаць новае слова: перадаенныя дакуманты ўжо настолькі добра вядомы, што тут нельга чакаць большых выкрыццяў. Але ваенную дыплёматыю буржуазія яшчэ старанна хавае ў сваіх тайніках, добра разумеючы, што гэтая зброя куды больш вастрэйшая. Час нам і яе дастаць з нажаў, і няхай дзесяцігадовы юбілей першага апублікаваньня тайных дагавораў будзе напамінкам аб гэтым.

„Правда“ 28 лістапада 1927 г.

АМЭРЫКА І ВАЙНА 1914 ГОДУ

I

Удзел Злучаных Штатаў у імперыяліцкай вайне разглядаюць звычайна пад кутом гледжаньня пытаньня: «Што пабудзіла ПАЗШ у мяшацца ў вайну?» Бяз усякіх спрэчак прымалася і прымаецца да гэтага часу ў агульных популярных выкладаньнях ірадымету,—што Штаты спачатку былі нэўтральнымі; потым, пад уплывам, галоўным чынам, «нетактыўнасьцяй» немцаў («неабмежаваная» падводная блёкада), Штаты перайшлі спачатку ад «чыстага» нэўтралітэта да нэўтралітэта, прыцельскага ў адносінах да Антанты, потым да разрыву дыпламатычных зносінаў з Германіяй, потым да вайны з апошняй.

Часам рабіліся спробы «паглыбіць» пытаньне. Высоўвалася хронолёгічнае супаданьне ўступленьня Амэрыкі ў вайну і нашай лютаўскай рэвалюцыі. Амэрыка, кажуць, «умяшалася», каб ня даць Антанце, якая была аслаблена расійскай рэвалюцыяй, загінуць пад уплывам Германіі і яе саюзнікаў. Для Злучаных Штатаў падтрыманьне эўропэйскае «роўнавагі» зрабілася, кажуць, такім-жа догматам, як некалі для Англіі: Штаты, якраз таксама, як Англія не маглі дапусьціць панаваньня ў Эўропе якое-небудзь аднае краіны на страту ўсім іншым—аб'яднаньня Эўропы пад аднаю ўладаю; у імя гэтага Англія некалі дзесяцігодзьдзямі змагалася з імперыяй Наполеона I,—у імя гэтага цяпер Злучанья Штаты ўступілі ў бой з «найноўшым Наполеонам» Вільгельмам II.

Вядома, гэта крыху больш сур'ёзна, чым наўна-псыхолёгічнае тлумачэньне, што немцы «раздражнілі» прэзыдэнта Вільсона сваімі нетактыўнасьцямі. Але трэба аддаць справядлівасьць амэрыканцам: сапраўднай расійскай рэвалюцыяй яны лічылі Кастрыч-

ніцкую. Ёй адной яны надавалі сур'ёзнае значэнне¹⁾. З другога боку, крушэнне расійскага фронту даўно ня было для іх сакрэтам—ужо значна раней лютага²⁾.

Калі тлумачэнне «ад роўнавагі Эўропы» было правільна, амэрыканцы павінны былі-б умяшцацца яшчэ ўлетку 1916 г.—ці дачакацца лістапада 1917 г. Пры гэтым трэба ўзяць пад увагу, што аб'яўленне вайны Германіі ў сакавіку 1917 г. мела чыста «юрыдычны» характар: як баявая сіла амэрыканцы маглі зьявіцца на заходнім фронце толькі больш як праз год—пад канец вясны ці пачатак лета 1918 г.

Але самым слабым бокам абодвух тлумачэнняў зьяўляецца, вядома, тэорэтычны. Няўжо зьяўленне на полі бойкі імперыяліцкай вайны аднаго з волатаў імперыялізму магло быць вынікам толькі дрэннай дыплематыі немцаў—ці правільнага дыплематычнага разьліку амэрыканскага ўраду, г. зн. мотываў, якія маглі-б быць чыннымі ва ўсе часы і пры ўсякіх эканамічных абставінах? Няўжо асаблівасьці эпохі монопалістычнага капіталізму ні ў чым не знайшлі сабе адлюстраванья пры гэтым выпадку?

Гэтае меркаваньне да таго кідаецца ў вочы, што нават буржуазныя гісторыкі, якія клапаціліся адмяжоўваліся ад усякае солідарнасьці з гістарычным матэрыялізмам, ня могуць не рабіць уступак гэтаму пункту гледжанья. Тлумачачы прычыны амэрыканска-германскага разрыву, адзін з гэтых гісторыкаў гаворыць: «Вельмі вялікую ролю адыгрывала ўзрастаючае гандлёвае суперніцтва. Як Германія, так і Злучаныя Штаты бурна разьвіваліся перад сусьветнаю вайною эканамічна, і гэта прыводзіла да конкурэнцыі на сусьветным рынку. Шмат хто думае, што гэта было найбольш важнай і найбольш глыбокай прычынаю ахалоджваньня адносін паміж абедзьвюма краінамі». І далей, яшчэ больш «груба эканамічна»: «калі-б мы нашы грошы зьмяшчалі ў дзяржаўныя паперы цэнтральных дзяржаў і галоўную масу нашых тавараў прадавалі-б гэтым дзяржавам, дык амэрыканскія фінансавыя і прамысловыя колы былі-б так-жа ярасна настроены на

1) „The intimate papers of colonel Nouse“, т. III, стар. 299—300.

2) Там-жа, т. II, стар. 252—данясенне амэрыканскага пасла ў Бэрліне Джэрдара ад 24 мая 1916 г.: „... на рускім фронце ўстанавілася нешта накшталт маўклівага „боскага міру“: няма ніякіх басёў, узаемныя візыты ў траншэі на пачатках поўнага сяброўства..“ Характарна, што першыя сымптомы пабрацімства зьяўляюцца ўжо так рана.

харысьць Германіі, як яны ў 1915, 1916 і 1917 г. былі настроены на харысьць Англіі і Францыі¹⁾.

Нам няма ніякае патрэбы спадзявацца на аўторытэт буржуазных гісторыкаў,—хоць-бы і з ліку найбольш прыстойных. Амэрыка—адна з шматлікіх краін, зноў-такі,—паклапацілася забяспечыць нас дакумантамі. Гэтыя дакуманты закранаюць ня толькі ўзьнікненьне вайны, як большасьць дакумантаў, апублікаваных эўропэйскімі краінамі, яны захапляюць і вельмі вялікі кавалак уласна вайнавай эпохі. Для Амэрыкі гэта, аднак, натуральна—паколькі Злучаныя Штаты пачалі ваяваць толькі ў 1917 г., такім чынам ня толькі 1914, але і 1915 і 1916 г. для іх яшчэ гады ўзьнікненьня вайны. Што асабліва каштоўна, гэта—ня толькі офіцыяльныя дакуманты, да разраду якіх належыць пераважная большасьць папер, апублікаваных іншымі дзяржавамі; амэрыканскія зборнікі даюць безьліч прыватных, «асабістых» лістоў—крыніца, непамерна больш, жывьцёвая, чым офіцыяльная перапіска. Адзін са зборнікаў, найбольш поўны, так і названы: «Асабістыя паперы палкоўніка Хауса» (Intimate papers of colonel House).

У гэтага асабістага і прыватнага характару выданых дакумантах ёсьць, вядома, і свой адваротны бок. Абодвы выданьні, якія мы маем на ўвазе²⁾, таксама прыватныя, неофіцыяльныя,—ніякая дзяржава за іх не адказвае. Для вельмі шырокай і мала дасьведчанай публікі гэта, вядома, траціць аўторытэт выданьняў; хоць крыху дасьведчаны чытач ведае, што офіцыяльны штэмпэль зусім нічога не гарантуе, хутчэй наадварот, калі выдае дакуманты, якія «выкрываюць» урад, які нясе па традыцыі, адказнасьць за ўсіх тых, каго выкрываюць. Толькі пячатка ўраду, які ня меў ніякага дачыньня да бойні 1914 г.—ня мог мець ніякага дачыньня, паколькі гэтага ўраду тады яшчэ і не існавала—можа быць парукай сапраўднасьці і паўнаты публікуемага. Але для офіцыяльных зборнікаў абавязковы некаторыя знадворныя правілы, ад якіх прыватны выдавец можа лічыць сябе свабодным. Офіцыяльны выдавец, можа быць, не за-

1) Н. Е. Barnes, Возникновение мировой войны, нем. пер., стар. 433 і 445.

2) 1) „The intimate papers of colonel House Arranged as a narrative by Ch. Seymour, prof. of history at Vale Univ.“ fol. I—IV, London Ern. Benn. 1926—1928.

2) „The life and letters of Walter H. Page. By Burton J. Hendrick“, vol. I—III, London. Will. Hennemann, 1926 г. Ёсьць таннае больш компактнае выданьне, у адным томце.

ўсе ды дае поўны збор адпаведных дакументаў, але ён абяцае та-
кое даць. Калі збор, на самай справе, ня поўны—гэта ўжо ашукан-
ства. Прыватны выдавец можа гэтага і не абяцаць. Так і было ў да-
ным выпадку. Выдаўцы проста гавораць, што яны надрукавалі ня
ўсе дакуманты поўнасьцю—многае дана ў вынятках і цытатах. З мэ-
таю зрабіць кнігу лягчэйшаю для ўспрыманьня масавага чытача,
ёй у абодвух выпадках быў наданы характар апавяданьня,
толькі багата насычанага тэкстамі. Але апошніх так многа, што кнігі
адрозьніваюцца ад сапраўдных зборнікаў дакументаў толькі з чыста
літаратурнага боку.

У гэтым нарысе мы ня збіраемся вычарпаць увесь багаты
змест сямі тамоў, якія цытуюцца намі. Гэта можна зрабіць толькі
ў радзе нарысаў. Тут мы паспрабуем толькі, з дакумантамі ў руках,
правярць сьдзьвярджэньне, якое вельмі пашырана і прымаецца бяз
крытыкі ўсімі, аб нібы нэўтралітэце Злучаных Штатаў у вайне
1914 г. Для такога правэркі ў зборніках мы маём матэрыял выключ-
нае паўнаты. Але, перш як распачаць самую працу, некалькі слоў аб
«дзеяных асобах».

Звычайна масавае перакананьне, якое зноў-такі ўспрымаецца
бяз крытыкі, ставіць у цэнтры замежнай політыкі Штатаў
1914—1919 г.г. постаць прэзыдэнта Вільсона. Аб яго адрасох, пра-
мовах, нотах і славурых «чатырнаццаці пунктах» кожны ведае.
Кожны ведае і аб няўдачы, якая нарэшце спаткала амэрыканскага
прэзыдэнта на гэтай арэне. Хто сапраўды чытаў гэтыя славурых
дакуманты, а ня толькі чуў аб іх, ніколі ня мог пазбавіцца ад ура-
жаньня некай дзіцячае наўнасьці, якою дакуманты вызначаліся. Для
шмат каго, можа быць, гэта служыла адзнакаю «новага слова»,
сьвежай думкі, якая не скарчанела ў дыплёматычнай абыдзешчыне.
На самай справе гэта была пячатка сапраўднае наўнасьці, у літа-
ральным сэнсе гэтага слова, наўнасьці чалавека, які разумее сут-
насьць міжнародных адносін ня лепш за кожнага, «чалавека ву-
ліцы», за кожнага абываталя.

У гэтым вымушаны прызнацца аўтары, найбольш пачцівыя да
памяці Вільсона. Проф. Сэймур, які апрацоўваў для друку перапіску
Хауса, гаворыць аб прэзыдэнту: «У пачатку яго політычнай кар’е-
ры, і нават на працягу першых двух год яго прэзыдэнства, дыплё-
матычныя пытаньні цікавілі яго значна менш, чым яго законадаўчая
програма: у яго паступова разьвівалася тое, што можна назваць

больш выразна (закежнай) політыкай, і ён даваў магчымасьць сваім паслом самім вырашаць праблемы, якія ўзьнікалі перад імі. Хутка пасля прызначэньня Пэджа паслом у Лёндан, палкоўнік Хаус, як ён паведамляе, спытаў Вільсона: «ці даў (апошні) якія-небудзь спецыяльныя інструкцыі Пэджу... Выявілася, што не, але што (Вільсон) лічыў вырашанаю справаю, што ён (Пэдж) будзе трымаць сябе дыплёматычна і ў прымірным напрамку». На працягу ўсяе вайны, паведамляе біограф Пэджа, апошні атрымаў ад Вільсона ўсяго толькі трынаццаць лістоў, уключаючы ў гэты лік і рэкамандацыйныя лісты амэрыканцам, якія ехалі ў Англію¹⁾.

Разуменьне «першыя гады прэзыдэнцтва» трэба такім чынам вельмі пашырыць. У другім месцы і Хаус павінен быў прызнаць, што яшчэ ў 1915 г., калі пытаньне аб ролі Злучаных Штатаў у вайне стаяла ўжо шчыльна перад прэзыдэнтам, той усё яшчэ «не цаніў, як сьлед, важнасьці замежнай політыкі і надаваў занадта вялікае значэньне хатнім (г. зн. амэрыканскім) справам». І добра рабіў, трэба дадаць, бо калі ён пачынаў разважаць аб замежнай політыцы, ён ня мог пайсьці далей звычайных абывательстваў ацэнак, аснованых на чытаньні ангельскіх газет,—іншых, як відаць, ён чытаць ня мог. Усьлед за гэтымі газэтамі ён паслухмяна абураўся з прычыны парушэньня Германіяй бэльгійскага нэўтралітэту (мы ўбачым хутка, як адносіліся да гэтага сапраўдныя амэрыканскія дыплёматы), і з прычыны спаленьня лувэнскае бібліотэкі і г. д. Гутарка яго на гэтую тэму з Хаусам занадта даўгая, каб тут яе аднаўляць цалкам, страшэнна нагадвае аб лекцыі поліграматы ў пачатковай школе—поліграматы буржуазнай, вядома²⁾). І тэю-ж сьвятою прастатою вызначаецца рэпліка, якой прэзыдэнт адказаў некаторым членам яго кабінэту, якія былі крыху больш дасьведчаныя ў ваенных пытаньнях і рабілі спробу азнаёміць з імі старшыню: «Джэнтльмэны, саюзьнікі (г. зн. Антанга) стаяць, прыціснутыя да сьцяны, у барацьбе з дзікімі зьверамі. Я не дазволю, каб наша краіна зрабіла што-б там ня было, што магло-б пашкодзіць ім, ці зрабіць больш цяжкім працяг вайны, покуль прызнаньня правы груба парушаюцца³⁾»).

Мы пасля пабачым, што да «прызнаных правоў», напрыклад, права турак на іх сталіцу Канстантынопаль—Вільсон быў схільны

¹⁾ House, I, стар. 181; Page, III, стар. 259.

²⁾ G. House, там-жа, стар. 298—299.

³⁾ House, II, стар. 49.

адносіцца вельмі лібэральна. «Прызнаныя правы»—гэта правы Антанты і яе саюзнікаў. Абываталь, ашуканы ангельскімі газэтамі,—так можна азначыць асабістую пазыцыю Вільсона ў пачатку вайны. Але лёгка ашукваць таго, хто хоча быць ашуканым: амэрыканскія гісторыкі (той-жа цытаваны вышэй Barnes) правільна падкрэсліваюць дэмакратычную традыцыю Вільсона. Дэмакратычная партыя яшчэ і ў XX ст. застаецца партыяй поўдню і аграрыяў. На паўторных выбарах Вільсона ў 1916 г. «сталымі» штатамі дэмакратаў лічыліся ўсе штаты, якія ўваходзілі ў конфэдэрацыю 1861 г. Да іх далучыліся—але іх прышлося адваёўваць—земляробчыя штаты сярэдняга і далёкага Захаду. Са штатаў, якія захавалі адданасць федэрацыі ў 1861 г., адданымі Вільсону былі толькі Нью-Гемпшыр і Мэрылянд: але апошні ў 1861 г. быў нявольніцкім штатам, які застаўся на баку Поўначы па гэтай простае прычыне, што яго акупавала армія насельнікаў поўначы. Для давяршэння характарнасьці выбараў 1916 г. Заходняя Віргінія, якая адкалолася ад Поўдня ў часе грамадзянскай вайны, раскалолася і на гэтых выбарах. Вільсон абодва разы атрымаў уладу, як абранец жыхароў поўдню. Індустрыяльныя штаты Новае Англіі, апора Поўначы ў грамадзянскую вайну галасавалі за Юза і рэспубліканцаў. Але ў грамадзянскую вайну Англія падтрымлівала рабаўласнікаў Поўдня, і кожнаму жыхару поўдня было натуральна глядзець на кожнага ангельца, як на сябра і саюзніка. Сымпатыі да Англіі ня былі асабістаю справаю Вільсона—гэта былі сымпатыі яго партыі і яго абіральнікаў.

Калі-б міжнародныя адносіны азначаліся сымпатыямі ўрадаўцаў. Злучаныя Штаты ўжо ў жніўні 1914 г. былі-б у радох Антанты. З гэтага пункту гледжаньня прыходзіцца пытаць не аб тым, чаму Амэрыка «ўмяшалася» ў 1917 г., а чаму яна не ўмяшалася на тры гады раней. І тут грубы сумэрны адказ даволі просты. У жыхароў Поўдня і захаду, які далучыўся да іх, розум і сэрца ня былі ў згодзе. Традыцыі цягнулі іх у бок Англіі—але Англія аб'явіла ваеннай контрабандай хлеб і бавоўну, г. зн. закрыла палову сусьветнага рынку перад фэрмамі Захаду і плянтатарамі Поўдня. Такого ўдару па кішэні ніякая традыцыя вытрымаць не магла. Роўнадзейная англёфільскіх сымпатыі і ангельскае блёкады знайшла сваё выяўленьне ў тэндэнцыях Браўяна, які быў міністрам замежных спраў у кабінэце Вільсона і не зрабіўся прэзыдэнтам іменна таму, што ён быў ужо занадта характарнаю паўднёваю постацьцю: выбары амэрыканскага

прэзыдэнта заўсёды да вядомае ступені кампроміс, а герой будучага малпавага процэсу ў кампромісных постаці не падыходзіў. Але пункт гледжаньня Поўдня на вайну ён уяўляе значна лепш за Вільсона. Брайян быў фанатыкам найхутчэйшага заключэньня міру. Ён не хацеў, каб ангельцы былі пераможаньня—божа барані!—але ён хацеў, каб амэрыканская бавоўна і амэрыканская пшаніца незабаронена прадаваліся таму, хто дасць за іх лепшую цану. Трэба як мага хутчэй аднавіць нормальныя рыначныя адносіны—г. зн. спыніць вайну. З ліпеня да верасьня 1914 г. Брайян тры разы выступаў з прапановай пасярэдніцтва, выклікаючы гэтым найвялікшае абурэньне Вільсона і яго гуртка. «Дазвольце мне напамніць вам,—пісаў Вільсону Хаус у самым разгары перадваеннага крызісу (1 жніўня 1914 г.),—што ня трэба дапускаць, каб Брайян рабіў якія-б там ня было прапановы, тэй ці іншай з уцягнутых у канфлікт дзяржаў. Там глядзяць на яго, як на вар'ята, і гэта (выступленьне Брайяна) паслабіла-б ваш уплыў у тым выпадку, калі-б вы пазьней захацелі яго выкарыстаць». Зразумела, што Брайян быў рашучым праціўнікам усякіх падрыхтовак, да вайны з боку саміх Злучаных Штатаў. Калі Хаус, паводле прапановы Вільсона і вельмі насуперак свайму асабістаму жаданьню, павінен быў загаварыць з Брайянам на гэтую тэму, ён знайшоў, што міністр замежных спраў разважае, «як маленькая ўнучка Джэн Тукер. Ён гаварыў з вялікім пачуцьцём, і я баюся, што ад яго можа быць многа клопату...¹⁾».

Але мы бачылі, што ад разважаньняў маленькіх дзяцей недалёка адыйшлі і выказваньні самога прэзыдэнта. Не падлягае ніякаму сумненьню тое, што з двух офіцыйальных кіраўнікоў амэрыканскай замежнай палітыкі Брайян быў усё-ж мацнейшым за Вільсона. У першага быў усё-ж свой плян, няхай найўны—у Вільсона ня было ніякага свайго пляну, ён мог толькі плысьці па плыні, а плысьці па плыні падзей у Эўропе, значыць плысьці супроць плыні сярод сваіх абіральнікаў, якіх кожны новы месяц ангельскай блэкады рабіў усё больш варожымі ў адносінах да «традыцыйнага» прыяцеля. Цяжка сказаць, што атрымалася-б, калі-б паядынак Вільсон—Брайян разыграўся толькі паміж імі двума: магчыма, што кандыдатам дэмакратаў на выбарах 1916 г. зрабіўся-б Брайян. Але апошні так-жа мала разумеў у канкрэтных дыплёматычных пытаньнях, як і прэзыдэнт.

¹⁾ House, I. 285 і 305.

На дзелавай глебе ён быў бяспомачны. Шчасьце яго праціўніка было ў тым, што ў сваім акружэньні ён знайшоў двух дзелавых людзей, якія сярод профэсіянальных дыплёмаў, праўда, рабілі даволі ня-аграбнае ўражаньне, але ўсё-ж стаялі на бязьмежна больш высокім узроўні, як звычайныя чытачы газэт, і маглі быць праваднікамі Вільсона ў зусім чужым для яго сьвеце. Што іх саміх павядуць за сабой куды спрытнейшыя і кемлівыя дыплёматы, з гэтым фактам да гэтага часу не маглі асвоіцца нават прысяжныя біографы гэтых двух людзей, якія даволі комічна імкнуліся паказаць двух, па сутнасьці, ангельскіх агентаў, за ледзь не дзяржаўных людзей першага парадку. Справядлівасьць, аднак, прымушае сказаць, што аднаго з гэтых памочнікаў здолеў раскусіць яшчэ і сам Вільсон, пасьля двухгадовага вопыту. Які ня быў просты па гэтай лініі прэзыдэнт, некаторыя рэчы занадта ўжо білі ў вочы. Гэтымі двума асобамі, якія «ўвялі» Злучаныя Штаты ў сусьветную вайну, былі палкоўнік Хаус і пасол Штатаў ў Лёндане Пэдж.

«Палкоўнік» Хаус¹⁾ быў яшчэ больш кроўна зьвязаны з Поўднём і яго традыцыямі, чымся прэзыдэнт Вільсон. Сын буйнога тэхаскага зямляўласніка, які веў у часе грамадзянскае вайны організаваную—і вельмі для яго асабіста прыбытковую—ваенную контрабанду на карысьць конфэдэратаў, ён, як і яго прыцель Пэдж, усімі дзяццячымі ўспамінамі быў зьвязаны з тэю эпохаю, калі Вашынгтон быў варожай сталіцай, а прэзыдэнт Лінкольн галавой чужой варожай дзяржавы, якая разарала і рабавала поўдзень дзяржавы. Пэдж кісаў у сваіх успамінах, што пакаваньне конфэдэратаў, забітых на фронце грамадзянскай вайны былі найбольш моцнымі ўражаньнямі яго дзяцінства. Самым моцным уражаньнем дзяцінства самога Хауса была вестка аб забойстве Лінкольна. Для англёфільскіх сымпатыяў глеба, такім чынам, была падрыхтавана лепш чым нават у самога Вільсона. Але зноў-такі, мы вельмі недалёка пайшлі-б у разуменьні політыкі Хауса (у прыстасаваньні да замежнай політыкі Злучаных Штатаў гэты тэрмін больш гістарычна правільны, чым «політыка Вільсона»), калі-б абмежаваліся асабістымі сымпатыямі і антыпатыямі.

¹⁾ Яго ваенную годнасьць прыходзіцца пісаць у двухосьці, бо «палкоўнік» ніколі ваенным чалавекам ня быў. У паўднёвых штатах гэта проста формула ветлівасьці, часамі ганаровая годнасьць—у мясцовай міліцыі. У Эўропе «чын» Хауса прымаў ўсур'ёз, што стварыла яму, асабліва ў мілітарыскай Германіі, рад страшэнна комічных выпадкаў.

Сын тэхаскага памешчыка быў адным з найбольш выразных прадстаўнікоў тае політычнай плыні, якая на грубоў мове гісторыкаў-матэрыялістаў носіць назву амэрыканскага імперыялізму. Ня ўжываючы гэтага няпряммага тэрміну, біограф Хауса, на сутнасьці, апісаў самую рэч як ня трэба лепш. «Хаус быў адным з нешматлікіх людзей у Злучаных Штатах,—піша проф. Сэймур,—які разумелі перад вайною, як глыбока папярэднія трыццацігодзьдзе зьмяніла нашы адносіны да Эўропы, зрабіўшы з Штатаў у інтэлектуальных і эканамічных адносінах аднаго з членаў сям'і сусьветных дзяржаў. За гэтым павінна было ісьці, ён быў пераконаны, і політычнае яднаньне з гэтымі дзяржавамі. Ніколі не адчуваючы недахопу ў смеласьці, ён гатовы быў прыняць усе вынікі. Ён адчуваў, што міфічная абарона доктрыны Монроэ («Амэрыка для амэрыканцаў») павінна быць заменена ўдзелам Амэрыкі (ва ўсіх сусьветных путаньнях),—ён быў пэўны, што легенда аб політычнай ізоляцыі ад Эўропы зьяўляецца аджыўшай рэшткаю даўно мінулай эпохі. Чаго ён хацеў, гэта было супрацоўніцтва з вялікімі эўропэйскімі дзяржавамі ў справе захаваньня міру, што было жыцьцёвым матэрыяльным інтарэсам для Злучаных Штатаў. І гэтага перакананьня ніколі не паслабляла разуменьне таго факту, што становішча спраў у Эўропе—крытычнае і можа ў кожную хвіліну выліцца ў агульна-эўропэйскую вайну»¹⁾.

Формула: «Калі хочаш міру, рыхтуйся да вайны» застарэла да 1914 г., ня менш чым доктрына Монроэ, і яе даўно трэба было змяніць больш новай: «калі хочаш міру, ваюй». Хаус прымаў яе, сапраўды, з усімі вынікамі. Ужо ў красавіку 1914 г. ён запісваў у сваім дзеньніку! «У мяне была доўгая гутарка з генэралам Будам (адным з апосталаў амэрыканскага мілітарызму), аб ваеннай падрыхтоўцы. Мы абгаварвалі міжнароднае становішча, асабліва ў адносінах да Японіі і магчымым з яе боку непакоем, і казалі аб тым, што неабходна павінна быць зроблена. Ён сказаў, што Маніла так цяпер умацавана, што можа трымацца прынамсі год, і што вельмі хутка Гавайскія астравы будуць настолькі-ж недаступнымі. Ён думае, што Панамскі канал так хутка можа быць скончаны, што ў выпадку патрэбы яго можна будзе адкрыць праз 20 дзён. Мы абяцалі з гэтага часу трымаць адзін з адным шчыльную сувязь»²⁾. Праз не-

¹⁾ House, I, 197 (разрадка мая. М. П.).

²⁾ Ibid., 302—303.

жалкы месяцаў усё зрабілася, само сабой зразумела, значна больш канкрэтным. У лістападзе 1914 г., у гутарцы з Вільсонам Хаус ужо «настойвае на тым, што надышоў час для вялікай творчай работы ў гаіне арміі, такой, якая зрабіла-б гэтую краіну занадта магутнай, каб якая-б там ня была іншая нацыя адважылася напасці на яе. Ён (Вільсон) сказаў мне, што ёсць падстава падазраваць, што немцы раскідалі па ўсёй краіне бетонныя фундаменты для цяжкіх гармат, на ўзор таго, як гэта яны зрабілі ў Бельгіі і ва Францыі. Ён амаль не адважваўся казаць аб гэтым голасна, бо, калі-б гэтая вестка распаўсюдзілася, гэта так разыюшыла-б народ, што вышкі магла быць небяспечнымі». Генэрал Вуд дасьледуе гэтую справу...¹⁾.

Як бачым псыхолёгія маленькай дзяўчынкі магла быць точкай апоры для вельмі дарослых імперыялістычных праектаў. Недарэчная гутарка аб нямецкіх хітрыках непасрэднай зачэпкаю да офіцыйнай гутаркі Хауса з Брайянам, а прычыны гэтага іменна выпадку Хаус і ўспемніў сваю ўнучку. Чаму гэтая ўнучка ня прыйшла яму ў галаву, калі ён гутарыў з Вільсонам, можна растлумачыць толькі пачцівасьцю тэхаскага дэмократа да свайго лідэра і прэзыдэнта. Як-бы там ня было, ужо ў лістападзе 1914 г. амэрыканскі мілітарызм пачаў выходзіць са стадыі прыватных гутарак.

Такім быў чалавек, у руках якога быў «чалавек вуліцы», што начытаўся ангельскіх газэт і ўладаў усімі правамі і прывілеямі, вельмі шырокімі, якія констытуцыя Злучаных Штатаў дае прэзыдэнту ў гаіне замежнай політыкі. «Офіцыйна» Хаус займаў становішча «прыяцеля» прэзыдэнта—становішча амаль такое-ж узаконенае, як становішча фаворыткі пры дварах XVIII ст., або фаворыта пры Кацярыне II. Але іх сяброўства было вельмі нядаўняй даты, калі пачалася вайна 1914 г. Яны пазнаёміліся ў часе першых прэзыдэнцкіх выбараў Вільсона, у канцы 1911 г. «Ён ня з самых буйных людзей, якіх я сустракаў,—запісаў аб ім Хаус пад першым уражаньнем,—але адзін з самых прыемных...». Прыемнасьць была, відавочна, у тым, што Вільсон адразу выявіў вялікі нахіл ва ўсім слухацца Хауса. Той знайшоў, што ў сваіх прамовах дэмакратычны кандыдат недастаткова падкрэсьлівае пытаньне аб таможаных тарыфах (якое перад вайною

1) House, I., 305. Нават проф. Сэймур замяшаўся, пачуўшы такую глыбіню дзяржаўнай мудрасьці і зрабіў да гэтага месца заўвагу, што, вядома, Вільсон з Хаўсам гаварылі аб гэтым «ня сурэзна».

так дражнила аграрыяў, што толькі ангельская блёкада магла пры-
мусяць забыцца аб ім). Хаус, з дапамогаю аднаго з лепшых спецыя-
лістаў у гэтым пытанні, склаў адпаведную памятную запіску, якую
потым і скарыстоўваў Вільсон ва ўсіх сваіх выступленьях¹⁾. Гэта
датычыла ўнутранай політыкі, з якой і сам Вільсон быў больш-менш
знаёмы. «Прыцель» рабіўся ўсемагутным, калі справа пераходзіла да
політыкі замежнай, якая для прэзыдэнта была ў першыя часы кнігай
з сям'ю пячаткамі. «З Хаусам прэзыдэнт грунтоўна абмяркоўваў
кандыдатуры паслоў для Лёндану, Бэрліну, Рыму, Вены і Парыжу»,
гаворыць біограф «палкоўніка»²⁾. Для Лёндану Хаус прапанаваў
свайго блізкага прыцеля Пэджа. Даволі таленавіты журналіст у мі-
нулым, «жыхар поўдня», яшчэ больш, чым Вільсон і Хаус, адносна
дзелаваго боку дыплёматычнай работы ён быў знаёмы ня больш за
іх. Для яго тое, што ён зрабіўся паслом—а для Хауса тое, што ён
«зрабіў» пасла,—было крыніцаю чыста дзіцячага задавальнення.
«Дабрыдзень, ваша правасхадзіцельства, вітаў «палкоўнік» свайго
прыцеля ў той дзень, калі ён дабіўся ад прэзыдэнта прызначэньня
Пэджа за пасла (пасля двухмесячных клопатаў, даведваемся мы пра
гэты выпадак...).

Як усе навічкі, Пэдж больш за ўсё быў у замяшанні і зацікаў-
лены формальным бокам свае новае пасады. Тут усё было зусім
нязвычайна для провінцыяльнага амэрыканскага журналіста. Пры пер-
шым спатканні са сваім прыцелем пасля свайго прызначэньня ён
закідаў Хауса апавяданьнямі аб прынцэсах і герцогінях і аб тым, як
цяжка з імі абыходзіцца. (ад аднае прынцэсы ён пайшоў не адпу-
шчаны ласкавым кіўком галавы—скандал! А адна герцогіня ў часе
абеду ўпарта маўчыць, як рыба—паспрабуй, забаўляй яе!). «Учора
ўвечары была адна герцогіня—простая і мілая—паведамлялася
Хаусу, як толькі яны разьвіталіся; «сёньня ўвечары будзе эпіскап—
якасьць яшчэ невядомая; заўтра ўвечары расійскі пасол, найлепшы
тып старога славянiна, які я толькі ведаю...»

Бедны Пэдж—адзіны «славянiн», якога ён ведаў, быў... граф Бэн-
кэндорф.

Што такі чалавек павiнен быў зрабіцца лёгкай ахвярай лепшай
дыплёматыі сьвету, дзе традыцыі міжнароднага ашуканства шлі куды

¹⁾ House, I, 48—49.

²⁾ Ibid, 185.

глыбей за ўсякія традыцыі жыхароў поўдня, гэта можна было лічыць за зусім зразумелае ад самага пачатку. Прыехаўшы ўжо англёфілам у Лёндан, Пэдж хутка зрабіўся «больш брытанцам, як самі брытанцы», як ня мог не заўважыць нават Вільсон. Ужо ў студзені 1914 г., менш чым праз год пасля свайго прызначэння, Пэдж «засьнае кожны дзень з думкай, што народы, якія гавораць па-ангельску, цяпер кіруюць сьветам». «Дапусьцеце, што быў-бы шчыльны саюз, абарончы і наступальны, між усімі брытанцамі, колёніямі і г. д. і Злучанымі штатамі—што тады здарылася-б? Усё, што мы ні казалі-б, выконвалася-б; ці казалі-б мы: «прыходзь да нас пад абарону!» ці «разбройвайся!» Гэта магло быць пачаткам сапраўднага сусьветнага саюзу і аб'яднаньня для дасягненьня вялізарных вынікаў разбраеньня, напрыклад, пасярэдніцтва—шмат якіх дробных рэчаў...» Вайну ён стрэў з захапленьнем. Ужо 2 жніўня 1914 г., калі брытанская дыплёматыя яшчэ ратавала мір, Пэдж, захлынаючыся захапленьнем, паведамляў згодна слоў свайго ваеннага аташэ (аб якім нельга было дакладна сказаць—ангельскі гэта ці амэрыканскі офіцэр, да таго ён быў сваім у ангельскім галоўным штабе, задоўга да ўступленьня Амэрыкі ў вайну): «Выхадзі няма. Калі Англія застанецца ў баку, Германія захопіць Бэльгію і Голяндыю, Францыя будзе здраджана, і Англію будуць абвінавчваць, што яна забыла сваіх сяброў...». Вайна прынясе нязьлічоныя перавагі Злучаным Штатам. «Яна ажывіць нашае моралёўства. У адзін момант, пад ціскам агульна-эўропэйскай вайны, сэнат Злучаных Штатаў прымае закон, які дазваляе амэрыканцам рэгістраваць караблі, пабудаваныя за граніцай. Так рэальная неабходнасьць адразу зьбіла з ног старых протэктывіністаў, якія трымаліся пяцьдзесят год!.. Злучаныя Штаты—адзіная вялікая дзяржава, зусім не ахопленая крызісам. Злучаным Штатам, як відаць, прыдзецца адыграць ратаўнічую і гістарычную ролю пры заканчэньні вайны. Гэта адкрые прэзыдэнту Вільсону, бязумоўна, вялікія магчымасьці. Вайна, можна спадзявацца, дапаможа нам палітычна—і напэўна дапаможа нам эканамічна¹⁾.

У сьнежні 1914 г. Хаус павінен быў пісаць свайму прыяцелю: «Прэзыдэнт жадае, каб я папрасіў вас, ня выказваць нейтральных пачуцьцяў ні вусна ні пісьмова, нават у перапіскі з міністэрствам замежных спраў. Ён кажа, што і Браўян і Лэнсінг (таварыш мі-

¹⁾ „The life and letters of W. H. Page“, паран. выд., I. 282—283, 301—302.

ністра) заўважылі ваш ухіл у гэтым кірунку, і ён думае, што гэта магло-б паслабіць ваш уплыў...»¹⁾).

Настаўленьне не зрабіла ўплыву. 4 сакавіка 1915 г. Хаус запісвае: «Учора, калі Пэдж накідваў сваю дэпэшу прэзыдэнту, пытаючыся, што-ж мяркуецца зрабіць у даны момант у сувязі з мяркуемай германскай блёкадаю, ён уставіў шмат рэчаў, якія я параіў выкінуць. Гэта была наймацнейшая аргументацыя на карысьць ангельскага пункту гледжаньня, і я ведаў, што яна паслабіла-б яго ўплыў і ў міністэрстве замежных спраў²⁾, і ў прэзыдэнта. Ён неахвотна згадзіўся скараціць свой тэкст...». Пэдж быў пераконаны, што мацней за Англію дзяржавы няма. «Я цьвёрда веру, што адзіная непераможная сіла ў Эўропе—ангельцы. Калі-б уся Эўропа была супроць іх замест германцаў, усё-такі ў доўгай барацьбе яны засталіся-б пераможцамі... Гэта адзіны непераможны народ на земнай кулі, гэтая раса...» І ён усяк страшыў Вільсона страшэннымі напасьсямі, калі Амэрыка не ўмяшаецца зараз-жа ў вайну. «Калі Англія пераможа, а яна нарэшце пераможа, яна прадыктуе ўмовы міру—канец мілітарызму, узнáгароджаньне Бэльгіі і Францыі, і ангельскі флёт будзе мацнейшы, чым калі, і брытанская імперыя будзе замацавана больш трывала як раней; а расійскае ваеннае самаўладства застанецца да другога дня. Ня будзе ніякага абмежаваньня ўзбраеньняў, апрача як для Германіі. А Злучаныя Штаты ня будуць мець голасу пры складаньні ўмоў дагавору—Англія-ж будзе будаваць свой колёсальны флёт, а Расія будзе трымаць сваю нязлічоную армію».

Калі добрая зачэпка для ўзброенага ўмяшаньня Амэрыкі, здавалася-б, была ўжо—германская падводная лодка ўтапіла «Люзытанію»—Пэдж быў упэўнены, што хвіліна надыхла: не праміне-ж нават і Вільсон такой магчымасьці. «Офіцыяльныя коментары стрыманы»—тэлеграфаваньне ён прэзыдэнту назаўтра. «Але, неофіцыяльная думка, якая выказваецца свабодна, такая—Злучаныя Штаты павінны ўмяшацца—ці страціць павагу Эўропы. Наколькі я ведаю, гэтая думка—усеагульная». І калі прэзыдэнт Вільсон нават ў гэтым выпадку «спалохаўся» (у прыватных гутарках Пэдж ужываў іменна гэтае слова) абурэньне яго лонданскага прадстаўніка мінула ўсякія межы. «Нават консэрватыўнага парадку думак людзі тут цьвёрда перако-

¹⁾ House, I, 318.

²⁾ У арыгінале, вядома як усюды, „State Departement“, я перакладаю тэрмінам, больш зразумелым чытачу.

наны, што чужаземныя дзяржавы Злучаных Штатаў больш не баяцца, а грамадзкая думка заграіцы з імі больш ня лічыцца», пісаў ён Вільсону праз чатыры месяцы¹⁾.

Амерыканскія дакуманты змяшчаюць у сабе столькі цікавых падрабязнасцяў аб пагібелі «Люзытаніі», што нельга ня спыніцца і на гэтым на хвіліну. Перш за ўсё «нячуванае» і «зусім нечаканае» патаптаньне немцамі «асноў міжнароднага права», якое выявілася ў патапленні карабля, які належыў варожай краіне і быў нагружаны баявымі прыпасамі, найбольш блізка зацікаўленымі асобамі прадугледжвалася, зусім сур'ёзным чынам, прынамсі за тры месяцы. У лютым 1915 г. Хаус іменна на «Люзытаніі» плыў у Эўропу для сакрэтных англа-германскіх перагавораў: офіцыяльна гэта называлася спробаю да ўзгаднення з боку амерыканскіх прыхільнікаў міру (ні якім чынам не амерыканскага ўраду! Толькі Брайян могаў рабіць такія нетактоўнасці...), на справе, як мы пабачым у наступным нарысе, гэта былі іменна англа-германскія перагаворы. І вось што, згодна слоў Хауса, здарылася ў часе гэтага падарожжа (у лютым, паўторым гэта яшчэ раз, а патапленне «Люзытаніі» мела месца ў маі): «Сёння пасля паўдня,—запісаў Хаус 5 лютага, калі мы набліжаліся да берагоў Ірландыі, быў падняты амерыканскі сцяг. Гэта стварыла вялікае ўзбуджэнне (сярод пасажыраў) і дало зачэпку да розных меркаваньняў ды коментарыяў. 6 лютага 1915 г. ад м-ра Бэрэсфорда, брата лёрда Decies які ехаў з намі, я дазнаўся, што капітан Даў (командзір «Люзытаніі») быў вельмі ўстрыжаны мінулым вечарам і прасіў яго, Бэрэсфорда, заставацца з ім на мастку ўсю ноч. Ён чакаў, што яго будуць торпадаваць, і з гэтай прычыны падняў амерыканскі сцяг. Зразумела, што такі інцыдэнт мог даць зачэпку для ўсякіх ускладненняў. Усе газеты ў Лёндане пыталіся ў мяне аб гэтым, але, на шчасьце, я ня быў навочным сьведкам і мог сказаць, што нічога ня ведаю апрача чутак. Непакой капітана за небяспеку яго карабля прымусіла яго распрацаваць поўную програму ратаваньня пасажыраў, спуск шлюпак і г. д. і г. д. Ён сказаў Бэрэсфорду, што калі катлы ня лопнуць ад выбуху, дык судно здолее пратрымацца на вадзе прынамсі гадзіну, і за гэты час ён будзе імкнуцца выратаваць усіх пасажыраў.

Такім чынам, што «Люзытанія»—судно, на якім небяспечна плаваць, гэта кожны разумны—і не ашуканы сумысьля—чалавек мог

¹⁾ House, I, 460; Page, III, 295, 172—173, 239.

ведаць за тры месяцы да катастрофы. Чаму людзей наўмысьля ашуквалі, гаворачы ім, што на «Люзытаніі» падарожнічаць бяспечна? Вельмі падобную да праўды гіпотэзу наконт гэтага дапамагае пабудаваць другое паказаньне Хауса, яшчэ больш цікавае: Раніцою 7 мая Хаус разам з Эд. Грэм, ехалі ў К'ю, на прыём да караля Георга V. «Мы гаварылі аб магчымасьці, што які-небудзь акіянскі пакэтбот будзе патоплены (германскай падводнай лодкаю)—паведамляе Хаус,—і я сказаў яму (Грэю), што каб гэта здарылася, пажар абурэньня ахапіў-бы ўсю Амэрыку, і гэта, мабыць, само сабою ўдзянула-б нас у вайну». На гадзіну пазьней Хаус гутарыў з ангельскім каралём. «Мы гутарылі дзіўным парадкам,—запісваў палкоўнік у гэты вечар,—аб магчымасьці патапленьня трансатлянтычнага пакэтбота немцамі... Ён (кароль) сказаў: «Уявецце, што яны затопяць «Люзытанію» з амэрыканскімі пасажырамі на борце». У гэты вечар Хаус абедаў у амэрыканскім пасольстве. Прынеслі тэлеграму, якая паведамляла, што а другой гадзіне папаўдні германская падводная лодка пусьціла на дно «Люзытанію» каля паўднёвага берагу Ірляндыі. Шмат людзей загінула».

Не падлягае ніякаму сумненьню, што гібель «Люзытаніі»—адна з найбольш ганебных спраў імперыяліцкай вайны. Але немцы, з іх няўтомным жаданьнем парушаць «простыя законы права і моралі», тут былі ў ролі чыста «мэханічнага» вінавайцы, які выконвае чужое заданьне. Затапленьне «Люзытаніі» з іх боку горш, чым злачынства—гэта памылка: яны адыгралі на руку свайму праціўніку. Але моральным вінавайцам быў, вядома, гэты апошні. Паданьня цытаты¹⁾ не пакідаюць наконт гэтага цэню сумненьня. Пагібелі «Люзытаніі» чакалі ў Лёндане з гэткай-жа нецярплівасьцю, як парушэньня бэльгійскага нэўтралітэту германскай арміяй у жніўні 1914 г. І нам становіцца зразумелай адна фраза Пэджа, зьбянтэжыўшая сваім цьнізмам у першую чаргу самога пісаўшага. «Я хачу сказаць цікавую рэч,—гаворыцца ў лісьце да Хауса ад 15 ліпеня 1915 г.,—але адзінае вырашэньне пытаньня, якое я бачу—гэта патапленьне другой «Люзытаніі»—што заставіць ваяваць. Мёртвае маўчаньне».

Журналісты дрэнна ўмеюць маўчаць—не такі народ; і Пэдж напісаў—і захаваў тым для патомства—тое, аб чым Грэй і Георг V толькі вялі гутарку—і то бяз сьведак.

¹⁾ House, I, 367, 435.

У чытача можа зьявіцца ўражаньне, што заўзятым англёфілам і немцаедам быў у гэтай пары Пэдж—уражаньне, якое аўтар біяграфіі Хауса ня лічыць за лішняе давесці свайму чытачу. Зразумела, Пэдж быў амаль столькі-ж «няпрыстойнай» фігурай у лягеры амэрыканскіх мілітарыстаў, як Брайян у процілеглым лягеры. Але супроцьставіць Пэджа Хаусу было-б зусім няправільна. Толькі тое, што ў журналістаў было на языку і пад пяром, дык у дыплёмата было толькі ў галаве. Характарна, што іменна дыплёматычныя здольнасьці Хауса былі выходнай кропкай яго «фавора» пры Вільсоне. Значна раней, чым ён распачаў няўдалую спробу памірыць Германію і Англію (летам 1914 г.), Хаус меў посьпех у ня менш, можа быць, цяжкай спробе—прымірыць Вільсона з Брайянам і пераканаць другога адмовіцца ад кандыдатуры на прэзыдэнта на карысьць першага. З гэтага іменна дыплёматычнага геройства Хаус і пайшоў у ход. Дык вось, добры дыплёмат Хаус не балбатаў направа і налева аб тым, што ён думае—але думаў ён тое самае, што і Пэдж. «Нашы надзеі, нашы чаканьні і нашы сымпаты шчыльна зьвязаны з дэмакратыямі Францыі і Англіі, і гэта вабіць да іх і нашы сэрцы, і наша магутнае эканамічнае падтрыманьне—а ня страх тых вынікаў, якія магло-б для нас мець іх паражэньне», пісаў Хаус Пэджу ў жніўні 1915 г. «Сам палкоўнік вельмі хацеў-бы, каб Германію як сьлед пабілі—і каб лёс мілітарызму вырашыўся на ўсе наступныя часы», кажа аўтар Хаусавага жыцьцяпісу: мы бачылі ўжо, што нават Пэдж разумеў, што размова ідзе аб лёсе толькі германскага мілітарызму,—а ніяк не ангельскага ці нават расійскага. «Ён (Хаус) больш чым калі-небудзь (гутарка ідзе аб пачатку 1916 г.) быў перакананы, што будучыня Злучаных Штатаў злучана з перамогаю саюзнікаў (г. зн. Антанты)—і ён шукаў спосабаў дапамагчы саюзнікам», піша той-жа аўтар у іншым месцы¹⁾.

Мы ўпаміналі вышэй аб адным амэрыканскім ваенным, які быў невядома ў каго на службе—Англіі, ці ў Злучаных Штатаў. Але падобнае-ж сумненьне лёгка ўзьнікае і адносна псеўдоваеннага сябра прэзыдэнта Вільсона. Цяжка было часам сказаць, з якім урадам ён шчыльней зьвязаны—свае бацькаўшчыны, ці бацькоў заснавальнікаў Паўночна-амэрыканскага саюзу. Ва ўсякім разе яго адносіны да Эд. Грэя былі больш інтымныя, блізкія і цёплыя, чым да Брайяна-

¹⁾ House, I, 344; II, 61, 154.

«Ён адказваў мне з надзвычайнаю шчырасьцю,—піша Хаус адносна сваёй размовы з Грэем у лютым 1915 г.,—расказваючы мне ўсё так, быццам, я быў членам яго ўраду. Гэта была надзвычайная размова, і я адчуваў сябе надвычай узрадаваным гэткай даверлівасьцю да мае сьціпласьці і добрасумленнасьці»¹⁾). Як бачым, было слабое месца і ў Хауса—толькі яму мала было разоў з герцагінямі ды прынцэсамі. Напіскаючы на гэтую слабасьць, ангельцы дабіваліся ад фактычнага міністра замежных спраў Штатаў страшэнных рэчаў. Разам з ангельскім паслом у Вашынгтоне, Спрынг-Райсам, Хаус цэнзураваў дэпэшы Брайна да Пэджа—формальна гэта ішло, вядома, як «рэдакцыя» самога прэзыдэнта Вільсона; у абмен за гэтую паслугу Спрынг-Райс абмяркоўваў разам з Хаусам свае паведамленьні Грэю: калі Хаус трактаваўся як член ангельскага кабінэту, дык было даволі натуральна, але наўрад ці Брайн калі-небудзь згаджаўся трактаваць Спрынг-Райса, як члена Амэрыканскага ўраду: Натуральна, што работу такога роду прыходзілася трымаць у вялікай тайне—і зносіны Хаўса з ангельскім паслом набывалі зусім консьпірацыйны характар: у іх была «яўка», у доме аднаго з чыноўнікаў State Department Філіпса, умоўная мова (Спрынг-Райс падпісваўся «Бэвэрлей») і шэфр для зносін. А для зносін з Грэем Хаус меў дазвол карыстацца шэфрам ангельскага міністэрства замежных спраў: адзіны не-ангелец, якому гэта было калі-небудзь дазволена, з гордасьцю паведамляе аўтар Хаусавага жыцьцяпісу. Трэба, аднак, адначыць, што і той амэрыканскі офіцэр, аб якім ішла тутарка вышэй, палкоўнік Сквайер, быў адзіным неангельскім ваенным, які быў дапушчаны да сакрэтных матэрыялаў ангельскага галоўнага штабу.

Гэткае даверлівасьць была вельмі рэнтабельна. Паездка Сквайера да заходнім фронце была вельмі значным момантам у справе ўцягненьня Амэрыкі ў непасрэдняе ваенныя дзеяньні супроць Германіі (што краіна, без матэрыяльных рэсурсаў якой Антанта, як прызнаўся сам Грэй, не магла-б вытрымаць і году вайны, фактычна была саюзьніцаю Антанта задоўга да зьяўленьня першага амэрыканскага салдата ва Францыі, гэта зразумела само сабой). Даверлівасьць, выказаная Грэем да Хауса, даводзіла апошняга да ўчынку, ад якіх да простае «здрыгды бацькаўшчыне» ўжо менш як адзін крок.

2 жніўня 1915 г. Хаус запісаў: «Увечары прыходзіў ангельскі насол. Мы абмяркоўвалі становішча з бавоўнаю і атыцюду яго ўраду

¹⁾ House, I, 370.

ў адносінах да нейтральнага гандлю. Ён пацвердзіў думку, якую я выказаў прэзыдэнту і статс-сакратару Лэнсінгу, што ангельскі ўрад хутчэй пойдзе да якой хочаце мяжы (уступак), чым згодзіцца на сур'ёзны разрыў з намі. Але ён таксама пацвердзіў маю думку, што яны нам ніколі не даруюць, калі мы пачнем націскаць на іх далей таго, што яны лічаць справядлівым, карыстаючыся іх няшчасным становішчам.

Я параіў яму тэлеграфаваль сэру Эд. Грэю, каб ён высунуў наперад урады Францыі, Італіі, Бэльгіі і Расіі, так каб гэтая краіна (г. зн. Злучаныя Штаты) магла бачыць, што ня толькі адна Вялікабрытанія перашкаджае нашаму гандлю, але што гэта робіцца з-за сур'ёзнага націску ўсіх саюзнікаў. Што Англія сама не магла рабіць інакш, нават калі-б яна гэтага жадала, бо іншыя нацыі вымагаюць такой політыкі. Я растлумачыў, што гэта дапамагло-б нам уладзіць пытаньне ў пажаданым для іх кірунку»¹⁾.

Лепш за гэтую парадую чужомаўраду, як ён можа абдурываць амэрыканскі народ, мы наўрад ці што знойдем у дыплёматычнай пераліцы ўсяе сусьветнай вайны. Зразумела, што абодвы сябры зусім падзялялі імперыяліцкія мэты Антанты. Вядома, Пэдж і тут быў больш шчырым і пасьпешным. Ужо ў кастрычніку 1914 г. ён пісаў Хаусу: «Час ад часу яны (ангельцы) выказваюцца адносна ўмоў пажадачага ім дагавору. Бэльгія і Сэрбія, вядома, вызваляюцца і па меры магчымасьці атрымліваюць узнагароду; Расія атрымлівае славянскія дзяржавы Аўстрыі і Канстантынопаль; Францыя, вядома, Эльзас-Лётарынгію; Польшча таксама адыходзіць да Расіі; Шлезвіг-Гольштынія і Кільскі канал больш ня будуць германскімі; усе паўднёва-германскія дзяржавы робяцца аўстрыйскімі, і ніводная германская дзяржава не застаецца пад уладаю Прусіі; Гогенцолерны скідаюцца; германскі флёт, ці тое, што ад яго застаецца, адыходзіць да Вялікабрытаніі; а германскія колёніі пойдучь тым з саюзнікаў, якія не здаваюцца тым, што ім дасталося». Вы думаеце, што Пэдж дадае да гэтага пералічэньня патрабаваньяў заўвагу аб відавочнай яго недарэчнасьці і несправядлівасьці. Нічога падобнага: далей ідуць кампліменты «непераможнай расе»—г. зн. усё тым-жа ангельцам»²⁾.

Хаус вёў больш дзелавыя размовы і атрымліваў сваю інфармацыю з больш аўторытэтнай крыніцы (характарна, што Пэдж да інтымных

¹⁾ House, II, 58—59.

²⁾ Page, патанен. выд., I, 340.

размоў Хауса з Грэм, Асквітам і г. д.—ня прыцягвалі), але яго адносіны да антантаўскага імперыялізму былі ня інакшыя. У адным з трох размоў, дзе Грэй гутарыў з «палкоўнікам» як з адным з членаў ангельскага кабінэту (люты 1915 г.) ангельскі міністр выказаў думку, што «Расія можа быць здаволена Константинопалем, і мы абгаварвалі гэта досыць падрабязна». Роўна праз год Хаус настолькі прывык да такіх заняткаў, што нават жартаваў з гэтай прычыны. «Мы весела падзялілі Турцыю як у Азіі, так і ў Эўропе». Супроць перадачы Константинопалю Расіі супярэчыў не амэрыканец, але ангельскія колегі Грэя—Лейд Джордж і Бальфур. Ідучы насустрач іх жаданням, Хаус прапанаваў інтэрнацыяналізацыю турэцкай сталіцы: што ў саміх турак ніхто ня збіраецца аб гэтым пытацца, было зразумела само сабой. А яшчэ праз год прывык да гэтых заняткаў і Вільсон. З студзеня 1917 г. у яго была размова з Хаусам, дзе абодвы сябры згаджаліся, што «Эўропэйская Турцыя павінна скончыць сваё існаваньне» і што «павінна быць нешта зроблена, каб задаволіць правы (?) Расіі на цёплы морскі порт. Калі гэтага не зрабіць, застанецца крыўда, якая з часам можа павесці да новай вайны». Аб Константинопалі проста лічылі за лепшае ўжо не гаварыць, бо зразумела было, што вялікабрытанскія сябры ў гэтым пытаньні паміж сабою ня зусім згодны¹⁾.

Паўторам яшчэ раз: калі ісьці ад сымпатыі ўрадаўцаў, пытаньне трэба ставіць не аб тым, чаму Злучаныя Штаты ўмяшаліся ў вайну ў 1917 г.—а аб тым, чаму яны не зрабілі гэтага раней. Бо сапраўдная, ня номінальная, дыплёматыя Штатаў, якую ўвасаблялі Хаус і Пэдж, была душой і целам на баку Антантаў ўжо ў 1914 г. (па сутнасьці-ж справы нават раней, як мы ўбачым далей). Об'ектыўныя ўмовы, якія вызначылі зьвілісты шлях амэрыканскай замежнай політыкі за гэтыя гады—і об'ектыўныя рэзультаты, якія давала гэтая політыка,—мы разгледзім у наступным нарысе. Былі сілы і акалічнасьці мацней за ўсіх Хаусаў—аднаго антанта-дагадзеньня гэтых апошніх было мала. Але адну сілу, суб'ектыўнага парадку, можна закрануць ужо і зараз. Амэрыканскія масы і нават большая частка амэрыканскай буржуазіі выказвалі непераможную агіду да ўмяшаньня Амэрыкі ў Эўропэйскую бойню. У ліпені 1915 г. якраз тады, калі Пэдж марыў аб тым, як добра было-б затапіць яшчэ адну «Люзыта-

¹⁾ House, I, 36; II, 181, 417—418.

нію», Хаус павінен быў растлумачыць Грэю: «Краіна настроена бязумоўна супроць вайны і я маю сур'ёзнае сумненне ці знайшоў-бы прэзідэнт моцнае падтрыманьне конгрэсу, калі-б ён ужыў рашучыя захады—хіба што немцы выведудь нас з граніц цяжкіх вайны» (ліст ад 8 ліпеня 1915 г.). «Сэр Эдвард (Грэй) і вы ня ведаеце сапраўднага становішча тут», пісаў ён трохі пазней да Пэджа. Я яго сам ня ведаў, пакуль не вярнуўся (з Эўропы) і не пачаў вымяраць яго. Дзевяноста процантаў нашага народу не жадаюць, каб прэзідэнт ублытаў нас у вайну» (ліст ад 4 жніўня). «На захад ад Місісіпі і на поўдзень ад Охайо,—комэнтую гэтыя лісты аўтар Хаусвага жыццяпісу,—у трох чвэртках краіны ні вайна, ні наша сварка з Германіяй (з-за падвойнае блэкады) ня выклікала спачуваньня. Людзі нажывалі грошы. Нават на ўсходзе, бліжэйшым да тэатру канфлікту і больш варожым для Германіі засталася да пэўнай ступені правільным назіраньне Хауса: я заўважаю, што найбольш ваяўнічыя ў нас людзі, гэта дзяды і часамі жанчыны». Настрой змяняўся тута. У маі 1916 г. Хаус павінен быў пісаць да Грэя: «Тут усё, растуць патрабаваньні да прэзідэнта, каб ён як-небудзь скончыў вайну. Расьце ўражаньне, што саюзьнікі цікавяцца больш тым, каб пакараць Германію, а ня тым, каб стварыць гэтакія ўмовы, якія здаюцца пажаданымі грамадзкай думцы нэўтральных краін. Гэты настрой узмоцніцца, калі Германія спыніць нелегальныя дзейныя сваіх падводных лодак». Гэты настрой трымаўся нават напярэдадні вайны, у лютым 1917 г. «Прыходзіў Дзюрэнт, старшыня General Motors Company—запісвае ў гэтым месцы Хаус,—выказваючы надзею, што прэзідэнт выратуе нас ад вайны. Ён толькі што вярнуўся з Далёкага Захаду і запэўняе, што паміж Нью-Ёркам і Каліфорніяю ён сустрэў толькі аднаго чалавека, настроенага ваяўніча. Ён думае, што ўсе мы сядзім на вулькане і што вайна можа быць штуршком да выбуху».

Вялікай працы каштавала ўцягнуць народ Злучаных Штатаў у вайну—і зразумела, чаму Вільсон ня меў на гэта смеласьці, пакуль другакратныя выбары яго, як прэзідэнта, былі яшчэ наперадзе. Толькі пераваліўшы за выбары 1916 г. (калі кандыдатура Вільсонашла пад лезунгам: «Ён выратуе нас ад вайны») і маючы перад сабою яшчэ чатыры гады ўлады—пры тым у апошні раз: трэція выбары ў прэзідэнты таго-ж самага чалавека забараняюцца амэрыканскай констытуцыяю—Вільсон знайшоў у сабе рашучасьць цвёрда

пайсьці за сваім сябром, і сам гэты сябра прызнаў, што ў галіне абдурваньня мас зроблена досыць. З паздак Хауса ў Эўропе хоць што-небудзь вышла: патрэбная колькасць наіўных людзей набыла ўшэўненасьць, што амэрыканскім урадам «зроблена ўсё», каб аднавіць мір і справядлівасьць. Трэба было і гэта скарыстаць.

11¹).

«Злучаныя Штаты прыходзіцца разглядаць як асобную самастойную катэгорыю (сярод дзяржаў)», кажа ў сваіх успамінах Грэй. «Гэтая краіна была настолькі магутнай, што на яе сымпатыі ці політыку ня мог зрабіць уплыву ход вайны. Злучаныя Штаты маглі зрабіць усё, што яны лічылі правільным ці пажаданым, не баючыся вынікаў. Гэта быў фактар такога потэнцыйнага значэньня, што занятая ім пазыцыя магла вырашыць вайну на карысьць кожнага з удзельнікаў бойкі». «Няпрыязнь Злучаных Штатаў значыла-б бязумоўную плядачу саюзнікаў» (г. зн. Антанты).

У чым-жа была таямнічая сіла гэтага «фактара»? Грэй ставіць гэтак пытаньне так канкрэтна, як толькі можна пажадаць. «Германія і Аўстрыя, ішша ён,—маглі самі стварыць неабходныя для іх ваенныя запасы снараджэньня. Саюзнікі (г. зн. Антанты) хутка апынуліся ў гэтых адносинах у поўнай залежнасьці ад Злучаных Штатаў. Калі-б мы пасварыліся са Злучанымі Штатамі, мы ня мелі-б таго, што нам было трэба». Для таго, каб забясьпечыць сабе дружбу «фактара», прыходзілася ісьці на цяжкія ўступкі—і Грэй з гордасьцю гаворыць аб ахвярах, якія ўмела прынесці на алтар амэрыканскай дружбы ангельская дыплёматыя. Разьлікі на перамогу Англіі над Германіяй будаваліся, як усім вядома, галоўным чынам, на строім правядзеньні новай «контынэнтальнай блэкады», з адваротным, так сказаць, знакам, бо цяпер ня контынэнт блёкіраваў Англію, як у дні Наполеона I, але Англія блэкавала контынэнт, апрача краін, якія былі яе саюзьніцамі. Мы бачылі, якое ўражаньне зрабіла гэта новая блэкада на Амэрыку і, асабліва на аграрную, фэрмэрскую і плянтатарскую Амэрыку, якую прадстаўляла дэмакратычная партыя, а ў руках гэтае партыі была тады ўлада. Мы бачылі таксама, што офіцыяльныя вярхі гэтай партыі гатовы былі ісьці насустрач Англіі вельмі да-

1) Працяг. Гл. «Историк-марксист» № 13.

лёка,—але не да канца аднак. І Англіі прыходзілася згаджацца на ўступкі. «Задачай дыплёматыі было таму забяспечыць такі максимум блёкады, які мог быць дасягнуты, не выкаікаючы разрыву са Злучанымі Штатамі... Магла быць адна дыплёматычная памылка, якая, калі-б яна была зроблена, была-б смяротнай для справы саюзнікаў. Гэтай памылкі дыплёматыя саюзнікаў не зрабіла, яна яе старанна ўнікала. Гэтай памылкай было-б разыходжанне са Злучанымі Штатамі, не абавязкова адкрыты разрыв, але такое становішча рэчаў, якое павяло-б да ўмяшання амэрыканцаў у справы блёкады ці да забароны вывазу баявых запасаў са Злучаных Штатаў»¹).

Да чаго важна было, што Вільсон чытаў толькі ангельскія газеты! Гэты сьціплы чалавек мог-бы паставіць Антанту на калені перад Германіяй літаральна простым росчыркам пяра. Падпісаны Вільсонам дэкрэт аб «амбарго» на ангельскі ваенны вываз са штатаў канцаў вайну самым простым спосабам і тое, што Вільсон ня толькі гэткага дэкрэту ня выдаў, але нават ані разу сур'ёзна ня прыгразіў ім ангельцам, кладзе канец усякім размовам аб «паціфізму» Вільсона. Як трэба думаць, сьвярбелі рукі ў Браўяна—але рукі былі кароткія. А наколькі вялікай была залежнасьць Антанты ад Амэрыкі ў гэтым пытаньні, асабліва на працягу першых месяцаў вайны, пакажа адзін маленькі анекдотычны прыклад, які мы зноў бярэм з перапіскі Пэджа-б кастрычніка 1914 г. ён пісаў да Вільсона: «Галоўны інтэндант брытанскае арміі ўчора зьвярнуўся да нашага ваеннага аташэ, палкоўніка Сквайера з запытаньнем: ці думас Сквайер, што варта было-б пазондаваць наш урад наконт магчымасьці атрымаць ад яго ці ад каго-небудзь у Злучаных Штатах ад 100 да 150 тыс. спрынгфільдоўскіх стрэльбаў (амэрыканская пляхотная вінтоўка) і 5 мільёнаў пачкаў патронаў»²).

Калі Сэрбія перад забойствам Франца Фэрдынанда зьвярнулася да Мікалая II за «дапамогаю» ў колькасьці 120 тыс. расійскіх вінтовак і некалькіх батарэй артылерыі, дык гэта вельмі выразна, але зусім эразумела. Гэта Сэрбія, а гэта Расія. Але, калі бачыш Англію ў гэтай самай пазыцыі перад Злучанымі Штатамі—і з-за такой-жа колькасьці вінтовак, дык, наадварот, пачынаеш нічога не разумець-

¹) Viscount Grey of Fallodn, Twenty-five Years; вынятка ў Page, III, 152—153. Разьбіўка мая.

²) Page, ibid, 157.

Адно з двух: або Англіяй кіравалі ў ваенных адносінах настолькі безгаловыя людзі, што пад іх кіраўніцтвам адна з найвялікшых ваенных дзяржаў сьвету ня здолела загадзя падрыхтаваць лішнюю сотню тысяч стрэльбаў—і тады Сухамлінаў робіцца першаклясным ваенным арганізатарам, бо ён гэтакую колькасць стрэльбаў мог падаарыць Сэрбіі, ці Англія была настолькі ўпэўнена, што яна забясьпечана бесперапыннаю дастаўкаю з таго берагу Атлянтычнага акіяну, што яе ваенным арганізатарам і на думку ня прыходзіла адрывацца ад свайго асноўнага заданьня—баявой падрыхтоўкі ангельскага флёту, жлопатамі аб нейкіх пяхотных вінтоўках: будуць патрэбны—прывязуць з Нью-Ёрка, колькі трэба. І вядома, правільнае толькі другое дапушчэньне. Амэрыка была саюзьніцаю Англіі яшчэ да пачатку вайны.

Хаус, які ніколі ня быў палкоўнікам і будучы лёрд сустрэліся ўпершыню ў Лёндане 3 ліпеня 1913 г., амаль роўна за год да пачатку сусьветнай вайны, і адразу-ж перайшлі на шчырую размову. Размову гэтую лепш падаць цалкам, як яе запісаў у сваім дзеньніку Хаус, тады тая глеба, на якой пачаў складацца англа-амэрыканскі саюз, будзе для чытача зразумелай амаль без коментарыяў: «Пакуль лёрд Кр'ю і Пэдж абмяркоўвалі пытаньне аб зьнішчэньні шкоднага чарвяка (hookworm) у Індыі і іншых краінах, сэр Эдвард і я пачалі гутарку аб становішчы спраў у Мэксыцы. Я сказаў яму, што прэзыдэнт ня хоча ўмешвацца ў тамтэйшыя справы і даў усякую магчымасьць розным партыям дагаварыцца паміж сабою. Ён хацеў ведаць, ці адносіцца прэзыдэнт варожа да якой-небудзь адной асобнай партыі. Я адказаў, што, паколькі справа тычыцца нашага ўраду, нам усё адно, якая партыя стаіць на чале ўлады абы падтрымліваўся парадак (!). Я думаю, што наш урад прызнаў-бы як часовы ўрад Гуэрты, калі-б ён даў пісьмовае абавязачэньства як мага хутчэй правесці выбары і падпарадкавацца іх рашэньню.

Сэр Эдвард сказаў, што яго ўрад прызнаў урад Гуэрты толькі як часовы і што, калі-б Гуэрта пачаў барацьбу за прэзыдэнцтва на суперак свайму абяцаньню не рабіць гэтага, пытаньне аб яго прызнаньні паўстала-б зноў як зусім новая прапанова. Ён даў зразумець, што пры падобных абставінах яны (ангельцы) ня прызналі-б яго.

Ён хацеў ведаць, што здарылася-б, калі мы ўмяшаліся, і выказаў меркаваньне, што можа быць тады (у Мэксыцы) устанавіўся-б той

самы парадак, як на в. Кубе ¹⁾). Я адказаў, што гэта—пытаньне будучыні, але што асабіста, я ня думаю, каб пытаньне аб інтэрвэнцыі стаяла так сур'ёзна, як здаецца большасці.

Потым мы перайшлі да пытанья аб пошлінах за права карыстанья Панамскім каналам. Ён сказаў, што яго ўрад збіраецца проста паставіць перад нашым урадам пытаньне, ці жадаем мы прыцяваць абгаварэньне тэксту трактату ²⁾, ці мы лічым за лепшае арбітраж. Яго ўрад не супярэчыць, каб наш урад свабодна пранускаў каботажныя судны, гэта ня шкодзіць брытанскаму мораходзтву ці не стварае для яго няспрыяючых умоў; але які іменная плян намечаны для дасягненьня гэтай мэты, ён ня ведае. Аднак, ён можа пачаць аб гэтым размову з нашым урадам у тым выпадку, калі вызваленьне ад пошліны (амэрыканскіх суднаў) ня будзе скасавана білем, які зараз разглядаецца ў сэнаце.

Я прапанаваў не сьняшацца з гэтай справай ў сучасны момант, але пакінуць пытаньне адкрытым да вялікай сэсіі конгрэсу, які пачнецца ў сьнежні. Я растлумачыў, што прэзыдэнт вельмі сьпяшаецца правесці ў надзвычайную сэсію сваю законадаўчую програму, што памяншэньне таможаных пошлін і рэформа нашай манетнай сыстэмы зьяўляюцца амаль пытаньнем жыцьця і сьмерці для яго (Вільсона) адміністрацыі; што ў сэнаце ён мае ў пытаньні аб пошлінах толькі нязначную большасць, і не хацеў-бы сьпяшыцца ні з чым іншым, пакуль ня будуць праведзены гэтыя захады.

Сэр Эдвард сказаў, што ён зусім разумее становішча прэзыдэнта і спачувае яму, што яго ўрад зусім згодны павесці справу так, як я прапанаваў ³⁾.

Апошнія два абзацы я падаў, каб паказаць, якая інтымнасьць існавала ў перагаворах вільсонаўскага кабінэту з ангельцамі ўжо ў тыя раннія часы. Грэю шчыра тлумачылі ўсю ўнутры-партыйную мэханіку дэмакратычнага ўраду і снаткалі поўнае спачуваньне. Сутнасьць жа справы відаць з папярэдніх абзацаў. У Мэксыцы стрэліся дзьве нафты: амэрыканская і ангельская, г. зн. нафта была адна-мэксыканская, але нажывацца з ёй хацелі і ангельскія і амэрыканскія капіталісты. «Брытанскі пасол у Мэксыцы, сэр Ляйонэль Кардэн, лічыўся прыхільнікам Гуэрты і, як думалі, прадстаўляў ангельскія наф-

¹⁾ Фактычна Куба—амэрыканская колёнія з уяўнаю самастойнасьцю.

²⁾ Размова ідзе аб трактате Гэя-Паунсфота. 1901 г., гл. ніжэй.

³⁾ House, I, 201—202.

тавья інтарэсы лёрда Каудрэя», піша рэдактар папер Хауса профэсар Сэймур. «Аб Гуэрце думалі, што ён прапануе ангельцам надзвычай выгодыны ўмовы концэсій у тым выпадку, калі яго рэжым цвёрда ўстанавіцца. Амэрыканскі ўрад лічыў, што за ангельскімі нафтавымі інтарэсамі стаіць брытанскае міністэрства замежных спраў і што прызнаньне Англіяй ураду Гуэрта за часовы адзначае варожы акт у адносіне да вільсонавай палітыкі няпрызнаньня Гуэрты»¹⁾.

Усё гэта, як мы зараз бачылі, быў чысты паклёп. На ангельскай палітыцы ня было ніводнай нафтавай плямы. Як разумныя людзі, ангельскія імперыялісты добра разумелі, што ўсіх кавалакаў адразу ў рот не пакладзеш—што лёрд Каудрэй можа пачакаць. На стале ляжала стаўка куды буйнейшая. Паводле дагавору, заключанаму Англіяй і Злучанымі Штатамі ў 1901 г. (так званы «трактат Гея Паўнсэфота», па імёнах дыплёматаў абодных бакоў, якія яго падпісалі), караблі ўсіх краін пры праходзе Панамскага каналу плацілі аднолькавыя пошліны. Але за апошні год прэзыдэнцтва Тафта, перад выбарамі Вільсона, амэрыканскія протэక్షыяністы, адчуваючы, што падыходзіць канец іх панаваньню, пасыяшылі правесці біль, які вызваляў зусім ад пошлін пры праходзе праз Панамскі канал амэрыканскія каботажныя судны. Дэмакраты, гонячыся за галасамі індустрыяльных штатаў, вымушаны былі ўключыць захаваньне гэтага протэక్షыяніцкага закону ў сваю выбарную пляцформу.

Пераацаніць значэньне гэтага закону было цяжка. Ён даваў вялізную перавагу фабрыкантам новай Англіі індустрыяльных штатаў, на берагах Атлянтычнага акіяну над ангельскімі прадпрыемцамі. У той-жа час, калі амэрыканскія тавары ішлі на ціхаакіянскі бераг Паўднёвай Амэрыкі, астравы Полінэзіі, часткова нават і Аўстралію і на Далёкі Усход, ня плацячы ў Панамскім канале ніякіх пошлін, у цану ангельскіх тавараў нямінуца ўваходзілі гэтыя пошліны. Конкурэнцыя для ангельцаў была немагчымая. Палова басэйну Ціхага акіяну была закрыта для ангельскіх тавараў і якраз тая палова, якая толькі што адкрывалася для капіталізму: на другім баку гэтага акіяну ўжо была Японія.

«Калі Злучаныя Штаты скасуюць пошлінныя ільготы ў канале (для амэрыканскіх суднаў), мы будзем мець у распараджэньні брытанскі флёт, брытанскіх фабрыкантаў—усё, што нам угодна», пісаў

¹⁾ House, I, 200.

Пэдж Хаусу ў жніўні 1913 г. Вядома ў ангельцаў быў «выхад»: ва-зіць свае тавары на амэрыканскіх суднах, г. зн. садзейнічаць раз-віццю амэрыканскага гандлёвага флёту (аўтары біля і мелі на мэце, галоўным чынам, гэта). Але калі мы ўспомнім, што вайна Англіі з Германія на 50 проц. тлумачылася посьпехамі амэрыканскага ганд-лёвага флёту, мы зразумеем, што значыла для ангельцаў прысьці да гэтага «выхаду». Бедны лёрд Каудрэі даваў другі «выхад», куды больш прыймальны для ангельскага капіталу. Прадаўшы скуру гэ-тага лёрда з Гуэртай, як маленькую прэмію ці ня можна гэтым да-біцца скасаваньня тафтаўскага біля? Так іменна Грэй і паставіў пытаньне.

Калі-б на месцы Вільсона і яго сяброў была больш жорсткая публіка, аднёю скураю лёрда Каудрэя справа, вядома, ня скончы-лася-б. Мы бачылі, як, разумеючы гэта, Грэй асьцярожна ставіў пы-таньне. Ён згодзен быў ісьці на ўступкі нават у пытаньні аб пошлі-нах, згодзен быў таргавацца. Эўропэйская вайна была на прыкмеце— і не пасварыцца са Злучанымі Штатамі ўжо тады была адной з асноў-ных задач брытанскай дыплёматыі. Але Вільсон і яго сябры загадзя гатовы былі расчуліцца, убачыўшы перад сабой гэткага шаноўнага джэнтльмэна, як Грэй (па-за псыхолёгічныя прычыны гэтай лагод-насьці чытач зараз угледаць). Калі ў лістападзе 1913 г. (перад па-мянёнай сьнежаньскай сэсіяю конгрэсу) у Вашынгтоне зьявіўся аса-бовы сакратар Грэя, Уільям Тырэль, ужо з формальнымі прапановамі наконт Панамскіх пошлін, Вільсон, на вялікае здзіўленьне нават Ха-уса, быў з ім яшчэ больш шчыры, як Хаус з Грэем. «Па ўласнай іні-цыятыве амэрыканскі прэзыдэнт шчыра расказаў брытанскаму дыплё-мату «ўсё, што ў яго было на думцы,—ня толькі свае погляды на пы-таньне, але і тое, як ён гэтыя погляды зьбіраецца праводзіць». Ён не хаваў і перашкод, якія стаялі ў яго на шляху. Паскудзілі, вядома, ірляндцы: ім-жа хлеба не давай, а дай зрабіць што-небудзь няпрям-нае ангельцам. З прычыны толькі гэтага Вільсон прасіў ангельцаў набрацца цяроплівасьці. Напярэдадні гэтага дня, на сьнеданьні ў ан-гельскім пасольстве Тырэль катэгорычна заявіў Хаусу, што «ў лёрда Каудрэя няма ніякіх канцэсій ад Гуэрты і калі-б ён атрымаў іх у на-ступным, ангельскі ўрад іх не прызнае». «Ён сказаў, што сэр Ляй-онэль Кардэн зусім ня вораг амэрыканцам. Ён чалавек прыстойны і будзе думаць і дзейнічаць так, як яму загадае яго ўрад. Ён рабіў да-

пушчэньне, што ён (ангельскі пасол у Мэксыцы) вялікі брытанскі патрыёт, але апрача гэтага яго ні ў чым ня можна ўпікнуць»¹⁾).

Прышлося, сапраўды, патраціць некаторы час, каб угаварыць лідэра ірляндцаў сэнатара О'Гормана. Як ніяк парушалася формальнае абяцаньне, данае Вільсонам пры ўступленьні ў прэзыдэнцтва—адна з умоў, на якіх ён быў абраны. Але мэксыканская нафта не магла не растапіць самага жорсткага сэрца. У сакавіку 1914 г. у імя вядома толькі сьвятасьці дагавораў, не падумайце чаго іншага—умовы трактату Гей-Паўнсэфота былі адноўлены ва ўсёй сваёй недатыкальнасьці. Амэрыканскія судны надалей павінны былі плаціць, праходзячы праз канал тья-ж самыя пошліны, што і ангельскія.

Для шырокай публікі гэта было ўражаньне як ад выбуху бомбы. Гэта ўражаньне надзвычай добра перадае паведамленьне царскага пасла Бахмецьцева, які іменна належаў да публікі, якая глядзела цераз плот. Аб ім амаль ніколі не спамінаецца ў паперах Хауса, і толькі адзін раз недзе кінута заўвага, што гэта «зласьнейшы рэакцыянэр і нешта накшталт вар'ята». (Другі Бахмецьцеў часоў Керанскага карыстаўся куды большымі сымпатыямі і ўвагаю «палкоўніка»). Сам Вільсон адчуваў відаць сябе неяк нязручна і вельмі баяўся, каб у залі конгрэсу не запахла газай. Ён ні слова не сказаў аб Мэксыцы, ён толькі прасіў скасаваць біль Тафта, каб «падтрымаць замежную палітыку ўраду», ды мімаходзь і глуха ўпамінуў аб нейкіх «іншых матэрыях, яшчэ большы далікатных», як панамскія пошліны. Для больш вузкага кола ўсё было вырашана даўным-даўно—яшчэ ў лістападзе, калі Тырэль паказваў Хаусу дэпэшы Грэя Ляйонэлю Кардэну, якія забаранялі таму падтрымліваць Гуэрту і чым-бы ні было перашкаджаць амэрыканцам. Як бачым, і азнаямленьне абодвух бакоў з сакрэтнымі дыплёматычнымі дакумантамі ўвайшло ў сяброў у звычай яшчэ за доўгі час да вайны.

У ліпені 1914 г. Гуэрта ўцёк, і мэксыканская нафта зрабілася прадуктам амэрыканскай «бацькаўшчыны». Але мы вельмі памыліліся-б, калі да гэтай нафты зьвялі ўсю справу. Пляны Хауса былі куды шырэйшымі—і біль Тафта быў праданы зусім не за такую танную цану, як можна падумаць з папярэдняга апавяданьня. Меркавалася ўзнагарода, куды больш значная; толькі на няшчасьце вашынгтонскіх прыцэляў толькі іменна Гуэрта быў у гэтай узнагародзе «чыстымі грашыма», іншае было напісана на вэксалі, які не давялося пагасіць.

¹⁾ House, I, 205—207.

21 студзеня 1914 г. Хаус запісаў у сваім дзеньніку: «Мы (г. зн. Вільсон і Хаус) вырашылі, што лепш за ўсё звярнуць увагу конгрэсу на гэтую справу (згоду з Англіяй) зараз-жа, каб брытанскі ўрад мог зрабіць адпаведныя крокі, калі 10 лютага збярыцца парламент. Мы вырашылі, што лепш не разгаварваць з сэнатам О'Горманам адзін-на-адзін, але склікаць усю сэнатскую камісію па замежных справах як рэспубліканцаў, так і дэмократаў, і растлумачыць ім становішча; што было-б добра сказаць ім, як нам важна не напсаваць сваіх адносін да Вялікабрытаніі іменна ў сучасны момант; што лепш зрабіць уступкі ў адносінах да Панама, як страціць падтрыманьне Англіі ў нашых мэксыканскіх, цэнтральна-і паўднёва-амэрыканскіх справах»¹⁾.

Пасьля таго, як Гуэрта ўцёк, амэрыканскі пасол у Чылі пісаў Хаусу: «Посыпх прэзыдэнта ў Мэксыцы зрабіў становішча вельмі цяжкім і небясьпечным для нашых амэрыканскіх адносін у трыумф панамэрыканізму». Палкоўнік Хаус сыпяшаў скарыстаць выгады моманту, каб разьвіць станючую і ўстойлівую панамэрыканскую палітыку, заснаваную на прынцыпе згоды і коопэрацыі»²⁾.

Раней чым перакінуць свае кішчоры праз абодвы акіяны, якія аддзяляюць Стары сьвет ад Новага, амэрыканскі імперыялізм хацеў консалідавацца ў сябе дома, ператварыўшы абедзьве Амэрыкі, Паўночную і Паўднёвую ад Гудзонавай затокі да Вогненнай зямлі, у адзін імперыяліцкі блёк, пад начальствам Злучаных Штатаў. «Гэта справа настолькі вялізарных вынікаў, пісаў Хаус Вільсону, ужо пасьля пачатку вайны ў Эўропе,—што я нават цяпер адчуваю сябе абавязаным аддаваць ёй больш увагі, як Эўропэйскім справам, тым больш, што ў выпадку шчаслівага канца адно можа зрабіць рашучы ўплыў на другое»³⁾.

Выступіць перад Эўропай, якая расклалася на часткі, «усёю Амэрыкай»—значыла падняць кулак, у шмат разоў больш моцны, чым кулак адных Штатаў,—тым больш, што без канадзкага і аргентынскага хлеба і мяса ваяваць было таксама немагчыма, як і без знарадаў, якія выпрацоўваюцца заводамі новай Англіі. «Сыпяшацца

¹⁾ House, I, 210.

²⁾ Ibid, I, 213.

³⁾ Ibid, I, 221.

было неабходна—не без наўнасьці заўважаў Хаус яшчэ трохі пазьней, з гэі прычыны, што эўропэйская вайна стварала вельмі зручным момант (!) і калі не правесьці справы да канца вайны, яго можа ніколі не давядзецца правесьці»¹⁾.

Вось вам і «належащая падстава» для таго, каб політычны саюзьнік Англіі яшчэ з 1913 г. зрабіўся яе ваенным саюзьнікам толькі ў 1917 г. І тая-ж прычына, якая дала магчымасьць рэалізаваць гэтае ваеннае супрацоўніцтва толькі яшчэ на год пазьней, у 1918 г., параўнаўча слабы флёт і яшчэ больш слабая армія Злучаных Штатаў—ляжала ў аснове таго, што панамэрыканская здань не зрабілася рэальнасьцю нават і на гэты дзень, як і прадбачыў Хаус. Амэрыку прыйшлося заваёўваць у Эўропе, а для гэтага як зноў прадбачыў Хаус (гл. разьдз. I), прыйшлося ператварыць Злучаныя Штаты ў моцную мілітарную дзяржаву. У 1914 г. АВС (Аргентына, Бразылія і Чылі—Chile, тры буйнейшыя дзяржавы Паўднёвай Амэрыкі), проста ня вельмі баяліся Вашынгтона,—а Канада проста заляжала ад Англіі. Нельга знайсці лепшага прыкладу таму, як конкурэнцыя і монополія аб'яднаюцца ў імперыялістычным сьведзе, чым адносіны Англіі і Злучаных Штатаў у гэтыя гады. Абедзьве саюзьніцы былі ў той-жа час і суперніцамі,—на шляху да панамэрыканскай монополіі штатаў яны сутыкаліся—і някія пацалункі Хауса з Грэм не маглі адхіліць гэтага аб'ектыўнага факту. Англія цягнула са сваёю згодаю, як толькі магла, Чылі зразумела гэта адразу, а сьледам за Сант-Яго да Чылі разумеьне дайшло паступова і да Буэнос-Айрэса, і да Рыю-дэ-Жанэйро, дзе ў першую хвіліну Хауса сустрэлі тропічна палкімі абдымкамі. 23 сакавіка 1916 г. (!) Грэй пісаў Хаусу, што ён бачыў чылійскага пасла. «Я знайшоў яго вельмі здаволеным тым, што вы яму казалі, але ён вельмі настайвае на тым, каб ідэя ўдзелу (усіх амэрыканскіх дзяржаў) на роўных правах павінна быць падкрэсьлена, а ідэя апекі выкрэсьлена (з дагавору)». Далей ішла зусім езуіцкая фраза, накіталт, што супроць удзелу Канады ў панамэрыканскай фэдэрацыі Англія ня супярэчыць, але, вась становішча з АВС далікатнае. Угаварэце, бач, спачатку чылііцаў з кампаніяю. Але, гаворыць рэдактар Хаусавых папер, супернічаючы ў наўнасьці з самім «палкоўнікам» для «Злучаных Штатаў было немагчыма настойваць, ня ўзбуджаючы ў Чылі падазроннасьці, што «Пакт» (панамэрыкан-

¹⁾ House, I, 227.

ская згода) сапраўды служыць больш нашым спецыяльна інтарэсам, чым інтарэсам Амэрыкі наогул»¹⁾).

Паўтараю, Амэрыку прышлося заваёўваць у Эўропе. Пэрыпэтыя няўдалых перагавораў Хауса з АВС нас ня цікавяць у сучасны момант, але на адным артыкуле неажыццёўленага «Пакту» нельга ня спыніцца. Ва ўсіх гутарках Хауса і Вільсона з Грэем і Тырэлемам ёсьць адзін прыпеў, які паўтараецца зназольнасьцю «малай ексцэныі» старой праваслаўнай абедні: гэта гутаркі аб усеагульным міру і разбраеньні,—гутаркі, якія да гэтага часу я старанна выпускаў, бо яны мелі зусім адцягнены характар і былі зусім беззьмястоўнымі. Але ў «Пакце» прышлося іх мімаволі канкрэтызаваць; і канкрэтнае ажыццяўленьне пацыфісцкіх мар імперыялістычнай буржуазіі ня толькі вельмі цікава само па сабе, але і ў высокай ступені актуальна, у сувязі з тым, што толькі што адбывалася ў Лёндане. IV пункт проекту панамэрыканскага дагавору казаў: «З мэтай падтрыманьня ўнутранага спакою на сваіх тэрыторыях, высокія ўдзельнікі дагавору, кожны за сябе, згаджаюцца і абавязваюцца не дапускаць адпраўленьня з мясцовасьцяў, якія знаходзяцца пад іх юрысдыкцыяй, якой-небудзь ваеннай ці морскай экспэдыцыі, варажай сучаснаму ўраду аднаго з высокіх удзельнікаў дагавору, і забараніць вываз з межаў свае юрысдыкцыі зброі, баявых запасаў ці якога іншага ваеннага снараджэньня, прызначанага для ўжываньня асобай ці асобамі, аб якіх, вядома, што яны знаходзяцца ў стане паўстаньня ці рэвалюцыі супроць сучаснага ўраду аднаго з высокіх удзельнікаў дагавору»²⁾).

Дагавор аб узаемным разбраеньні быў адначасна і дагаворам аб узаемнай перастрахоўцы ад рэвалюцыі. У прыватных лістох гэта гучэла, вядома, больш шчыра, як у офіцыяльных дыплёматычных тэкстах. «Надышоў час,—пісаў Пэдж Хаусу не задоўга перад пачаткам эўропэйскай вайны,—для нейкай вялікай, конструкцыйнай, перадавой ідэі—трэба нешта зрабіць. Калі-б вялікія сусьветныя сілы, дзякуючы шчаслівым падзеям і ўдалым камбінацыям, маглі аб'яднацца і ўзяліся-б абчышчаць тропікі, вялікія арміі паступова зрабіліся-б санітарнай поліцыяй, як у Панаме, паступова забыліся-б на сваё баявое прызначэньне і нарэшце расьсяліся-б». А хутка пасля пачатку вайны, Хаус пісаў амэрыканскаму паслу ў Бэрліне,

¹⁾ House, I, 235—237.

²⁾ House, I, 235—237.

Джэрарду: «Калі будзе мір... тады можа быць высунуты і генэральны плян разбраення, бо тады ня будзе патрэбы ў арміях, буйнейшых за тыя, якія неабходны для поліцэйскіх мэт»¹⁾.

Спачатку «санітарная поліцыя», потым «поліцыя» проста, бяз усякіх «санітарных» фігавых лісьцікаў. Распусьціўшы дарагія коштам арміі (і ліквідаваўшы яшчэ больш дарагія, флёты), замяніць іх добрай узброенай поліцыяю—вось сапраўдны, не для параду, ідэал буржуазнага пацыфіста. А таму што ёсьць небяспека, што масы, нават абыяк узброенныя, здолюць з такой поліцыяй справіцца, дык трэба адабраць зброю ў мас. Бальшавіцкая формула навыварат. Мы імкнемся замяніць вайну паміж народамі вайной паміж клясамі—і для гэтай мэты ўзбройваем масы. Яны таксама разумеюць, што справа ідзе аб замене вайны паміж народамі вайной паміж клясамі і рыхтуюцца да яе па-свойму—імкнуцца разброіць масы (асабліва калі тыя паўсталі) і ўзброіць поліцыю.

З англа-амэрыканскай «дружбы» (чытач, мабыць, ужо заўважыў, што і гэтае слова ў даным злучэньні заслугоўвае двукосься ня менш чым годнасьць палкоўніцкая Хауса). Злучаны ня толькі Хаусавы мары аб гегемоніі Злучаных Штатаў у Амэрыцы, якія не ажыцьцявіліся, але і першае²⁾ ўмяшаньне амэрыканцаў у эўропэйскія справы—якое ажыцьцявілася, але не дало тых рэзультатаў, якіх ад яго чакалі ў Вашынгтоне.

У шырокі круггляд «палкоўніка» ўваходзілі ня толькі Англія і АВС, у яго ўваходзіла і Германія, пры тым са знакам, дзіўным для таго, хто не разумеў-бы дыялектычнага характару англа-амэрыканскага саюзу. Размаўляючы з адным сваім знаёмым у студзені 1913 г., (НВ: да пачатку дружбы з Грэем), Хаус казаў яму: «я хацеў-бы дамагчыся лепшых адносін паміж Англіяй і Германіяй, калі-б Англія была менш няязнамай да германскай экспансіі, паміж імі маглі-б наладзіцца згода. Я думаю, мы маглі-б дапамагчы Германіі ў яе спрабах эксплёатаваць Паўднёвую Амэрыку законнымі спосабамі, г. зн. распрацоўкаю яе прыродных багацьцяў і высылкаю туды лішкаў свайго насельніцтва, гэта было-б добра для Паўднёвай Амэрыкі і

¹⁾ House, I, 247 і 235. Разрадка мая.—М. П.

²⁾ Першае пры Вільсоне; папярэднія выпадкі гэткага ўмяшаньня—Рузвельта ў 1903 г. і потым у 1905—1906 г. г.—выходзяць з рамак нашага апавяданьня.

наогул мела-б добрыя вынікі»¹⁾. У гэты час спрэчка аб мэксыканскай нафце і панамскіх пошлінах была яшчэ ва ўсёй сіле. Але куды пазней, калі Англія і Амэрыка даўно ўжо «пахавалі сякерку»²⁾, у маі 1914 г. Хаус пісаў Вільсону: «Лепшым шансам для міру была-б згода паміж Англіяй і Германіяй у пытаньні аб морскіх узброеньнях, але для нас было-б ня зусім выгадна, калі-б яны занадта шчыльна зблізіліся паміж сабою»³⁾.

Відавочная перавага Англіі над Злучанымі Штатамі ў Паўднёвай Амэрыцы вымушала шукаць процівагі. Саюзьнік Англіі, Штаты не жадалі поўнага і канчатковага разгрому Германіі: калі гэты разгром ажыццявіўся, гэта было няўдачай політыкі Вільсона. З двух «сяброў» той, які жыў па гэты бок Атлянтчнага акіяну, быў куды хітрэйшы і спрытнейшы як заакіяньскі «брат Іонафан». Іонафан вельмі багаты, але нязграбны і сарамлівы провінцыял—сталічным жыхаром яго зрабіла іменная вайна—разумеў часам, што яго абдурваюць: мы хутка пабачым дзівосныя па сваёй шчырасьці афорызмы Хауса на конт гэтага. Але супраціўляцца спрытнаму і нахабнаму Джону Булю⁴⁾ ня мог—проста ўменьня не хапала—і даваў сябе скарыстаць ці тут ці там, зьяўляючыся свайго роду «эксплёатаваным» бокам амаль усюды.

Рэзультаты гэтых процілеглых уплываў, жаданьня выратаваць Германію ад разгрому і зрабіць паслугу свайму саюзьніку (а ў той-жа час і адцягнуць разьвязку да таго моманту, калі Злучаныя Штаты зробіцца адною з рашаючых ваенных дзяржаў) зьявілася мала каму вядомая паездка Хауса ў Эўропу ў маі—чэрвені 1914 г., перад самым пачаткам вайны. Аб гэтай паездцы Вільгельм сказаў аднойчы, пасля ўжо свайго падзення, што яна «амаль не папярэдзіла сусьветнай вайны». Гэта, вядома, гэткае-ж вялізнае пераўвялічэньне, як і тая высокая думка аб сваіх геройствах, якую з непераймальным самазадавальненьнем выказвае ў сваіх лістох сам «палкоўнік». Але што паездка Хауса ў Бэрлін была надзвычай сур'ёзнай ангельскай выведкай перад самай вайной—выведкай, якая можа сапраўды

1) House, I, 245—246.

2) „Пахаваньне сякерку“, ці томагаўк—звычайны сымбаль міру ў Індзейцаў Паўночнай Амэрыкі, знаёмы кожнаму, хто чытаў Купэра.

3) House, I, 255, Разьвідка мая.—М. П.

4) „Джон Буль“ і „брат Іонафан“—старадаўнія насьменшлівыя мянушкі ангельцаў і амэрыканцаў.

канчаткова вызначыла рашённыя Англіі ваяваць,—гэта не падлягае сумніўню.

Думка аб паездцы Хауса ў Эўропу зарадзілася ў часе тых размоў з Тырэлем, якія вяліся ў сьнежні 1913 г. і непасрэдным рэзультатам якіх была згода аб мэксыканскай нафце і панамскіх пошлінах. Хаус прыпісвае ініцыятыву сабе,—але яго суразмоўнік так хутка ўвайшоў у курс справы (на працягу адной размовы, не папрасіўшы хвілінку на разважаньне), што мімаволі зьяўляецца падазронасьць, ці ня прывёз Тырэль проекту з сабою, і толькі вельмі спрытна прымуціў амэрыканца выказацца першым. Ва ўсякім разе плян паездкі быў даны Тырэлем,—Хаус гэтага і не захоўвае: спачатку (!) у Бэрлін, там вядзе размову з кайзэрам, канцлерам і міністрам фінансаў (Тырэль наўрад ці меў на ўвазе «фінансавыя колы»), і толькі потым у Лёндан. Ехаць бяз ніякіх офіцыяльных поўнамоцтваў, прыватным чалавекам—тут ангелец вельмі палесьціў «палкоўніку», папярэдзіўшы яго, што нават і ў гэтай якасьці яму прыдаецца адбывацца ад надзвычайных ушанаваньняў, якімі нібы гатовы засьпаць яго немцы—але тым ня менш «прыватнаму чалавеку», абяцалі забясьпечыць яго ўсімі дакумантамі, якія толькі мае брытанскае міністэрства замежных спраў па перагаворах аб узаемным разбраеньні Англіі і Германіі на моры.

Хаус рыхтаваўся да паездкі вельмі старанна, падрабязна інтэрв'юраваў усіх амэрыканцаў, якія былі ў Бэрліне і знаходзіліся там у вышэйшых урадавых колах. Характарна, што, чым лепш гэтыя амэрыканцы ведалі прыдворны бюрократычны Бэрлін і тым большае здзіўленьне выклікаў у іх проект Хауса. Характарна і тое, што ўжо ў гэтых гутарках у ліку краін, куды можна дапусьціць германскую эканамічную экспансію, побач з Цэнтральнай і Паўднёвай Амэрыкаю зьяўляюцца «Малая Азія і Пэрсія»—рэчы часткова прагненьняў, а часткова ўжо і ўладаньня сьбра і саюзьніка Георга V Мікалая II. Мы зараз убачым, што тут іменна намацвалася вось усяе комбінацыі,—і што вось была зноў-такі ангельскага вырабу. Ужо ў студзені 1914 г. «палкоўнік» меў каляндарны плян перасоўваньняў Вільгельма на ўсю першую палову году (да канца лета). Амэрыканскі рэдактар папер Хауса мае добрасумленнасьць адзначыць, што ў гэтым пляне была і паездка кайзэра ў Норвэгію, якую (паездку) антантаўская публіцыстыка імкнулася паказаць як маскіроўку ваеннай падрыхтоўкі Германіі. Што Германія вырашыла вайну ў ліпені ўжо са сту-

дзень 1914 г., гэтага не асьмельваецца сьцьвярджаць нават антан-таўская публіцыстыка, нават яна лічыць аўстра-германскую «змову» з 5 ліпеня. Такім чынам паперы Хауса даюць лішні аргумент тым, хто мысьліць, што вайна 1914 г. захатіла Германію неспадзеўкі.

Ці гатова, ці не гатова Германія ваяваць—у атрыманы адказу на гэтае пытаньне быў відаць, галоўны сэнс паездкі Хауса. Для тых, хто гэтую паездку інсцэніраваў, пляны самога Хауса былі вядома шырэй, але з гэтымі плянамі здарылася тое-ж, што з панамэрыканскім «пактам». Як відаць з яго ліста да Вільсона ад 26 ліпеня 1914 г. перад «палкоўнікам» лунаў малюнак нейкага капіталістычнага (можна-б нават сказаць ліхварскага) раю, дзе «Амэрыка, Англія, Францыя, Германія і іншыя нацыі, якія даюць пазыку і разьвіваюць нацыі», велікадушна разьмяркоўваюць грошы «за разумныя процанты» і «на спрыяючых умовах»—такіх, аднак, пры якіх «пазыкі маглі быць разумна забясьпечаны»¹⁾. Ангельцы вельмі пачціва згаджаліся размаўляць на гэтую тэму, добра разумеючы, што ніякіх практычных вынікаў з гэтага атрымацца ня можа, ня лічачы таго, што размова была за два дні да забойства Франца-Фэрдынанда, калі Эўропа адразу пачала апускацца куды глыбей ліхварскага капіталізму, у слаі найчысьцейшай «фэўдальнай формацыі» і пазаэкономічнага прымусу. Няхай чытач, калі ён вывучаў гэтую эпоху па кнізе акадэміка Тарлэ—не хвалюецца занадта: я зусім не хачу сказаць, што суразмоўнікі Хауса што-небудзь ведалі аб падрыхтоўцы забойства. Наадварот, як зараз убачым, ёсьць падставы думаць, што арганізатары апошняга іменна ангельцаў з сваімі плянамі не знаёмілі, не таму, каб яны былі звыш натуральна высокай думкі аб ангельскай добрачыннасьці, а таму, што захаваньне падобных рэчаў іменна ад ангельцаў вызначалася ўмовамі гульні. Бо тое, што ў выглядзе намёку мы ўжо бачылі ў адным запісу Хауса, зрабілася далей лейтмотывам усяе «авантуры»²⁾: калі з-за ўсяе гэтае здані пачало вырысоўвацца нешта рэальнае, тое, што было згодай Англіі з Германіяй, за кошт Расіі.

Няма сумненьня, што Тырэль быў вельмі шчыры са сваім суразмоўнікам і расказаў «палкоўніку» куды больш таго, што можна было

¹⁾ Hoyle, I, 271.

²⁾ The great adventure—назва, пад якой проф. Сэймур дае ўсе апавяданьні аб гэтай паездцы Хауса. Так назваў яе і сам «палкоўнік».

прачытаць ня толькі ў газетах, але і ў розных «сніх кнігах». Едучы ў Бэрлін, Хаус добра ўяўляў сабе рэальныя эўропэйскія адносіны—і па сутнасці найноўшыя амэрыканскія гісторыкі сусьветнай вайны, Фау ці Barnes недалёка выперадзілі яго ў гэтым. Тым часам «палкоўнік», будучы чалавекам вельмі кемлівым—разумнейшым за свайго прыяцеля Вільсона вядома,—геніяльным дыплёматам і мысьліцелем выключна моцнай дывінацый зусім ня быў. Калі ён так добра разумеў, значыцца, нехта даў яму вельмі добрыя тлумачэньні. Ужо ў першым лісьце з Бэрліна (ад 29 мая) ён пісаў прэзыдэнту: «Як толькі Англія згадзіцца, Францыя і Расія нападучь на Германію і Аўстрыю. Англія ня хоча, каб Германія была канчаткова прыдушана, бо тады ёй прыдзецца аднэй лічыцца з яе старым ворагам, Расіяй, але калі Германія будзе дамагацца бесьперапыннага павялічэньня свайго флёту, у Англіі ня будзе выбару»¹⁾. Далей ішло ўжо цытаваньне многу месца аб нявыгоднасьці для Злучаных Штатаў і занадта шчыльнага збліжэньня Англіі і Германіі.

Цікавей за ўсё тое, што Хаус ня толькі пісаў гэта ў лісьце да свайго інтымнага прыяцеля, але і казаў добрую частку гэтага такім людзям, як адмірал фон-Тырпіц. З галавой германскага флёту ён сустрэўся за абедам у амэрыканскага пасла Джэрарда, амаль на другі-ж дзень пасля свайго прыезду ў Бэрлін. Яны пратугатарылі «амаль гадзіну» і адзін з аргумантаў, ужытых Хаусам, каб пераканаць галаву ня толькі германскага флёту, але і германскай ваеннай партыі (што «палкоўнік» зноў-такі добра ведаў) наконт пажаданасьці для Германіі дагаварыцца з Англіяй быў той, што «Вялікабрытанія ня хоча разгрому Германіі, бо гэты разгром пакіне яе адну адзін на адзін з яе старым ворагам, Расіяй»: літаральнае паўтарэньне фразы з лісту да Вільсона, ці лепш сказаць, літаральная яго папярэдняя формулёўка, наколькі размова з Тырпіцам адбывалася за два дні да напісаньня гэтага ліста; формулёўка відаць спадабалася Хаусу. І тое самае з яшчэ большым падкрэсьліваньнем было паўторана пры размове з самім Вільгэльмам. Але размову гэту варта падаць больш падрабязна.

«Палкоўнік» вельмі дабіваўся асабістага спатканьня з імператарам—пры тым ня проста прыёму, «аўдыенцыі», а абавязкова асабі-

¹⁾ House, I, 225. Разрадка мая.—М. П.

стай гутаркі. Калі адну хвіліну здавалася, што гэта немагчыма, Хаус настрашыў, што паедзе з Бэрліну, не пачынаючы справы. І тут выявілася, што Тырэль, маючы перспектывы, якія чакаюць асабістага прыяцеля прэзыдэнта Вільсона ў Бэрліне, ня выдумляў на чыстым месцы, але толькі згушчаў фарбы. Прыватную асобу, простага амэрыканскага турыста, ня толькі прынялі, але сустрэліся з ім у вельмі ўрачыстай абстаноўцы і гутарылі калі не гадзіну, дык палову гадзіны адзін на адзін. Для будучых гісторыкаў аднаго гэтага факту будзе зусім досыць, каб прысьці да выніку, што ў гэты дзень, 1 чэрвеня 1914 г., Вільгэльм ваяваць зусім не хацеў. Што за Хаусам стаіць ня толькі Вільсон, але і ангельскае міністэрства замежных спраў, ён, вразумела, добра ведаў.

Спатканьне адбылося на вялікім ваенным сьвяце германскай арміі, у Потсдаме, калі згодна традыцыі імператар сядзеў за адным сталом з салдатамі свае гвардыі, еў іх абед і піў з імі з аднае шклянкі. Інсцэніроўка для прадстаўніка амэрыканскай «дэмакратыі» была падстроена вельмі ўдала. У нас, бач, таксама дэмакратыя,—але са штыхамі... На абедзе прысутнічалі толькі два чужаземцы—Джэрард і Хаус; ім былі адведзены месцы прама супроць імператара і яго сям'і; на правы бок ад Хауса сядзеў ваенны міністр фон Фалькэнгайм. Гэта была спекуляцыя на ганарлівасьці амэрыканскага меншаніна. Пасьля гэтага абеду і адбылася тая гутарка, дзеля якой Хаус ехаў у Германію. З-за гэтай гутаркі быў нават затрыманы на некалькі хвілін экстрэнны цягнік, які павінен быў адвезьці імператара і яго гасьцей назад у Бэрлін. Гэта вельмі турбавала акуратную гаспадыню дома—германскую імператрыцу: але Вільгэльм усё гаварыў і гаварыў—і яго ня мелі смеласьці перапыніць.

Выявілася, што ў галіне шырыні плянаў германскі імператар ніколькі не ўступаў амэрыканскаму «палкоўніку» з Тэхаса—і нават здольны быў «паглыбіць пытаньне». Ён, у дадатак да ўсяго іншага паставіў яшчэ і расавую праблему. «Ён казаў,—запісваў Хаус тады-ж увечары,—аб тым, як неразумна з боку Англіі ўваходзіць у саюзы з лятыйскай і славянскай расай, якім чужыя нашы ідэалы і мэты і якія зьяўляюцца хісткімі і ненадзейнымі саюзьнікамі. Ён гаварыў аб іх, як аб народах, паўбарбарскіх, а аб Англіі, Германіі і Злучаных Штатах, што яны зьяўляюцца адзінай надзеяй прогрэсыўнай хрысьціянскай цывілізацыі». «Аб Англіі ён казаў цёпла і з захапленьнем. Англія, Амэрыка і Германія—сваец-

кія народы, і павінны цесна аб'яднацца. Аб іншых народах ён быў нявысокай думкі...» У адказ на гэтыя выказваньні Хаус і развіў знаёмую нам ужо думку яшчэ больш выразна і акрэсьлена, чым у размове з Тырпіцам—і нават чым у лісьце да Вільсона. «Я выказаў думку, што Расія зьяўляецца найвялікшай пагрозай для Англіі і што апошняй было-б выгодна, каб становішча Германіі было такім, каб яна магла стрымліваць Расію і быць бар'ерам паміж Эўропай і славянамі. Я лёгка дабіўся яго згоды з гэтай думкаю» (чаму-ж не!). Ці думаў у гэтую хвіліну Мікалай II, што яго галаву нейкі амэрыканец падносіць на талерцы «прыяцелю і кузэну Вільлі»—і што прыяцель і кузэн з прыхільнаю ўсьмешкай бярэ падарунак?

Справа пайшла куды тужэй, як толькі суб'яднікі закранулі морскія ўзброеныя. Выявілася, што ўсёй любві Вільгэльма да Англіі зусім ня досыць, каб паменшыць германскі флёт хоць-бы на адзін броняносец, прычым імператар вельмі срытна скарыстаў аргумент, падсунуты яму Хаусам: як-жа, казаў ён, я буду трымаць Расію пад шахам бяз флёту? Адзінае, чаго тут мог дабіцца Хаус, была згода ўвайсьці аб гэтым у перагаворы з Англіяй—прыватным, неофіцыяльным шляхам—праз амэрыканцаў. І тут Хаус павінен быў пераканацца, што ў фэўдальнага ўладара рукі куды больш звязаны, як у дэмакратычнага амэрыканскага прэзыдэнта. З Вільсонам Хаус звык перапісвацца проста праз галаву Брайяна і офіцыяльнай амэрыканскай дыплёматыі, а калі справа дайшла да пераліскі Хауса з Вільгэльмам, выявілася, што трэба пісаць праз «нашага сябра Цымэрмана ў міністэрстве замежных спраў...»¹⁾.

Па сутнасьці гара нарадзіла мыш: ад надзвычай добрых плянаў Хауса не атрымалася ніякага канкрэтнага рэзультату. Зразумела было адно—Вільгэльм ваяваць з а р а з ня хоча. Зараз Германіі вайна нявыгадна: «Германія была беднай, яна робіцца багацей, і яшчэ некалькі гадоў міру зробіць яе зусім багатай», казаў Вільгэльм усё ў той-жа гутарцы. Калі яна будзе зусім багатай, тады яна са сваім вадзяным і паветраным флётам (значэньне апошняга Хаус аданіў адразу) пачне з кім сьлед сур'ёзныя размовы; але пакуль ёй ваяваць нявыгадна. Гэта ня быў рэзультат для Хауса, але гэта было каштоўнае ўказаньне для ангельцаў, якія яго паслалі: калі для Германіі вайна нявыгадна, дык зразумела, што трэба ваяваць як мага хутчэй.

¹⁾ Увесь тэкст гэтага запісу Хауса займае стар. 259—264 і тому.

І з гэтага боку паездка Хауса была вельмі дарэчы: атрымаўшы амаль офіцыйальную прапанову перагавораў, і ня гэтка праставаты чалавек, як кайзэр, адчуў-бы сябе, хоць на час, у бясъецы. Гэтае пачуццё бясъеці можна было яшчэ ўзмацніць, падарыўшы—ці нават толькі паабяцаўшы—Германіі частку скуры расійскага мядзьведзя. Гэты звер рабіўся ўсё больш нахабным. Ён дзёрзка клаў лапу на стол, за якім ангельцы прывыклі есці адны, і цягнуў адтуль кожны кавалак, які яму прыглянецца. Адносіны паміж Англіяй і Расіяй у Пэрсіі так абвастрыліся ў гэты час, што саюз аб'ектыўна падлягаў некаторай рызыцы.

Спрэчкі пачаліся даўно. Ужо ў 1912 г. у Бальмораі Сазонаву прыйшлося гаварыць з Грэем і на тэту тэту. Становішча не палепшылася з таго часу. Толькі за першую палову 1914 г. у архіве былога міністэрства замежных спраў ёсць да 30 буйных дакумантаў, прысьвечаных гэтаму сюжэту. Перапіска Лёндана і Пеціярбурга занята ў гэтым месяцы пэрсydзкім пытаньнем амаль на 50 проц., а асабовая канфідэнцыйная перапіска Сазонава і Бэнкэндорфа—на 90 проц. Прычыны спрэчак былі самыя рознастайныя. Формальным аргументам ангельцаў была ваенная окупацыя расійцамі паўночнай Пэрсіі (паводле конвенцыі 1907 г., прылучанай да расійскай сфэры ўплыву), якая рабіла расійскіх консулаў фактычнымі ўрадаўцамі гэтых пэрсydзкіх правінцый. Сапраўды-ж крыніцаю спрэчак была «неўтральная зона» паміж расійскай і ангельскаю сфэрамі ўплыву,— па сутнасці непадзеленая згодаю 1907 г., частка Пэрсіі, якой загадзя было прызначана зрабіцца прычынай спрэчкі двух «сяброўскіх» імперыялізмаў, бо ў Пэрсіі, як і ў Монголіі, сталыпінская Расія выступала як сапраўдная імперыялістычная дзяржава, з усімі ўласцівымі такой дзяржаве атрыбутамі. Для характарыстыкі сапраўднага, а ня выябражальнага «расійскага» імперыялізму няма больш каштоўнага матэрыялу, як дыплёматычная перапіска па пэрсydзкіх і монгольскіх справах за гэты пэрыод¹⁾.

Тут мы бярэм вынятку толькі з тых «пэрсydзкіх» дакумантаў, якія непасрэдна мяжуюць з паездкаю Хауса ў Бэрлін і маюць становішча, як яно стаяла перад забойствам Франца-Фэрдынанда. Ужо ў асабовым лісьце Бэнкэндорфа Сазонаву ад 7-20 мая 1914 г.

¹⁾ Апошнія друкуецца ў адной з бліжэйшых кніжак „Краснога Архива“. Першая знойдзе сабе месца ў адпаведных томах вялікай публікацыі дакумантаў імперыялісцкай вайны.

мы знаходзім вельмі цікавую пастаноўку ўсяго пытання: «што адносіны Антанты з дзяржавамі Троістага саюзу (г. зн. з Германіяй у першую чаргу—*М. П.*) зрабіліся менш напружанымі, нават палепшыліся, у гэтым ня можа быць сумненняў», пісаў Бэнкэндорф. У Англіі, канчаў ён свой ліст, складаецца перакананьне, якое трэба «выкараніць»: гэта, што згода 1907 г. была ў адносінах да Англіі шальмоўствам („L'Angleterre a conclu un marché qui s'est trouvé être un marché de dupes“) Ня менш выразную цытату з разважанняў Грэя знаходзім у пачатку тэлеграмы ад 29 мая (11 чэрвеня). Размова ішла аб артыкулах «Таймса», інспірыраваных «англа-пэрсыдзкай нафтавай кампаніяй», якая асабліва ўпарта імкнулася прабрацца ў запаведную «нэўтральную» зону. Зусім нечакана згодна звычайнай формальнай лёгікі з-за гэтай кампаніі ў Грэя раптам выскачыла Германія. «Ён (Грэй) сказаў, што з Германіяй тое самае; што ён ня ведае, якімі спосабамі Германія апрацоўвае (ангельскую) прэсу, але што яна карыстаецца ўсякім разыходжаньнем двух урадаў (ангельскага і расійскага) адносна Пэрсіі». «Грэй сказаў мне, што з 1907 г. часткова дзякуючы замежным абставінам (але часткова, значыцца, і ў выніку сьвядомых намог царскага ўраду?) уплыў Расіі ў Пэрсіі яскрава ўзмацніўся, тады як ангельскі уплыў ішоў у адваротным кірунку да такой ступені, што гэта пачынае закранаць рэальныя ангельскія інтарэсы. Ён мне сказаў, што гэта прогрэсуйнае ўзмацненьне (расійскага ўплыву) стварае ангельскаму ўраду буйныя і надзвычай сур'ёзныя цяжкасьці і заўсёды скарыстоўваецца як праціўнікамі англа-расійскае згоды ў самой Англіі, так і нашымі ворагамі ў Германіі. Гэты пункт погляду ён мне разьвіваў асабліва падрабязна, каб я зьвярнуў на яе вашу ўвагу».

У прыватным лісьце, які быў коментарыем да гэтай тэлеграмы, Бэнкэндорф тлумачыць, што тактыка Грэя ў гэтым пытаньні дыктуецца ангельскай грамадзкай думкаю (чытай: інтарэсамі нафтавікоў і колёніяльнай буржуазіі). «з якой Э. Грэй лічыцца і ня можа ня лічыцца. Калі-б ён гэтага не рабіў, ён быў-бы зломлены і з ім былі-б зломаны і конвэнцыя (1907 г.) і Антанта» (разрадка мая). «Калі-б згода аб Пэрсіі вырадзілася і страціла сілу, моральныя вузы Антанты былі-б разьбіты і яна спыніла-б сваё існаваньне».

«Надзвычай добры тып старога славяніна» быў вельмі напалоханы Грэем. Вядома Антанта трымалася на куды больш моцных якарах як

англа-расійская згода аб Пэрсіі. Але на выпадак сапраўднай згоды Англіі і Германіі ў морскім пытаньні Пэрсія магла-б адыграць ролю надзвычай добрай зачэпкі, каб павярнуцца да Расіі сыпной. У кожным разе спалоханы быў не адзін Бэнкэндорф. «Я павінен вам перадаць паведамленьне, якое мне строга канфідэнцыяльна перадаў Камбон¹⁾. Ён мне сказаў, што згодна яго асабовых вестак, якія могуць ісьці толькі з Тэгерану, адносіны паміж двума пасольствамі (ангельскім і расійскім) раптоўна надавычай папсававаліся— і ён выказаў адносна гэтага свой непакой.

Што трывога шырока захапляла французскія ўрадавыя колы, аб гэтым сьведчыць і той факт, што Пуанкарэ ехаў у Пецярбург паміж іншым, і з мэтай паправіць сапсаваныя з-за Пэрсіі расійска-ангельскія адносіны²⁾.—ён разумеў, што пакідаць у вайне, якая пачыналася, у руках Англіі такую зачэпку, як выхад з Антанты было-б больш, як рызыкаўна. Далейшыя паводзіны Англіі, як мы пабачым ніжэй, занадта апраўдвалі гэты непакой. Тым больш, што Англія пагражала ня толькі на словах. Чаму ня была падпісана англа-расійская морская конвенцыя, перагаворы аб якой пачаліся па ініцыятыве Францыі, яшчэ ў красавіку? Прычэпкаю былі весткі аб ёй, якія прасякнулі ў Германію—прычым абодва бакі складалі адзін на аднаго—і на французаў—віну за «нясьціпласць» і «балбатню». Але «пэрсідэкая» перапіска амаль цалкам не пакідае сумненьняў, што прычынай няўдачы было іменна пагоршаньне расійска-ангельскіх адносін з-за ўсходніх спраў. Гэтае пагоршаньне найбольш яскрава адлюстравалася ў амаль гістэрычным лісьце Сазонава да Бэнкэндорфа ад 11-24 чэрвеня 1914 г. Цытатамі з гэтага лісту я і скончу характарыстыку канфлікту двух імперыялізмаў.

«Калі-б справа ішла толькі аб ўціхаміраньні залішняй шчырасьці некаторых з нашых консулаў³⁾»,—лісаў Сазонаў,—справа ня была-б цяжкай, але ёсьць нешта большае, і гэта большае, што мяне змушчае,—гэта маё пераконаньне, якое склалася ўжо досыць даўно, што англа-расійскае супярэчнасьць ў Пэрсіі аднавілася. Ні Грэй і ніводзін ангелец у гэтым ня прызнаецца, але гэта так. Згода 1907 г. не дала Англіі тых выгод, якіх яна чакала з пункту гледжаньня сваіх мясцо-

1) Францускі пасол у Лёндэне.

2) Гл. Faу, Origins of the World war, II, 278.

3) У адным лісьце Бэнкэндорф кажа, што расійскія консулы ў Пэрсіі «трымаюць у руках лёс Антанты!»

вых інтарэсаў,—бо галоўны яе інтарэс, політычная бяспечнасць індыйскай граніцы, перастаў быць крыніцаю пастаяннага непакою кожнага ангельскага ўраду і перайшоў у разрад гістарычных успамінаў. Ангельцы адчуваюць сябе ў бяспецы, але ў той-жа час яны пачынаюць заўважаць, што іх гандаль, іх уплыў у Персіі паменшыўся, уступіўшы месца нашым».

Абурэньне даваля Сазонава ў тэорыі амаль да эканомічнага матэрыялізму, а на практыцы да простых пагроз. «Прыём, які быў зроблены французскім прапановам з боку Грэя і ангельскага кабінэту, дазваляў нам спадзявацца на хуткае заключэньне згоды паміж нашымі генэральнымі штабамі. Тэндэнцыя адцягнуць гэтую згуду, якая праяўляецца цяпер, ня можа нас супакоіць. Я не магу ад вас захаваць, што мне будзе надзвычай цяжка, калі немагчыма, дабіцца згоды імператара на вельмі значныя ўступкі, якія мы мяркуем зрабіць Англіі ў Тыбеце, калі Англія ўхіліцца ад падпісанья морскай конвенцыі, перагаворы аб якой пачаліся па ініцыятыве Францыі». «Няхай ангельцы не забываюцца на Ковэйт, усю Пэрсызскую затоку, Афганістан і Бэлуджыстан. Напомніце ім пры выпадку, у якім становішчы знаходзяцца гэтыя краіны¹⁾. Ад Лёндана да Тэгерана далёка, але ад Масквы да Таўрыза адлегласць ня вельмі вялікая.

Я не падаю іншых пераэпэтый пэрсызскага пытання—лісты Георга V да Мікалая, ангельскага мэморандуму і г. д. Гэта адцягнула-б нас вельмі далёка ад тэмы гэтага нарысу. Для нас мае значэньне толькі уплыў пэрсызскіх «непаразуменьняў» на адносіны ўнутры Антанты. Уплыў гэты быў такі, што ў Сазонава і яго групы павінна было зьявіцца імкненьне выклікаць эўропэйскую вайну раней чым Англія і Расія з-за Персіі канчаткова пасварацца, Англія і Германія можа на доўгі тэрмін памірыцца. Не для ўзьнікненьня вайны 1914 г., але для моманту гэтага ўзьнікненьня англа-расійская спрэчка мела першараднае значэньне. Для Сазонава гэта быў бязумоўна мотыў для таго, каб сьляшацца, для Грэя—умоўны на выпадак немагчымасьці дабіцца згоды з Германіяй, бо заключыць згуду з Германіяй магла-б ня толькі Англія, магла і Расія...

Калі 17 чэрвеня Хаус убачыўся ў Лёндане з Грэем, Тырэлем і Пэджам (апошні функцыянаваў толькі ў якасьці гаспадара дому: яго сябра лічыў, што амэрыканскаму паслу лепш ня браць удзелу ў гэтых

¹⁾ Намёк на словы Бэнкэндорфа, што ангельцы не дадуць, каб паўночная Персія зрабілася «расійскім Эгіптам».

нарадах, бо «гэта можа надаць ім офіцыяльны характар, якога трэба ўнікаць», «адносіны паміж Расіяй і Брытанскай імперыяй абмяркоўваліся зусім свабодна і з надзвычайнай шчырасцю. Сэр Эдвард растлумачыў, што Вялікабрытанія і Расія сутыкаюцца ў столькіх пунктах зямнае кулі, што некаторага роду добрая згода паміж імі патрэбна.— Я выказаў думку, што належала-б (ангельцам) дазволіць Германіі садзейнічаць развіцццю Пэрсіі. Ён сказаў, што, можа, добра было-б іх (Расію і Германію—*М. П.*) нацкаваць адну на адну» „it might be a good move to play the one against the other“), але немцы так агрэсыўны, што гэта магло быць небяспечна. Сэр Эдвард добра разумеў неабходнасць для Германіі трымаць флёт, адпаведны яе морскаму гандлю і дастатковы, каб абараняць яе ад Расіі і Францыі» (1). Праз некалькі дзён ангельскі міністр замежных спраў дадаў да гэтага, што «паміж Англіяй, Францыяй і Расіяй няма пісьмовага дагавору і што іх добрая згода аснована толькі на (агульнай) сымпатыі і рашучасці абараняць інтарэсы адзін аднаго»¹⁾).

Зусім відавочна, што «сымпатыя» ніяк не перашкодзіла-б ангельскім імперыялістам здрадзіць ня толькі расійцам, але і французам,—калі-б толькі, зразумела, Вільгэльм пайшоў на асноўнае ангельскае запатрабаваньне: адмаўленьне ад усякага суперніцтва з Англіяй на моры. Мы ўбачым у далейшым, што гэтая рыса ангельскай палітыкі была вельмі ўстойлівай і што яшчэ ў дэбатах адносна ўмовы замірэння, у кастрычніку 1918 г., ангельцы, патрабуюць поўнага знішчэння Германіі, як морскай дзяржавы, уживалі ўсякія намаганьні, каб захаваць, што можна ад яе сухапутнай магутнасці; яны здаліся ў гэтым пункце толькі перад ультыматывымі патрабаваньнямі Фоша і Клемансо, падтрыманых амэрыканскім ваенным камандваньнем. Проблема флёту стаяла ў цэнтры ўсяго англа-германскага канфлікту: з якога-б канца мы не падыходзілі да пытання, развязаньне заўсёды атрымліваецца адно і тое. Мы бачым таксама, якімі «патрыётамі свае бацькаўшчыны» на свой лад—несьвядома вядома—зьяўляюцца тыя маладыя расійскія вучоныя, якія надаюць вельмі вялікае значэньне «расійскаму» імперыялізму ў пытаньні аб ўзьнікненьні вайны 1914 г. Паколькі расійскі імперыялізм быў самастойны, ён раскальваў Антанту, а не ўзмацняў яе. Калі-б такі самастойны расійскі імперыялізм быў досыць развіты і каб іменна ён вызначыў палітыку апошняга Раманава, а ня інтарэсы паче-

¹⁾ House, I, 267 i 270.

шчыцкай дзяржавы з яе хлебным экспортам і г. д., увесь малюнак вайны 1914 г. быў-бы зусім іншым. Мы мелі-б тады, можа, ваенна-політычны блёк Англіі і Злучаных Штатаў з самага пачатку (можа з удзелама Францыі і Японіі і напэўна-б з удзелама Турцыі на баку Англіі) супроць Германіі і Расіі, з галоўным расійскім фронтам у Закаўказзві, Пэрсіі і Аўганістане, а не на Вісьле і Карпатах. Калі справа склалася зусім інакш, дык толькі таму, што ў вачох Амэрыкі, Англіі і Францыі царская Расія была толькі складам гарматнага мяса, ня больш. А калі яна пераставала быць толькі складам, яна ператваралася ў варожую сілу—і трэба было «нацкаваць» на яе Германію.

Але гэта апошняе было магчыма пры англа-германскай згодзе ў морскім пытаньні. Пры адсутнасці гэтай згоды—Хаус гэта зусім выразна формуляваў, як мы бачылі,—«у Англіі ня было іншага выхаду», як ваяваць разам з Францыяй і Расіяй супроць Германіі. У магчымасьць гэтай згоды з усёю палкасыю неафіту верыў Хаус. У гэтую згуду, пасыла вопыту 1912 г., амаль зусім ня верыў Грэй. Але падтрымліваць у Вільгельме ілюзію, што згода магчыма, было практычна карысна. З ліпеня (NB: пасыла забойства Франца-Фэрдынанда!) Тырэль сказаў Хаусу, што «Сэр Эдвард Грэй хацеў-бы, каб (Хаус) перадаў кайзэру тыя ўражаньні, якія ў мяне атрымаліся ад некалькіх размоў з гэтым (г. зн. ангельскім) урадам у адносінах устанаўленьня лепшай згоды паміж народамі Эўропы, і спрабаваў атрымаць адказ да майго ад'езду (у Амэрыку). Сэр Эдвард сказаў, што не жадаў пасылаць што-небудзь офіцыяльнае ці наогул пісьмовае, баючыся зачашць чуласьць французаў ці расійцаў, у тым выпадку калі гэта зробіцца вядомым. Ён думас, што гэта адна з такіх рэчаў, якія лепш за ўсё рабіць неформальна і неафіцыяльна. Ён сказаў таксама Пэджу, што ў яго была доўгая размова з германскім паслом на тую-ж тэму і што (Грэй) даручыў таму перадаць аб гэтым непасрэдна імператару»¹⁾.

Хаус не заўважыў, што версіі Тырэля і Пэджа выключаюць адна адну. Калі Грэй не хацеў выступіць офіцыяльна, дык навошта-ж было разгаварваць з германскім паслом? З Ліхноўскім-жа Грэй ня мог гаварыць «шчыра», як з Хаусам?²⁾.

¹⁾ House, I, 277.

²⁾ У германскіх дакумантах за гэты перыяд ёсьць дзьве доўгія размовы Ліхноўскага з Грэем: першая 24 чэрвеня, другая 9 ліпеня. Абедзьве размовы вельмі

7 ліпеня Хаус напісаў нарэшце Вільгэльму. У лісьце паведамлялася, што Хаус практычна бачыў усіх галоўных членаў брытанскага ўраду і прышоў да пераконаньня, што яны (члены ангельскага кабінэту) жадаюць згоды, якая пакладзе аснову вечнаму міру і бясьпецы. Англія павінна па неабходнасьці дзейнічаць асьцярожна, каб не закрнуць Францыі і Расіі, але са зьменаю настрою ва Францыі, надыйдзе паступовае палепшаньне адносін паміж Германіяй і гэтай краінай, палепшаньне, якому Англія будзе рада дапамагчы»¹⁾.

Аб магчымасьці зьмены настрою Расіі, характарна, нічога не казалі: не падказваць-жа было Вільгэльму, што Расія і Англія ледзь не напярэдадні разрыву з-за Пэрсіі? Падказаць трэба было іншае, што Англія таксама мала зьбіраецца ваяваць у даны момант, як і Вільгэльм. Германскія дакуманты пакідалі пад пытаньнем адзін вельмі важны пункт: чаму да 27—28 ліпеня Вільгэльм так цьвёрда верыў у ангельскі нейтралітэт? Паперы Хауса запаўняюць гэты прабел. Вільгэльма ў гэтыя іменна тыдні сьвядома пераканалі, што Англія ня супроць таго, каб з ім дагаварыцца за сыпной Францыі і Расіі.

Паўтараю яшчэ раз, у нас, покуль што, няма падстаў думаць, што ангельскі кабінэт ведаў сакрэт сараяўскага замаху. Наадварот, мы бачылі, што іменна баізьня разрыву з Англіяй з-за Пэрсіі,

цікавыя, — але ніводная з іх не адпавядае таму, што мы маем у запісу Хауса. Ні там, ні тут няма і намёку на прапанову павесці перагаворы аб флэцкім пытаньні. Насуперакі, у першай размове Ліхноўскі згодна яго слоў, нават „наўмысьля ўнікаў закрываць наш флэцкі закон, бо я гэтай дакатнай тэмы яшчэ ні разу не закрануў у размовах з міністрам (Грэм) з часу майго прысяду ў Лёндан, і ён да гэтага часу заклапочана ўстрымліваўся ад тлумачэньняў па гэтым пытаньні. Сама размова адбывалася па ініцыятыве ня Грэя, а Бэтмана Гольвага, які відавочна пад уражаньнем берлінскіх гутатараў з Хаусам, пісаў Ліхноўскаму (16 чэрвеня), што вайны, на якую напроўваюць германскія і расійскія шовіністы, можна яшчэ ўнікаць, калі „мы абодва (Англія і Германія) дружна ўступім, як даручнікі да эўрапейскі мір у чым нам, паколькі мы будзем дасягаць гэтай мэты з смага пачатку згодна агульнага пляну, ня робяць перашкод узвямня абавязальствам Тройстага саюзу, ні Антанты“. Такім чынам ня Грэй па ўласнай ініцыятыве, а немцы пачалі размовы „у разьвіццё берлінскіх прапановаў Хауса, і ангельскі „сябра“ відавочна абурваў апошняга, паказваючы справу як разадваротна. Зроблена гэта было вядома з мэтай падштурхнуць Хауса і хутчэй напісаць ліст Вільгэльму, (а інакш, бач, і без гэтае абыйдзеся!). Зьмест гэтай гутаркі, дзе Грэй разважаньні былі тады-ж аўзены на заслуге германскай дыплёматый. „У размове як і трэба было чакаць“, напісаў на дзень Ліхноўскага Цымэрман, „Грэй зусім абурў Ліхноўскага, глыбока яго перакакаўшы, што той мае справу з сумленным і праўдзівым дзяржаўным чалавекам“ („Die deutschen Dokumente zum Kriegsanbruch, 1, 4 і 7—8). Тырэль, які гаварыў з Хаусам 3 ліпеня, мог мець на ўвазе толькі гэтую размову. Размову 9 ліпеня яшчэ больш цікавую, я закрану ніжэй

¹⁾ House, I, 279.

баязьнь, што Константынопаль яшчэ раз выплыве з рук і на гэты раз невядома на які час, напэўна і падштурхнула Сазонава і К^о пайсьці на ўсё—і шукаць канфлікту з Аўстра-Вянгрыяй чаго-б гэта ні каштавала. Што вайна з Аўстрыяй азначае ў той-жа час і вайну з Германіяй, гэта было добра вядома ў Пецярбурзе. Уілер, адзін з амэрыканскіх знаёмых Вільгэльма, перадаваў Хаусу: «імператар (Вільгэльм) казаў яму (Уілеру), што ён (Вільгэльм) папярэдзіў Расію, што калі тая нападзе на Аўстрыю, ён адразу-ж атакуе яе»¹). Значыцца, для таго, каб атрымаць эўропэйскую вайну—і Константынопаль, трэба было толькі выклікаць на ўзброены канфлікт Аўстрыю. Што Англія вымушана будзе—пры адсутнасці морскай згоды з Германіяй умяшцацца ў канфлікт на баку Францыі і Расіі, гэта Сазонаў разумеў таксама зусім выразна.

«Трэба, каб ангельцы, з іх спрадвечнаю «востраўнай» падазронасцю,—пісаў апошні Бэнкэндорфу яшчэ 2/15 красавіка 1914 г.,—не забываліся, што яны няёмка павінны будаць узяць актыўны ўдзел у барацьбе з Германіяй у той дзень, калі апошняя пачне вайну, мэтай якой можа быць толькі парушэнне на яе карысць эўропэйскай роўнавагі». Гэта было на сутнасці агульным месцам расійскай дыплёматыі. 15/28 чэрвеня Бэнкэндорф пісаў Сазонаву: «тое, што ім (ангельцам) дае Антанта, гэта—бяспечнасці Індыі і Пэрсідзкую затоку ў той час, калі мы зьяўляемся ўладарамі вельмі вялікай часткі Пэрсіі,—часткі, якая можа павялічвацца, але галоўнай, дасягнутай намі гарантыяй зьяўляецца (страхоўка) супроць англа-германскай згоды. Два словы, каб растлумачыць гэтае п'ятаньне. Пакідаючы ў баку крыклівыя, але другарадныя элементы, кабінэт і Грэй застаюцца на чале пераважнай большасці лібэралаў і пераважнае большасці юніяністаў. У грамадзкай думцы германскія намогі дасягалі бяспрэчных поспехаў, але ў вачох звычайнага абываталя адзіная вайна, якая была і засталася популярнай, гэта вайна з Германіяй. Вось аналіз базы, на якой Грэй стаўляе свае батарэі»²).

З часам зразумеў гэта і Хаус. Улетку 1918 г. ён казаў аднаму са сваіх знаёмых: «Нудна слухаць заявы ангельцаў, што яны б'юцца за Бельгію і пачалі вайну па гэтай іменна прычыне. Я запытаўся (у

¹) Запіс Хауса пад 1 студзеня 1914 г. House, I, 252.

²) Даю вынятковыя дэталі Бэнкэндорфа па вельмі дрэнным перакладзе, які захаваўся ў архіве в. міністэрства замежных спраў. Орыгінал вядома, як заўсёды, у „стараго славянца“ пісаўскі французскай моваю.

свайго суразмоўніка), ці думае ён, што Вялікабрытанія аб'явіла-б вайну Францыі, калі-б тая парушыла бельгійскі нэўтралітэт, ці што Вялікабрытанія не ўмяшалася-б у вайну на баку сваіх саюзнікаў, каб Францыя парушыла нэўтралітэт Бельгіі? На маю думку мэта ўмяшання Вялікабрытаніі ў вайну нічога агульнага з гэтым ня мае. Сіла акалічнасцяй прымусіла яе ўстаць побач з Францыяй і Расіяй супроць цэнтральных імперый. Раней за ўсё таму, што Германія настойвала на тым, каб мець найбольш моцную армію і моцны флёт, чаго Вялікабрытанія не магла дапусьціць у імя ўласнае бяспекі»¹⁾. Гэтая думка відаць займала Хауса і ён да яе вярнуўся ў размове з Пэджам, праз два месяцы. «Ён (Пэдж) сказаў, што для брытанцаў няпрыемна бачыць нашы спробы дабіцца міру... Я ня думаю, каб гэта было нягодным учынкам з нашага боку, як гэта здавалася Пэджу. Ён заяўляе, што ніхто з нас не разумее становішча ці тых высокіх мэт, якіх брытанцы дамагаюцца ў гэтай вайне. Ён адказаў, што нам таксама няпрыемна бачыць ламаньне і двудушнасьць брытанцаў,—напрыклад, у пытаньні аб Бельгіі. Пэдж згадзіўся, што брытанцы былі-б саюзнікамі Францыі нават у тым выпадку, каб Францыя парушыла бельгійскі нэўтралітэт, каб лягчэй прайсьці на тэрыторыю Германіі»²⁾.

Ужо ў 1916 г. нават некалькі наўным, але, якія блізка стаялі да справы, практыкам была зразумелай недарэчнасьць «рытуальнай легенды», якую яшчэ ў 1927 г. падавалі яшчэ больш наўнай расійскай публіцы ў вучоных кніжках, як бясспечную лавуковую існасьць. Але Пэдж, які стаяў да ангельскай кухні бліжэй, чым Хаус разумеў больш за гэта. Яшчэ за два гады да цытаванай цяпер размовы ён пісаў Хаусу, захапляючыся як заўсёды спрытнасьцю брытанцаў. Захапленне адносілася непасрэдна да ваенна-арганізатарскай дзейнасьці Кітчэнера. «Але паглядзеце на дыплёматыю—гаварыў Пэдж,—вядома вайна ідзе ў рэчаіснасьці паміж Германіяй і Англіяй, але Англія ўмяшалася не раней, як упэўнілася, што Расія і Францыя ваююць»³⁾.

Такім чынам, на думку амэрыканскага дыплёмата, каб аб'явіць вайну Германіі, Англіі, трэба было, каб Германія ўжо ваявала з Расіяй і Францыяй. І гэта было не выпадкова па ацэнцы Пэджа.

1) House, II, 266.

2) Ibid, 320. І тое і другое—запісы з дзеньніку Хауса.

3) Ліст да Хауса ад 22 врасьня 1914 г. Ibid, I, 340.

Для гэтага, для стварэння такой камбінацыі патрэбна была ўся хітрасць брытанскай дыплематыі. Гэта кідае сьвятло на шмат што з папярэдняга і што-колючы з наступнага. Я сказаў вышэй, што ў нас няма даных, якія ўстанаўліваюць удзельнасць ангельскай дыплематыі да сараўскае падзеі 28 чэрвеня 1914 г. Але вось што аднак пісаў Пэдж 29 ліпеня Вільсону: «Ён (Грэй) сказаў мне праз дзень ці два пасля забойства насьледніка аўстрыйскага трону, што ён баяўся таго, што здарылася, і горшага за тое, што здарылася»¹⁾.

Дапусьцім, што тут была толькі надзвычайная сіла дывінацыі, уласцівая вельмі добрым дыплематам. Можам таксама дапусьціць, што Пэдж памыліўся датай і яго размова з Грэем адбывалася не «праз дзень ці два» пасля забойства Франца Фэрдынанда, а значна пазьней. Словам, ня будзем нічога будаваць з адной фразы,—праўда з дыплематычнага дакуманту, а не з газэтнага інтэрв'ю. Але ў нас ёсць не адна фраза з дыплематычнага дакуманту, а цэлы рад дыплематычных дакумантаў, якія бяспрэчна сьцьвярджаюць другі факт: ведаў ці ня ведаў Грэй загадзя аб забойстве, але аб аўстрыйскім ультыматуме ён ведаў за належны лік дзён да яго прад'яўленьня, досыць вялікі на тое, каб, калі Грэй гэта лічыў патрэбным,—папярэдзіць ультыматум і эўропэйскую вайну.

Тут нам амэрыканскія дакуманты не даюць чаго-небудзь новага, але тут новага і ня трэба. Факты вядомы досыць даўно і добра, так даўно і добра вядомы, што само ангельскае міністэрства замежных спраў—больш не захоўвае іх, і адпаведная перапіска апублікавана ў IX томе брытанскіх дакумантаў. 16 ліпеня, роўна за тры дзень да прад'яўленьня аўстрыйскага ультыматуму ў Белградзе, ангельскі пасол у Вэне тэлеграфавалі Грэю: «Супроць сэрбскага ўраду высоўваецца абвінавачаньне ва ўдзеі ў змове, якая мела вынікам забойства эрцгерцога. Абвінавачваньне нібы аснована на даных сараўскага процэсу. Мой інфарматар сьцьвярджае, што ад сэрбскага ўраду патрабуюць належных захадаў для ўціхамірваньня нацыяналістычнай і анархічнай прапанды і што аўстра-вэнгерскі ўрад ня мае намеру разгаварваць з Сэрбіяй, але будзе настойваць на безадкладнай бязумоўнай падпарадкаванасьці ў процілеглым выпадку будзе ўжыта сіла. Германія нібы зусім згодна з такім мэтодам дзеяньняў, і думаюць, што астатняя Эўропа будзе спачуваць вымаганьню

¹⁾ Page, III, 126.

Аўстра-Венгрыі, каб Сэрбія ў будучым заняла больш падначальнае становішча... Я запытаўся, ці чакаюць, што Расія застанецца спакойнай, калі супроць Сэрбіі будзе ўжыта сіла? Мой інформатар адказаў, што, на яго думку, Расія наўрад ці будзе абараняць забойцаў-нацыяналістаў, але што ў кожным выпадку Аўстра-Венгрыя будзе дзейнічаць, ня лічачыся з рэзультатамі. Яна страціла-б сваё становішча вялікай дзяржавы, калі-б пачала цярэць далейшыя здзекі ад Сэрбіі».

На другі дзень у лісьце да аднаго з памочнікаў Грэя, Нікольсону, пасол падаваў далей падрабязнасьці, узазваючы, ад каго ён атрымаў свае весткі (гэта быў былы аўстрыйскі пасол у Рыме, граф Лютцаў). «Ён бачыў абодвых, Бэртхольда і Форгача на Бальплатц¹⁾ напярэдадні і меў з ім даўгую размову. У яго быў вельмі сур'ёзны твар і ён сказаў, што ня ведае, ці разумею я, якое вострае становішча...».

Але, запытае чытач, ці мог Грэй дзейнічаць на падставе такіх, хоць і зусім канкрэтных і ў высокай ступені аўтарытэтных, але прыватных зносін? У тым-жа і справа, што былі не адны прыватныя паведамленьні. На дэпэшы Бунзэна (ангельскага пасла ў Вене) ёсьць адзнака сэра Эйры Крау, другога памочніка Грэя: «Граф Таўтмансдорф (аўстрыйскі павераны ў справах), гаварыў са мною аб гэтым вельмі падрабозна сёньня (зусім неофіцыйна), выказваючы тым-ж самым цюгляды...»²⁾.

Аб аўстрыйскім ультыматуме ў Лёндане ведалі ад саміх аўстрыйцаў за тыдзень. І як-жа на гэта рэагавалі? Напэўна таксама, як рэагавалі Грэй на самы ультыматум на другі дзень пасля апублікаваньня. Грэй сказаў тады (гэта было 24 ліпеня) Ліхноўскаму, што гэта справа яго, Грэя, не датычыць—праўда, на гэты раз ужо з заўвагаю: «Калі гэта ня выкліча ўскладненьняў паміж Аўстрыяй і Расіяй». Але што «гэта» ня выкліча ўскладненьняў паміж Аўстрыяй і Расіяй, магло паверыць толькі малое дзіцянё, і сам Грэй не спадзяваўся на гэта ніводнае хвілі³⁾. Напярэдадні ад'езду Хауса

¹⁾ Бэртхольд—аўстрыйскі міністр замежных спраў. Форгач—яго памочнік. Бальплатц—месца, дзе зьмяшчалася Міністэрства замежных спраў Аўстра-Венгрыі.

²⁾ Цытаты па Fay, The Origins of the World War. II, 247—248.

³⁾ Перад гэтым, аднак, Грэй даваў Ліхноўскаму вельмі поўную паручку і на выпадок гэтых «ускладненьняў». У размове 9 ліпеня (на ініцыятыве ўжо Грэя) ангельскі міністр сказаў, што «да сваіх тагачасных (у размове 28 чэрвеня.—М. П.) слоў ён сёньня нічога ня можа дадаць і можа толькі паўтарыць, што паміж Вялікабрытаніяй з аднаго боку, Францыяй і Расіяй з другога, ня існуе ніякіх тай-

назад у Амэрыку Тырэль перадаў яму, што «Грэй жадае, каб Хаус ведаў да свайго адпльщыця, што аўстра-сэрбскія адносіны вельмі сур'ёзна ято (Грэй) непакоюць...»¹⁾. Саюзнікаў трэба было папярэдзіць, што іх паслугі хутка спатрэбяцца... Гэта было 20 ліпеня, г. зн. эпоў-такі за тры дні да прад'яўленьня аўстрыйскага ўльтыматуму.

У часе вайны, калі гвалт антантаўскай публіцыстыкі заглушаў усё і ўсіх і чыста мэханічным ціскам уплываў на нервы марксыстаў, падзеі 1914 г. паказвалі, як папэраджальную вайну Германіі супроць Антанты. Антанта рыхтавалася напасці. Германія папярэдзіла гэты крок Антанты, атакаваўшы яе. Пашыраны немцамі афорызм «лепшая абарона ёсьць напад» (die beste Deckung ist der Hieb вельмі дапамагаў распаўсюджваньню гэтай ілюзіі. На оваё няшчасьце, кіраўнікі германскай політыкі лепш умелі гаварыць, чым дзейнічаць. Ангельцы не агалашалі звонкіх афорызмаў, але тое, аб чым немцы гаварылі, ангельцы ажыцьцяўлялі на справе. Вайна была, сапраўды «папэраджальнай», але толькі ня з боку Германіі, а з боку Англіі. Невядома, калі гэтая ісьціна прасякне ў сьвядомасьць гісторыкаў: найноўшыя амэрыканскія дасьледчыкі, якія стаяць на «рэвізыяніцкім»²⁾ пункце гледжаньня, дагэтуль упэўнены, што «вінавайцамі ў вайне» былі толькі Францыя і Расія,—а што Англія была ўцягнута ў вайну амаль выпадкова, ледзь не з-за асабовых памылак Эдварда Грэя (дыплёматычнае ўменьне якога гэтыя аўтары зусім несправядліва адмаўляюць). Амэрыканскія прак-

ных згод, якія някадалі-б вё Вялікабрытанію якія-небудзь абавязальствы, на выпадак Эўропэйскай вайны. У Англіі рукі зусім разьвязаны і яна ў выпадку кантынэнтальных ускладненьняў можа дзейнічаць зусім свабодна". Грэй згаджаўся што паміж Англіяй і Францыяй былі некаторыя размовы аб ваявннх сюжэтах у 1906 і потым у 1911 г., але «і гэтыя размовы, аб якіх ён аднак ніякіх падрабязнасьцяў ня ведаў (!), зусім ня мелі агрэсыўнага значэньня, бо ангельская політыка як раней, так і пасля імкнулася толькі да захаваньня міру і трапіда-б у вельмі цяжкае становішча, каб выбухнула эўропэйская вайна". На выпадак, калі-б венскі кабінэт убачыў сябе вымушаным у выніку Сараеўскага забойства рашуча выступіць супроць Сэрбіі (eine schärfere Haltung gegen Serbien einzu nehmen), ён (Грэй) імкнуўся-б схіліць расійскі ўрад да спакойнага погляду на гэтае пытаньне і да прымірнай політыкі адносна Аўстрыі". Праўда, тут ішлі дыплёматычныя заўвагі наконт «славянскіх пачуцьцяў», якія могуць сапсаваць усю справу,—але ўвогуле бедны Ліхноўск быў зноў «абойдзены», і канчаў сваю дзясну словамі: «Міністр быў зусім у оптымістычным (zuversichtlich) настроі і заявіў весела (in heiterem Tone), што няма ніякай падставы глядзець на становішча пэсымістычна» (Гл. Deutsche Dokumente, 1, 51—52).

¹⁾ House, I, 282.

²⁾ «Рэвізыяністымі» называюцца ў адпаведнай літаратуры тыя аўтары, якія патрабуюць перагляду (рэвізіі) Версальскага дагавору ў той яго частцы, дзе віна за вайну ўскладаецца на адну Германію.

тыкі ў гэтым пытанні даўно ўжо выявілі куды большую праніклі-
 васьць. Яшчэ напярэдадні першай з аб'яў вайны Хаус пісаў да Віль-
 сонна: «Маім намерам было вярнуцца ў Германію і яшчэ раз пабачыць
 імператара, але адкладанні (conservative delay) сэра Эдварда і
 ягэ пабрацімцаў зрабілі гэта немагчымым»¹⁾. Ужо тады Хаус нявы-
 разна здагадаўся, што «адкладанні» ня былі зусім выпадковымі.
 Пасля васьмі месяцаў ён формуляваў свае думкі адносна гэтага яшчэ
 больш выразна. «Для мяне зразумела,—пісаў Хаус у сваім дзеньніку
 15 красавіка 1915 г.,—што імператар (Вільгэльм) не жадаў вайны
 і не чакаў яе ў сучасны момант. Ён неразумна дазволіў Аўстрыі ства-
 рыць вострую сутычку з Сэрбіяй, парашыўшы, што калі ён цвёрда
 падтрымае свайго суперніка, Расія адмяжуецца больш ці менш энэр-
 гічным протэстам, як яна зрабіла, калі Аўстрыя анэксавала Босьнію
 і Герцагавіну. Бразганьня ножнамі і «бліскучага ўзброеньня» было-б
 досыць у гэтым выпадку і ён думаў, што гэтым і абмяжуецца яго
 ўдзел,—з тае прычыны, што ён ня верыў, каб Вялікабрытанія пайшла
 на вайну з-за нейкай падзеі на Паўднёвым усходзе. Ён двойчы пра-
 баваў Англію на Захадзе і павінен быў ёй уступаць, таму ня было
 вялікай небяспэкі, што ён адноўць спробу ў пытанні, дзе Англія
 была-б замешана. Але на гэты раз ён думаў, што адносіны Германіі
 і Англіі настолькі палепшыліся, што Англія ў сваім
 падтрыманьні Расіі і Францыі ня дойдзе
 да вайны з Германіяй. І ён зайшоў так далёка ў тым, што
 можа быць названа «блефам», што ў апошнюю хвіліну для яго было
 немагчыма адступаць, таму што становішча зрабілася мацней яго. Ён
 быў недастаткова прадугадлівым, каб прадбачыць вынікі і недастат-
 кова прадугадлівым, каб бачыць, што стварэньне вялізарнай ваеннай
 машыны нямінуча вядзе да вайны. Германія была ў руках групы мілі-
 тарыстаў і фінансістаў, і гэта страшэннае становішча зрабілася маг-
 чымым, таму што тыя і другія праследвалі свае эгоістычныя інта-
 рэсы»²⁾.

Тут ёсьць некаторыя водгукі цёплых успамінаў аб гасьцінным
 лотсдамскім гаспадары і ёсьць рэчы, якія аднолькава датычацца і
 Германіі і ўсякай імперыяліцкай краіны, пачынаючы з саміх Злуча-
 ных Штатаў, дзе таксама былі і «мілітарысты» (ад іх-жа першым

¹⁾ House, I, 284, ліст ад 31 ліпеня 1914 г.

²⁾ House, I, 277—278. Разрадка мая.—М. П.

быў Хаус) і «фінансісты». Вільгэльм ня толькі «бразнуў ножнамі»,— ён гатовы быў і ваяваць з Францыяй—з вялікай ахвотай, з Расіяй—сцьдзіснуўшы сэрца, але ён быў упэўнены, што разгром Францыі хутка астудзіць ваенны запал Мікалая II, і Англія канчаткова страціць свайго «ненадзейнага» саюзніка. З кім ён зусім ня рыхтаваўся ваяваць, гэта з самой Англіяй. Што ён быў даведзены да фантастычнага пераконання, што нібы Англія ні ў якім выпадку «ня дойдзе да вайны з Германіяй», у гэтым быў вялізарнейшы трыумф політыкі Эдварда Грэя, які ўвойдзе ў гісторыю ангельскай дыплёматыі вартым насьледнікам славы Піта Малодшага, Пальмэрстона і Дызраэлі.

У гэтай гульні «брат Іонафан», у асобе Хауса, адыграў ролю прынады на вудачцы. Прынаду закідалі яшчэ не адзін раз,—але рыба зрабілася разумнейшай, яна ўжо бачыла кручок, і далейшыя «пасярэдніцтвы» сустракалі ў Бэрліне ўсё менш гасьцінны прыём. Ubачыць Вільгэльма яшчэ раз Хаусу так і не ўдалося, ня глядзячы на ўсе намаганьні. Яму прыходзілася абмяжоўвацца размовамі з тэй самай «германскай бюрократыяй», якую ён быў гатовы абвясьціць галоўным ворагам чалавецтва—пры тым з найменш уплывовай яе часткаю, цывільнай тады, як першая скрыпка даўно перайшла ў рукі ваеннага начальства. З тае прычыны, што брытанская дыплёматыя заўсёды ў час умела ўжыць сваю сыстэму «адкладаньняў», дык практычных вынікаў з яго далейшых паездак у Эўропу, у 1915 і 1916 г. г., ніякіх ня было. Тым ня менш спыніцца на іх трохі, у канцы гэтай часткі нарысу, ворта хоць-бы таму, што паперы Хауса і Пэджа і тут запаўняюць рад пропускаў у расійскіх дакументах.

«Паміж бітвай на Марне і затапленьнем «Люзытаніі» былі зроблены чатыры спробы спыніць вайну—усе чатыры па ініцыятыве Германіі», піша выдаўца папер Пэджа¹⁾. З удзелам Хауса зьвязана другая з гэтых спроб—да першай (пры сьвятле ўсяго апісанага выпшэй, гэта вельмі паказальна!) Хаус ня меў дачынення, Германія спрабавала скарыстаць іншыя каналы, і мабыць таму ў паперах Хауса аб гэтай спробе амаль не ўспамінаецца. Але ў расійскіх дакументах гэтая іменная спроба пакінула досыць яскравы сьлед у выглядзе спачатку тэлеграмы Бахмеева з Вашынгтону, потым Бэнкэндорфа Сазонаву і нарэшце тэлеграмы Георга V Мікалаю і адказнай тэлеграмы

¹⁾ Page, патан. выд. I, стар. 398.

апошняя ¹⁾). Святло, якое кідаюць дакуманты на даны інцыдэнт, зьяўляецца вельмі аднабаковым, ад расійцаў сутнасць справы, як і трэба было чакаць, была захавана—з аднаго гэтага ўжо варта прасачыць ход падзей па паперах Пэджа, выдаўца якіх дае досыць падрабязнае апавяданьне аб гэтым, але чамусьці не дае ў арыгінале ўсіх дакумантаў...

Каб зразумець гэты інцыдэнт, трэба ўспомніць, што сьледам за дыплёматычнай пасткай, у якую таў удала для тых, хто ставіў яе—трапіў Вільгельм, яму была расстаўлена пастка ваенная. Яна была часткова справай рук яго праціўнікаў, часткова-ж была створана абставінамі, якія, пры больш таленавітай германскай стратэгіі, маглі гэтых праціўнікаў загубіць. Па ўспамінах 1870 г. французская буржуазія больш за ўсё баялася за посьпех мобілізацыі, тым больш, што самі французскія імперыялісты не чакалі, што французскія масы, якія незадоволена сустрэлі вайну з-за нейкага Франца Фэрдынанда і нейкай Сэрбіі, без прычанняў пайшлі на бойню, якая іх чакала. Уся ўвага была зьвернута таму на мобілізацыю, і калі апошняя прайшла бліскуча, запасных у прызначаныя тэрміны прыбыло больш, чым маглі зьмясьціць казармы, захапленьню «патрыётычнай» прэсы ня было межаў. Падрыхтоўцы наступнага моманту, канцэнтрацыі, было аддана куды менш увагі, і хоць усе добра ведалі, што немцы пойдучь праз Бэльгію—больш ім ня было дзе ісьці,—да пачатку германскага наступленьня на бэльгійскай граніцы далёка ня было сабрана тых французскіх сіл, якія меркаваліся згодна плянаў. Канчатковая канцэнтрацыя арміі Жофра адбылася на Марне. Спазыніліся і ангельцы—трэці корпус іх экспэдыцыйнай арміі падаўся таксама толькі да Марны. Вынікам была часовая лічбавая перавага немцаў над іх праціўнікамі і хуткае адступленьне апошніх на дзьве сотні кілёметраў. Пры гэтым пасьпешным адступленьні губляліся вядома гарматы і іншыя ваенныя матэрыялы, губляліся, праўда, у колькасці зусім нікчэмнай у параўнаньні з тымі запасамі, якія былі сабраны ў тыле і да якіх армія, адступаючы ўсё больш набліжалася, тым часам, як немцы ад сваёй базы адыходзілі. Знадворны малюнак усё-ж нагадваў разгром і гэта напоўніла душу Вільгельма і яго начальніка штабу самымі ганаровымі марамі. Уяўлялася блізкая магчымасьць хутка і бліскуча скончыць навізаную Германіі вайну—пад-

¹⁾ Усе гэтыя дакуманты паданы ў кнізе «Царская Рассія і вайна». Гл. стар. 154—192.

пісаць мір, калі не ў Парыжы, дык пад сьценамі Парыжу. Досьць было двух тыдняў, каб мары разьляцеліся. Сабраная ў кулак армія Жоффа была цяпер і колькасна мацней за праціўніка і лепш забясьпечана; ад удару гэтага кулака ўжо германская армія пакацілася назад—і тут іменна знайшла сабе пэўны выраз яе якасная перавага: яна адыйшла ў поўным парадку не на дзьве сотні, а ўсяго на некалькі дзiesiąткаў кілёметраў і замацавалася так, што адгэтуль увесь час, праціўнік з куды большаю колькасьцю штыхоў, ня здолеў яе выбіць да яе поўнага зьнясіленьня ў 1918 г.

Максымум германскіх посьпехаў прыпадаў на першыя дні верасьня 1914 г., калі авангардныя баі ішлі на лініі знадворных фартуў Парыжу, у 17 кілёмэтрах ад гораду, і францускі ўрад перасяляўся ў Бордо, 5 верасьня пачалі ўжо наступленьне французы і ангельцы. Іменна на гэтыя першыя дні верасьня прыпадае і першая спроба германцаў пачаць мірныя перагаворы. Падрыхтавана яна была, вядома, на дзiesiąтак дзён раней, калі французы ўцякалі, здавалася, таксама, як уцякалі яны сорак чатыры гады перад тым, у жніўні 1870 г. і «плян Шліфэна» выконваўся быццам, з дакладнасьцю добра падрыхтаваных манэўраў. З верасьня ў Лёндане ўжо ведалі аб спробе перагавораў. У гэты дзень Пэдж тэлеграфавалі Вільсону: «Усе ў гэтым горадзе ўпэўнены, што германцы, калі яны возьмуць Парыж, прапануюць мір, і што германскі імператар зьвярнецца да нас з заявай, што ён не жадае больш праліць ніводнай кроплі крыві». Пэдж памыляўся толькі ў тым, што зьвязаў прапанову Вільгельма са ўзяцьцем Парыжу: браць горад не ўваходзіла ў германскія пляны,—дастатковым лічылася зьнішчэньне францускай арміі. Гэта апошняе лічылася ў германскім галоўным штабе забясьпечаным і ў той самы дзень, калі ваеннае шчасьце пачало паварачвацца да германцаў сьпіноў, прапанова, аб якой пісаў Пэдж, была зроблена. 5 верасьня германскі пасол пры ўрадзе Злучаных Штатаў, Бэрнсторф, праз старога і заслужанага амэрыканскага дыплёмата, Штрауса—заўятага англёфіла, што для ўсяе камбінацыі было вельмі важна—зьявінуўся да Брайяна з просьбаю аб пасярэдніцтве Штатаў у справе спынення зэўропэйскай вайны. «Хауса, які—не апраўдаў даверлівасьці», відавочна абыйшлі, не падазраючы, што ў гэты самы дзень, 5 верасьня, «палкоўнік» са свайго боку адправіў ліст Цымэрману з прапановай пасярэдніцтва Вільсона. Дзьве прапановы ў літаральным сэнсе слова ішлі насустрач адна адной.

На падставе тэлеграмы Бахмецева я выказаў у свой час думку, што пахіснуліся французы, ангельцы-ж былі цвёрдыя, як адамант. Тэлеграма Бэнкэндорфа як быццам зусім пацвярджае гэта цалкам. Але ліст Хауса зусім абвяргае гэтую гіпотэзу. Асабовы сябра Эдварда Грэя мог напісаць свой ліст толькі з ведама гэтага апошняга—і дагаворанасьць у гэтым пункце павінна была існаваць зноў такі за некалькі дзён да 5 верасьня. Адпаведная перапіска (ці абмен тэлеграмамі) не ўвайшла ў ніводзін з нашых збораў. Але ў паперах Пэджа знайшла сабе месца адна дэпэша Грэя да брытанскага пасла ў Вашынгтоне,—дэпэша вельмі позьняя, ад 9 верасьня, г. з. п. а. с. л. я Марны, калі нават чытачы газэт ужо ведалі, што германская армія адступае. І нават у гэтай позьняй дэпэшы Грэя двойчы паўтарае, што «ў прынцеіпе» ён «адносіцца спачувальна да пасярэдніцтва» Вільсона і ставіць толькі пытаньне «аб умовах»: «на якіх умовах можа быць скончана вайна»¹⁾.

У такі момант т а к мог пісаць толькі чалавек, звязаны з сваімі папярэднімі абяцаннямі. Фактычна, вядома, Марна знішчыла ўсе надзеі на хуткі мір, тым больш, што «тупіка», які атрымаўся дзякуючы стойкасьці германскіх салдатаў і перавазе германскага ўзброеньня, ніхто тады не падазраваў, і ўсе марылі аб зваротным трыўмфальным маршу праз Бэльгію ў Германію. Але на два тыдні раней панавалі ня толькі неабмежаваныя мары ў германскай галоўнай кватэры, але і вялікая паніка ня толькі ў Парыжы, але і ў Лёндане. Калі-б на чале германскай арміі стаяў сапраўдны Мольткэ 1870 г., а не яго дрэнны сурогат, вайна сапраўды магла-б скончыцца ў верасьні 1914 г.

Надзвычай характарна, што французы, відаць, ведалі ангельска-амэрыканскія пляны. На нарадзе саюзных паслоў у Вашынгтоне, у брытанскім пасольстве (Бахмецевым, разумеюцца, і ня пахла), французскі, Жусэран, найбольш энэргічна настойваў на перагаворах з немцамі. «Калі ў нас хоць адзін шанс з сотні скароціць вайну, мы павінны яго скарыстаць», казаў ён. Але, дадае біограф Пэдж, «абодва паслы і брытанскі, і французскі, думалі, што да прапановы (Бэрнсторфа) трэба адносіцца сур'ёзна»²⁾. Напомнім, што гэта адбывалася 6 верасьня, калі вынікі Марнскай бітвы яшчэ ня былі зразумелымі.

¹⁾ Гл. „Царская Россия и война“, стар. 154—192.

²⁾ Гл. „Царская Россия и война“, стар. 154—192.

Чаму-ж расійцаў пераконвалі, што саюзьнікі «нават паміж сабою» не павінны гаварыць аб міру? Ды таму, што вартаўнічы пры складзе гарматнага мяса зусім не павінен ведаць комэрцыйных сакрэтаў, якія абмяркоўваюцца на зачыненым паседжаньні праўленьня бойні. Калі склад трэба будзе закрыць, яму скажуць.

Зусім не карысна гадаць, па чьёй ініцыятыве перагаворы былі сарваны. Выдаўца папер Пэджа валіць усю віну на Вільгэльма. Расійскія дакуманты хутчэй прымушаюць падазраваць ангельцаў. Але гэта пытаньне мала важнае. Паўтараю, Марна вырашыла справу,—дакладней кажучы, асудзіла яе на тое, каб застацца нявырашанай. Бліскучая перамога Германіі азначала мір, бліскучая перамога Антанты—вайну да разгрому Германіі, паўперамога саюзьнікаў і паўпаражэньне германцаў азначыць «тупік» і цэлы рад новых спроб перагавораў. Так што на сутнасьці вельмі цяжка сказаць, што і калі «скончылася і пачалося».

Другая спроба адлучана ад першай амаль неадчувальным прамежкам часу. Магчыма, што гэта было простае паўтарэньне першае спробы праз іншага пасярэдніка,—што пасярэдніцтва Хауса больш надзейнае за кожнага іншага, гэтага маглі не разумець у Бэрліне, дзе працягвалі «крыўдзіцца» за чэрвеньскае спатканьне, якое паставіла кайзэра ў сьмешнае становішча, але гэта вельмі добра разумелі ў Вашынгтоне нават германцы. 18 верасьня (а апошняя дэпэша Грэя была, мы помнім, ад 9-га) Бэрнсторф наведаў Хауса, які адразу пачаў размову аб спатканьні пасла з ангельскім—на некаторае зьдзіўленьне нават Бэрнсторфа, які заўважыў, што ў часе вайны гэта «ня водзіцца». «Палкоўнік» дрэнна ведаў дыплёматычныя формальнасьці і відаць меў настолькі значныя паўнамоцтвы ад Грэя, што ня лічыў за патрэбнае аб гэтых формальнасьцях клапаціцца. Ня гледзячы на тое, што знаёмы з гэтымі формальнасьцямі Спрынг-Райс (брытанскі пасол) упіраўся рукамі і нагамі, Хаус выпцягнуў усё-ткі яго з Вашынгтону ў Нью-Ёрк, дзе жыў сам «палкоўнік» і дзе павінна было адбыцца спатканьне з Бэрнсторфам. Тут Спрынг-Райс павінен быў растлумачыць Хаусу, што Вялікабрытанія ня можа весці сакрэтных перагавораў з Германіяй, каб нават і хацела, бо Германія ня будзе сумленнай і потым пакажа Вялікабрытанію як здрадніцу яе саюзьнікаў». Спрынг-Райс вельмі баяўся, што нават адна яго паездка ў Нью-Ёрк ужо дасць прычэпку для размоў і, з мэтай ваеннай маскіроўкі, падумаў зусім непатрэбнае спатканьне з брытанскім генэ-

ральным консулам у Нью-Ёрку—як-быццам ён, галоўнае начальства, ня мог выклікаць свайго падначальнага ў Вашынгтон, калі-б было трэба.

Нарэшце, дыплёматычныя формальнасці перамаглі: паслам прышлося разгаварыцца праз пасярэдніцтва Хауса. Аргументацыя апошняга была таксама дзіўная для наіўных гледачоў—і наіўных гісторыкаў—імперыялісткай вайны, як і раней. «Я растлумачыў сэру Сэсілю (Спрынг-Райсу), як я гляджу на становішча», пісаў Хаус у сваім дзевніку 20 верасня. «Першае—у даны момант Вялікабрытанія пануе над сваімі саюзнікамі, чаго можа, ня будзе пазьней. Другое—Вялікабрытанія, мабыць, атрымае ад Германіі для саюзнікаў абавязацельства разброеньня з кампенсацыяй для Бэльгіі. Вялікабрытанія жадае іменна гэтага, а не падзелу Германіі, які адбудзецца, вядома, толькі насуперак яго протэстам у тым выпадку, калі саюзнікі атрымаюць рашучую перамогу. Ён (Спрынг-Райс) згадзіўся з усім гэтым, але сказаў, што германцы так ня добрасумленны, іх політычная філосфія такая эгоістычная і такая няпрыстойная (1), што яму цяжка пачаць з імі перагаворы. Ён баяўся таксама, што час яшчэ не паспеў для мірных перагавораў»¹⁾.

Гэтую думку, што «Вялікабрытанія ў гэты момант пануе над саюзнікамі» (французы пачалі ўжо адчуваць сыяну тупіка, а расійцы толькі што былі разьбіты пры Таньенбэрзе), Хаус лічыў за асабліва каштоўную; мы знаходзім яе і ў лісьце «палкоўніка» да Вільсона,—пзд бліжэйшым назіраньнем якога вялася ўся справа²⁾. У тэлеграме Спрынг-Райса Грэю аб пасярэдніцтве прэзыдэнта Злучаных Штатаў гаворыцца зусім выразна³⁾. Мы бачым, што з гэтаю думкаю-згадзіўся і ангельскі пасол; але Хаусу ўдалося пераканаць суразмоўніка больш чым у гэтым. «Мне ўдалося паказаць сэру Сэсілю, што з боку Вялікабрытаніі неразумна было-б рабіць з гэтага канфлікту вялікую гульню. Калі яна атрымае разброеньне і кампенсацыю за Бэльгію, лепш гэта прыняць, чым рызыкаваць вялікімі вынікамі паражэньня. Я таксама паказаў яму, што калі саюзнікі перамогуць і Германія будзе зусім разьбіта, тады нічым ня ўтрымаеш Расію. (there would be no nolding Russia back) і стано-

1) Для гэтай—і папярэдняй цытат, гл. House, I, 333. Рэзэрвака мая М. П.

2) House, I, 331.

3) Ibid, 331.

вішча ў будучым будзе наўрад ці лепшым за мінулае»¹⁾. Што Спрынг-Райс і з гэтым згадзіўся, паказвае яго тэлеграма Грэю: «Калі вайна будзе працягвацца, перамога ці Германія ці Расія. Абодва вынікі будуць фатальнымі для эўропэйскае роўнавагі. Значыцца, сучасны момант зьяўляецца найбольш падыходзячым для згоды, якая ўмацоўвае прынцыпы роўнавагі»²⁾.

Хаус, вядома, жорстка памыляўся, калі ён думаў, у гэты раньні перыяд яго дыплёматычнай кар'еры, калі цыннічныя шчырасьці аб бальтійскім нэўтралітаце былі яшчэ далёка наперадзе, што для Англіі «гэты канфлікт» ня быў «вялікай гульнёй». Гэта была бязумоўна вялікая гульня—але на моры. Разброеньне Германіі на сухазем'і ня толькі ня было абавязковай умовай для Англіі, але зусім не адпавядала яе інтарэсам. «Іначай ня ўтрымаеш Расіі...» Бяда была ў тым, што на сухазем'і германцы ўжо пацярпелі няўдачу,—а флёт іх быў цэлы, і, чым далей, тым больш, морская зброя паказвала сябе рашучай зброяй у іх барацьбе супроць Антанты.

Калі гэта, можа, ня зусім выразна ўяўляў сабе Хаус, гэта было зусім зразумела для найбольш блізкага да ангельскіх ваенных і морскіх верхаў Пэджа. «Не ашуквайце сябе,—пісаў ён «палкоўніку» 15 верасьня 1914 г.,—... калі германскі флёт ня выйдзе ў мора і ня будзе разьбіты вельмі хутка, вайна будзе больш доўгай, чым думае большасьць. З другога боку, у Германіі нарэшце пачалі разумець сапраўдную ролю Злучаных Штатаў. Германія вельмі абурана тым, што амэрыканцы прадаюць ваеннае ўзбраеньне Францыі і Англіі,—пісаў з Бэрліну ў лістападзе Джэрард,—... маё становішча робіцца ўсё цяжэйшым дзякуючы продажу ПАЗШ знарадаў Францыі і Англіі»³⁾. Хаус са свайго боку, пачаў нарэшце разумець, што перагаворы, пакуль яны ідуць у Вашынгтоне, круцяцца ў заганным коле. Гэта яшчэ раней пачаў разумець Бэрнсторф, якога «нэўтральны» ўрад штатаў пазбавіў права мець непасрэдняы зносіны з Бэрлінам і мы бачылі, што Спрынг-Райс меў зносіны з Грэем таксама свабодна, як у мірны час. І бязумоўна ад Бэрнсторфа ішла думка, што «нехта» (ён унікаў называць Хауса, разумеючы відаць, як мала популярна цяпер гэтае імя

1) House, I, 334.

2) House, I, 334. Разрадка ў абодвух выпадках мая.—М. П.

3) House, I, 340 і 434.

ў Бэрліне), «ад імя прэзыдэнта павінен паехаць спачатку ў Англію, а потым праз Канал» (г. зн. у контынэнтальную Эўропу—прасьцею кажучы, у Германію). Гэта было яшчэ ў канцы верасьня. Але каб паехаць «праз Канал» у Германію, трэба было адтуль мець запрашэньне, ці хоць намёк на запрашэньне. Гэтага намёку ня было да сьнежня. Цымэрман адказаў на ліст «палкоўніка» ад 5 верасьня толькі 3 сьнежня. Адказ быў вельмі сухі і нявыразны. Ва ўсякім разе «ў прыныцце» германцы не адхілялі пасярэдніцтва Вільсона—і згаджаліся выслушаць канкрэтныя прапановы «другога боку». Толькі пры вельмі лібэральным тлумачэньні можна было назваць гэта «прапановай мірных перагавораў з боку Вільгэльма». Але саюзнікам як хутчэй трэба было гэтую прапанову мець, бо тупікі на абодвух фронтах, заходнім і ўсходнім вырысоўваліся з жахліваю выразнасьцю і сухаземнае ваеннае камандваньне саюзнікаў пачало нарэшце шукаць пазва ваенных выхадаў са становішча.

У сярэдзіне студзеня 1915 г. Пэдж офіцыяльна пісаў Брайяну: «Я сьнедаў сёньня з генэралам Фрэнчам (тады—ангельскім галоўнакамандуючым ва Францыі—*М. П.*) які прыехаў сюды (г. зн. у Лёндан) для сакрэтнай ваеннай нарады. Ён гаварыў вядома зусім канфідэнцыйна. Ён гаварыў, што ваеннае становішча—бязвыхаднае. Германцы ня могуць узяць ні Парыжу, ні Калэ. З другога боку, саюзнікам спатрэбяцца год, можа два гады і нязлічоныя страты людзей, каб выгнаць германцаў з Бэльгіі. Спатрэбяцца, можа, чатыры гады і неабмежаваная колькасьць людзей, каб уварвацца ў Германію. Ён мала верыць у дапамогу расійцаў, паколькі справа ідзе аб перамозе над Германіяй. Расійцы пабілі Аўстрыю і паб'юць Турцыю, але на большае ад іх ён не спадзяецца. Кажучы толькі за сябе, і зусім давяральна, ён сказаў мне аб мірнай прапанове, якую, паводле яго слоў, прэзыдэнт, згодна просьбы Германіі, пераслаў у Англію. Прапанова гэта, сказаў ён, заключаецца ў тым, каб скончыць вайну на ўмове, што германцы выходзяць з Бэльгіі і бяруць на свой кошт яе аднаўленьне. Асаблівая думка Фрэнча, што Англія павінна згадзіцца з гэтай прапановай, калі яна будзе дапоўнена яшчэ дадатковымі прапановамі, якія-б здаволілі іншых саюзнікаў,—як напрыклад зварот Францыі Эльзас-Лётарынгіі і згода, каб Расія заняла Канстантынопаль»¹⁾.

¹⁾ House, I, 360—361.

У паперах Пэджа надрукавана «памятная записка» аб тым-жа спатканьні, якое дае некаторыя цікавыя дадатковыя падрабязнасьці. Па выкладаньні гэтага «мэморандуму» (адрасаванага як відаць Хаусу), Фрэнч яшчэ больш рэзка падкрэсьлівае поўную бязвыхаднасьць становішча з чыста ваеннага пункту гледжаньня, кажучы паміж іншым: «Германія мае належную колькасьць і людзей, і харчоў для доўгай барацьбы, і калі яна скарыстае ўсю медзь, якая знаходзіцца ў хатнім ужываньні, яна будзе мець належную колькасьць баявых прыпасаў. Ёй яшчэ далёка да свайго канца як у ваенных, так і ў эканомічных адносінах». Генэрал Фрэнч высьмейваў популярную ідэю «зьнішчэньня мілітарызму» раз і назаўсёды. Нават калі-б гэта ня было нямінучым, было-б пажадана захаваць Германію, як першааклясную дзяржаву. Мы ня можам абязброіць яе народ назаўсёды. Мы павінны дазволіць ёй і ўсім іншым рабіць тое, што яны лічаць патрэбным, і мы павінны ўзбройвацца самі супроць іх так добра, як толькі мы можам»¹⁾.

Спасылка Фрэнча на пераданую нібы праз Вільсона прапанову Вільгэльма пачаць перагаворы на ўмовах прызнаньня паражэньня Германіі (да чаго, дарэчы кажучы, ніякіх аб'ектыўных падстаў ня мог паказаць і сам Фрэнч,—які разумеў, як мы зараз бачылі, што Германія мае яшчэ сродкі для доўгай барацьбы) павінна была выклікаць вялікае замяшаньне ў Вашынгтоне. Там-жа нічога падобнага ня мелі—быў толькі ліст Цымэрмана са згодаю выслухаць мірныя прапановы саюзнікаў ня больш. У адказ на скаргу Пэджа, што аб германскай мірнай прапанове яго нават не паведамлі,—ня кажучы ўжо аб тым, каб пераслаць яе праз амэрыканскае пасольства,—Хаус у замяшаньні пісаў, што, «уласна кажучы, ніхто не рабіў ніякіх прамых прапаноў. Я толькі меў частыя неофіцыйныя размовы з рознымі пасламі, ды атрымаў паведамленьне Цымэрмана, якое наштурхнула прэзыдэнта і мяне на думку, што цяпер маглі-б пачацца неофіцыйным шляхам мірныя перагаворы»²⁾.

Па сутнасьці справы на гэты раз прапанова пачаць мірныя перагаворы прышла ў Вашынгтон з Лёндану. 20 сьнежня 1914 г. «палкоўнік» запісаў у сваім дзеньніку, што Спрынг-Райс нечакана выклі-

¹⁾ Page, патан. выд., I, 427—428. Развадка мая.—М. П.

²⁾ Page, патан. выд., I, 425—426.

каў яго ад Вільсона на іхнюю конспірацыйную кватэру (гл. нарыс 1) і паведаміў, што ёсьць, «што колечы ад сэра Эдварда Грэя наконт нашых мірных прапаноў; ён ¹⁾ думае, што было-б нядобра з боку саюзнікаў супярэчыць прапанове, якая заключала-б у сабе ўзнагароду Бэльгіі і здавальняючы плян разбраеньня. Сэр Эдвард прасіў мне паведаміць, што гэта яго асабовы погляд. Я вярнуўся ў Белы дом. Прэзьдэнт... быў у захапленьні і хацеў ведаць, ці магу я паехаць у Эўропу ў бліжэйшую суботу ²⁾). Праз тры дні Спрынг-Райс паведаміў Хауса аб новай тэлеграме Грэя на той-жа сюжэт, дзе яшчэ раз падкрэсьліваецца, што гэта толькі яго, Грэя, асабовая думка і што ён аб гэтым не гаварыў—нават яшчэ з ангельскім кабінэтам, «тым менш з саюзнікамі. Ён адчуваў, што будучь цяжкасьці з Францыяй і Расіяй...». Спрынг-Райс выказваў прапанову, што Францыя мабыць захоча мець «францускую частку Лётарынгіі» і што Расія захоча мець Константынопаль (вось адкуль пайшла «прапанова Вільгельма» ў тым выглядзе, у якім яна дайшла да Фрэнча!). Хаус быў вельмі незадаволены ўсёй гэтай чарадой падводнага каменя, якая вырасла на шляху яго проекту, і заяўляў, што спачатку трэба гаварыць аб эвакуацыі і ўзнагародзе Бэльгіі і аб разбраеньні, а аб гэтых надрабязнасьцях потым...» на маё здзіўленьне ён (Спрынг-Райс) сказаў, што з узнагародай Бэльгіі справу лёгка наладзіць, бо ўсе дзяржавы з ахвотаю разьмяркуюць паміж сабою адплату за страты, якія пацярпела гэтая маленькая адважная нацыя. Не бяз здзіўленьня я таксама пачуў ад яго, што ён бачыць прыкметы таго, што ён называў «агульнай панікай сярод эўропэйскіх народаў», як ён думаў таму, што «большасьць з іх баіцца рэволюцыі» ³⁾).

Нашы дакуманты не даюць ніякага адказу на пытаньне, чаму Хаус ня выканаў жаданьня Вільсона «ехаць у наступную суботу». Сам «палкоўнік» прызнаваў, што трэба было кавець жалеза пакуль гарачае. «Я думаю,—пісаў ён потым,—што, каб можна было пачаць перагаворы ў лістападзе, мы-б дабіліся ачышчэньня Францыі і Бэльгіі і нарэшце дамагліся-б міру, які скончыў-бы з мілітарызмам на сушазем'і і на моры...» ⁴⁾. З тае прычыны, што дзеньнік Хауса за прамежак ад 24 сьнежня да 11 студзеня не апублікаваны (і мабыць,

¹⁾ Паводле літаральнага сэнсу—Спрынг-Райс, але з далейшага відаць, што Грэй

²⁾ House, I, 347.

³⁾ House, I, 348.

⁴⁾ Page, 423.

недарма) застацца гадаць. Відаць ангельцы патрабавалі, каб, у выпадку няўдачы перагавораў з германцамі, Злучаныя Штаты зараз-жа ўмяшаліся ў вайну, чаго і Вільсон і Хаус, яшчэ занятыя тады панамэрыканскім проектам, у той момант хацелі ўсякім чынам унікнуць. На сувязь з паўднёва-амэрыканскімі перагаворамі ёсьць простае паказаньне ў запісу дзеньніку ад 20 сьнежня: «Ён (Вільсон)... думаў, што раней чым я паеду, мне трэба скончыць нашы паўднёва-амэрыканскія справы, каб мець рукі свабоднымі...»¹⁾. А што іменна ў гэтыя тыдні рабілася спроба ўцягнуць штаты ў вайну, сьведчыць хронолёгічнае супадзеньне пачатку перагавораў з паездкай на англа-францускі фронт вядомага палкоўніка Сквайнэра (канец лістапада—сьнежань 1914 г.). Мэтай гэтай паездкі, калі (неўтральнаму!) амэрыканскаму офіцэру паказвалі і расказвалі літаральна ўсё, не захоўваючы ад яго ніякіх дэталей, так што ён ляць тыдняў быў фактычна членам штабу ангельскае арміі, магло быць толькі адно: падрыхтаваць уступленьне амэрыканскай арміі ў вайну. Ініцыятарам паездкі быў Кітчынэр, які, у процілегласьць Фрэнчу, бачыў выхад з тупіка ня ў міры, а ў узброеным умяшаньні Амэрыкі²⁾.

Хаус адплыў на «Люзытаніі» толькі 30 студзеня 1915 году, і страчаны месяц вельмі сапсаваў справу. За гэты месяц пачаліся сыстэматычныя налёты цэпэлінаў на Лёндан,—германскае выступленьне, якое па сваім псыхолёгічным эфэкте мала чым адрознівалася ад затапленьня «Люзытаніі» ў наступным маі месяцы, і першае, і другое, маючы самае абмежаванае ваеннае значэньне (калі наогул мелі хоць якое-небудзь), страшэнна раздувалі антыгерманскае цкаваньне. У Лёндане стварыўся гэтакі настрой, што Грэй спалохаўся сваіх авансаў і пасьянаўся «прыкрыцца», паслаўшы Спрынг-Райсу офіцыяльную дэпэшу, дзе груба лаяў амэрыканцаў за іх быццам германофільства. Хаус літаральна «хрыстом-богам» (for the love of Heaven) прасіў Бэрнсторфа як-небудзь паўплываць у Бэрліне, каб недарэчная цэпэлініяда спынілася. Але што мог зрабіць Бэрнсторф, нават калі-б ён быў больш непасрэдна зьвязан з Бэрлінам, калі і яго найвышэйшае начальства, канцлер і міністр замежных спраў, было зусім бяссьільнае перад ашалелым юнкерам (парода, куды больш небясьпечная, як «ашалелы абываталь» Энгельса)?³⁾.

¹⁾ House, I, 347. Шматкроп'е па арыгіналу.

²⁾ Гл. пра ўсе гэты Page, III, стар. 201 і наст.

³⁾ House, 359 і 353—355.

Нэрвовы і ўражлівы Спрынг-Райс (аб яго хваравітасьці заўсёды ўпамінаецца ў дзеньніках і лістох Хауса) добра адлюстроўваў бльгтаніну лёнданскіх настаяў: ён «разгаварваў адну хвіліну оптымістычна, наступную хвіліну пэсьмістычна, зусім супярэчачы самому сабе...» У Вашынгтоне проста ўжо нічога не разумелі, і ўжо адно гэта было дастатковай падставай для таго, каб ехаць у Лёндан. Хаус патрабаваў спачатку весці справу вельмі хуткім тэмпам: у суботу ўвечары ён быў у Лёндане, а ў нядзелю ўранні ў яго было першае спатканьне з Грэм. Гэта было тое самае спатканьне, дзе ангельскі міністр тратываў прыяцеля прэзыдэнта Вільсона як аднаго з членаў ангельскага габінэту (гл. нарыс 1). Грэй відаць усякімі спосабамі стараўся ўнікаць пагоршаньня англа-амэрыканскіх адносін,—лічачы, што дазволіць такое пагоршаньне было-б вялізарнейшай памылкай брытанскай дыплёматыі. І ён лёгка дасягнуў таго, што ўражаньне ад яго грубай дэпэшы Спрынг-Райсу хутка зьнікла з успамінаў «брата Ёнафана». Але далей быў падводны камень, які ніяк нельга было абмінуць: «Грэй рашуча настойваў на тым, што мы (Злучаныя Штаты) павінны ўвайсьці ў лік даручнікаў за захаваньне ўсеагульнага міру» (some into some generally for world-wide peace¹). У іншай некалькі больш мяккай форме гэта было ўсё тое-ж патрабаваньне—каб Штаты ваявалі з Германіяй, калі тая не падпарадуецца. Хаусу прыйшлося «ўхіляцца»—і размова па сутнасьці скончылася нічым... Яна была пачаткам доўгай сэрыі гэткіх-жа размоў. Мінаў дзень за днём, тыдзень за тыднем, а Хаус усё сядзеў у Лёндане, і ўсе яго пераконвалі, што Амэрыка павінна ўмяшчацца ў вайну; чамусьці ён «вельмі здзівіўся», што гэты пункт гледжаньня падзяляў і Пэдж, хоць ад Пэджа гэтага можна было чакаць з першага дня вайны. Тым часам пачало высвятляцца, што ваеннага тупіку больш няма. Адкрыта Грэй спасылаўся на тое, што германцы пачалі вялікія наступленьні супроць расійцаў і што пакуль гэтая опэрацыя не дала тых ці іншых рэзультатаў, бескарысна пачынаць размовы ў Бэрліне, бо зразумела, што гэтымі рэзультатамі вызначаюцца германскія запатрабаваньні. Але паступова высветлілася, што справа не ва ўсходнім фронце, ці дакладней не на расійскім яго вучастку. Ужо 13 лютага Грэй пазнаёміў свайго амэрыканскага сябра з плянам ангельскай інтэрвэнцыі на Балканах. «Ён раскажаў мне аб пляне перавезьці ангельскае войска ў Салёнікі і такім шляхам па-

¹) House, 370. Ліст да Вільсона, 9 лютага 1915 г.

пасыці ў Сэрбію. Ён думае, што 200 тысяч ангельскіх салдат бяспечна могуць быць выдзелены туды. Грэцыя ахвотна далучыцца да саюзнаікаў». А 20 лютага «сэр Эдвард сказаў, што саюзнікі маюць намер форсыраваць Дарданэлы і што гэта зойме ў іх тры ці чатыры тыдні»¹⁾.

«Пэдж меў выпадак наглядаць, які оптымiстычны настрой быў у брытанскіх урадавых колах,—піша біограф амэрыканскага дыплёмата.—У сакавіку 1915 г. ён быў у гасьцёх у першага міністра ва Уольмэр Кастле; аднойчы ўвечары Асквіт адвёў яго ў бок і паведаміў аб падрыхтоўцы да прарыву Дарданэлаў і аб'явіў, што саюзнікі праз два тыдні будуць у Константынопалі. Гэта ня была проста надзея з боку першага міністра; гэта была поўная ўпэўненасьць»²⁾.

Калі германцы ня ішлі ні на якія ўступкі ў морскім пытаньні—налёты цэпэлінаў, калі яны мелі які-небудзь ваенны сэнс, магчыма было разглядаць толькі як пачатак атакі ангельцаў ва ўласным доме, праз галаву ангельскага флёту, калі яны іменна ў гэты час зрабілі першую спробу заблёкаваць Англію падводнымі лодкамі, ідэя стрымліваць Расію нямецкай арміяй павінна была ўсё больш і больш губляць пад сабой глебу. Пэдж быў звычайным дыплёматам і політыкам, але нядрэнным псыхолёгам-назіральнікам. Калі ён пісаў Хаусу: «Англія зразумела ня хоча завасёваць Германію. Калі Германія пакажа, што яна ня хоча завасёваць Англію, вайна можа скончыцца заўтра». Ён меў на гэты раз рацыю. Але Германія ў гэтыя месяцы якраз паказала, што яна хоча заваяваць Англію,—і, што горш за ўсё паказала гэта ня маючы для ажыццяўленьня такога projektu ніякіх рэальных сродкаў. Ангельцы павінны былі шукаць іншых спосабаў «утрымліваць Расію», і ім здавалася, што адзін такі спосаб яны знайшлі: падначаліць сабе Балканы і захапіць Константынопаль і цар павінен будзе кланяцца ў ногі ангельскім імперыялістам. Аб тым, што і царская дыплёматыя вынайшла ў гэтай справе дастатковую кемлівасьць і выкрутлівасьць, і аб тым, як гэтая дыплёматыя дабілася ад Англіі, хатя і бронзавага, але ўсё-ж вэксалю на Константынопаль і пратокі, я расказаў у другім месцы»³⁾.

¹⁾ House, I, 379 і 386.

²⁾ Page, тамае выданьне, I, 430.

³⁾ Гл. артыкул «Царская Расія і война», стар. 154—192. «Бронзавым» вэксалем у стары час называўся вэксаль, па якім нельга было, або цяжка было што небудзь атрымаць.

Пры такой абстаноўцы поспех падарожжа Хауса залежыў цалкім ад жадання германцаў заключыць мір. Калі верыць Джэрарду, якраз у сярэдзіне лютага апошні шанс на гэта ня быў яшчэ страчаны. Зразумела пісаў ён Хаусу 15 лютага 1915 г., «Германія ня будзе плаціць узнагароды Бэльгіі, ці каму-небудзь іншаму», але «разумны мір яна прыме». Толькі папярэджваў ён, «гэта пытаньне дзён, а можа быць гадзін». Калі пачнецца падводная блёкада (яна, толькі што была абвешчана), ня можа быць і гутаркі аб перагаворах, покуль ня вывіцца яе поспех, або поўная няўдача: тады мір будзе немагчымы «да наступнай фазы вайны»¹⁾. «Гэта пытаньне амаль гадзін», паўтараў ён яшчэ раз, а Грэй прымушаў Хауса траціць у Лёндане тыдні... «Гэтыя людзі (ангельцы) марудна рухаюцца,—адказваў Джэрарду на яго дамаганьні Хаус. Калі я паспрабаваў ім гаварыць аб вашай думцы, што неабходна дзейнічаць хутка і што пытаньне стаіць хутчэй аб гадзінах, чымся аб днёх, я ўбачыў, што гэта безнадзейна. Зразумела, гэта да пэўнай ступені і нямінуча, незалежна ад іх жадання ці нежадання рухацца хутка, з гэі прычыны, што яны ня могуць дзейнічаць адны; а дагаварыцца з саюзнікамі патрабуе шмат часу, асабліва з Расіяй...». З сілы, якая павінна была ўраўнаважваць Германію, расійскі саюзнік рабіўся адным з аргументаў сыстэмы «адтарміновак». Грэй спачатку хацеў адцягнуць паездку Хауса ў Бэрлін да прарыву ангельцамі і французамі Дарданэлаў, але рабілася відавочна, што калі адкладаць яшчэ, дык наогул няма чаго будзе ехаць. Лісты Цымэрмана рабіліся ўсё больш сухімі і халоднымі. Адзін раз ён падкрэсьліваў, што Германія нічога ня будзе плаціць Бэльгіі, другі раз, што асноўнай умовай міру зьяўляецца адмаўленьне Англіі ад яе монопольнага становішча на моры, гэта значыць, што праціўнік павінен уступіць якраз у тым пункце, за які ён пачаў ваяваць... «Я спадзяюся, што вы прыедзеце хутка,—пісаў Джэрард 6 сакавіка. Фон Ягаў (германскі міністр замежных спраў.—*М. II*) кажа, што ён спадзяецца на ваш прыезд, і хаця я ня бачу ніякіх перспэктыву на мір, вы маглі-б пазнаёміцца з агульным становішчам і былі-б лепш падрыхтаваны да размоў у іншых сталіцах... «Канцлер больш ня мае ўплыву (*is not boss now*). Куды мацнейшы ўплыў маюць фон Тырпіц і Фалькэнгайн (начальнік штабу), асабліва таму, што канцлер надакучыў імператару, і між усімі гэтымі ўладамі ідзе барацьба, ідуць вялікія

¹⁾ House, I, 332—333.

інтрыгі. Як гэта ня дзіўна, больш схілены да прыняцця разумнага міру галоўны ваенны штаб,—а фон Тырпіц не жадаў прыняць нашы апошнія прапановы» (Вільсон прапанаваў Германіі адмовіцца ад падводнай блёкады, калі ангельцы выключачь з сьпісу контрабанды харчы¹⁾).

Іменна фон Тырпіц цяпер, калі стаўка была пастаўлена на падводную блёкаду,—а на сухаземным фронце германцы яшчэ ня выйшлі з «тупіку» (яны пачалі выходзіць на два месяцы пазьней, калі пачалося наступленьне Гіндэнбурга на ўсходнім фронце),—быў галоўнай фігурай.

7 сакавіка Грэй рашыў адпусьціць Хауса. Ніякай небясьпекі, што мірныя перагаворы пачнуцца да прарываў Дарданэлаў ня было,—хутчэй была небясьпека, што ў данай стадыі вайны, яны не пачнуцца зусім. Азнаёміцца з агульным становішчам у Германіі ангельцам было яшчэ цікавей чым Хаусу: яго паездка, зноў ня маючы рэальнага значэньня для аднаўленьня міру, зноў была «глыбокай выведкай» у лагеры супраціўніка, прытым у такой форме, супроць якой праціўніку, покуль ён ня вырашыў разарваць з Амэрыкай наогул—цяжка было супярэчыць. Хаус паехаў праз Парыж. Па ўласнай ініцыятыве ён пажадаў мець размову з Дэлькасэ. Грэй спачатку быў супроць гэтага, але потым згадзіўся, папярэдзіўшы Хауса, каб ён у разгаворах з французскім міністрам замежных спраў «быў асьцярожней». У Бэрлін «палкоўнік» прыехаў толькі 20 сакавіка—і далей вечнага Цымэрмана спачатку не пайшоў. Ні канцлера, ні фон Ягова ня было ў горадзе, аб Вільгельму (памятаючы мінулую настойлівасьць Хаўса ў гэтым пытаньні) гаварылі ў здагадным сэнсе: «Магчыма захоча пабачыць». Джэрард проста папярэджаў, што не пажадае. Хаус зрабіў некалькі новых цікавых знаёмстваў—з Ратэнау, фон Гвінэраром, Гельфэрыхам,—але гэта была або Германія мінулага, або Германія будучага, а не рашаючыя людзі Германіі эпохі вайны²⁾). Пастушова на сцэне зьявіліся фон Ягаў і канцлер. «Я знайшоў, што грамадзянскі ўрад мае такі-ж разумны і добры настрой, як яго партнёры ў Англіі,—пісаў 26 сакавіка «палкоўнік» Вільсону,—але ў даны момант ён бясьсьільны³⁾»).

¹⁾ House, I, 377, 383, 395—396.

²⁾ Імя Ратэнау ўсім вядома, Гельфэрыха шмат каму. Фон-Гвінэр—ініцыятар Багдадзкай чыгункі.

³⁾ House, I, 404—407.

Каб наогул мець якое-небудзь падабенства перагавораў, прыйшлося паставіць зусім акадэмічнае пытаньне аб «свабодзе мораў» (больш канкрэтна аб недатыкальнасьці прыватнай уласнасьці ў адкрытым моры і аб праве ўсіх, якія не ваявалі, свабодна карыстацца акіяніскімі шляхамі: мы бачылі, што Англія фактычна блэкавала ўвесь конты-нэнт). Ніякай упэўненасьці, што Англія згадзіцца хаця-б разгавар-ваць на гэтую тэму, ня маючы папярэдніх згоды праціўнікам абме-жаваць яго морскія ўзбраеньні, у Хаўса не магло быць. Але-ж трэба было аб чым-небудзь гаварыць з германскімі міністрамі. Сэнс паездкі ўсё больш і больш зводзіцца да выведкі. Напісаць аб рэзультатах Хаус толькі мог едучы назад, з Парыжа, ужо ў красавіку; плочычы гэткай-жа манетаю, германцы паставілі Джэрарда амаль у тое-ж са-мае становішча, у галіне сакрэтнай корэспондэнцыі, у якое быў па-стаўлены ў Вашынгтоне Бэрнсторф: ня зусім аднак у такое, паколькі ў Бэрліне больш баяліся Вільсона, чым у Вашынгтоне Вільгэльма.

«У першы раз я магу з вамі гаварыць свабодна, пасля таго, як я паехаў сюды,—пісаў Хаус Вільсону 11 красавіка 1915 г., «сюды» азначала «на контынэнт Эўропы»—з Англіяй амэрыканскія сувязі былі беззаганьня. «Мая паездка ў Бэрлін была надзвычай утомная і ў шмат якіх адносінах няпрыемная. Я не сустракаў там ніводнага чалавека якога-б то ня было грамадзкага стану, які-б зараз-жа ня пры-нёс мяне да сьценкі і не пачаў са мной спрэчкі аб продажы намі ваенных прыпасаў саюзьнікам і тон гэтых размоў быў часам зьня-важлівы. На вуліцы цяжка было размаўляць па-ангельску, баючыся зьнявагі...». «Я знайшоў ва ўрадавых колах адсутнасьць узгодне-насьці, што абяцае дрэнную будучыню. У грамадзянскім урадзе раз-лад... Ваеннае і грамадзянскае начальства дзейнічаюць няўзгоднена... Фалькэнгайн і фон Тырпіц маюць вялікі ўплыў на імператара, больш за ўсіх, але Фалькэнгайн не популярны ў арміі наогул... Популярны герой Гіндэнбург і ён адзін мае сьмеласьць супярэчыць імператару»¹⁾. Канчаўся ліст прыемнай надзеяй на будучую «больш дэмакратычную» Германію, што на чале і гэтай «дэмакратычнай» Германіі будзе той-жа самы Гіндэнбург, гэтага Хаус пэўна ня сьніў, хаця мелі-ж Штаты ў мінулым васьмігадовае прэзыдэнства Гранта, галоўнакамандуючага паўночным войскам у часе грамадзянскай вайны... Супроцьстаўляць монархію дэмакратыі, як вайну міру—больш чым павярховы пункт гледжанья.

¹⁾ House, I, 471—418

У гэтым Хаус мог-бы пераканацца адразу з сваёй перапіскі з Грэем адносна «свабоды мораў». У Бэрліне, пісаў ён Грэю, адзін сюжэт, «каторым я выклікаў дастатковы энтузіязм» (проста кажучы адзіны, аб якім там згаджаліся гаварыць),—была гэта самая «свабода мораў». «Вашы навіны з Бэрліну ня вельмі падбадзёрваюць—адказаў яму Грэй (24 красавіка—на ліст ад 12 з Парыжу...). Атрымліваецца, што разгаворы Бэрнсторфа аб міру былі проста ашуканствам (fudge). Тое, што выслухалі з Бэрліну і знайшлі там, пацвярджаюць мне з іншай крыніцы, нейтральнай, але не амерыканскай. Што датычыцца «свабоды мораў», дык калі Германія думае, што ёй дазваляць весьці свабодны морскі гандаль у часе вайны, у той час калі яна будзе ваяваць з іншымі нацыямі, як яна хоча, гэта ня сур'ёзная прапанова. Але калі Германія захоча пасля гэтай вайны ўвайсці ў некаторага роду лігу нацый, даўшы і атрымаўшы тыя-ж самыя гарантыі супроць аднаўленьня вайны, якія дадуць і атрымаюць іншыя нацыі, яе выдаткі на ўзбраенне могуць быць скарачаны і створаны парадкі, якія забяспечваюць «свабоду мораў». «У мірны час мора ва ўсякім выпадку свабодна»¹⁾. Апошняя фраза гучыць відавочным здзекам. Хаця прарыў Дарданэлаў да гэтага часу ўжо меў першую няўдачу, балканская праграма Англіі была яшчэ далёка невычарпальна—і мір з а р а з ёй ня быў патрэбен. «Палкоўнік» быў блізкі да ісціны, калі ён пісаў прэзідэнту Вільсону яшчэ ў лютым: «Псыхолёгічны момант для таго, каб скончыць вайну, быў у канцы лістапада ці ў пачатку сьнежня, калі ўся справа мела гэтакі выгляд, як-быццам вайна зайшла ў бязвыхадны тупік. Вы памятаеце, што мы спрабавалі растлумачыць гэта сэру Сэсілю і спрабавалі дзейнічаць хутка, але бяз посьпехаў...»²⁾.

У сакавіку паездка Хауса магла мець значэньне толькі выведкі ў вярсжым стане. «Я не знайшоў у Бэрліне спрыяючых умоў для разгавораў аб міру—пісаў ён Грэю 12 красавіка,—таму не застаўся там доўга і ня многа гаварыў. Паездка аднак мела вялікае значэньне і я адчуваю, што цяпер я ведаю сапраўднае становішча там, што робіць магчымым трымацца больш разумнай лініі паводзін»³⁾. Гэта было набыццё ня толькі вашынгтонскага ўраду, але і для лёнданскага

¹⁾ Honse, I, 428—429 Разрадка мая. М. П.

²⁾ Ibid, 385. Разрадка мая.—М. П.

³⁾ Ibid, 427.

габинэту. Асабліва, калі дадаць, што з сваёй бэрлінскай паездкі Хаус вынес уражаньне, што германцы «відаць спрабавалі культываваць добрыя адносіны як з Францыяй, так і з Расіяй з мэтай заключыць з імі сэпаратыны мір»¹⁾. Грэй казаў праўду, што з Дэлькаса трэба было гаварыць асьцярожна. З расійцамі зусім не гаварылі, на іх у гэты час спрабавалі надзець наморднік—у Дарданэлах.

„Историк-марксист“ т. XV, 1930 г.

¹⁾ House, I, 405. Ліст да Вільсона з Бэрліну ад 20 сакавіка 1915 г.

РАСІЙСКІЯ ДАКУМАНТЫ ІМПЭРЫЯЛІЦКАЙ ВАЙНЫ

Выданьне дакумантаў імпэрыяліцкай вайны было вырашана яшчэ ў 1928 г., пачынае набываць рэальныя абрысы. Хаця да выхаду ў свет першага тому засталася яшчэ шмат часу, да друку канчаткова падрыхтаваны ўжо два томы (I і IV); яшчэ тры томы падрыхтаваны цалкам (II, III і IV), паколькі гутарка ідзе аб падборы дакумантаў,— справа толькі за праглядам комісіяй заўваг да гэтых томаў. Нажаль выйдзе ў свет першы з гэтых томаў толькі ў лістападзе. Такая згода нашай комісіі і ГІЗ'а з германскім выдавецтвам, катораму даручана права перакладу тэксту на іншыя мовы і распаўсюджваньне перакладу за граніцай, Гэты дагавор для нас мае надзвычай вялікае значэньне, бо страхуе выданьне ад магчымасьці перадруку яго ў іншых краінах якімі-небудзь літаратурнымі марадзёрамі—перадруку ня толькі дармовага, але і ў такім выглядзе, які патрэбен марадзёрам, з якімі ён хоча пропускармі, заўвагамі і г. д. Германскае выдавецтва абавязуецца перакласьці слова ў слова тое, што будзе яму перадана. Але для перакладу на іншыя мовы трэба час, тымчасам наш контрагент зусім слушна супярэчыць супроць выпуску арыгінальнага тэксту раней перакладу: не падлягае сумненьню, што ў гэтым выпадку найбольш цікавыя дакуматы былі-б зараз-жа адноўлены газэтармі ўсяго сьвету, і «сьвежасьць» замежнага выданьня была-б падарвана самым жорсткім чынам. Арыгінал і пераклад павінны зьявіцца адначасова, і паводле ўмоў перакладу гэтага не павінны быць раней лістапада 1930 г.

Далей нажалі падрыхтаваньня пяць томаў спыняюцца, уласна, на парозе вайны: яны абхапляюць час з 1 студзеня да 4 жніўня 1914 г. Вайна была вырашана ня ў ліпені 1914 г., але значна раней. Дакладны момант гэтага вырашэньня, вядома, ня можа быць устаноўлены: яго проста ня было, гэтага дакладнага моманту, ніхто з удзельнікаў ня мог-бы сказаць, калі іменна вырашылі—не ваяваць наогул,

гэта можа быць было вырашана за шмат год да 1914 г., а калі рашылі пачаць вайну іменна ўлетку гэтага году. Момент выбуху даўно закладзенай міны быў ня ясны і для тых, якія яе заклалі. Але аб'ектыўная абстаноўка, з якой выхадом магла быць толькі эўропэйская вайна ў бліжэйшым будучым, канчаткова склалася зімою 1913—1914 г. Да гэтага часу чалавек, які быў-бы ў курсе справы ўсёй політычнай і ваеннай інфармацыі двух бакоў (у такім становішчы рэальна ня быў ніводзін з кіраўнікоў політыкі гатовых пачаць вайну дзяржаў, не выключаючы Англіі і Германіі), мог бы чакаць выбуху з «гадзіннікаў у руцэ». Вось чаму выдаўцы рашылі пачаць бліжэйшую сэрью дакумантаў з 1 студзеня 1914 г. Пачаўшы раней, ня было разумнай падставы спыніцца на восні 1913 г.: чаму ня 1912 г.? Чаму не 1911 г.? Пачаўшы пазней, так робяць амаль усе публікатары—значыла-б папярэдзіць вырашэнне пытання аб «вінавайцу». Калі ангельцы пачалі свой прадваенны том са спаткання Мікалая з румынскім каралём у Констанцы і Вільгэльма з Франц-Фэрдынандам у Конопішце, дык гэта мае зусім пэўны сэнс: вайну пачалі Германія і Расія, Англія была толькі «прымушана ўмяшцацца ў вайну». Калі-б пачаць з перагавораў аб англа-расійскай морскай конвенцыі, справа атрымала-б, вядома, іншы выгляд.

Калі-б пачынаць з найбольш відавочнай прычыны вайны, самым падыходзячым момантам быў-бы «Відаў дзень» 1914 г., 15/28 чэрвеня, дзень сьмерці насьледніка аўстра-вэнгэрскай монархіі ад рукі сэрбскіх нацыяналістаў. Але гэта быў-бы чыста знадворны і формальны падыход: далей мне прыдзецца цытаваць дакумант, які ўстанаўлівае, што Сэрбія (Пашыч) лічыла, што мае правы зьвярнуцца да расійскага ўраду з настойлівай просьбай аб забеспячэньні сэрбскай арміі абмундыраваньнем, зброяй і баявымі прыпасамі ўжо 20 студзеня старога стылю. Што гэта значыць, зноў-такі кожнаму зразумела: ужо ў канцы студзеня—пачатку лютага ў Сэрбіі адчувалі непасрэднае набліжэньне новай вайны. Расійскі ўрад зацягнуў адказ, бо ён не жадаў, каб сэрбы пачалі страляць раней, чым будзе забяспечана падтрыманьне Англіі, а гэтага ня было яшчэ і ў сакавіку ня толькі ў студзені. У асьвятленьні гэтага факту дата забойства Франца-Фэрдынанда (фактычны «пачатак ваенных дзеяньняў») адыходзіць на другі плян.

Усе гэтыя «фатальныя дні» і «фатальныя тыдні», якім надаюць такое вялізнае значэньне буржуазныя гісторыкі і выдаўцы дакуман-

таў, для нас маюць зусім дугараднае значэньне, паколькі мы ведаем, што вайна ня была справай злой волі не асоб і розных групавак, але з жалезнай неабходнасьцю выпцякала з эканамічнай сыстэмы апошніх дзесяцігодзьдзяў, сыстэмы монопалістычнага капіталізму. Але адсюль не выпцякае, як думваюць іншыя наіўныя людзі, што значыцца «вінаватых няма» і шукаць іх няварта. Да вайны прывялі захопніцкія прагненні ўсіх імперыяліцкіх урадаў, але ніводнае з іх ня прызналася і не прызнаецца да гэтага часу ў гэтым; усе яны, бачыце, зрабіліся ахвярай чужых захопаў. Устанавіць захопніцтва усіх імперыяліцкіх урадаў і груповак, устанавіць не а рэлігіі, выходзячы з тэй прадпасылкі, што яны павінны быць захопнікамі, а ўстанавіць на падставе бяспрэчнага, для ўсіх абавязковага, дакумантальнага матэрыялу, значыць развязаць задачу вялікай важнасьці. Для барацьбы з імперыялізмам неабходна ведаць дасканала і ва ўсёй дакладнасьці, як ён дзейнічае, якія яго захавы і мэтоды. І калі захопніцкая дзейнасьць імперыялістаў будзе бяспрэчна ўстаноўлена радам неаспрэчных дакумантаў, мы вядома атрымаем абвінавальны акт, але абвінавальны акт, ня супроць асобы, ці тым больш супроць адной краіны, а супроць клясы, тэй клясы, якая трымала ў руках ўладу ва ўсіх буйных краінах у 1914 г. і ў большасьці іх трымае ўладу дасюль.

Расійскія дакуманты, натуральна, даюць найбольш багаты матэрыял для выкрыцьця захопніцкай політыкі расійскага імперыялізму, ваенна-фэўдальнага па сваёй сутнасьці, але які пачаў ужо пераходзіць у капіталістычны. Калі расійскі консул у Астрабадзе «наіўна» піша, што «ўмяшаньне (расійскага) атраду ў мясцовыя справы ёсьць неадхільны і натуральны вынік знаходжанья тут нашага атраду і нашага ўплыву і зьяўляецца асноўнай зброяй узмаценьня апошняга», дык перад намі звычайны ваенна-фэўдальны імперыялізм: але калі расійскі ўрад дабіваецца адабраць прывілеі ў ангельскага банку ў Пэрсіі і перадаць гэтыя прывілеі расійскаму банку, калі ён спрачаецца з ангельскім урадам аб накіраваныні транс-пэрсідзкай чыгункі, мы маем узор звычайнай імперыяліцкай політыкі навейшага тыпу. Адно дыялектычна пераходзіць у другое і спрачацца варта не аб тым, якога іменна імперыялістычнага разраду былі суб'ектыўныя мотывы тых ці іншых захопнікаў, а чые інтарэсы яны выражалі аб'ектыўна. І тут тыя дакуманты, якія друкаваліся, даюць магчымасьць правесці выразнае разьмежаваньне тых вобласьцяў, дзе панавалі інтарэсы іменна расійскага імперыялізму, які конкурываў з-за монопаліі з імперыялістыч-

най волітыкай іншых краін, і дзе расійская політыка зьяўлялася адбіткам інтарэсаў больш моцных імперыяліцкіх дзяржаў—дзе царская Расія проста была васалам апошніх.

Абмяжоўваючыся дакумантамі першага тому,—дзе, дарэчы кажучы, параўнаўча менш колькі-небудзь буйных дакумантаў, не апублікаваных раней (хаця і тут большасць дакумантаў зусім новых),—мы выразна бачым гэтыя дзве плыні,—бачым дыплёматычныя «раёны», дзе расійскі імперыялізм выступаў ад свайго твару, дзе ён змагаўся за свае монопаліі, нават і супроць сваіх саюзнікаў—і «раёны», дзе непасрэдня інтарэсы расійскага імперыялізму намацаць куды цяжэй, і дзе яго падштурхвалі імперыялісты тых краін, для якіх якраз тут стаялі на карце асноўныя інтарэсы.

Расійскі імперыялізм ня трэба было падштурхоўваць ні ў Пэрсіі, ні на далёкім Усходзе, адкуль гэты імперыялізм ні ў якім разе ня зьнік пасля разгрому 1904—1905 г.: ён толькі навучаны няўдачай, дзейнічаў больш асьцярожна, стараючыся не сустрэцца з Японіяй і не залазіць у сфэры яе ўплыву. Тым ня менш «стаць цвёрдай нагой» у Монголіі і ў паўночнай Манчжурьі ён зусім ня губляў надзеі. Паводле дакумантаў аднаго I тому (№№ 10, 46, 65, 91, 119, 136, 142, 179, 191—193, 216, 230, 254, 271, 278—281, 307—308, 330, 357, 363, 389, 391, 405—406, 431, 439—440, 444 і інш.) можна напісаць маленькае дасьледваньне на гэтую тэму; а між тым гэта толькі невялічкі кавалак доўгага ланцугу дакумантаў, які цягнецца праз усе папярэднія гады і працягваецца ў наступных томах 1914 г.

Непасрэдна для ўзьнікненьня сусьветнай вайны яшчэ больш важныя другія падобны ўрывак, які ілюструе гісторыю англа-расійскіх адносін з-за Пэрсіі (№№ 25, 28, 59—60, 83, 90, 96, 112, 121, 150—152, 164, 167, 178, 181, 189, 194, 206—208, 232, 248, 253, 255, 260, 282, 297, 319, 331, 349, 352—353, 359, 361, 372, 373, 375, 383, 392—393, 397—398, 402, 412—413, 419, 441, 443 і інш.). Мы возьмем з гэтай сэр'і толькі некалькі прыкладаў, якія паказваюць, наколькі англа-расійская «дружба» за некалькі месяцаў да пачатку вайны апраўдала дыялектычны закон «адзінства процілегласьцяў».

На першым месцы ў ліку прыёмаў расійскай політыкі ў Пэрсіі прыдзецца паставіць звычайны і голы захоп—захоп зямлі. Гэта слова ня наша: яно з поўным спакоем ужыта ў такім адказным дакуманту, як «сакрэтны ліст міністра замежных спраў паслу ў Тэгеране

ад 1 лютага ст. ст. 1914 г.». «Што-ж датычыцца захопу намі гэтага раёну, дык, маючы чыста культурна-эканомічны характар, ён можа толькі даць карысьць пэрсідзкаму ўраду» (том I, № 255). Пачынаецца гэты ліст з «прынцыповага далучэньня» міністра да думкі часовага намесьніка паса, Сабліна, які тэлеграфаваньнем 10 студзеня: «Думаючы, што апека і далейшае пашырэньне расійскага зямляўласніцтва ў Пэрсіі зьяўляецца адной з самых галоўных задач нашых тут як пярэкананьняў палітычных, так і эканомічных, прызнаю ўвоўны Івановым (расійскім консулам у Астрабадзе.—М. П.) спосаб дзеяньняў у справах пакупкі і арэнды расійска-падданымі зямлі ў Мазандэранскай і Астрабадзай павінцыях, які адзін адпавядае створанай сітуацыі. Супраціўленьне ўраду (Пэрсідзкага.—М. П.) зусім зразумела (!) і калі пастанова Туркмэнчайскага акту¹⁾, як-бы схіляюцца ў яго карысьць, дык адзіны і натуральны закон краіны, шарыят²⁾ вельмі нам спрыяе... (там-жа № 90). Заслужыўшы пахвалы свайго непасрэднага начальніка і самога міністра, консул Іванов прама і проста глядзеў на даныя пэрсідзкія павінцыі, як на расійскую колёнію і ўсякім чынам выхваляючы дадатныя бакі «набыцьця», які можа ня толькі «служыць жытніцай для беднай на вяду Закаспійскай вобласці і для Туркэстанскага краю, урадлівыя плошчы якога ў выпадку атрыманьня таннага хлеба адсюль, маглі быць выкарыстаны яшчэ ў большых разьмерах пад культуру бавоўны, але і самастойная арэна для нашай дзейнасьці ў сэнсе скарыстаньня цэлага вільготнага, багатага на ападка клімату гэтых павінцыі і іх багатай глебы для культуры высока-каштоўных субтропічных і нават тропічных расьлін і асабліва бавоўны» (там-жа, заўвага I).

Такім чынам задачу забесьпячэньня Сярэдняй Азіі хлебам, якую савецкая ўлада разьвязала пабудовай Туркэстана-сібірскай чыгункі, царская дыплёматыя прапанавала разьвязаць—захопам часткі Пэрсіі. Паўднёва, гэта ня было выдумкай захалуснага дыплёматычнага чыноўніка: гэты плян сустраў поўную ўхвалу кіраўніка расійскай замежнай палітыкі. «Прынцыпова я далучаюся да думкі колежскага саветніка Сабліна і статскага саветніка Іванова аб пажаданасьці пашырэньня пры дапамозе маючыхся ў нас сродкаў, расійскага зямляўласніцтва ў паўночнай Пэрсіі і лічу, што гэта асабліва важна ў раёне

1) Расійска-пэрсідзкі дагавор, якім скончылася расійска-пэрсідзкая вайна 1826—1828 г.

2) Мусульманскае грамадзянскае права.

Гюргена», пісаў Сазонаў (цыт. док. № 225). «Апрача таго, што разьвіцьцё ў гэтым краі бавоўнаводства і эксплёатацыі каштоўных лясных парод уяўляе для нас вялікі эаномічны інтарэс, я думаю, што і ў палітычных адносінах пранікненьне іменна ў гэты раён расійскага элемэнта можа мець для нас вялікае значэньне». Абмежаваньні, якія ўносіў Сазонаў у «пашырэньне расійскага зямляўласніцтва», мелі тэхнічны, калі можна так сказаць, характар і прыводзілі да практычных вывадаў, якія па сваёй сьмеласьці пакідалі ззаду плян Іванова. «Захоп вялікіх зямельных вучасткаў (да 15.000 дзесяцін) асобамі, якія ня маюць дастаткова грошай для ажыцьцяўленьня буйных прадпрыемстваў, зьяўляецца зьявай, бязумоўна нежаданай. Гэтыя асобы, як відаць, маюць на ўвазе, ці перапродаж набытых імі па нізкіх цэнах зямляў, ці эксплёатацыю перасяленцаў», якіх яны прывабліваюць на свае вучасткі. Да гэтай думкі далучылася і нарада, якая адбылася гэтымі днямі з прадстаўнікоў зацікаўленых ведамстваў, якая прызнала, што найбольш пажаданым выхадам са становішча было-б скупленьне усіх маючыхся ў Астрабада-Гюргенскім раёне зямляў расійскай казнай (1), а ў выпадку немагчымасьці гэтага нашым улікова-пазычальным банкам Пэрсіі з тым, каб засяленьне гэтых зямляў магло быць зроблена потым на рацыянальных пачатках пры дапамозе вопытных чыноў перасяленцкага кіраўніцтва...».

Бліжэйшыя да расійскай граніцы пэрсідзкія правінцыі разглядаліся, як форменная расійская колёнія—для канчатковай характарыстыкі застаецца толькі дадаць, што з адным з галоўных «зямляўласнікаў» быў сам консул Іваноў. Расійскае захопніцтва натуральна выклікала адпор з боку пэрсідзкага насельніцтва,—якое ўскладала свае надзеі на тых, каго яно лічыла расійскімі конкурэнтамі. «Мне да-сканала вядома», пісаў той-жа консул Іваноў, «што галоўнай тэмай размоў бэльгійцаў¹⁾ і варожай нам часткі пэрсіян служыць надзея на ўмяшаньне ў гэтых мэтах («каб падарваць асабліва наша становішча ў Пэрсіі») Англіі і Германіі і імкненьне ангельскай місіі ў Тэгеране зрабіць бэльгійцаў сваёй зброяй» (дакл. № 248, разьбіўка мая.—М. П.

Такім чынам, «варожая» расійскім захопнікам частка пэрсідзкага насельніцтва ўскладала свае надзеі на саюзную з Мікалаем II Англію—

¹⁾ У руках бэльгійскіх «саветнікаў» было фінансавое кіраваньне Пэрсіі.

і варожую апошняй, а таксама Расіі, Германію аднолькава. Мы бачым, які пераплёт імперыяліцкіх інтарэсаў тут атрымаўся. Гэта ня была ілюзія мясцовага насельніцтва. Якой абвостранасці дасягаў антаганізм расійска-ангельскіх інтарэсаў ў Пэрсіі ў гэтыя дні, паказвае перапіска між Пецяярбургам і Лёнданам па пытанні транс-пэрсідэкай чыгункі.

Пры праектаванні гэтай апошняй з расійскага боку трымаліся таго-ж прынцыпу, які быў—так няўдачна—ужыты пры расійскім праектаванні чыгунак у Баўгарыі ў 1880 гадох: пэрсідэкія чыгункі павінны былі мець выхад да расійскай—і, потым да індэйскай сеткі—усякае злучэнне з чыгункамі, якія ішлі на захад, лічылася непажаданым; згода на пабудову Тэгеран-Ханікінскай чыгункі ў 1910 г. было спэцыяльнай уступкай Германіі. Адсюль імкненне трасыраваць транс-пэрсідэкую магістраль у кірунку з паўночнага захаду (расійскае Закаўказзе) на паўднёвы ўсход (Афганістан і Індыя). Ангельцы ніяк на гэты кірунак не згаджаліся. «Супроць кірунку больш усходняй Бэндэр-Абаса ў нас рашуча ўсё», казаў Грэй Бэнкэндорфу (тэаграма апошняга ад 23 студз./5 лют. 1914 г., I, № 181). Гэта выклікала вялікае незадавальненне ў Пецяярбурзе. «Мы ўжо ня раз і катэгорычна ўказвалі лёнданскаму габінэту на поўную няпрыёмнасць для нас і для Société d'Études ¹⁾ кірунку на Бэндэр-Абас наогул і на Ісфагань-Шыраз-Бэндэр-Абас у асаблівасці», пісаў Бэнкэндорфу Сазонаў. «Падставай для гэтага зьяўляліся такія важныя мотывы, які залішнія павялічэнне на некалькі сот верстаў транзітнага шляху, які можа зрабіцца такім толькі пры ўмове, што ён пойдзе па бліжэйшым кірунку; непажаданасць набліжэння гэтага шляху да Багдадскай чыгункі, якая магла-б з часам адцягнуць да сябе транзіт, і, нарэшце, вельмі шкоднае значэнне для нашых гандлёвых інтарэсаў у паўночнай Пэрсіі мэрыдыянальных чыгунак наогул» (дак. № 152).

Становішча ўскладнялася тым, што і чыгунка была ня толькі «транзітным шляхам», але таксама і зброяй захопу,—нават, яшчэ больш грандыёзнага, як той, які праектаваў на паўночным усходзе Пэрсіі консул Іваноў. «У шчыльнай сувязі з пытаннем аб транс-пэрсідэкай чыгунцы знаходзіцца, як вядома, пытанне аб концэсіі на распрацоўку горных багаццяў на вялікім абшары, часткова ў ангельскай, часткова ў нэўтральнай зоне, якой дабіваецца нейкі ангельскі сындыкат.

¹⁾ „Общество изысканий“ Транспэрсідэкай чыгункі.

Адзначыўшы, што Транспэрсідзкая чыгунка можа перасячы гэтую прастору, Société d'Etudes правільна ўказала на тое, што згодна парадку, які існуе ў някультурных краінах, яму неабходна трэба мець пэўную паласу зямлі, прыблізна на сто кілёметраў па абодвух баках шляху, без чаго рэалізацыя патрэбных на чыгунку капіталаў сустрэне непераможныя цяжкасьці. Лёнданскі кабінэт, спасылаючыся на тое, што спамянёны сындыкат ужо раней заявіў яму аб сваім жаданні і атрымаўшы ад яго абяцаньне ня прызнаў магчымым стаць на пункт погляду Société d'Etudes і ўзяўся толькі садзейнічаць якому-небудзь кампромісу паміж дзьвюма таварыствамі. У выніку сындыкат выказаў гатоўнасьць аддаць транспэрсідзкай чыгунцы адну трэць тэй часткі сваёй концэсіі, якая прыдзецца на нэўтральную зону, пры ўмове, што Société d'Etudes прыме прапорцыянальны ўдзел у авансе ў 100.000 ф. ст., які Сындыкат абяцаў Шахскаму ўраду. Гэтая прапашова, як і трэба было чакаць, не задаволіла Société d'Etudes, якое шацьвердзіла, што яно ў горнай концэсіі зусім не зацікаўлена, а лічыць толькі неабходным забясьпечыць сабе спамянёную паласу, дзе-б шлях не прайшоў (!), прычым у выпадку атрымання яна не адмовілася-б прыняць прапорцыянальны ўдзел у авансе» (там-жа).

Такім чынам кавалачак пэрсідзкай тэрыторыі ў 200 кілёметраў шырыні і некалькі сот кілёметраў даўжыні, дзе-б гэты кавалачак ня быў (хаця-б у «ангельскай» паводле згоды 1907 г. зоне), павінен быў перайсьці ў расійскія рукі. Жорсткае супроцьдзеянне ангельцаў такому проекту больш чым зразумела. І паміж будучымі праз паўгода саюзнікамі сусветнай вайны за шэсьць месяцаў адбываўся на гэтай глебе надзвычай ажыўлены абмен думкамі. «У маіх тутарках з сэрам Дж. Б'юкэнэнам па гэтых пытаньнях», працягвае ліст Сазонаў, «я не захоўваў ад яго, што перашкоды, якія сустракаюцца ў гэтай справе, асабліва ў адносінах накіраваньня шляху, прымушаюць мяне думаць, што ўсе прадпрыемствы Транспэрсідзкай чыгункі могуць быць знішчаны. Я выказаў пры гэтым думку, што гэтая акалічнасьць зрабіла-б вельмі цяжкае ўражаньне, бо яно сьведчыла-б на вялікую радасьць нашых няпрыхільнікаў, аб хісткасьці падстаў, на якіх грунтуецца англа-расійская згода ў Пэрсіі. Я дадаў пры гэтым, што ў сумненьнях, якія выказвае сэр Эд. Грэй, па маёй думцы, ёсьць занадта вялікая боязь перад англа-індыйскай грамадзкай думкай, якая, нажал, усё яшчэ ня можа адмовіцца ад фантастычнай боязьні расійскага нападу на Індыю. Нарэшце, я знайшоў патрэбным

даць зразумець паслу, што ў выпадку распаду Sociéte d'Etudes уся пастаноўка справы радыкальна зьменіцца і па ўсёй магчымасьці ўтворацца новае таварыства, якое займецца пабудовай намечаных намі шляхоў як у расійскай, так і ў нэўтральнай зоне, бяз усякіх абмежаваньняў, г. зн. і ў раёне блізкім да пэрсідзка-афганскай граніцы» (там-жа).

Справа даходзіла, такім чынам, ужо ў студзені 1914 г. да непасрэдных пагроз. Тымчасам Транспэрсідзкі шлях зьяўляўся далёка не адзіным пунктам скрыжаваньняў расійска-ангельскіх інтарэсаў на гэтым тэатры—але магчыма быў галоўным. Расійскі ўрад адкрыта імкнуўся захапіць пэрсідзкі Азэрбайджан, усякім чынам дапамагаючы сэпаратыцкім імкненьням азэрбайджанскага губэрнатара, Шоджа-уд-Доўлэ. У адной сакрэтнай расійскай запісцы (ад 20 лютага ст. ст.), дзе выкладаюцца запатрабаваньні, якія трэба было паставіць ангельцам узамен на ўступкі ў Тыбэтцкім пытаньні казалася проста і нядвухсэнсава: «У пэрсідзкіх справах мы таксама маглі-б дабіцца ад ангельцаў некаторых паслуг. Напр., яны маглі-б даць нам абавязальства не перашкаджаць стварэньню фактычна аўтаномнага Азэрбайджану пад начальствам Шоджа-уд-Доўлэ і пад нашым протэктаратам з далучэньнем да Азэрбайджану Гіляна, Мазандэрана і Астрабада, якія некалі належылі да Расіі» (пры Пятры I—М. П.), дакумант № 384). Тымчасам Грэя ўтрывожылі «новыя абставіны, ствараныя Шоджай і непрадбачаныя згодай (1907 г.), абставіны, якія рабілі неабходным поўны перагляд асноў згоды ў надзвычай цяжкіх умовах», і ён рашыў неадкладна і кандыфэнцыяльна пагутарыць з Бэнкэндорфам такім тонам, што Бэнкэндорф пачаў прасіць Сазонава «неадкладна і катэгорычна» адмовіцца ад усякага падтрыманьня Шоджы (сакрэтная тэлеграма Бэнкэндорфа ад 22 лютага/5 сакавіка 1914 г., № 392).

Калі дадаць, што ў першыя месяцы 1914 г. пачынаюцца спробы захапіць у расійскія рукі зьбіраньне падаткаў у расійскай сфэры уплыву—спробы, якія зоймуць потым шмат месца ў дыплёматычнай перапісцы першай паловы 1914 г., прычым адразу-ж справа набывае характар конкурэнцыі паміж расійскім і ангельскім банкамі, якія дзейнічалі ў Пэрсіі (№№ 345, 349, 383 і інш.), мы атрымаем такую колькасьць канфліктаў, якая можа паставіць, таго, хто вывучае дакуманты, перад пытаньнем: чаму ў 1914 г. вайна пачалася не паміж Расіяй і Англіяй, а паміж Расіяй і Германіяй? Адказ можа быць

толькі адзін. Імпэрыяліцкая вайна ня была выключна ці нават, галоўным чынам, расійскай справай. Расійскі імпэрыялізм быў на сусьветным тэатры другарадным, ці нават трэцярадным—а эўропэйскую вайну (з самага пачатку меўшую тэндэнцыю зрабіцца сусьветнай вайной, паколькі ўдзельнікамі былі Японія—і *de facto* і *de jure*—і Злучаныя Штаты—*de facto*, бо яны адразу-ж зрабіліся галоўнай індустрыяльнай базай аднаго з варожых бакоў) мог разьвязаць толькі імпэрыяліцкі канфлікт першага парадку. Першарадным было—ці здавалася—ваенная магутнасьць Расіі, і гэта дало апошняй такое становішча ў канфлікце, якое зусім не адпавядала яе значэньню эаэномічнаму.

Дакуманты, якія друкуюцца ў першым томе, перш за ўсё поўны водгукамі мінулых войнаў—італа-турэцкай, грэцка-турэцкай, сэрба-баўгарскай—першыя дзеве галоўным чынам напамінаюць аб сабе пытаньнем аб Эгейскіх астравах (№№ 1, 11, 41, 43, 51, 64, 67, 74—76, 95, 104—105, 113, 116, 121, 124, 172—174, 184, 195, 197, 201, 204, 215, 217, 219, 231—234, 236, 249, 262, 264, 265, 268, 274, 283, 289, 292, 301, 306, 309, 311, 318, 321, 327, 356, 370, 371, 374, 382, 414). Пералік па даўжыні; як бачым, не саступае Далёкаму ўсходу і толькі трохі Пэрсіі. Сэнс пытаньня для расійскага ўраду заключаецца ў разьмеркаваньні тых з Эгейскіх астравоў, якія непасрэдна межаваліся з Дарданэламі—галоўным чынам Лемносу, пры сучаснай артылерыі ён фактычна замыкаў выхад з пратокі. Англія настаяла на пераходзе Лемноса ў рукі Грэцыі—зноў-такі, на вялікі жаль, свайго будучага саюзьніка, які вельмі стараўся аб захаваньні гэтага ключавога востраву хаця-б у руках старога ўласьніка, Турцыі: пры падзеле «спадчыны» апошняй лёгка было-б захапіць і Лемнос, адабраць-жа яго ў грэкаў ня было ні прычын, ні пры падтрыманьні ангельцамі Грэцыі, магчымасьці. Калі Мікалаю высьветлілі, што найбольш выгадная камбінацыя для расійскага ўраду ня пройдзе, ён быў вельмі незадаволены і напісаў на адпаведнай тэлегране Ізвольскага: «гэта зусім нявыгадна» (дак. № 11). Факт быў шырока вядомы, на ім ігралі туркі, шукаючы расійскага падтрыманьня; вялікі візыр у размове з расійскім давераным у справах падкрэсьліў, «што пераход названых (Эгейскіх) астравоў, і ў асаблівасьці Лемносу, да Грэцыі—ня можа адпавядаць расійскім інтарэсам» (дак. № 318). Але Англія цвёрда падтрымлівала свайго кліента, і імкнулася захаваць Лемнос за Грэцыяй з тых-жа прычын, якія прымушалі Расію абараняць «пра-

вы» Турцы: пытаньне ішло аб тым, хто будзе сапраўдным гаспадаром у Дарданэлах. Гэты канфлікт цягнуцца доўга, глыбока ўрэзваючыся ў вайну і канчаючыся—і то толькі для блізіру—сакавікоўскай згодай 1915 году.

Ператварэньне Грэцыі ў вартавога дарданэльскай пратокі стварыла вельмі далікатныя адносіны паміж гэтым ангельскім кліентам і ангельскім саюзьнікам на ўсходзе Эўропы. У Пецяярбурзе вельмі нэрвова сачылі за морскімі ўзбройваньнямі Грэцыі. У запісцы, якую Сазонаў падаў Мікалаю 13/26 студзеня 1914 г., накідваецца вельмі цікавая праграма гутарак з Вэнізэласам, прыезд якога ў Пецяярбург чакаўся на бліжэйшы час. Сазонаў прапанаваў «ня ісьці» ў гэтых размовах «далей выяўленьня агульных прыхільных пачуцьцяў, якімі заўсёды кіравалася Расія ў адносінах да Элінскага каралеўства». «Калі-б, што немагчыма, першы грэцкі міністр Вэнізэлос, які мае ў блізкім часе прыехаць у Пецяярбург, закрунуў пытаньне аб больш цесным збліжэньні з Расіяй і намякнуў аб магчымасьці заключэньня з намі ваенна-морскай конвэнцыі, дык мне здавалася-б найбольш адпаведным выслухаць з прыхільнасьцю ўсё, што ён казаў наконт гэтага і, у той час ухіліцца ад адказа, які-б нас зьвязаў». Мікалай напісаў на гэтай запісцы: «згодзен» (дак. № 104).

Мы бачылі, што ў гэтым канфлікце—зноў-такі па сутнасьці канфлікце Англіі і Расіі—Турцыя прасілася ў саюзьнікі першай. Характарна, што ўпяршыню гэта нота загучэла ўжо ў лютым; у чэрвені справа дайшла да вядомай прапановы Талаатам Сазонаву саюзу ў Лівадзі, а ў жніўні да раду прапаноў Энвэра расійскаму ваеннаму агенту ўжо ў зусім канкрэтнай форме¹⁾. Непасрэдна меўшыя дачыненні да турэцкага ўраду, расійскія дыплёматы заўсёды былі за прыняцьце гэтых прапаноў. Пад № 235 мы друкуем надзвычай цікавую дакладную запіску Гулькевіча (які быў намесьнікам Гірса, з прычыны ад'езду таго ў адпачынак), ён спрабуе растлумачыць Сазонаву, што дзяржава млада-турак зусім ня тое, што імперыя Абдул-Гаміда, і што на Турцыю нельга глядзець і (абыходзіцца з ёю) «як раней» Гулькевіч прапанаваў замест нападзеньня на турак—ці спробаў іх запалохаць, што ў адносінах да новага турэцкага рэжыму не абяцала ніякага посьпеху—пагадзіцца з туркамі. Ідэя ня была зусім новая—пратока магла быць у расійскіх руках фактычна і пры ўмове вельмі моцнага саюзу

¹⁾ Гл. Зборнік артыкулаў „Імпэрыяліцкая вайна“, стор. 173 і наступ.

з Турцыяй: адна з дзвёх ліній Мікалая II ішла іменна ў гэтым напрамку. Эканомічную базу для гэтага саюзу, як і ўказваў Гулькевіч, знайсці было ня вельмі цяжка. З бар'ера на шлях эканомічнага развіцця Турцыі (перашкоды ў пабудове малаазіяцкіх чыгунак і да т. п.), Расія ў сілу свайго географічнага становішча, лёгка магла ператварыцца, разважаючы тэорэтычна, у адзін з магутнейшых фактараў гэтага развіцця. Але гэта іменна толькі тэорэтычнае разважанне аб пратоках—а ваенна-фэўдальны імперыялізм ведаў толькі методы пазаканомічнага прымусу. Пратокі павінны былі быць з а в а я в а н ы і ні на якія кампромісы ў гэтым выпадку Расія Мікалая II ня ішла. Прапановы турак і парады расійскага пасольства ў Канстантынополі аднолькава засталіся бескарыснымі.

Гісторыя падрыхтоўкі захопу пратокаў Расіяй не пачынаецца і не канчаецца дакумантамі, якія ўваходзяць у I том гэтай сэр'іі. Тут зноў-такі мы маем толькі канец адной са спробаў—той, якая звязана з імен Лімана-фон-Сандэрса. Асноўны дакумант—нарада 31 снежня ст. ст. як іншыя галоўныя дакуманты, якія маюць дачыненні да гэтага эпизоду, даўно апублікаваны, увойдзе ў прыбліжні том. Я цытую толькі дакуманты не апублікаваныя раней. Як блізка была справа да ажыццяўлення спробы, гаворыць ліст Сухамлінава, які друкуецца намі пад № 84, ад 9/22 студзеня 1914 г., дзе справа даходзіць да «вылучэння... неабходнага ліку войска ў межы эрзерумскага вілайэту», г. зн. да простага парушэння недатыкальнасці турэцкай тэрыторыі, як аднаго з падлягаючых «ажыццяўленьню» «мерапрыемстваў». Што перашкодзіла «ажыццяўленьню»? Перш за ўсё дыпламатычная спрытнасць моладу-турак, якія вельмі хутка адступілі ў формальным пытанні. Гэта аднімала ў Сазонава і Сухамлінава формальную-ж прычынку для ўмяшання. Потым пры поўнай падрыхтаванасці сухаземных сіл, яскравае адставанне морскіх сіл—асабліва падробна ілюстраванае запіскай морскага міністэрства Грыгаровіча (№ 50; параўнай ліст Гулькевіча Сазонаву пад № 155). Але галоўнае, відаць, заключалася ў няўпэўненасці нахонт пазіцыі Англіі—і ў непадрыхтаванасці Францыі, у даны момант іменна ўвязацца ў еўропейскую вайну. Наконт апошняга нас інфармуе неапублікаваны дасюль ліст Сазонаву Ізвольскага ад 17/30 студзеня, дзе мы чытаем: «Вельмі рады добраму сканчэнню інцыдэнту з германскай ваеннай місіяй і шчыра вітаю вас з атрыманым поўным поспехам. Тут відаць у французай палягчэла

на сэрцы і хаця французскі ўрад, як вам вядома, меў цвёрдую рашучасць падтрымліваць нас у гэтым пытанні to the bitter end (да горкага канца), ён вядома вельмі задаволены, што гэты келіх яго прамінуў». Хаця такі настрой сам Ізвольскі тлумачыць тым, што для французаў тут на першым пляне была турэцкая пазыка, але, вядома, ня гэтыя дробязі маглі перашкодаць уступленьню Францыі ва ўропейскую вайну. Галоўнае было іншае—тое, што «становішча кабінэту Думбэрга» параўнаўча «елвага» «прыкметна ўзмацнілася» і наступныя выбары, якія гэты кабінэт павінен быў праводзіць, абяцалі перамогу крайнім радыкальным элементам, на шкоду больш памяркоўнай групе, на чале якой стаіць сам прэзыдэнт рэспублікі. Пуанкарэ не адчуваў сябе гаспадаром становішча і чакаў выбараў, для таго, каб ваяваць, выбараў, якія-б былі для яго не формальным вотумам даверлівасці: пасля, у 1916 г., такая-ж сітуацыя атрымалася з Вільсонам. Зараз (у пачатку 1914 г. вайна была-б для яго ня ў час. І, нарэшце, становішча Англіі вельмі выразна рэзюмавана ў лісьце Бэнкэндорфа Сазонаву ад 29 студзеня /11 лютага 1914 г., № 232). Грэй ухляўся ад размовы, і расійскаму паслу прыйшлося абмежавацца гутаркай з Нікальсонам, які сказаў, як перадаў Бэнкэндорф, літаральна наступнае. «Што тычыцца саюзу з Расіяй, Нікальсон не захаваў ад мяне, што гэта цалкам яго думка і ён далёка не адзін. Магчыма, што і Грэй трымаецца такой думкі. Нікальсон дадаў зараз-жа—і я поўнасьцю падзяляю яго думку—што цяпер гэта (г. зн. саюз з Расіяй) немагчыма. Краіна (г. зн. Англія) не гатова да саюзу ні з Францыяй, ні з Расіяй і хутчэй стамляецца нават ад думкі аб сваім далёкім саюзьніку, Японіі. Я дадам, што сучасны кабінэт, які так даўно трымае ўладу і перажывае крызіс, які ці зацягнецца, ці скончыцца яго (кабінэта) падзеннем, не ўладае дастатковым моральным аўторытэтам для такой важнай справы».

Чытачом гэтага артыкулу добра вядома, што Англія ў гэты час даўно ўжо была саюзьніцай Францыі—Нікальсон відавочна скарыстоўвае тое, што Бэнкэндорф ня ведаў аб гэтым факце. Але быць саюзьніцай Расіі яна яшчэ не жадала, а чаму іменна, гэта будзе яскрава зразумела кожнаму, які прачытае дакумант: Нікальсон адразу-ж пасля гэтага загаварыў аб транспэрсіджкім шляху. Англа-расійскі канфлікт з-за Пэрсіі меў зразумела больш сур'ёзнае значэньне, чым гэта здавалася шмат каму з політыкаў тады і здаецца шмат каму з гісторыкаў да гэтага часу.

Але, не жадаючы сябе моцна звязваць з персідзкім захопнікам, на якога яшчэ можа быць прыдзецца нацкаваць Германію (размовы Грэя з палкоўнікам Хаусам)¹⁾ не хацелі і выпусціць яго з-пад сваёй улады, вельмі астудзіўшы яго палкія жаданьні. Яшчэ ў канцы сьнежня 1913 г. расійскага ваеннага агента ў Лёндане наведваў яго колега, палкоўнік Рэ́ннґтон, які меў з расійскім генэралам гутарку, якую варта падаць цалкам.

«Паведамляю, што днямі мяне наведваў ваенны корэспондэнт газэты «Таймс» палкоўнік Рэ́ннґтон, які паведаміў наступнае.—Ангельская грамадзкая думка да гэтага часу вельмі спакойна адносілася да пытання аб германскай ваеннай місіі ў Канстантынопа́лі, цяпер пачынае разумець тых шматлікія нявыгады і пагрозы, якія звязаны з гэтай місіяй ня толькі для Расіі, але і для Вялікабрытаніі. Бліжэйшая небяспека для Англіі заключаецца ў тым, што паколькі значную частку свайго харчовага прывозу Англія атрымлівала з паўднёвай Расіі праз пратокі, дык замацаваньне германскага ўплыву на Босфоры прывядзе нарэшце быццам да таго, што як казаў Рэ́ннґтон, «германскі генэрал нібы будзе трымаць у сваіх руках харчаваньне Англіі, і ў выпадку вайны Англіі з Германіяй будзе мець магчымасьць пагражаць Англіі спыненьнем яе харчовага прывозу, г. зн. проста голадам».

Апроч вышэйвыкладзенай, вельмі сур'ёзнай для Англіі небяспекі, вызначаецца яшчэ і тая, што германскі ўплыў на Босфоры прывядзе да ўзмацненьня Германіі ў Малой Азіі і націску Германіі на ангельскія зносіны з Індыяй. Наконт пытання аб прыняцці турэцкага флёту ў рукі ангельскіх морскіх офіцэраў, палкоўнік Рэ́ннґтон сказаў мне, што газэта «Таймс» ня зусім гэтай ідэі спачувае, бо яна ўскладняе ўсю справу, але ва ўсякім выпадку,—калі германская місія застанецца ў Канстантынопа́лі, дык лепш, каб турэцкі флёт быў-бы ў руках Англіі, бо інакш Германія забярэ ў свае рукі і яго. Наконт купленага Турцыяй дрэдноута «Рыо-Жанэйро» Рэ́ннґтон сказаў мне, што па яго вестках дрэдноут будзе зусім гатовы і ўзброены да задачы ў маі гэтага году; падрыхтоўка-ж і навучаньне турэцкай для яго каманды патрабуе ня менш шасьці месяцаў і дрэдноут можа пачаць кампанію з кастрычніка 1914 г.—Рэ́ннґтон дадаў, што ў рэдакцыі «Таймс» існуе думка, што Германія падкупіла Э́нвэра (дак. № 4).

¹⁾ Гл. „Историк-марксист“ № 15.

Што гэта інфармацыя надзвычай уплывовага ангельскага ваеннага і журналіста была ня чым іншым, як падбухторваньнем да далейшага ўляваньня Расіі ў канфлікт, запэўняючы яе—бяз усякаў формальнай гарантыі—дапамогай Англіі, гэта зразумела бяз усякіх глумачэньняў. Але ўрад Мікалая II быў ня так просты, як думалі ў Лёндане.

З усіх дакумантаў, якія мы пакуль працытавалі,—а мы закранулі ўсе асноўныя групы дакумантаў—зусім ня відаць аднаго: германскага імперыялізму. Гэта, вядома, ня значыць, што гэта адна з рашаючых сіл на тэатры сусьветнай дышлёматыі ў гэты час адсутнічала. Але гэта бязумоўна сьведчыць, што на расійскім вучастку гэтага тэатру ў даны момант актыўная роля належыла ня ёй. Гэта добра разумелі ў Пецярбурзе, як сьведчыць ніжэйпаданы ліст Сазонава морскаму міністру Грыгаровічу. «Лістом ад 3 лютага яснавьяльможнасьць, спасылаючыся на рад артыкулаў варожых Расіі, якія зьявіліся за апошні час у германскім друку і ў прыватнасьці яны маюць дачыненні да нашага Бальтыцкага флёту, пажадалі даведацца наконт маёй думкі аб тым, ці не ўяўляе з сябе гэта кампанія германскага друку арганізаванай германскім урадам падрыхтоўкі грамадзкай думкі да магчымага супроць нас актыўнага выступленьня.—Ня лічачы магчымым сьцьвярджаць, што бэрлінскі кабінэт ня мае дачынення да варожата нам напрамку, які праляўляецца цяпер германскімі газэтамі, я не магу, аднак, бачыць у гэтым прамую падрыхтоўку імі ўзброенай сутычкі з намі. Глумачэньне гэтаму трэба хутчэй шукаць, на маю думку, у тым агрэсыўным настроі часткі германскага грамадзтва, які наогул наглядаецца цяпер і ў прыватнасьці ў абурэньні, якое выклікана ў Германіі вельмі варожым у адносінах да яе тонам нашага друку» (дак. № 267). Немец яшчэ ня зьбіраўся нападаць, тым ня менш маленькія саюзьнікі Расіі вайну чакалі і ў самым недалёкім часе. Пад № 161 мы друкуем ліст Сазонаву сэрбскага прэм'ера Пашыча, у якім ёсьць першая рэдакцыя просьбы наконт забесьпячэньня з расійскіх запасаў сэрбскай арміі. Сама просьба даўным даўно вядома і апублікавана, але ў лісьце, які друкуецца цяпер, характарна адно месца. «Сэрбія павінна забясьпечыць сябе да бліжэйшай вясны неабходнаю колькасьцю стрэльбаў і пушак», пісаў Пашыч. І хаця ён спасылаецца канкрэтна на агрэсыўныя намеры Баўгарыі, ён робіць гэта толькі для таго, каб сказаць, што апошняя «атрымлівае стрэльбы і ваенны матэрыял з ваенных складаў Аўстра-Вэнгрыі». Аднэй Баўгарыі, якая (толькі што)

была разгромлена ў 1913 г., Сэрбія, абапіраючыся на сваіх балканеніх саюзнікаў, Грэцыю і Румынію, не баялася.

Я ўжо казаў, што расійскі ўрад не сьпяшаўся задаволіць сэрбскае хадайніцтва—і задаволена яно было часткова, толькі пасля забойства Франца-Фэрдынанда. Што гэта тлумачыцца не скупасьцю паказвае другі цікавы дакумант, які друкуецца намі пад № 196. Гэта ўжо ня ліст Пашыча, а ліст да Пашыча, прытым не Сазонава, а Кокаўцава.

Апошні напамінае аб маленькай пазыцы номінальна Міжнароднаму банку, а фактычна расійскаму ўраду—сэрбскага офіцэрскага таварыства «Задруга». Задруга была легальнай абалонкай, за якой захоўваліся ўсякія сэрбскія офіцэрскія арганізацыі—і не знаёмаму з тайнамі расійска-сэрбскіх адносін цяжка зразумець, чаму расійскі ўрад знайшоў патрэбным забясьпечыць сэрбскім офіцэрам пазыку ні больш ні менш як у 4 мільёны (залатых) франкаў. Таму-ж, хто ведае гэтыя адносіны, ліст Кокаўцава гаворыць многа (дак. № 196).

Але перш за ўсё ён малюе фізыяномію Кокаўцава. Ледзь не напярэдадні таго дня, калі гэтыя сэрбскія офіцэрскія арганізацыі зробіцца надзвычай патрэбнымі, неабходнымі расійскаму ўраду—пачаць нейкую дробязную сварку з-за нейкіх 4 мільёнаў франкаў! Трэба было зусім не разумець задач расійскай замежнай політыкі ў той час, каб рабіць гэтка нетактыўнасьці. Вядома, Кокаўцава трэба было змяніць—і ён быў зьменены іменна за неразуменьне задач замежнай політыкі.

Аб гэтым мы даведваемся з двух выпадковых, але надзвычай выразных дакумантаў нашае колекцыі (№№ 250 і 256), гэта—дзьве «перахваткі» (інакш «дэшыфранта») дзьвюх тэлеграм толькі што назначанага французскім паслом у Пецярбург Палеолёга Думэргу, ад 13 і 14 лютага. З надзвычай давяральнага (*trés confidentiel*) дадатку да першай тэлеграмы мы даведваемся, што Палеолёг ехаў у Расію ў адным вагоне з вядомым Арловым, адным з найбліжэйшым да Мікалая II людзей, добра вядомым па перапісцы апошняга з Александрэю Тодараўнаю—якая была добраю прыяцелькай Арлова. Арлоў паведаміў французскаму дыплёмату аб адстаўцы Кокаўцава. «Імпэратар», дадаў ён «яшчэ чатыры месяцы таму назад паведаміў мне аб сваім рашэньні. Яго вялікасьць упікае п. Кокаўцава ў тым, што ён заўсёды падпарадкоўвае агульную політыку і замежную політыку фінансавым інтарэсам». У наступнай тэлеграме, на другі дзень, Палеолёг даваў далейшыя падрабязнасьці, яшчэ больш цікавыя. «Справа ідзе

ня толькі аб адмаўленьні ад фінансавасе політыкі п. Кокаўцава, якая раней за ўсё спыніла на сябе ўвагу імператара, але аб новай орыентацыі агульнай політыкі. Ходзіць сапраўды чутка, што міністры ваенны (? група нерасшыфравана зусім упэўнена) і народнае асьветы пойдучь у адстаўку ў бліжэйшы час. Становішча міністра замежных спраў пахіснулася. Мяне запэўняюць, што п. Гарэмыкін (уноў прызначаны старшынёю рады мін-аў.—*М. П.*), які падзяляў думку вял. кн. Мікалая і п. Гартвіга, жорстка ўпікаў п. Сазонава, што той, як вывілася, надта слухмяна выконваў парады...» (далей не расшыфравана).

Прыдоврныя плёткі, скажаце вы. Але спасылка на Мікалая «Большага» і Гартвіга фактычнага кіраўніка сэрбскае політыкі ў гэты час гучыць надзвычай праўдападобна. Сазонаў «выправіўся» і ўтрымаўся—Кокаўцаў быў непапраўны і паляцеў...

Як бачым, ня маючы ў сабе першарадных новых «выкрыцьцяў», ужо першы том нашае колекцыі дае вялікую колькасць досыць цікавых дэталей да таго, што было ўжо вядома раней. У наступных томах колькасць новага матэрыялу значна павялічваецца.

Историк-марксист, том XVII, 1930 г.

З Ъ М Е С Т

	Стар.
Прадмова да другога выдання	3
Прадмова да першага выдання	<u>6</u>
Артыкулы 1915 году	17
Да выступлення Турцыі	—
Гістарычныя задачы	24
Лейб-гвардыя Раменавых	32
Вінавайцы вайны	37
Артыкулы 1917—1919 гадоў	80
Дэмакратычны мір	—
Новая прамова Вільсона	83
Да пытаньня аб вінавайцах вайны	87
Тры нарады	108
Хто такі Пуанкарэ	<u>117</u>
Артыкулы да юбілею 1914 году	125
Як узнікла сусветная вайна	—
Як расійскі імперыялізм рыхтаваўся да вайны	156
Як рыхтавалася вайна	169
Царская Расія і вайна ўзімку 1914—1915 гадоў	176
Прадмова да зборніку Цэнтральнага архіву „Царская Расія в мiровой войне“	218
Прадмова к „Солдатским письмам“	241
Прадмова да зборніку „Октябрь за рубежом“	249
Памяці Курцінскага расстрэлу	253
Антанта	259
За апошнія гады	270
Выхад Расіі з вайны	—
Гістарычнае значэньне Кастрычніцкай рэвалюцыі	292
Апублікаваньне тайных дагавароў	298
Амерыка і вайна 1914 году	305
Расійскія дакуманты імперыяліцкай вайны	373

B00000029 19058